દી. બ. મણિભાઈ જશભાઈ સ્મારક ગ્રંથમાળા નં. ૭

યુરોપના સુધારાનો ઇતિહાસ,

(ગીઝોના અંગ્રેજી પુસ્તક પરથી)

તૈયાર કરનાર

અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી,

એમ એ.; એલ્ એલ્. બી.

પ્રોફેસર, લૉજિક ઍન્ડ મૉરલ ફિલૉસૉફી,

બરોડા કૉલેજ, બરોડા.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી તરફથી

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર.

રા. રા. હીરાલાલ ત્રીભોવનદાસ પારેખ બી. એ,

આસિ. સેક્રેટરી—અમદાવાદ.

ઈ. સ. ૧૯૧૩ આવૃત્તિ ૧ લી સંવત ૧૯૭૦

પ્રત ૧૦૦૦.

મુલ્ય બાર આના.

શ્રી જ્ઞાનમન્દિર પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં ઠ કરરાય અમૃતરાયે છાપ્યું

સાંકડી શેરી—અમદાવાદ.

દીવાન બહાદુર મણિભાઇ જશભાઇ કચ્છ સ્મારક ગ્રંથમાળાનો ઉપોદ્‌ઘાત.

દીવાન બહાદુર મણિભાઇ જશભાઇએ કચ્છના દીવાન હતા ત્યારે તેમણે જે ઉત્તમ કાર્યો કર્યાં તેનુ સ્મરણ રહેવા માટે તે દેશના લોકોએ એક ફંડ ઉભુ કર્યું હતું તેની પ્રૉમિસરી નોટો રૂ. ૮૭૫૦) ની લઈ સન ૧૮૮૮ માં સોસાઈટીને સ્વાધીન કરવામા આવી છે. તેની એવી શરત છે કે તેના વ્યાજમાથી અર્ધી રકમ ગુજરાતી પુસ્તકો રચાવવા માટે ઇનામ આપવામા વાપરવી અને બાકીની અર્ધી રકમમાથી પુસ્તકો ખરીદ કરી અમુક લાઇબ્રેરીઓમા આપવાં. આ સરત પ્રમાણે આજ સુધીમાં આ ફંડમાંથી નીચેના પુસ્તકો રચાવી સોસાઇટી તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે.

૧	ઇંગ્લાંડની ઉન્નતિનો ઇતિહાસ...	૪—૦—૦
૨	પ્રતિનિધિ રાજ્ય વિષે વિવેચન.	૧—૦—૦
૩	પ્રાચીન ભારત ભાગ ૧ લો...	૦—૧૨—૦
૪	રૂશિયા.	૦—૬—૦
૫	લોકોપયોગી શારીરવિદ્યા.	૦—૪—૦
૬	અકબર...	૦—૮—૦
૭	યુરોપના સુધારાનો ઇતિહાસ	૦—૧૨—૦

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીની ઑફીસ.

તા. ૬ ઠી જાન્યુઆરી સન ૧૯૧૪.

પ્રસ્તાવના.

પ્રખ્યાત ઇતિહાસકાર ગીઝોનાં વ્યાખ્યાનો ફ્રેન્ચ ભાષામાંથી અંગ્રેજીમાં વિલ્યમ હૅઝ્લિટે ભાષાન્તરરૂપમાં મૂકયાં છે. તે વ્યાખ્યાનોમાંથી યુરોપના સુધારા વિષેના શરૂઆતનાં વ્યાખ્યાનોનુ સારરૂપ ભાષાન્તર ગુર્જરગિરામાં મુકવાનુ કામ ગુ. વ. સોસાઇટિ તરફથી મને સોંપવામાં આવ્યું હતું. મૂળ પુસ્તકમા જે ભાગોમાં ઇતિહાસના અટપટા બનાવો, ને યુરોપના લોકોના કેટલાંક અટપટાં નામો આવે છે તે ભાગો મેં મૂકી દીધા છે. તે સિવાય, સહેલી ભાષામાં ભાષાન્તર ને સાર રજુ કરવા મેં યથાશક્તિ પ્રયાસ કર્યો છે. યુરોપની પ્રજાની ઉન્નતિનો ઇતિહાસ કેવા સ્વરૂપનો છે એ વિષયમા જેમને રસ હશે તે સર્વેને આ પુસ્તક ઉપયોગી થઇ પડશે એમ મારૂં દૃઢ માનવું છે.

અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી.

અનુક્રમણિકા.

ઉપોદ્‌ઘાત.

ગીઝોનું ઓળખાણ.

યુરોપની ઉન્નતિના ઇતિહાસ પર પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ ઇતિહાસકાર **ગીઝો**એ ૧૮૨૮–૨૯–૩૦ એ વર્ષોમા **ઓલ્ડ સોર્બોન**માં આપેલા વ્યાખ્યાનોનું સારરૂપ ભાષાંતર આ પુસ્તકમા ગુજરાતી વાચકવર્ગ આગળ મૂકવામાં આવ્યુ છે. **ગીઝો**ની વાક્‌સરિતા એવી સ્વચ્છ ને નિર્મળ હતી, ને તેનો પ્રવાહ એવી સુંદરતાથી વહેતો હતો કે એના શ્રોતૃવર્ગ પર તે અજબ અસર કરી શકતો હતો એ ઇતિહાસકારનુ ઐહિક જીવન કેવા પ્રકારનું હતું તે જાણવાથી એના વિચારો પર વિશેષ પ્રકાશ પડે તેમ છે તેથી તે વિષે આપણે થોડુઘણુ જાણવા પ્રયત્ન કરીશુ.

ગીઝોનાં માબાપ.

ઇસુના અઢારમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમા **ફ્રાન્સ** દેશની સ્થિતિ કેવી હતી તે ભાગ્યેજ કોઈ ઇતિહાસ જાણનારને અજાણ્યુ હશે. એક મહાન્ રાજ્યપરિવર્તનનાં બી **ફ્રાન્સ**ની ભૂમિમાં વવાઈ ચૂકયા હતાં, વવાઈ ચૂકયાં હતા એટલુજ નહિ, પણ તે વૃક્ષના સ્વરૂપમાં પ્રકાશમાં પણ આવવા માડયા હતા. એ અરાજકતાના સમયમાં મતભેદને લીધે ઘણા નામાંકિત પુરુષોના પણ જાનમાલની સહીસલામતી નહોતી. ૧૭૯૪ના વર્ષની ૮મી **એપ્રિલ**ને દિવસે **નાઈમ્સ**ની સૂળી પર એક પ્રખ્યાત પુરુષને પ્રાણાર્પણ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. રાજ્યમડળની વિરુદ્ધના ને હાનિકારક વિચારો ધરાવનાર તરીકે તેને વિષે શકા હતી, ને તે સબબે **ફ્રાન્સ**ના એક સારામા સારા કુટુંબમાં શોકની વાદળી છવાઈ ગઈ હતી. એક ભયંકર વજ્રપાતનો ઘા સહન કરવાની ઇશ્વિર મને શક્તિ આપો એમ એક અબળા ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરતી હતી, કારણ કે તેને પોતાને વૈધવ્યપદ પ્રાપ્ત કરવાનુ હતું, ને તેનાં બે બાળકોને અનાથપદ પ્રાપ્ત કરવાનુ હતું. આ બેમાંનું મોટુ

બાળક તે બીજું કોઈજ નહિ પણ "યુરોપના સુધારાના ઇતિહાસ"નો આપણો વ્યાખ્યાનકાર–ગીઝો. આ પ્રખ્યાત પુરુષના બાળપણ વિષે જાણુ-નાં પહેલાં એક બીજી પણ શોકજનક વાત નોંધવા લાયક છે. ફ્રાન્સમાં મહાન્ રાજ્યપરિવર્તન થયું ત્યારપહેલાના વખતમાં ધાર્મિક અસહિષ્ણુના અત્યન્ત હાનિકારક પરિણામો આણતી હતી. ખ્રિસ્તિ ધર્મનાજ પ્રૉટેસ્ટંટ પંથના લોકો સામે કૅથોલિક લોકો બને તેટલી ક્રૂરતા વાપરવા તત્પર રહેતા હતા, ને વાપરતા પણ હતા. એ ક્રુરતાના આવિર્ભાવના તે વખતના વર્તુ-લમાં ગીઝોનાં માબાપ સપડાઈ ગયા હતાં. તેઓ પ્રૉટેસ્ટંટ હતાં, અને તેથી તેમની વચ્ચેનુ લગ્ન ખુલ્લી રીતે થયુ નહોતું, ને કાયદાપૂર્વક પણ ગણાયુ નહોતું. આ પ્રમાણે નાના ગીઝોની માતાને શિરે બે આફત આ-વી પડી હતી; એક, પતિનુ મૃત્યુ, ને બીજુ પોતાનુ લગ્ન કાયદાની વિરુદ્ધ ગણાયું.

ગીઝોનું શૈશવ.

કટુ અનુભવોવાળું નાઇમ્સ નગર છોડી મૅ૦ ગીઝો જીનેવા ગઈ ને ત્યાં ગયા પછી બાળક ગીઝોનુ વિદ્યાર્થીજીવન શરૂ થયુ. મૅ. ગીઝો શિષ્ટ ને સ્વતન્ત્ર વિચારની સ્ત્રી હતી. પોતાના બાળકની કેળવણીને માટે તે ખાસ દરકાર રાખતી હતી. કેળવણીસંબંધી એના વિચાર જરા પણ સંકુચિત નહોતા. પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ ફિલસુફ રૂસોએ પોતાના ઇમાઇલ નામના પુસ્તકમાં એક અગત્યનો વિચાર એવો દર્શાવ્યો હતો કે હસ્તકળા અથવા શિલ્પકળાની કેળવણી, કેળવણીનું એક જરૂરનુ અંગ છે, તે વિચારને મૅ. ગીઝો બરા-બર અનુસરતી હતી. તે પ્રમાણે બાળક ગીઝોને બચપણમાં સુથારી કામ શિખવવામાં આવ્યું હતું. તે કામમાં તે એવો પ્રવીણ થયો કે એણે તે સમયે પોતાને હાથે એક ટેબલ તૈયાર કર્યું હતું, ને તે ટેબલ ગીઝોની બાળપણની શક્તિના સ્મરણ તરીકે હજી જાળવી રાખવામાં આવ્યુ છે. બાળપણથીજ ગીઝોને વાચનનો એવો શોખ હતો કે આપણે એમ કહી

શકીએ કે વિદ્યાનું એને વ્યસન હતું. એનાં સૌથી પહેલાં ને એકલાં રમકડાં એનાં પુસ્તકોજ હતાં. ચારજ વર્ષના અભ્યાસને અન્તે થ્યુસિડિડિસ ને ડિમૉસ્થેનિસ, સિસેરો ને ટૅસિટસ, ડૅન્ટિ ને ઍલ્ફિએરિ, શિલર ને ગેથે, ગિબન ને શેક્સ્પીઅર જેવા મહાન્ લેખકોનાં પુસ્તકો તેમની મૂળ ભાષામાં એ વાંચી શકતો થયો હતો. ઇતિહાસ ને તત્ત્વજ્ઞાન તરફ એનુ ખાસ વળણ હતું. ઉમ્મરના પ્રમાણમાં એની શક્તિ ને એના જ્ઞાનનો વિકાસ ઘણો વધારે થએલો હતો, અરાઢ વર્ષની કાચી ઉમ્મરે તો એણે સામયિક પત્રોમાં લખાણ કરવાનું શરૂ કર્યું હતું.

ગીઝોનું લગ્ન.

આ સંબંધે લખતાં એનો લગ્નપ્રસંગ કેવી રીતે અસ્તિત્વમાં આવ્યો તેની ખાસ નોંધ લેવા લાયક છે, કારણ કે એ પ્રસંગમાં કંઇક અલૌકિકતા છે. એક પ્રખ્યાત કુટુંબમાં અવતરેલી પણ રાજ્યપરિવર્તનને લીધે નિર્ધન અવસ્થામાં આવી પડેલી, અને તે માટેજ ઉદરનિર્વાહાર્થે લેખક તરીકે કામ કરતી એક સ્ત્રી, નામે મૅ. પોલિન મ્યુલન એક સામયિક પત્ર ચલાવતી હતી. કામના બોજાને લીધે—પોતે જેને ચહાતી હતી એવાં પોતાના કુટુંબીજનોના સુખને અર્થે નહિ, પણ જીવનના નિર્વાહને અર્થે કરવા પડતા લેખક તરીકેના કામના શ્રમને લીધે આ સ્ત્રી એક વાર ભયંકર મંદવાડમાં આવી પડી. એની સ્થિતિ દિવસે દિવસે ગભીર થતી ગઈ. શું કરવું તેનો માર્ગ એને જડતો નહોતો. તેવામાં એકાએક એના અજાણતાં, કોઇક વીરપુરુષ એની શરણે આવ્યો. તેણે પોતાનું નામ જણાવ્યા વિના, એ સ્ત્રી પર એક પત્ર સાથે એક ઉત્તમ લેખ મોકલ્યો. તેના વિચારો ને શૈલી સંસ્કારમય હતાં ને તે સ્ત્રીના વિચારો ને શૈલીના અનુકરણમાંજ હતાં. આ લેખ તે સ્ત્રીએ સ્વીકાર્યો ને પ્રસિદ્ધ કર્યો. તે મંદવાડમાંથી સાજી થઈ ત્યાંસુધી આવી રીતે તે પુરુષે લેખો મોકલ્યા કર્યા. આ ઉપકારનાં કૃત્યોની સ્વાભાવિક રીતેજ તે સ્ત્રી પર ભારે ને અજબ અસર થઈ. એ લેખોના લેખકને શોધી કાઢવા

માટે પોતાના પત્રમાંજ પોતે કંઈ કંઈ તર્કો દર્શાવ્યા, પણ તેને જરાએ ખ્યાલ નહોતો કે આ લેખક કોઈ એક ફીક્કો, વિચારશીલ, પોતાને અગાઉ નહિ જાણીતો, એવો યુવાન્ માણસ હશે. તે લેખકને જાહેર થવા માટે તે સ્ત્રીએ આગ્રહપૂર્વક પોતાના પત્રમાં વિનતિઓ કરી. તેને પરિણામે અજ્ઞાત રીતે સેવા કરનાર તે યુવક પ્રકાશમાં આવ્યો, ને તે બીજો કોઈજ નહિ પણ યુવાન્ ગીઝોજ માલુમ પડ્યો. ઉપકારની લાગણીનો બદલો એવો થયો કે મૅ. મ્યુલન મૅ. ગીઝોનુ નામ ધારણ કર્યું. મિત્રના લગ્નની ગ્રન્થિથી દઢીભૂત થઈ. આ અલૌકિક દૃષ્ટાંત ગીઝોની સાહિત્ય પ્રતિ અભિરુચિ ને એનુ સ્નેહાળ હૃદય દર્શાવી આપે છે.

ગીઝોની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ.

ગીઝોની સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પ્રવૃત્તિ ઉચ્ચ પ્રકારની હતી. તેથી આકર્ષાઈ ફ્રાન્સની યુનિવર્સિટિના તે સમયના અધ્યક્ષ, મૉ. દ ફૉન્ટેને ૧૮૧૨ માં ગીઝોને સોર્બોનના આધુનિક ઇતિહાસના પ્રોફેસરનુ પદ આપ્યુ ઇતિહાસમાં એના વિચારો સુધરેલી રીતે ચાલતી નૃપતત્રની રાજ્યપદ્ધતિની તરફેણમાં હતા પોતાની તીવ્ર બુદ્ધિ ને સુન્દર વક્તૃત્વશક્તિને લીધે રાજ્યના કાર્યવહનમાં જુદા જુદા ભારે હોદ્દાઓ પર જુદે જુદે સમયે ગીઝોની ત્યાર પછી નીમણૂક થઈ હતી તે સબધીની વીગતોનું જ્ઞાન અત્ર અનાવશ્યક છે.

ગીઝોએ ઘણાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. તે બધામાં " યુરોપના સુધારાનો ઇતિહાસ " અગ્ર સ્થાન ભોગવે છે એ ઇતિહાસનાં વ્યાખ્યાનોમાં, ને સામાન્ય રીતે પણ, ગીઝોની ભાષાનો પ્રવાહ એવો સરલતાથી વહ્યો ચાલ્યો જાય છે કે ભાગ્યેજ તે કોઈપર અસર કર્યા વગર રહે. "As a writer, his style is one that may be recognised among a thousand." લેખક તરીકે એની શૈલી એવી છે કે એક હજાર શૈલીઓમાં એ ઓળખી શકાય. ઇતિહાસકાર તરીકે એણે અમૂલ્ય સેવા

બજાવી છે. માત્ર વર્તમાનનાજ ધોરણથી ભૂતકાળના બનાવોની પરીક્ષા કરવાની પદ્ધતિનો સ્વીકાર ન કરતાં સ્વતંત્રતાથી પરીક્ષા કરવાની એણે આપણને નવી પદ્ધતિ શીખવી છે.

ગીઝોનું વ્યક્તિત્વ.

ટુંકામાં ગીઝો વિષે આપણે શુ જાણવાનુ છે? સત્તા, અર્થાત્ રાજ્યસત્તાનો એ ચહાનાર છે. તેમ છતાં એ સ્વતત્રમા સ્વતંત્ર માણસ છે. ઉત્સાહથી ધસડાઈ ન જતા એ તર્કશક્તિનો હમેશ ઉપયોગ કરે છે. જનસમાજની એ વધારે દરકાર રાખે છે. અરાજકતાનો એ કટ્ટો દુશ્મન છે. તેથી ખરાબમા ખરાબ પ્રસગે બિલકુલ અચકાયા વગર, જરૂર પડે તો અનિયત્રિત રાજસત્તાને શરણે જવું પણ એ વધારે બહેતર ધારે છે. આ પ્રમાણે ગીઝોના વ્યક્તિત્વનુ આપણને સંક્ષિપ્ત આલેખન પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉન્નતિ.

ઉન્નતિ, સુધારો, શિષ્ટતા, પ્રગતિ—એ બધા શબ્દોના અર્થ લગભગ સરખાજ છે. એ શબ્દોના માત્ર ઉચ્ચારમાં કંઈક અજબ મધુરતા છે. એ મધુરતાનુ એક લક્ષણ એ છે કે એ અસ્પષ્ટ છે, છતા મોહક છે, અવ્યક્ત છે, છતાં આકર્ષક છે, અથવા વધારે ચોકસાઈથી કોઈ એમ પણ કહે કે અસ્પષ્ટ છે તેથીજ મોહક છે, અવ્યક્ત છે તેથીજ આકર્ષક છે. ઇતિહાસનો કોઈ પણ સમય એવો નથી કે જે વખતે પ્રજાની ઉન્નતિ સર્વથા થઈ ચૂકી હોય એમ જોવામાં આવે. સમાજ જેમ જેમ સુધરતો જાય છે તેમ તેમ ઉન્નતિના આદર્શો પણ વધારે ને વધારે વિકાસ પામતા જાય છે. મનુષ્ય જેમ જેમ આદર્શો સાધવાની વધારે ને વધારે નજીક જતો જાય છે તેમ તેમ ઉન્નતિનો આદર્શ વધારે વિસ્તીર્ણ ને વધારે પરિપૂર્ણ થતો જાય છે. માણસ ઉન્નતિને શિખરે કદાપિ પહોંચતો નથી. તેનું કારણ એક

જ છે—ઉન્નતિને શિખરજ નથી, અથવા છે તો તે મનુષ્યને અજ્ઞાત છે. તોપણ અમુક સમાજ અમુક બીજા સમાજના કરતાં ઓછો કે વત્તો ઉન્નત થયો હતો એવો શબ્દપ્રયોગ આપણે કરીએ છીએ, ને તે વાસ્તવિક રીતે. ઉન્નતિનું અન્તિમ બિન્દુ ન હોય કે ન જડે, તોપણ ઉન્નતિ કઈ દિશામાં છે એ સહેલથી જાણી શકાય.

'ઉન્નતિ,' એ શબ્દ આધુનિક સમયમા કેટલીક વસ્તુઓ આપણી નજર આગળ એકદમ ખડી કરી દે છે. આગગાડી, તાર, મૉટરકાર, સ્ટીમરો મિલો, સંચાઓ, ગ્રામોફોનો, સિનેમેટોગ્રાફો, ઇત્યાદિ વસ્તુઓ 'ઉન્નતિ,' એ શબ્દ બોલતાં તરત આપણા મનમાં તરી આવે છે. સામાન્ય રીતે એમ કહેવામાં આવે છે કે આધુનિક સમય પ્રાચીન સમયના કરતાં વધારે ઉન્નત છે, અને એમ કહેવામાં આવે છે ત્યારે સામાન્ય રીતે એમ ધારવામાં આવે છે કે સુખસંપત્તિનાં સાધનો આપણા સમયમાં બહુ વધારે જોવામાં આવે છે. તે સ્વાભાવિક છે. ક્ષન્તવ્ય છે. આ જડતાના જમાનામાં સ્થૂલ વસ્તુઓ તરફ સમાજનું લક્ષ જલદીથી જાય એ દેખીતું છે. પરંતુ ખરૂ જોતા ઉન્નતિનુ આ બાહ્ય ને એકદેશીય સ્વરૂપ છે. ભૌતિકનાં કરતાં નૈતિક ને માનસિક ઉન્નતિ વધારે અગત્યની છે. ઇમર્સન પોતાનો વિચાર દર્શાવે છે તે પ્રમાણે અગત્યના સુધારા બુદ્ધિ ને નીતિની કેળવણીના છે.

ગ્રીકો ઉન્નતિ વિષે શુ વિચાર દર્શાવે છે ? એ પ્રશ્નપદ્ધતિ ઉપયોગ કરી ઉન્નતિનાં અગત્યનાં અંગો નિર્ણીત કરે છે. એ કહે છે. કે ધારો કે કોઈ પ્રજા એવી હોય કે તેનું બાહ્ય જીવન સરળ ને રોગરહિત હોય. ધારો કે તે પ્રજાને રાજ્યમાં કર જેવું કશુ આપવું પડતુ ન હોય ને દુઃખમાંથી વિમુક્ત હોય. ધારો કે તેના વ્યવહારમાં ન્યાય રાજ્ય તરફથી બરાબર આપવામાં આવતો હોય. પણ તેનીજ સાથે ધારો કે તેનું માનસિક ને નૈતિક જીવન સુસ્ત ને નિરુદ્યમી હોય. આ પ્રજા ઉન્નત કે સુધરેલી છે એમ શું આપણે કહી શકીશું ? નહિજ.

વળી ધારો કે બીજી કોઈ પ્રજાનું વ્યાવહારિક જીવન ઓછી સરલ-

તાથી ચાલતું હોય છે, છતાં જીવનનો નિર્વાહ નીચ્ચો ચાલ્યો જતો હોય. પણ આ સાથે તેના માનસિક જીવનનો છેક અનાદર કરવામાં ન આવ્યો હોય. તેનામાં નીતિ ને ધર્મની ઉચ્ચ ભાવનાઓનાં બીજ રોપાયલાં હોય, છતાં તેની સ્વતત્રતાના વાતાવરણમાં વૃદ્ધિ ન થવા દેવામાં આવી હોય. નીતિ ને ધર્મનાં સત્યો આ પ્રજાના દરેક માણસને જાણવામાં હોય, પણ તેનુ જ્ઞાન સ્વતંત્રતાથી સંપાદન કરેલું નહિ પણ સંકુચિત ને અમુક પ્રકારનુ હોય. જે જે પ્રજાના જીવનમા ધાર્મિક તત્ત્વોની સત્તા પૂરી ઝામી છે તેમાં સ્વતત્ર ચિંતનના વિકાસનો આ પ્રમાણે અભાવ હોય છે. શુ આ સ્થિતિ ઉન્નત કહી શકીશુ ? નહિજ.

હવે ધારો કે કોઈ પ્રજા એવી હોય કે તેમાં સ્વતંત્રતા હોય છતાં અવ્યવસ્થા જોવામા આવતી હોય. આ સ્થિતિનુ પરિણામ એ હોય કે નબળો માણસ દુ:ખિત થાય ને નાશ પામે. યુરોપ આવી સ્થિતિમાંથી પસાર થઈ ગયું છે તે વાતથી કોઈજ અજ્ઞાત નથી. શુ આને ઉન્નતિ કહી શકાશે ? નહિજ.

ચોથી સ્થિતિ એવી ધારો કે પ્રજામાં સ્વતંત્રતા હોય, ન્યાય હોય, વ્યવસ્થા હોય. પણ ધારો કે પ્રજાવર્ગના ઘણા માણસો સામાન્ય રીતે ભાગ લઈ શકે એવી જનહિતની બાબતો તેમા બહુ થોડી હોય. પરસ્પર એક બીજાની શક્તિનો લાભ તેથી સમાજમાં ન મળતો હોય. શું આ સ્થિતિ ઉન્નત છે ? નહિજ.

આ બધીમાંથી એકકે સ્થિતિ ઉન્નત નથી તેનું કારણ એ છે કે તેમા વિકાસને માટે અવકાશ નથી. ઉન્નતિનુ અગત્યનું તત્ત્વ પ્રગતિ, વિકાસ છે. પણ આ પ્રગતિ, આ વિકાસ તે શું છે તે જાણવુંજ વિકટ છે.

આ વિકાસનાં બે તત્ત્વો છે; એક, સામાજિક જીવનમાં સુધારો, ને બીજું, વ્યક્તિજીવનમાં સુધારો. ગીઝો કહે છે: " Wherever the external condition of man extends itself, vivifies,

ameliorates itself; wherever the internal nature of man displays itself with lustre, with grandeur, at these two signs, and often despite the profound imperfection of the social state, mankind with loud applause proclaims civilization." માણુસની બાહ્ય સ્થિતિ જ્યાં વિસ્તાર પામે છે, ઉત્સાહમય બને છે, ને સુધરે છે, અને એનુ આન્તર જીવન જ્યાં પ્રકાશ ને ગાંભીર્ય ગ્રહણ કરે છે, ત્યાં ઉન્નતિના ચિહ્નો પણ દેખીતાંજ છે. આ પ્રમાણે ગીઝો સામાજિક પ્રગતિ ને વ્યક્તિની પ્રગતિ એ બન્ને બાબતો ઉન્નતિને માટે અગત્યની દર્શાવે છે, સમાજ ને વ્યક્તિ એ બન્નેમાં સુધારો આવસ્યક છે.

ઉન્નતિનો ઇતિહાસ લખનાર સામાજિક જીવન પ્રગતિશીલ કેવી રીતે બને છે ને ધીમે ધીમે કેવી રીતે બદલાય છે તે દર્શાવે, અથવા તો વ્યક્તિજીવન કેવી રીતે ઉન્નત થાય છે તે દર્શાવે. ગીઝો "યુરોપના સુધારાના ઇતિહાસ" માં સમાજજીવનના બહારના બનાવો, તેમાં થતા ફેરફારો, ને તેથી સૂચિત થતી ઉન્નતિને વિષે પોતાને જે કહેવાનુ છે તે કહે છે. મનુષ્યના આન્તર જીવનનો વિકાસ ધીમે ધીમે કેવી રીતે થાય છે, વ્યક્તિજીવન કેમ ઉન્નત થાય છે તે બાબત પણુ અગત્યની છે, તોપણુ ગીઝો તે બાબતને અલગ રહેવા દે છે.

આ પ્રમાણે ગીઝોના વિચાર ને એની પદ્ધતિ વિષે આપણે નિરીક્ષણ કર્યું. પાશ્ચાત્ય ફિલસુફીનુ આધુનિક કોઈ પણ પુસ્તક એવુ નહિ હોય કે જેમાં ડાર્વિન, ને સ્પેન્સરના જીવનશાસ્ત્ર વિષેના ઉત્ક્રાન્તિવાદનો ઉપયોગ જરૂર પડે ત્યાં નહિ કરવામાં આવતો હોય. જીવનની દરેક બાબતને ઉત્ક્રાન્તિવાદનો નિયમ લાગુ પડે છે. તો પ્રગતિ કે ઉન્નતિ પણ કંઈ સ્થાયી વસ્તુ નથી. તેમાં હમેશ વૃદ્ધિ ને ફેરફાર થયાંજ ચાલ્યાં જાય છે. સામાજિક ને નૈતિક ઉન્નતિ પણુ ક્રમશઃ આગળ વધે છે. એને પણુ ઉત્ક્રાન્તિનો નિયમ લાગુ પડે છે. આ અગત્યના નિયમ તરફ ગીઝોના પુસ્તકમા નામમાત્રએ

નથી, ને તે સ્વાભાવિક છે. પરતુ આધુનિક સમયમા ગીઓનું પુસ્તક ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિન્દુથી અગત્યનુ ગણુાય.

યુરોપની પ્રાચીન ને અર્વાચીન ઉન્નતિ.

ગ્રીસ ને રોમના પ્રાચીન ઇતિહાસમા એક બાબત દેખીતી છે. એ બન્ને દેશો એક વખત કીર્તિથી ચળકી રહ્યા હતા. એ બન્ને દેશોની ઉન્નતિએ આખા યુરોપના ઇતિહાસ પર સચોટ છાપ પાડી છે. એ બન્ને દેશની ઉન્નતિને વિષે એક બાબતમા સામ્ય જોવામા આવે છે. એ બન્ને દેશની ઉન્નતિનો આધાર તેમના સૈનિક બળ પર હતો, ને તેનો આધાર તેમના પ્રજાજીવનમા ઓતપ્રોત થએલા નગરજન તરીકેના દરેક માણસના આદર્શો પર હતો. દરેક નગરજન રાજ્યનુ અંગ ગણાતો, પણ નગરજન વિષેના તે પ્રજાઓના વિચારો એકદેશીય ને સકુચિત હતા. છતા આ વિચારો પરજ તેમની ઉન્નતિનો પાયો હતો. બેન્જામિન કિડ પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓની ઉત્ક્રાન્તિ વિષેના પોતાના ઉત્તમ પુસ્તકમા કહે છે કે "The deeper we get in the history of the Greek and Roman peoples the more clearly do we see how the whole fabric of the ancient civilizations, military and civil, legal and religious, is ultimately related to this institution." ગ્રીક ને રોમન લોકોના ઇતિહાસ વિષે આપણે જેમ જેમ વધારે ઉંડો વિચાર કરીએ છીએ તેમ તેમ સૈનિક, નાગરિક, કાયદાની, ને ધર્મની પ્રાચીન ઉન્નતિનો બધો પાયો અન્તે આ સંસ્થા સાથે કેવો (ગાઢ) સંબંધ ધરાવે છે તે આપણને માલૂમ પડે છે." અર્થાત્, તે પ્રજાઓની સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિ તેમના નાગરિક જીવન ને તે વિષેના તેમના સ્વાભિમાન ઉપર આધાર રાખે છે. ગ્રીક લોકો Barbarian અથવા જગલી એ શબ્દનો પ્રયોગ બહુ વિચિત્ર રીતે કરતા હતા. જે કોઈ પ્રજા ગ્રીક નહિ તે 'જગલી'ના નામથી સંબોધાતી હતી. પરદેશી માત્ર 'જંગલી' નામથી ઓળખાતા, પછી ભલે તે ઇજીપ્ટ કે પર્શિઆના સુધરેલા લોકો હોય, કે

સીથિયા ને ગૉલની અશિષ્ટ પ્રજાઓ હોય. છેક શરૂઆતમાં 'જંગલી' પ્રજા એટલે પરભાષા વાપરનારી પ્રજા એવો થતો હતો. પણ જેમ જેમ ગ્રીક લોકો બુદ્ધિમાં આગળ વધતા ગયા તેમ તેમ એ શબ્દના ભાવાર્થમાં તિરસ્કારનો વિચાર પણ ઘુસતો ગયો. એક રાજ્યનો શહેરી તેજ દેશના અન્ય રાજ્યમાં જમીનનો માલીક થવાને કાયદાપૂર્વક રીતે નાલાયક ગણાતો હતો. એજ સંકુચિત ને એકદેશીય વિચારને પરિણામે જીતાયલી પ્રજાઓ માત્ર ગુલામગીરીમાંજ રહી શકે એ એક બીજો અગત્યનો વિચાર હતો. એટલુંજ નહિ, પણ ગુલામગીરીની સ્થિતિમા પણ જીતાયલી પ્રજાને જીવવા દેવી એ એક મોટામાં મોટું દયાદાન ગણાતું. જસ્ટિનિઅન જેવો ઉદાર બુદ્ધિનો લેખક પણ ગુલામગીરીને વિષે આવો મત દર્શાવે છે. એના કાયદાઓમાં એટલી દલીલ તો જાણે માનીજ લીધેલી જણાય છે કે જીતાયલા આદમીને જીવવાનો હકજ નથી. તો પછી ગમે તેવી નીચ સ્થિતિમા પણ તેને જીવવા દેવામાં આવે તો તે તેના પર શિક્ષા કરેલી ન ગણાય, પણ દયાજ ગણાય. ઘણા ગ્રીક શહેરોમાં સ્વતંત્ર મનુષ્યોની સંખ્યાના કરતા ગુલામોની સંખ્યા ઘણી વધારે થઈ ગઈ હોવી જોઈએ. રાજ્યના કારભારમાં આ ગુલામવર્ગના કોઈ પણ માણસનો હક નહોતો ગણાતો. ફ્રીમૅન કહે છે તે પ્રમાણે; " In no case could the freedman, the foreigner, or even the dependent ally obtain citizenship by residence or even by birth in the land. " મુક્ત કરવામાં આવેલો કોઈ પણ ગુલામ, કોઈ પણ પરદેશી કે હાથ નીચેના ને મૈત્રી ધરાવનાર રાજ્યનો માણસ સુદ્ધાં રહેઠાણ કે જન્મથી શહેરી તરીકેના હક કદાપિ મેળવી શકતો નહોતો. ગ્રીસની પ્રખ્યાત પેલોપોનિસિઅન લડાઈની શરૂઆતમાં ઍટિકાની ગુલામ પ્રજાની સંખ્યાની ગણતરી જ્યારે ૧,૦૦,૦૦૦ હતી, ત્યારે સ્વતંત્ર પ્રજાની સંખ્યાની ગણતરી ૧,૩૫,૦૦૦ હતી. રોમમાં પણ એવીજ સ્થિતિ હતી. રોમનું રાજ્ય પણ મ્યુનિસિપલ અથવા શહેરી જીવન ને શહેરીઓના હકોને આધારે ચાલતું હતુ ત્યાં પણ શહેરી તરીકેનુ

પદ બહુજ થોડાને મળતું હતું. પરદેશીઓને તે પ્રાપ્ત થાય નહિ તે વિષે ખાસ દરકાર રાખવામા આવતી હતી; અને જ્યારે એ પદ અન્ય લોકોને આપવામા આવતું થયુ હતું ત્યારે રોમન મહારાજ્યની ઉન્નતિ પણ ઘટવા માડી હતી. આખા રોમન મહારાજ્યની સ્વતંત્ર પ્રજા ઘણું કરીને કોઈ પણ વખત ગુલામ પ્રજાના કરતાં સખ્યામા વધારે નહોતી ઇ. સ ૬૮૪ના રોમના વસ્તીપત્રક પરથી સખ્યા કાઢતા મૉમ્સેન દર્શાવે છે કે જ્યારે સ્વતંત્ર પ્રજાની સખ્યા ઇટાલી દેશમાં સાઠ કે સિત્તેર લાખની હતી ત્યારે ગુલામ પ્રજાની સખ્યા એક કરોડ ત્રીસ કે ચાળીસ લાખની હતી, અને ગિબનની ગણતરી પ્રમાણે કલૉડિઅસના વખતમા પણ એ બે પ્રજાવર્ગોની સંખ્યા આખી રોમન આલમમા સરખી થતી હતી

પ્રાચીન ગ્રીસ ને રોમની ઉન્નતિનો પાયો આ પ્રમાણે એક જાતના સંકુચિત નાગરિક જીવન પર રચાયો હતો આ નાગરિક જીવન મૉમ્સેન એના રોમના ઇતિહાસમા બતાવે છે તે પ્રમાણે નૈતિક–ધાર્મિક હતું. એ પ્રજાના લોકોના નૈતિક–ધાર્મિક સંબંધો શા પ્રકારના હતા ? પ્રથમ એ પ્રજાઓનુ ધાર્મિક ચેતન વર્તમાનકાળનાંજ હિતોના સંબંધમાં જાગ્રત્ હતું, તેઓ જે સમયમા રહેતા તેમાજ અર્થાત્ વર્તમાનમાંજ કોઈ પ્રકારનો સાંસારિક લાભ મેળવવા તરફ એ ચેતન પ્રવૃત્તિશીલ હતું. બીજુ, એ ચેતન અમુક સંકુચિત પ્રકારના ભ્રાતૃભાવને આધારે રહેલુ હતું બહારના માણસો તેમાં ભાગ લઈ શકે તેમ નહોતું. આ મુખ્ય વિચારમાંથીજ ગ્રીસ ને રોમની ઉન્નતિનો પાયો તે દેશોના સંકુચિત નાગરિક જીવન પર રચાવવા પામ્યો હતો.

ઉત્ક્રાન્તિવાદના સિદ્ધાન્તો તરફ જેને પ્રેમ છે તેવા માણસને ઉપલાં તત્ત્વો-મા એક ખાસ લક્ષણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે બેન્જામિન કિડના મત પ્રમાણે ઉપરનાં તત્ત્વોમાં ઉત્તમમા ઉત્તમ સૈનિક બળ પ્રજામાં વિકસિત કરવાની શક્તિ છે. કોઈ પણ બીજી સામાજિક સ્થિતિમાં સૈનિક બળની વૃદ્ધિ એવી ઉત્તમ થઈ શકશે નહિ, અને તે સ્વાભાવિક જ.

આવી રીતે જોતા મનુષ્યજીવનની ઉન્નતિના ઇતિહાસમાં **ગ્રીસ** ને **રોમ**ની ઉન્નતિનો ઇતિહાસ સહેલથી સમજી શકાય છે. તે દેશોની ઉન્નતિ ઘણી થઈ હતી, પણ તેમાં આશ્ચર્યકારક કશુ નથી તે હવે સમજાશે. કારણ એજ હતું કે સમાજની **વર્તમાન** સ્થિતિના હિતને અર્થે દરેક વ્યક્તિએ પોતાનુ જીવન ગાળવુ એ તે દેશોનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત હતો. રાજકીય ચેતન ને રાજકીય જીવનથી આગળ શુ છે તે તરફ તે પ્રજાઓનુ લક્ષ ગયુજ નહોતું. પ્રથમ રાજ્યનુ હિત ને પછી વ્યક્તિઓનુ જીવન, ને તેમના હકો એજ એ દેશોની ઉન્નતિનુ જાદુ હતું.

ગ્રીસ ને **રોમ**ની પ્રાચીન ઉન્નતિ સાથે આધુનિક યુરોપની ઉન્નતિ સરખાવીશુ તો કેટલીક બાબતો એકદમ દૃષ્ટિગોચર થશે, આધુનિક સમયમાં સુખસંપત્તિના સાધનો વધ્યા છે મુદ્રણકળાની શોધ થયા પછી, ને તે ઉત્તમ સ્થિતિએ પહોંચી ત્યાર પછી જ્ઞાનના પ્રચારમા દેખીતોજ વિસ્તાર થયો છે. પ્રથમ હોકાયત્રની શોધ ને તેનો ઉપયોગ, ને આધુનિક સમયમા નાવિક કળામાં થએલા અનેક ઉત્તમ સુધારાને લીધે દુનિયાના જુદા જુદા ભાગોના માણસોનો સમાગમ જલદીથી, સહેલાઇથી, ન વધારે મોટી સખ્યામા થયો છે. વરાળયત્રોના અનેક ઉપયોગોને લીધે વ્યાપાર ને ઉદ્યોગ વધવા ને ખીલવા પામ્યા છે. પ્રાચીન **ગ્રીસ** ને **રોમ**ની ઉન્નતિ વિષેના પુસ્તકોના વાચને યુરોપમા ધાર્મિક જાગૃતિ આણી હતી, ને તેની અસર પણ મધ્યકાલીન યુરોપ ને તે પછીના વખતમાં દેખીતીજ થઇ હતી. આ બધી બાબતો યુરોપની આધુનિક ઉન્નતિના સંબંધમા અગત્યની છે, , આ નિક પાશ્ચાત્ય ઉન્નતિ જે દિશામાં જાય છે તેનાં મુખ્ય બળો હજી જુદાં છે. તે બળો પ્રાચીન **ગ્રીસ** ને **રોમ**ની ઉન્નતિના આધારભૂત બળથી તદ્દન જુદાંજ છે. **ગ્રીસ** ને **રોમ**માં જ્યારે દરેક પ્રવૃત્તિ રાજ્યનુ વર્તમાન હિત સાચવવાના કામનુ અંગ માત્ર ગણાતી હતી ત્યારે આધુનિક યુરોપમાં તેમ નથી. " The real secret of our Western world—the cause,......of all its extraordinary and ever-growing

efficiency in history consists, on the contrary, in the fact that the controlling centre of the evolutionary process therein has been at last projected altogether beyond the content of political consciousness. " અર્થાત્ આધુનિક યુરોપીઅન ઉન્નતિનો આધાર જે બળો પર છે તેને રાજકીય ચેતન સાથેજ કંઈ ખાસ સંબંધ નથી. રાજ્યના હિતના કરતાં પણ આગળ હિત કયું છે અને મનુષ્યનું ખરૂં બળ–એની ખરી ઉન્નતિ ભાવીમાં શેના પર છે તે જોવા તરફ ને તે સાધવા તરફ આધુનિક યુરોપના ખાસ પ્રયત્નો છે. એજ એની આધુનિક ઉન્નતિનું હાર્દ છે એમ બેન્જામિન કિડ માનવું છે યુરોપની આધુનિક કળાઓ, નીતિ, સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ એ બધામાં આ બાબત સ્પષ્ટ જણાય છે એ બધી બાબતોની પ્રવૃત્તિમાં સમાજના આદર્શો હવે સ્વતંત્ર થયા છે. તે આદર્શો રાજકીય ચેતનના માત્ર ગુણીભૂત ગણાતા હતા તે સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે, ને તેથી ટુંકામાં એમ કહેવાય કે તે બધી બાબતોના સંબંધમાં પ્રવૃત્તિઓ **વર્તમાનને** નહિ પણ **ભવિષ્યનેજ** ધ્યાનમાં રાખી ચલાવવામાં આવે છે. " It is the world, therefore, in which all the imperiums in which the present had hitherto strangled the interests of the greater, future are in process of slow disintegration, and in which we have, in consequence, entered upon an era of such a free rivalry of forces as has never been before in the history of the race. " (Kidd's, Principles of Western Civilization, p 334.)

આ પ્રમાણે યુરોપની પ્રાચીન ને આધુનિક ઉન્નતિની પદ્ધતિઓ વિષે કેટલાક અગત્યના વિચારો આપણે જોયા. ડાર્વિનના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે જે શ્રેષ્ઠ વસ્તુઓ હોય છે તેનુંજ અતિજીવન થાય છે. આધુનિક સમયમાં જુદાં જુદાં નૈતિક ને ધાર્મિક તત્ત્વો વિષે આપણે કંઈક વિરોધ પણ જોઈએ

છીએ. છતાં તેમાં જે શ્રેષ્ઠ તત્ત્વો હશે તેજ ટકશે એવી વિજ્ઞાનને આધારે આપણે શ્રદ્ધા રાખી શકીએ વળી એવી પણ શ્રદ્ધા યોગ્ય ગણાય કે સમાજ ઉત્તરોત્તર સારી ને સારી સ્થિતિમાં જતો જાય છે. ઉત્ક્રાન્તિવાદના સિદ્ધાન્તો પર આધાર લઈ ભવિષ્યની ઉન્નતિ વિષે હેન્રિ સ્મિથ વિલિઅમ્સ એવું શ્રદ્ધામય જ્યોતિષ કાઢે છે કે હાલના વલણો જોતાં પ્રગતિ ત્રણ દિશામાં થશે.—(૧) મનુષ્યની શારીરિક ઉન્નતિમાં, (૨) એકબીજી પ્રજાઓની માહોમાહની ઈર્ષ્યાઓમાં ઘટાડો, તેમ, ને (૩) દુનિયાની ઔદ્યોગિક ને આર્થિક એકતા તરફ હમેશ વધતી જતી પ્રવૃત્તિમાં. (Article, Civilization, Encyclopaedia Britannica) આ કેટલે અંશે સત્ય છે તેનો ખ્યાલ ભવિષ્યની પ્રજાઓજ કરી શકશે

આનંદશંકર કમળાશંકર

ત્રિવેદી.

યુરોપના સુધારાનો ઇતિહાસ.

વ્યાખ્યાન પહેલું.

વ્યાખ્યાનમાળાનો વિષય–યુરોપના સુધારાનો ઇતિહાસ–યુરોપના સુધારામાં ફ્રાન્સે લીધેલો ભાગ–વર્ણન માટે સુધારાનો વિષય યોગ્ય છે–ઇતિહાસમા સૌથી સામાન્યમા સામાન્ય બનાવ સુધારાનો છે–**સુધારા** શબ્દનો સાધારણ ને પ્રચલિત અર્થ બે મુખ્ય બાબતોમા સુધારાનો સમાવેશ થાય છે ૧, સમાજની ઉન્નતિ, ૨, વ્યક્તિની ઉન્નતિ-આ બે બાબતો એક બીજીની સાથે અવશ્યે સબંધ ધરાવે છે, અને મોડી કે વહેલી એક બીજીની કારણભૂત થાય છે–જે અમુક સામાજિક પરિસ્થિતિમા મનુષ્ય હોય છે તેથીજ શુ એનુ ભવિષ્ય પરિમિત રહે છે? સુધારાનો ઇતિહાસ બે દૃષ્ટિબિન્દુથી દર્શાવી ને વિચારી શકાય–વ્યાખ્યાનમાળાની ગોઠવણ વિષે બે બોલ–માણસોના મનની આધુનિક સ્થિતિ, ને સુધારાની ઉમેદ.

સદ્‌ગૃહસ્થો,

તમારો આવકાર મને ઘણો પિગળાવી નાંખે છે, અને આટલા દીર્ઘ કાળ સુધી નહિ મળ્યા હોવા છતાં તમે આ આવકાર આપો છો, તેને, આપણો પૂર્વનો ચાલુ સમભાવ રાખવાની પ્રતિજ્ઞા તરીકે હું સ્વીકારૂં છું. અરે! તમે સર્વે જે અહીં એકત્રિત થયા છો, તે, સાત વર્ષ પહેલાના મારા તે વખતના પરિશ્રમનો લાભ લેવા એકઠા થનારાઓજ જાણે હો તેવી રીતે હું બોલું છું. હુ જાતે અહીં ફરીથી આવ્યો છુ તેથી મારો પૂર્વનો

મળેલો શ્રોતાવર્ગ પણ જાણે અહીં હોય એમ મન લાગે છે. પરંતુ તે મુદ્દતમાં તો સર્વે વસ્તુઓમા મોટો ફેરફાર થઈ ગયો છે. સાત વર્ષ પૂર્વે આપણે ચિન્તાતુર શંકાઓ ને ભ્રાંતિમા નિમગ્ન, અને ગમગીન વિચારો ને ધારણાઓથી નિરુત્સાહી સ્થિતિમાં સમ્મીલિત થયા હતા. મુસ્કેલી ને મુશીબતથી આપણે જકડાયલા હતા, એક અનિષ્ટ વસ્તુ તરફ જાણે આકર્ષાતા હતા, અને શાન્તતા, ગમ્ભીરતા, ને સાવધાનતા રાખી તે અનિષ્ટથી દૂર રહેવા પ્રયત્ન કરતા હતા, પણ તેમા વ્યર્થ નીવડયા હવે આપણે નિર્ભયતા ને આશાથી ઉત્સાહિત, સ્વસ્થ ચિત્ત સહિત, ને વિચારો સ્વતન્ત્રપણે કરી શકીએ તેવી સ્થિતિમાં એકઠા થઈએ છીએ. આ સુખદાયી ફેરફારને માટે આપણે માનપૂર્વક રીતે આપણો આભાર એકજ રીતે પ્રદર્શિત કરી શકીએ સાત વર્ષ પૂર્વે આપણા અભ્યાસો પર સખ્ત દેખરેખ રાખવામા આવશે કે તેને ઓચીતા મુલતવી રાખવામા આવશે એવી વખતોવખત થતી ધાસ્તીને લીધે આપણું કામ કરવામાં જેવું શાન્ત મન, જેવો અડગ ઉદ્દેશ આપણે રાખતા હતા, તેવુંજ શાન્ત મન, તેવાજ અડગ ઉદ્દેશ આપણા હાલના સમ્મીલનોમા, આપણા નવા અભ્યાસોમા આપણે રાખવા જોઈએ સભાગ્ય સરકાર, ચચલ ને અનિશ્ચિત છે જેમ નિરાશાને સમયે તેમ આશાને સમયે પણ આપણે સાવધાન રહેવું જોઈએ; મંદવાડ આવતો હોય તે વખતે જેટલી સાચવણ, જેટલી સાવધાનતા રાખવી જોઈએ તેટલીજ, લગભગ તેટલીજ મંદવાડ જતો હોય તે વખતે પણ રાખવી જોઈએ. આ સાચવણ આ સાવધાનતા, આ સમભાવતા મને ખાત્રી છે કે તમે દર્શાવશો. મુસ્કેલી ને મુશીબતના વખતમા મતો, ભાવનાઓ, ને વિચારોની જે ગાઢ એકતાએ ને જે સમભાવે આપણને સંયુક્ત રાખ્યા, અને જેનાથી બીજુ કંઈ નહિ તો મોટી ભૂલો કરતા તો આપણે અટક્યા, તે બધું આપણને તેવીજ રીતે વધારે શુભ દિવસોમાં એકમત રાખશે ને ફળદાયી નીવડશે. તમારી સહાયતાને માટે હું વિશ્વાસ રાખુ છુ, ને વિશેષ કંઈની મારે આવશ્યકતા નથી

આપણા આ પહેલા મેળાપ ને વર્ષના અન્તની વચ્ચેનો વખત બહુ

ઓછો છે મને લાગ્યું કે સુધારાની ઉન્નતિને ઉદ્દેશીને લેવાયલું યુરોપના આધુનિક ઇતિહાસનું સામાન્ય અવલોકન—યુરોપના સુધારા, તેમનો ઉદ્ભવ, તેમના વિકાસ તેમનો ઉદ્દેશ ને તેમનો પ્રકાર એ સર્વ બાબતોના ઇતિહાસનું સિંહાવલોકન આપણા વખતનું ઠીક નિર્ગમન કરાવશે. તેથી કરીને આ વિષય વિષે હું વિવેચન કરવા માગું છું

"યુરોપના સુધારા" એમ હું બોલ્યો તેનું કારણ એ છે કે યુરોપમાં સુધારા થયા છે એ સ્પષ્ટ છે, યુરોપના જુદા જુદા રાજ્યોના સુધારામાં અમુક એક જાતના તત્ત્વો દૃષ્ટિગોચર થાય છે, અને કાળ, સ્થળ, ને પરિસ્થિતિનું અગણિત વૈવિધ્ય હોવા છતાં આ સુધારા લગભગ ઘણું ભાગ મળતા આવતા બનાવોમાંથી જન્મ પામે છે, સર્વત્ર એકજ નિયમો પ્રમાણે વિકસિત થાય છે, ને સર્વત્ર લગભગ મળતા આવતા પરિણામો આણવાનો સંભવ દર્શાવે છે ત્યારે "યુરોપના સુધારા" એવો એક વિષય તો છેજ. અને આ સુધારાઓના સમુદાયના વિષય તરફ હું તમને ધ્યાન આપવા વિનતિ કરૂં છું.

વળી એટલું પણ દેખીતું છે કે આ સુધારા ધીમે ધીમે કેવી રીતે અસ્તિત્વમાં આવ્યા તે બતાવી શકાય તેમ નથી, ને તેનો ઇતિહાસ યુરોપના કોઈ એક રાજ્યના ઇતિહાસ પરથી સાબિત થતો સાબીત કરી શકાય તેમ નથી. એ ઇતિહાસના તત્ત્વો કોઈ વાર ફ્રાન્સમાં તો કોઈ વાર ઇંગ્લન્ડમાં, કોઈ વાર જર્મનિમાં તો કોઈ વાર સ્પેનમાં આપણે શોધવાં જોઈએ

યુરોપના સુધારાનો અભ્યાસ કરવો આપણને ફ્રાન્સના લોકોને સુગમ પડે તેમ છે ખુશામદ, પછી તે અમુક માણસોની હો કે ભલે આપણા દેશની હો, તોપણ તે સર્વદા ત્યાજ્ય છે. પણ અસત્ય વદ્યા વગર હું ધારૂં છું આપણે કહી શકીએ કે ફ્રાન્સ યુરોપના સુધારાનું મધ્ય બિન્દુ, મુખ્ય સ્થળ છે. હું એમ નથી કહેવા માગતો, એમ કહેવું તો ઘણું ભૂલભરેલું ગણાય કે ફ્રાન્સની પ્રજા સર્વદા ને સર્વ બાબતોમાં પ્રથમ પદ ભોગવતી આવી છે. જુદી જુદી વખતે કળાઓમાં ઇટલિ ચઢીઆતું ગણાયું છે, રાજકીય સંસ્થાઓમાં ઇંગ્લન્ડ, ને બીજી બાબતો એવી પણ હશે કે જેમાં

યુરોપની બીજી પ્રજાઓ ફ્રાન્સની પ્રજાના કરતાં ઉચ્ચતર આલેખાઈ હોય. પણ જ્યારે જ્યારે સુધારાની ગતિમાં બીજી પ્રજાઓને આગળ વધી ગએલી ફ્રાન્સની પ્રજાએ જોઈ છે, ત્યારે ત્યારે એણે નૂતન ચેતનનું આવાહન કર્યું છે, નવીન ઉત્સાહથી એ જાગ્રત્ થઈ છે, ને તરતજ બીજી પ્રજાઓને પકડી કાઢતી કે તેથી આગળ જતી એ પ્રજાએ પોતાને જોઈ છે એમ આપણે કબૂલ કરવું પડશે. ફ્રાન્સનું આ ખાસ સદ્‌ભાગ્ય છે એટલુંજ નહિ, પણ આપણે જાણીએ છીએ કે જ્યારે અન્ય સ્થળોમાં જન્મ પામેલા સુધારાના વિચારો ને સંસ્થાઓ યુરોપના સુધારાના સામાન્ય લાભને માટે વિસ્તીર્ણ પ્રદેશમાં ફેલાવવા માંડે તોએ કેટલેક દરજ્જે કંઈક જુદી સામગ્રી સાથેજ તે સર્વ ફ્રાન્સમાં દાખલ થવા પામે છે, ને ફ્રાન્સમાં આવ્યા પછીજ, જાણે એક બીજી જન્મભૂમિમાંથી નીકળી તે સુધારાના વિચારો ને સંસ્થાઓ યુરોપમાં પ્રચાર પામવા માંડે છે. ભાગ્યેજ સુધારાનો એકે મોટો વિચાર, એકે મોટો નિયમ એવો હશે કે જે તેના પ્રચાર પામતા પહેલાં આવી રીતે ફ્રાન્સમાં નહિ આવી ગયો હોય. કારણ આ છે ફ્રેન્ચ લોકોમાં કંઈક એવું મળતાવડાપણું, કંઈક એવો સમભાવ, કંઈક એવું વૈચિત્ર્ય છે કે જે બીજી કોઈ પણ પ્રજાના વલણ કરતા એ પ્રજાના વલણને વધારે સુગમ, વધારે અસરકારક નીવડે છે. ક્યાંતો આપણી ભાષાને લીધે, ક્યાંતો આપણા મનના અમુક વલણને લીધે, કે ક્યાંતો આપણી રીતભાતના પ્રકારને લીધે, એટલું તો નક્કીજ છે કે બીજા લોકોના વિચારો કરતા આપણા વિચારો વધારે લોકપ્રિય છે, જનસમાજને વધારે સ્પષ્ટ ને સુગમ થઈ પડે છે, ને સમાજમાં વધારે જલદીથી દાખલ થઈ શકે છે. સંક્ષેપમાં સ્પષ્ટતા, મિલનસારપણું, ને સમભાવ ફ્રાન્સના લોકોના ખાસ ગુણો છે, ને આ ગુણોને લીધેજ યુરોપના સુધારામાં તેઓ અગ્રસ્થાને દીપવાને યોગ્ય ઠર્યા છે.

તેથી આ મોટા બનાવનો અભ્યાસ શરૂ કરવામાં, ફ્રાન્સ વિષે આપણે મુખ્ય ધ્યાન આપીશુ તો તેમાં કંઈ સ્વચ્છંદ કે રૂઢ નિયમ પ્રમાણે આપણે ચાલ્યા નહિ કહેવાઈએ; સુધારાનું હાર્દ સમજવું હોય, આપણે જે બનાવ વિષે વિચાર કરવાના છીએ તેનું રહસ્ય જાણવું હોય તો આપણે

અવશ્યે એમ કરવું જોઈએ.

બનાવ એ શબ્દ હું વાપરૂ છું, ને તે જાણી જોઈને હું વાપરૂ છું. સુધારો, બીજા કોઈ પણ બનાવો જેવો એક બનાવ છે, બીજા કોઈ પણ બનાવની પેઠે તેનો પણ અભ્યાસ થાય તેમ છે, તેને પણ વર્ણવી શકાય તેમ છે, ને તેને વિષે પણ વિવેચન કરી શકાય તેમ છે.

કેટલોક વખત થયા ઈતિહાસની અંદર બનાવોનુ વર્ણનજ આવે એવો એ વિષયનો અર્થ સંકુચિત રાખવો આવસ્યક છે એવી બુમો ચાલો રહી છે, એ યોગ્યજ છે. પણ આપણે હમેશ યાદ રાખવું જોઈએ કે લોકો પ્રથમ માનવાને તયાર હોય છે તેના કરતા વર્ણન કરવાના બનાવો ઘણાજ વધારે હોય છે, અને તે બનાવો પણ ઘણા વધારે જાતજાતના હોય છે. બનાવોમા સ્થૂલ, દષ્ટિગોચર થાય એવા બનાવો હોય છે, જેવા કે મહાન્ સંગ્રામો, યુદ્ધો, ને રાજ્યોના સરકારી કાર્યો, બહારથી નહિ દેખી શકાતા હોવા છતા તેટલાજ ખરા બનાવો નીતિની દષ્ટિથી જોવાના બનાવો હોય છે, જુદા જુદા નામથી ઓળખાતા છૂટક બનાવો પણ હોય છે; અને વળી કંઈ અમુક નામ વગરના સામાન્ય બનાવો હોય છે, તે એવા હોય છે કે કઈ સાલમાં તે થયા તે કહી શકાતું નથી, ને અમુક હદમા તેમને આણી શકાતા નથી, છતા બીજા બનાવોની પેઠેજ એ પણ બનાવો, ઐતિહાસિક બનાવો, ઇતિહાસને ખંડિત કર્યા સિવાય જેનો ઇતિહાસના વિષયમાથી બહિષ્કાર નહિ કરી શકાય એવા બનાવો હોય છે.

ઐતિહાસિક તત્ત્વજ્ઞાન એ નામથી ઓળખાતો ઇતિહાસનોજ એક ભાગ, બનાવોનો એકબીજા સાથે સબંધ, તેમને જોડનારી શૃંખલાઓ, તેમનાં કારણો, તેમના પરિણામો—યુદ્ધોના ને દષ્ટિગોચર થાય એવા બીજા બનાવોના જેવાજ આ બધા પણ બનાવો છે, આ બધા પણ ઇતિહાસ છે. નિઃશંક આ પ્રકારના બનાવો છૂટા પાડવા ને સમજાવવા વધારે અઘરા છે, તેમની હકીકત પૂરી પાડવામાં આપણે ભૂલ કરવાનો વધારે સંભવ રહે છે, અને તેમનામાં જીવ મુકી, ચેતન આણી, સાક્ષાત્, આબેહુબ તેમનું ચિત્ર ખડું કરવું તે કંઈ સહેલું કામ નથી. પણ આ મુસ્કેલીને લીધે કંઈ ને

બનાવો કહેવાના મટી જતા નથી; તેઓ ઇતિહાસનો અગત્યનો ભાગ તો છેજ.

સુધારા એટલે અહીં દર્શાવેલી આ બધી વસ્તુઓમાંની એક વસ્તુ. એ એક સામાન્ય, ગૂઢ, ગુચવણભરેલો બનાવ છે. હુ કબુલ કરૂ છુ કે એનું વર્ણન કરવુ, એનો ચિતાર આપવો, ઘણો કઠણ છે. તોએ એ અસ્તિત્વ તો ધરાવે છેજ, એનુ વર્ણન થવુ તો ઘટે છેજ, એનો ચિતાર તો અપાવવો જોઈએ ખરોજ. આ બનાવ વિષે આપણે કઇ કઈ સવાલો ઉભા કરી શકીએ; આપણે પૂછી શકીએ, એ પૂછાઇ ચૂક્યુ પણ છે, કે એ શુ ઇષ્ટ છે કે અનિષ્ટ. કેટલાક એનાથી અતિખિન્ન થાય છે, કેટલાક અતિપ્રસન્ન થાય છે. આપણે પૂછી શકીએ કે શુ એ બનાવ સર્વત્ર વ્યાપક છે? શુ મનુષ્યજાતિનો સાર્વત્રિક સુધારો એવુ કઈ છે ખરૂ? શુ તે સુધારા તરફ આપણે પ્રયાણ કરીએ છીએ? કદાપિ નાશ નહિ પામેલો, જે વૃદ્ધિગત થવો જોઈએ, જે વિસ્તારમાં વધારે ને વધારે થવો જોઈએ, ને જે આવી રીતે કાળના અન્ત સુધી વિકાસ પામ્યો જવો જોઈએ એવો સુધારો પ્રજાઓમાં શુ એક યુગથી બીજા યુગમા ચાલ્યો આવ્યો છે? મને પોતાને તો ખાત્રી થઈ છે કે મનુષ્ય જાતિને માટે સામાન્યત અમુક ભાવી, અમુક નિર્માણ, સર્વ સુધારાની ઉત્ક્રાન્તિ વસ્તુતઃ છે ખરી. તેથીજ સુધારાનો સામાન્ય ઇતિહાસ લખી શકાય એમ હુ માનુ છુ. પણ આવા મોટા ને કઠણ વિષયોને અડકયા સિવાય અમુક કાળ ને સ્થળને સબોધીને આપણે બોલીએ, અમુક સૈકાઓના ઇતિહાસ વિષે આપણે વિચાર કરીએ, ને અમુક પ્રજાના ઇતિહાસ વિષે આપણે મનન કરીએ તો એટલુ દેખાતુંજ છે કે આટલી મર્યાદાઓમાં સુધારો વર્ણવી શકાય એવો એક ઐતિહાસિક બનાવ છે. વધારામાં હું તરત કહીશ કે આ ઇતિહાસ સર્વે ઇતિહાસોમાં મોટો છે, ને તેમાં સર્વે ઇતિહાસોનો સમાવેશ થાય છે

વળી, ખરેખર, બનાવોમાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ બનાવ સુધારાનો બનાવ શુ તમને નથી લાગતો? બીજા બધા બનાવો શુ એ સામાન્ય બનાવમાંજ પરિણામ નથી પામતા? કોઈ એક પ્રજાના ઇતિહાસમાં આવતા બધા

બનાવો તપાસો, એની સંસ્થાઓ, એનો વ્યાપાર, એનો ઉદ્યોગ, એના સંગ્રામો, એની રાજ્યની સર્વે વીગતો વિષે વિચારો. જ્યારે આ સર્વે વિષે સામટો વિચાર કરીશુ, સર્વેનો સંબંધ જોઈશું, તેમની તુલના કરીશુ, ત્યારે પ્રજાના સુધારામા આ બધી બાબતોએ શો ભાગ લીધો છે, ને તેના પર શી અસર કરી છે તે આપણે જોવું પડશે. આ પદ્ધતિથી આપણે એ બનાવો વિષે માત્ર સંપૂર્ણ વિચાર કરી શકીએ છીએ એટલુંજ નહિ પણ તેમની ખરી અગત્ય જાણી શકીએ છીએ, આ બનાવો જાણે નદીઓ છે, ને તેને વિષે આપણે પૂછીએ છીએ કે સમુદ્રમાં એ નદીઓ કેટલું પાણી પૂરૂ પાડે છે ? કારણ કે સુધારો એ એક જાતનો ઉદધિ છે, એમાંજ પ્રજાની સંપત્તિ છુપાયલી હોય છે, અને એ સમુદ્રના મોજાઓ ઉપરજ પ્રજાના જીવનનાં તત્ત્વો, ને તે જીવનને ટેકી રાખનારી શક્તિઓ એકઠી થાય છે. આમા એટલુ તો સત્ય છે કે તિરસ્કારને પાત્ર, હાનિકર, ને પ્રજાઓને દુઃખદાયી બનાવો, ઉદાહરણ તરીકે આપખુદી રાજ્યસત્તા, જો સુધારાના કામમાં કઈ પણ હિસ્સો આપે ને તેને એક પગલુ આગળ ભરાવે, તો અમુક હદ સુધી આપણે તેમને ક્ષન્તવ્ય ગણીએ છીએ, તેમનાથી થએલી હાનિ વિસરી જઈએ છીએ, ને તે ખરાબ છે એમ ભૂલી જઈએ છીએ; સંક્ષેપમા, જ્યાં જ્યા સુધારો થએલો આપણે જોઈએ છીએ, પછી તે ગમે તે પ્રકારના બનાવોમાથી જન્મ પામ્યો હોય, ત્યા ત્યા તેને માટે આપવો પડેલો ભોગ ભૂલી જવાને આપણે લલચાઈએ છીએ.

વળી કેટલાક બનાવો એવા હોય છે કે તેમને આપણે સામાજિક કહી ન શકીએ. એ બનાવો છૂટક હોય છે, ને સામાજિક કરતા આત્મિક ઉન્નતિને ઉદ્દેશીને તે વધારે હોય છે, જેવા કે ધાર્મિક પન્થો, તાત્ત્વિક વિચારો, વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, ને કળાઓ. આ બધી બાબતો મનુષ્યની નૈતિક ઉન્નતિ ને એની માનસિક અભિરુચિને અનુકૂળ પડે તેવી છે, અને એમનો ઉદ્દેશ મનુષ્યની સામાજિક ઉન્નતિ કરતાં આત્મિક ઉન્નતિ આણવાનો વધારે હોય છે. પણ આ બધી બાબતોનો એ વિચાર સુધારાના સંબંધમાં વારંવાર કરાય છે.

બધા કાળોમાં, બધા દેશોમાં, લોકોને સુધારવાનું માન ધર્મને મળ્યું છે. વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, કળાઓ, ને માનસિક ને નૈતિક આનન્દોએ આ માનમાં હિસ્સો મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો છે, અને તે હિસ્સો કબૂલ રાખી આપણે તે બધી બાબતોને ઉચ્ચ સ્થાન અર્પ્યું છે.

ત્યારે એ સુધારાના ઇતિહાસ વિષે બોલવાનું શરૂ કરતા પહેલા હું તમને પૂછીશ એવો ગહન, એવો વિસ્તીર્ણ, એવો અમૂલ્ય બનાવ, એવી અમૂલ્ય બાબત શી છે કે જે પ્રજાઓના સમગ્ર જીવનનું સંક્ષિપ્ત ચિત્ર ગણી શકાય ?

સુધારો એ શબ્દ ચિર કાળથી ને ઘણા દેશોમા વપરાતો આવ્યો છે. થોડીવત્તી સ્પષ્ટતાથી, થોડીવત્તી પૂર્ણતાથી એ શબ્દને લોકોએ સમજાવ્યો છે. ગમે તેમ પણ એ વપરાયો જાય છે, અને જેઓ એને વાપરે છે તેઓ એને એક કે બીજો અર્થ લાગુ પાડે છે આપણે આપણા અભ્યાસના કામમા એ શબ્દનો સામાન્ય, લૌકિક, ને પ્રચલિત અર્થ લઇશું વિજ્ઞાનના પારિભાષિક શબ્દોના દેખીતા વધારે યથાર્થ વધારે ચોક્કસ લક્ષણોના કરતા સામાન્ય શબ્દોના પ્રચલિત અર્થોમા ઘણુંખરૂં હમેશ વધારે ચોકસાઈ હોય છે શબ્દોના સાધારણ અર્થ સામાન્ય બુદ્ધિથી નિર્ણીત થાય છે, ને સામાન્ય બુદ્ધિ તે મનુષ્યત્વનો ખાસ ગુણ છે. શબ્દોનો સાધારણ અર્થ ધીમે ધીમે ને જુદી જુદી સ્થિતિમાં જુદી જુદી વખતે નિર્ણીત થાય છે તેથી કોઈ પણ જાણીતા શબ્દના અર્થમા સમાય એવી કોઈ પણ હકીકત કે કોઈ પણ બીના જયારે બને છે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે તે અર્થ જાણે એટલો વ્યાપક થાય છે, વિસ્તીર્ણ થાય છે, કે ધીમે ધીમે એ શબ્દના અર્થની અંદર આવી જતી જોઈતી જુદી જુદી બીનાઓ ને જુદા જુદા વિચારો અન્તે સમાવેશ પામે છે.

આથી ઉલટું, જો કોઈ શબ્દનો અર્થ પારિભાષિક હોય તો તેને અમુક એક માણસે અથવા કેટલાકજ માણસોએ નક્કી કરેલો હોવાને લીધે તે અર્થ તે માણસોની માનસિક મર્યાદામાં આવેલી અમુક હકીકતોનેજ આધારે નિર્ણીત થએલો હોય છે. આથી વિજ્ઞાનનાં લક્ષણો સાધારણ રીતે

ઘણા વધારે સંકુચિત હોય છે, ને શબ્દોના પ્રચલિત અર્થો કરતાં ઘણા ઓછા યથાર્થ હોય છે. સમાજની સામાન્ય બુદ્ધિએ સ્વીકારેલો સુધારો શબ્દના અર્થનો અભ્યાસ કરવાથી સુધારાનુ આપણને વધારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે. એ શબ્દનુ વૈજ્ઞાનિક લક્ષણ આપવાના પ્રયાસથી ગમે તેટલો વધારે ચોક્કસ અર્થ આપણે જાણીશુ, તોએ એટલુ જ્ઞાન આપણને નહિ પ્રાપ્ત થાય

પહેલેથી અમુક સિદ્ધાન્તો તમારી સમક્ષ રજુ કરવાનો યત્ન કરી આ અન્વેષણ હુ શરૂ કરીશ અમુક જાતની કેટલીક સામાજિક સ્થિતિઓ હુ વર્ણવીશ, ને તે સ્થિતિઓ એક સુધરતી પ્રજાની હોઈ શકે કે કેમ તે વિષે સ્વાભાવિક રીતેજ આપણને શુ માલમ પડ છે તે આપણે જોઈશ, ને લોકો જેને સુધારો કહે છે તે સ્થિતિ એ સમાજમા છે કે નહિ તેની ખાત્રી કરીશુ.

પ્રથમ જેનુ બાહ્ય જીવન સરળ હોય ને શારીરિક સપત્તિઓમાજ જેઓ નિમગ્ન હોય એવા લોકોનુ ઉદાહરણ લો. તેઓ કર બહુ ઓછા આપે છે, તેઓ મુસ્કેલીઓમાથી મુક્ત છે, ને તેમની ખાનગી બાબતોમા તેમને યોગ્ય ન્યાય આપવામાં આવે છે સક્ષેપમા તેમનું ઐહિક જીવન તદ્દન સુખી ને સુખથી નિયમિત છે. પણ તેનીજ સાથે આ લોકોનુ માનસિક ને નૈતિક ચેતન ખાસ નિર્બલ ને શિથિલ અવસ્થામાં રાખવામા આવ્યુ છે; એ ચેતન પીડિત રાખવામા આવ્યુ છે એમ તો હુ નહિ કહુ, કારણ કે પીડાની લાગણી એ લોકો સમજી શકે તેમ નથી, પણ મનો-વિકાસજ નહિ થવા દેવામાં આવ્યો હોવાથી સકુચિત રાખવામા આવ્યુ છે એમ કહીશુ. આવી વસ્તુસ્થિતિના દાખલા ન મળે તેમ નથી. અમીરોના હાથમા રાજ્યતંત્ર હોય એવાં ઘણાએ ઉચ્ચવર્ગસત્તાક રાજ્યો થઈ ગયા છે, તેમાં લોકોને ઘેટાંનાં ટોળાં જેવાં ગણવામાં આવ્યા છે, ને તેમનુ સારૂ રક્ષણ કરી તેમને સંસારમાં સુખી કરવામા આવ્યા છે, પણ નૈતિક કે માનસિક પ્રવૃત્તિમા તેમને ઉત્તેજિત કરવામા આવ્યા નથી. શુ આ સુધારો છે ? શું આવા લોકો સુધરતા ગણાશે ?

વળી બીજો એક કલ્પિત સિદ્ધાન્ત તપાસો. એક પ્રજા એવી ધારો કે

જેનું ઐહિક જીવન ઓછું સરળ, ઓછું સુખી હોય, છતાં નભી શકે તેવું હોય. તેનીજ સાથે ઉલટી માનસિક ને નૈતિક બાબતોમાં તે પ્રજા કેળવાઈ હોય એમ ધારો વળી ધારો કે ઉચ્ચ, શુદ્ધ, સાત્ત્વિક ભાવનાઓ તેનામાં રેડાએલી હોય, તેના ધાર્મિક ને નૈતિક વિચારો કંઈક વિકાસ પામેલા હોય, છતા સ્વતંત્રતાનો વિચાર તેનામાં ઉગતોજ ડામી દેવામા આવ્યો હોય જેટલી આગલી પ્રજામા સાંસારિક સંપત્તિઓની તૃપ્તિ હતી તેટલીજ આ પ્રજામા માનસિક ને નૈતિક સંપત્તિઓની તૃપ્તિ છે. આ પ્રજાના દરેક મનુષ્યને કામ જેટલા સત્યનો ખ્યાલ આપવામા આવ્યો છે, પરંતુ કોઈનેએ સ્વતંત્ર બુદ્ધિથી તે સત્યનુ અન્વેષણ કરવા દેવામા આવ્યુ નથી આ પ્રકારનુ જીવન, આવુ નૈતિક જીવન ઉત્સાહરહિત જોવામા આવે છે, એશિઆની ઘણીખરી પ્રજાઓએ એવી સ્થિતિ અનુભવી છે. જ્યા જ્યાં ધાર્મિક તત્ત્વો જીવનની પ્રવૃત્તિઓ પર પૂરી સત્તા ભોગવે છે ત્યા ત્યા આમજ થાય છે ઉદાહરણ તરીકે હિંદુઓની સ્થિતિ તપાસો. આગળ પૂછ્યો હતો તેજ પ્રશ્ન હુ અહી પણ પૂછીશ શુ આ પ્રજા સુધરતી આલેખાય ?

આપણો કલ્પિત સિદ્ધાન્ત હુ જુદી રીતે રજુ કરૂ છુ: ધારો કે એક પ્રજા એવી છે કે જેમા વ્યક્તિસ્વાતન્ત્ર્યનુ પ્રાબલ્ય દૃષ્ટિગોચર થતુ હોય, છતા અવ્યવસ્થા ને અસમાનતા અતિશય હોય બળ ને અનિયમિતતાનું તેમા સામ્રાજ્ય છે બળવાન્ ન હોય તેવો પ્રત્યેક મનુષ્ય પીડા પામે છે, દુખી થાય છે, નાશ પામે છે, ને આવા સમાજમા બળાત્કાર ખાસ જોવામાં આવે છે. યુરોપ આવી સ્થિતિમા એક વાર આવી ગયુ છે એ કોઈને અજ્ઞાત નથી. શુ આ સુધરેલો સમય કહેવાય ? બેશક સુધારાના અંશો એમા હોય ને તે શનૈ શનૈ ઉત્ક્રાન્તિ પામે, પણ આવા સમાજમા જે બાબતો પ્રધાન પદ ભોગવે છે તેને વિષે છાતી ઠોકીને આપણે કહી શકીએ કે સામાન્ય બુદ્ધિથી તપાસતાં તે સુધરેલો નજ ગણાય.

ચોથો ને છેલ્લો એક કલ્પિત સિદ્ધાન્ત આપણે વિચારીએ ધારો કે એક પ્રજાના દરેક મનુષ્યની સ્વતંત્રતા ઘણી હોય, અને અન્યાય, અસમાનતા ક્વચિતજ થતા હોય, ને હોય તોએ ચિરસ્થાયી ન હોય; પ્રત્યેક

મનુષ્ય પોતાના દિલને ચાહે તેમ કરી શકતો હોય, ને તેના સમાજના અન્ય બન્ધુઓના કરતા સત્તા પણ વિશેષ ન ભોગવતો હોય, છતા એ સમાજમા સામાન્યતઃ રસ પડે એવી થોડીજ વસ્તુઓ હોય, થોડાજ પ્રજાકીય વિચારો હોય, થોડીજ સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ હોય. સંક્ષેપમા ધારો કે અન્યોન્યના પર બીલકુલ અસર કર્યા વગર, અન્યોન્યની સહાયતાની બીલકુલ મદદ લીધા વગર, મનુષ્યો માત્ર જન્મે ને ચાલ્યા જાય ને તેમની શક્તિઓ સમાજને કંઈ લાભ કર્યા વગર ક્ષય પામતી જાય આ સ્થિતિ જગલી લોકોની સ્થિતિ છે. આમા સ્વતત્રતા ને સમાનતા છે, પણ સુધારો તો ખરેખર નથીજ

આવા સિદ્ધાન્તો આપણે ઉપરાઉપરી કલ્પી શકીએ પણ હુ ધારુ છુ કે સુધારાનો સાધારણ રીતે રૂઢ ને સ્વાભાવિક અર્થ શુ છે તે સમજવાને આપણે ઠીક વિચારો એકઠા કર્યા છે.

મારી દર્શાવેલી સ્થિતિઓમાથી એકે સ્થિતિ જનસમાજની સાધારણ બુદ્ધિને સુધરેલી લાગતી નથી કારણ ? મને એમ ભાસે છે કે સુધારામા અગત્યનુ તત્ત્વ પ્રગતિનુ કે ઉન્નતિનુ છે સુધારાના વિચાર સાથે ઉન્નતિના માર્ગમા આગળ પ્રયાણ કરતા, પોતાની સ્થિતિ બદલવાને મથી રહેલા સમાજનો વિચાર આવે છે મને લાગે છે કે સુધારાના વિચારમા પ્રગતિનો કે ઉન્નતિનો વિચાર મુખ્ય છે. આ પ્રગતિ તે શુ છે ? આ ઉન્નતિ તે શુ છે ? આ સમજવુજ અઘરામા અઘરૂ છે.

સુધારાના વિચારમાં નાગરિક જીવનની પરિપૂર્ણતાનો ને સામાજિક ઉન્નતિનો વિચાર સ્પષ્ટતાથી માલૂમ પડે છે. પણ શુ આટલુજ બસ છે ? શુ સુધારામા આથી વધારેનો સમાવેશ નથી થતો ? અથવા જુદી રીતે પૂછીએ તો મનુષ્યો વ્યવસ્થા ને શારીરિક સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરે એટલે શુ થયુ ? આવો સંકુચિત વિચાર આપણે તિરસ્કારને પાત્ર ગણીએ છીએ. સહેજ વિચારતાંજ લાગે છે કે સુધારાનો અર્થ આથી વધારે વિસ્તીર્ણ છે, વધારે ગુંચવણભરેલો છે, માત્ર સામાજિક સબંધોની પરિપૂર્ણતા ને સામાજિક સુખ-સંબંધના કરતાં એમાં વિશેષ અર્થ સમાયલો હોય છે. ઇતિહાસ, લોકમત, ને સામાન્યતઃ પ્રચલિત અર્થ આ નૈસર્ગિકી બુદ્ધિની તરફણમા છે.

બીજી પ્યુનિક લડાઈ પછીના વખતનું, એના ઉત્તમમાં ઉત્તમ સદ્‌ગુણોવાળું, દુનિયાનું સામ્રાજ્ય મેળવવાના પ્રયત્નમાં વધ્યુ જતું, ને જ્યારે એની સામાજિક સ્થિતિ દેખીતી રીતેજ સુધરતી જતી હતી તેવા પ્રજાસત્તાક રાજ્ય વખતનું ઝળકતું રોમ ઉદાહરણ તરીકે વિચારો પછી એની પડતીનો વખત શરૂ થયો ત્યારનું, એની સામાજિક ઉન્નતિ થતી અટકી ગઈ હતી તે વખતનું, ને દુર્વ્યવસ્થા પ્રવર્તમાન થવાની તૈયારીનો કાળ હતો ત્યારનું, ઑગસ્ટસના રાજ્ય નીચેનું રોમ વિચારો આ વખતે પડતી હતી છતા કોઈ પણ મનુષ્ય એવો નહિ હોય કે જે એમ નહિ વિચારે ને કહે કે ઑગસ્ટસના વખતનું રોમ, ફૅબ્રિકસ કે સિન્સિન્નેટસના વખતના રોમ કરતા વધારે સુધરેલું હતું.

હવે આલ્પ્સ પર્વતની આ પાસે આવો, ને સત્તર કે અરાઢમા સૈકાના ફ્રાન્સનો વિચાર કરો. એટલું દેખીતુંજ છે કે સામાજિક દૃષ્ટિબિન્દુથી જોતા, હાલન્ડ ને ઈંગ્લન્ડ જેવા યુરોપના બીજા દેશોના કરતા, સત્તર ને અરાઢમા સૈકાનું ફ્રાન્સ ઉતરતું હતું હું ધારૂ છુ કે હૉલન્ડ ને ઈંગ્લન્ડમા સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ વધારે હતી, વધારે જલદીથી વધી જતી હતી, ને તેનાફળ વધારે ફલાતા હતા, છતાં સામાન્ય બુદ્ધિથી વિચારો તો માલૂમ પડશે કે સત્તર ને અરાઢમા સૈકાનું ફ્રાન્સ યુરોપમા સૌથી વધારેમા વધારે સુધરેલું હતું યુરોપના લોકોનો આજ મત છે, ને યુરોપના સાહિત્યમા પણ એ મત માન્ય થએલો છે

આવીજ રીતે બીજા ઘણા રાજ્યોના એવા દાખલા આપી શકાય કે જેમાં સંપત્તિ વધારે હોય, વધારે જલદીથી વધતી જતી હોય, અન્ય સ્થળોના કરતા વધારે સારી રીતે વહેંચાઈ ગએલી હોય, છતાં, નૈસર્ગિક બુદ્ધિથીજ જોતા, જનસમાજની સાધારણ બુદ્ધિથીજ વિચારતાં, સામાજિક વ્યવસ્થામા કંઈક ઉતરતાં અન્ય સ્થળોના કરતા જેમાં સુધારો ઓછો થયો છે એમ માન્ય રાખવામા આવ્યુ હોય.

આનો અર્થ શુ? આ અન્ય સ્થળો કઈ બાબતમાં ચઢી જાય છે? સામાજિક જીવન સિવાયનું અન્ય જીવન તે સ્થળોમાં વિકાસ પામેલું

જોવામાં આવે છે. એ વિકાસ વ્યક્તિ તરીકેના જીવનનો, આન્તર જીવનનો, મનુષ્યત્વનો, મનુષ્યની શક્તિઓનો, એની ભાવનાઓનો, એના વિચારોનો વિકાસ છે. જો અન્ય સ્થળોના કરતા ત્યાં સમાજ કંઈ ઓછો ઉન્નત હોય છે, તો ઉલટું મનુષ્યત્વ વધારે ભવ્યતાથી પ્રાદુર્ભૂત હોય છે નિઃશંક ત્યા સામાજિક વિજયો મેળવવાના ઘણા બાકી હોય છે, પણ માનસિક ને નૈતિક વિજયો ઘણા મેળવાઈ ચૂકેલા હોય છે, સાંસારિક સંપત્તિઓ ને સામાજિક હક્કો ઘણા માણસોને મળ્યા નથી હોતા, પણ ઘણા મહાપુરુષો જન્મીને દુનિયામા દીપી નીકળ્યા હોય છે. સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, કળાઓ તેમના પૂર્ણ પ્રકાશમા હોય છે જ્યા જ્યા મનુષ્યો આ બધી મોટી બાબતો જોય છે, જ્યા જ્યા ભવ્ય આનંદ આપનારા આવા ખજાનાઓ સરજાયલા તેઓ નીરખે છે, ત્યાં ત્યાં સુધારો થયો છે એમ તેઓ સમજે છે ને કહે છે.

ત્યારે આ મોટી બાબતમાં બે બાબતોનો સમાવેશ જોવામાં આવે છે; સમાજની પ્રવૃત્તિઓના વિકાસ, ને વ્યક્તિઓની પ્રવૃત્તિઓનો વિકાસ, સમાજની ઉન્નતિ, ને મનુષ્યત્વની ઉન્નતિ. હું ભૂલથાપ ન ખાતો હોઉં તો આ બાબત વિષે સરળ ને સાધારણ અન્વેષણ ને લોકમતના વિચારને પરિણામે આપણે આજ અનુમાન પર આવીએ છીએ. જો આપણે ઇતિહાસ તપાસીશુ, જો આપણે સુધારાના અણીના ને ઉત્કર્ષક બનાવો જોઈશુ તો ઉપર દર્શાવેલી બેમાંથી એક બાબત આપણને તેમા મળી આવશે. વ્યક્તિની કે સમાજની ઉન્નતિના હમેશ કેટલાક અણીના વખતો હોય છે, તે વખતે મનુષ્યનુ આન્તર જીવન, એના પન્થ, એની રીતભાત, એની બાહ્ય પરિસ્થિતિ, એના અન્ય મનુષ્યો પ્રતિ માહ્યોમાહ્યના સમ્બન્ધ એ સર્વ બાબતોમાં પરિવર્તન થઈ જાય છે. ઉદાહરણ તરીકે ખ્રિસ્તિ ધર્મ માત્ર શરૂ થયો ત્યારેજ નહિ પણ સ્થપાયા પછીના તરતના વખતમાં પણ એ ધર્મે સામાજિક સ્થિતિ સુધારવાનો કંઈ પ્રયત્ન કર્યો નથી. એમ જાહેર કરવામાં આવ્યુ હતું કે એ ધર્મ સામાજિક સ્થિતિને બીલકુલ છેડશે નહિ. ગુલામે પોતાના શેઠને બરાબર તાબે રહેવું એમ એ ધર્મમાં કહેવામા આવ્યુ, અર્થાત્ ગુલામગિરિની સામાજિક સ્થિતિ દૂર કરવાનો એ ધર્મનો યત્ન નહોતો. તે

વખતની સામાજિક સ્થિતિના રોગો કાઢી નાખવા માટે એ ધર્મે કંઈપણ મન્થન કર્યું નહોતું છતાં કોણ નહિ કહે કે ખ્રિસ્તિ ધર્મ શરૂ થયો તે વખત, સુધારાના એક આબાદીનો વખત હતા? એમ હતું તેનું કારણ શું? કારણ એ હતું કે એ ધર્મે મનુષ્યનું આન્તર જીવન, એના મતો, એની ભાવનાઓ બદલી નાખ્યાં. કારણ એ હતું કે એ ધર્મે મનુષ્યની નૈતિક ને માનસિક બાબતોને નવું જીવન આપ્યું.

એક બીજી જાતનો પણ આબાદીનો વખત આપણે જોયો છે. એ આબાદીની વખતે મનુષ્યનું આન્તર જીવન નહિ પણ મનુષ્યની બાહ્ય સ્થિતિમા પરિવર્તન થાય છે, એ વખતે સમાજમાં ફેરફાર થઈ તેમા નવું ચેતન આવે છે ઇતિહાસ તપાસો તે તમને માલુમ પડશે કે સુધારાની ઉન્નતિમા મેં દર્શાવેલી બે બાબતોમાથી એક કે બીજીએ અસર નહિ કરી હોય એવો એકકે અગત્યનો બનાવ જોવામા નહિ આવે.

પણ બીજો પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે સુધારાને માટે વ્યક્તિઓની ઉન્નતિ ને સમાજની ઉન્નતિ એ બન્ને આવશ્યક છે, કે શુ બેમાથી એક હશે તોએ સુધારો થયો ગણાશે?

આ સવાલનુ નિરાકરણ કરવામા ત્રણ જુદાં જુદા દૃષ્ટિબિન્દુઓથી જોઈ શકાય. આપણે સુધારાનાં બન્ને તત્ત્વો વિષે ઉંડો વિચાર કરીએ, ને તેથીજ જોઈએ કે એ તત્ત્વો ગાઢ સમ્બન્ધ ધરાવે છે કે નહિ, ને એક બીજાને માટે આવશ્યક છે કે નહિ. ઇતિહાસમાં અન્વેષણ કરી આપણે શોધી શકીએ કે એ તત્ત્વો એક બીજાથી નોરાળા પ્રાદુર્ભૂત થયાં છે કે નહિ, કે હમેશ એ તત્ત્વો વચ્ચે કાર્યકારણ સમ્બન્ધ છે કે કેમ. છેવટે આ બાબતમાં લોકોનું સાધારણ માનવું શું છે, સામાન્ય બુદ્ધિથી આપણને શુ લાગે છે તે આપણે તપાસી શકીએ. સૌથી પહેલો હું સામાન્ય બુદ્ધિ વિષે બોલીશ.

કોઈ પણ દેશની સ્થિતિમાં જ્યારે કંઈ મોટો ફેરફાર થાય છે, સંપત્તિ ને શક્તિનો જ્યારે મોટો વિકાસ થાય છે, સમાજસંપત્તિના ફેલાવામાં મોટું પરિવર્તન થાય છે, ત્યારે એ સર્વેનો એક વિરોધી પક્ષ ઉભો થાય છે, કેટલાક લોકો એને સામે થનારા નીકળે છે; આવી સ્થિતિ અનિવાર્ય

છે. થતા ફેરફારોના વિરોધીઓની સામાન્ય ફરિયાદ શું હોય છે? તેઓ કહે છે કે જેટલે અંશે એ ફેરથી સામાજિક ઉન્નતિ થાય છે તેટલે અંશે નૈતિક ને માનસિક ઉન્નતિ સધાતી નથી. એ ઉન્નતિ ખોટી છે, આભાસ છે, ને પરિણામે નીતિને ને મનુષ્યને હાનિકર છે. સામાજિક ઉન્નતિની તરફેણવાળાઓ આ વિરોધનો ઉત્સાહથી પ્રતિવિરોધ કરે છે. તેઓ ઉલટું એમ માને છે કે સમાજની ઉન્નતિની સાથે નીતિની ઉન્નતિ થવીજ જોઈએ, બાહ્ય જીવન વધારે સુનિયમિત થવાની સાથે આન્તર જીવનનું પણ વિશુદ્ધીકરણ થવું જોઈએ નવી સ્થિતિના પક્ષઓ ને વિરોધીઓની વચ્ચેની તકરાર આ પ્રકારનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

ઉલટીજ સ્થિતિ તપાસો નૈતિક ઉન્નતિ વિકાસ પામતી ધારો. આ ઉન્નતિ માટે મન્થન કરનારાઓ શો અન્તિમ ઉદ્દેશ દર્શાવે છે? જુદા જુદા સમાજોના જન્મ વખતે ધર્મગુરુઓ, સન્તસાધુઓ, ને કવિઓએ પોતાના આદર્શોથી સમાજમાં શો ઉદ્દેશ સાધવા ઇચ્છા દર્શાવી છે? તેઓએ સામાજિક સ્થિતિમાં સુધારો કરવાનો ઉદ્દેશ રાખ્યો છે. ત્યારે આ તકરારોનો ભાવાર્થ શું છે? તેમાથી શું સૂચિત થાય છે?

આમાથી એવું સૂચિત થાય છે કે સામાજિક ઉન્નતિ ને નૈતિક ઉન્નતિ એ બન્ને સુધારાના તત્ત્વો ગાઢ સમ્બન્ધ ધરાવે છે, ને જ્યા એક નજરે પડે છે, ત્યાં બીજાની પણ માણસ આશા રાખે છે.

જો આપણે ઇતિહાસ તપાસીશું તોએ આપણે આજ નિર્ણય પર આવીશું. આપણને માલૂમ પડશે કે મનુષ્યજીવનના મહાન્ આન્તર વિકાસો સામાજિક જીવનને લાભદાયી નીવડ્યા છે, ને સામાજિક જીવનના મહાન્ વિકાસથી મનુષ્યના આન્તર જીવનને લાભ થયા છે. આ બેમાંથી એક બાબત આપણે આગળ પડતી જોઈએ છીએ, તે સ્પષ્ટ રીતે પ્રાદુર્ભૂત હોય છે, ને સુધારાના જે ફેરફારો થતા હોય છે તેના પર અમુક જાતની છાપ પાડતી હોય છે. કેટલીક વાર સામાજિક સુધારા ગઈ ગયા પછી ઘણે લાંબે વખતને અંતરેજ, હજારો વિઘ્નોને અન્તે, હજારો ફેરફારો પછી માનસિક ને નૈતિક સુધારા થાય છે, પણ સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણથી માલૂમ પડશે કે એ બે સુધા-

રાઓ એક બીજા સાથે સમ્બન્ધ ધરાવે છે

ઇતિહાસદૃષ્ટિથી જોવાનુ કોરે મકી સુધારાની બાબતોના ખાસ લક્ષણ વિષેજ વિચાર કરીએ તોએ આપણે પરિણામે એજ અનુમાન પર આવીએ છીએ. એવા કોઈએ માણસ નથી કે જેને આનો અનુભવ નહિ થયો હોય. મનુષ્યમાં જ્યારે નૈતિક સુધારો થાય છે, પોતાનામા અગાઉ ન હોય એવો કોઈ વિચાર, કોઈ સદ્ગુણ, કે કોઈ શક્તિપ્રભાવ મનુષ્યને જ્યારે પ્રાપ્ત થાય છે, સારરામા મનુષ્યના આન્તર જીવનની જ્યારે ઉન્નતિ થાય છે, ત્યારે તેજ સમયે એની શી અભિલાષા હોય છે, એ શુ સાધવા ઇચ્છે છે ? એની અભિલાષા, એની ઇચ્છા એની આસપાસની દુનિયામા એના નવા વિચારો પ્રવર્તાવવાની હોય છે. મનુષ્યને કંઈ પણ પ્રાપ્ત થાય છે કે તરત, એના જીવનમાં કંઈ પણ ચોક્કસ વિકાસ થાય છે કે તરત, આ નવો વિકાસ એના પોતાનો છે એમ એને વિચાર થાય છે, પોતાની નૈસર્ગિક બુદ્ધિથી, પોતાના આન્તર પ્રોત્સાહનથી પ્રોત્સાહિત, પોતાને સધાયલા ફેરફારો ને સુધારા અન્યને સાધિત કરવા મનુષ્ય દોરવાય છે. મોટા સુધારકો આવીજ લાગણીને પરિણામે સુધારકો થયા છે, પોતાને સુધારીને પછી આખી દુનિયાને સુધારી ફેરવી નાખનારા મહાપુરુષો પોતાનુ કાર્ય સાધવામા આવીજ જરૂરીઆતથી દોરવાયા હતા. આન્તર જીવનમા થતા ફેરફાર વિષે આટલુજ. હવે હું સામાજિક સુધારા વિષે કહીશ. સામાજિક સ્થિતિમા પરિવર્તન થવાથી સમાજ સુવ્યવસ્થિત થાય છે, ને તેના અંગોમાં હકો ને મિલ્કતની વધારે યોગ્ય વહેંચણી થાય છે, અર્થાત્ દુનિયાનો દેખાવ વધારે શોભીતો ને વધારે સુંદર થાય છે, રાજ્યનાં કામો ને માણસોના પરસ્પર વર્તનો વધારે ન્યાયયુક્ત, ને વધારે ઉપકારશીલ બને છે શુ તમે એમ માનો છો કે આ બાહ્ય સુધારા આન્તર જીવનના સુધારા પર કંઈજ અસર કરતા નથી ? સારા દાખલાઓ, સારી રૂઢિઓ, ઉચ્ચ આદર્શો—એ સર્વેના મહત્ત્વ વિષે જે જે કહેવામાં આવ્યુ છે તેનો આધાર એ છે કે કોઈ પણ સારો ને સુવ્યવસ્થિત બહારનો બનાવ મોડોવહેલો, ઓછીવત્તી પૂર્ણતાથી એવાજ પ્રકારનુ, એવીજ અગત્યનું આન્તર પ્રતિબિંબ પાડી એવી આન્તર પ્રવૃત્તિ ઉત્તેજિત કરે છે,

વધારે સુવ્યવસ્થિત ને વધારે ન્યાયી દુનિયા મનુષ્યને પોતાનેજ વધારે ન્યાયી બનાવે છે; જેમ બાહ્ય જીવન આન્તર જીવનથી સુધરે છે તેમ આન્તર જીવન બાહ્ય જીવનથી સુધરે છે; સુધારાનાં બન્ને તત્ત્વો એક બીજાની સાથે ગાઢ સમ્બન્ધ ધરાવે છે; એ બેની વચ્ચે સૈકાઓના સૈકાઓ ને સર્વ પ્રકારનાં વિઘ્નો કદાચ આવે ને તેથી બન્ને સાથે સાથે ન જોવામાં આવે; આમ સાથે સાથે થતાં પહેલાં હજારો ફેરફારો થઈ જવાનો સંભવ રહે. છતા મોડાંવહેલાં બન્ને તત્ત્વો સાથે સાથે થવાનાંજ. વસ્તુસ્થિતિનોજ આ નિયમ છે, ઇતિહાસ પણ સામાન્યતઃ એ નિયમની તરફેણમાં છે, મનુષ્યને નૈસર્ગિક બુદ્ધિથી સુદ્ધા એ નિયમ માન્ય લાગે છે.

એમ આપણે કહ્યું કે સુધારામાં બે પ્રકારની ઉન્નતિનો સમાવેશ થાય છે; સામાજિક ને નૈતિક. હવે આ બેમાં અન્તિમ વસ્તુ શી છે ને તેની સાધક વસ્તુ કઈ છે? માણસ પોતાની નીતિની, પોતાની શક્તિઓની, પોતાની ભાવનાઓની, પોતાના વિચારોની, પોતાના જીવનની ઉન્નતિ કરે છે તે શું એની સામાજિક સ્થિતિ સુધારવાને માટે, શું એના ઐહિક જીવનને ઉચ્ચતર કરવાને માટે કરે છે? વધારે સારૂં શું એમ નથી કે સામાજિક ઉન્નતિ નૈતિક ઉન્નતિની રંગભૂમિ, નૈતિક ઉન્નતિની સાધક, ને નૈનિક ઉન્નતિની પ્રોત્સાહક શક્તિ છે? સંક્ષેપમાં, સમાજ વ્યક્તિઓને અર્થે છે કે વ્યક્તિઓ સમાજને અર્થે?

મો. રોયર કોલ્લાર્ડે આ પ્રશ્નોનું સમાધાન કર્યું છે. એના વ્યાખ્યાનમાં બે વાક્યો આ પ્રમાણે નજરે પડે છે. "આ દુનિયામાં સમાજો જન્મે છે, જીવે છે, જાય છે; તેટલાથીજ તેમની ઉન્નતિની યાત્રા પૂરી થાય છે. પણ સમાજજીવનમાં સર્વ મનુષ્યજીવન પુરૂં થતું નથી. સમાજમાં જોડાયા પછી પણ માણસનું ઉત્તમ મનુષ્યત્વ, ઇશ્વર પ્રતિ ઉચ્ચ આકર્ષણ કરનારી એની ઉચ્ચ શક્તિઓ, ભવિષ્ય જીવનને અદૃશ્ય સંસારના અનનુભૂત સુખના માર્ગમાં લઈ જનારી ઉચ્ચ શક્તિઓનો વિકાસ થવાનો બાકી રહે છે.... જેમના આત્માઓ અમર છે એવી અમુક વ્યક્તિઓ, એવા અમુક માણુસો,

એવા અમુક આપણા જીવોનું ભાવિ રાજ્યોના ભાવિની પેઠે માત્ર ઐહિક નથી પણ જુદું છે, પારમાર્થિક છે.”

આથી વિશેષ હું નહિ કહું. આ વિષયનુ વિવેચન કરવાનું હુ માથે નહિ લઉં. હુ માત્ર આ વિષય આપના સમક્ષ રજુ કરીનેજ સંતોષ પામીશ સુધારાનો ઇતિહાસ તપાસતાં એ સમુપસ્થિત થાય છે સુધારાનો ઇતિહાસ જ્યારે પૂરો થાય છે, આપણા ઐહિક જીવન વિષે કહેવાનું જ્યારે સમાપ્ત થાય છે ત્યારે મનુષ્ય અવશ્યે પૂછે છે કે શુ સુધારાનુ કાર્ય બધુ થઈ રહ્યુ, શુ અન્તિમ વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી છે? સુધારાના ઇતિહાસ જે જે વિષયો સમુપસ્થિત કરે છે તેમા સૌથી ચઢીઆતો આ બાબતનો વિષય છે. એ વિષયની સ્થિતિ ને એની પ્રૌઢતા દર્શાવી હુ કૃતકૃત્ય થાઉં છુ.

જે બધુ કહ્યું તે પરથી એટલુ દેખીતું છે કે સુધારાનો ઇતિહાસ બે જુદી જુદી રીતોએ વર્ણવી શકાય, બે જુદી જુદી બાબતોથી શરૂ કરી શકાય, ને બે જુદા જુદા દૃષ્ટિબિન્દુઓથી જોઈ શકાય. ઇતિહાસકર્તા મનુષ્યના આન્તર જીવનનું નિરીક્ષણ કરે, તેનો અભ્યાસ કરી, તેમાં થએલા ફેરફારો વર્ણવે, ને તેને અન્તે સુધારાનો ઇતિહાસ પણ પૂરો કરે; અથવા તો એ જુદી પદ્ધતિએ ચાલે. મનુષ્યના આન્તર જીવનનો પટ ન ખોલતા એ તેનું માત્ર બાહ્ય જીવન જુએ, મનુષ્યના વિચારો, મનુષ્યની ભાવનાઓ, મનુષ્યનુ નૈતિક જીવન ન તપાસતાં સામાજિક બાબતો, સામાજિક બનાવો, ને સામાજિક ફેરફારોજ એ વર્ણવે. સુધારાના ઇતિહાસના આ બે ભાગ, સુધારાના આ બે ઇતિહાસો એક બીજા સાથે ગાઢ સમ્બન્ધ ધરાવે છે, તેઓ એક બીજાના પ્રતિબિમ્બરૂપ છે, એક બીજાનાં છાયાસ્વરૂપ છે. છતાં તે બે જુદા પાડી શકાય તેવા છે; બન્ને વિષે વીગતવાર ને સ્પષ્ટતાથી વિવેચન થાય તે હેતુથી કદાચ તેમને જુદા પાડવા જોઈએ પણ ખરા. હું જાતે તો મનુષ્યના આન્તર જીવનસમ્બન્ધી સુધારાના ઇતિહાસનો તમારી સાથે અભ્યાસ કરવા નથી માગતો; હું તો બાહ્ય બનાવો, દૃષ્ટિગોચર થતી ને સમાજને લગતી બાબતો વિષે વિવેચન કરીશ. સુધારાની બધી બાબતો તમારા

આગળ રજુ કરવાની મારી ઇચ્છા હતી ખરી, પણ હાલમાં હું વિષય સંકુચિત રાખું છુ, સામાજિક સ્થિતિના ઇતિહાસ વિષેજ હું અન્વેષણ કરવા ચાહું છુ.

રોમન સત્તાની પડતી થઈ તે વખતે યુરોપના સુધારાનો અરુણોદય હતો, એ સુધારાનાં તે વખતનાં તત્ત્વોના અન્વેષણથી આપણે આપણા વિચારનુ કામ શરૂ કરીશું તે પ્રખ્યાત પડતીના વખતની સામાજિક સ્થિતિનો આપણે અભ્યાસ કરીશુ. તે વખતના સમાજનુ ચિત્ર આપી તેને માત્ર આબેહુબ આપણે ખડો નહિ કરીએ, પણ તે વખતના સુધારાનાં તત્ત્વોને સાથે સાથે મુકી જોઈશુ, અને તે કહી રહ્યા પછી તે તત્ત્વો ત્યાર પછીના પંદર સૈકામાં ધીમે ધીમે કેવી રીતે વિકસિત થયાં તે આપણે તપાસીશુ.

હુ ધારૂ છુ કે આ બાબતનો આપણે થોડોજ અભ્યાસ કરીશુ તો આપણુને માલૂમ પડશે કે સુધારા હજી પરિપક્વ સ્થિતિમાં નથી, દુનિયાને જે જે ઉદ્દેશો સાધવાના છે તે તે હજી સાધિત થયા નથી. ઉન્નતિના માર્ગમા સમાજ ને સુધારા જોકે ઘણા આગળ વધ્યા છે તોએ હજી તેમને ઘણુ બાકી રહ્યુ છે. પણ આ વિચારથી આપણી આધુનિક સ્થિતિ વિષે મનનથી જે આનંદ, જે શાન્તિ આપણુને મળે છે તે કંઈ ઘટશે નહિ. છેલ્લા પંદર સૈકાઓના યુરોપના સુધારાના અણીના વખતો વિષે હું જેમ જેમ સમજાવવાનો પ્રયાસ કરતો જઈશ તેમ તેમ છેક આપણા વખત સુધી મનુષ્યની સ્થિતિ બાહ્ય તેમજ આન્તર બાબતોમા કેવી દુઃખી, કેવી ક્લેશજનક થઈ છે તે તમને માલૂમ પડશે. આ બધા યુગોમાં જેટલુ બહારથી તેટલુ અંદરથી મનુષ્યના આન્તર જીવનને દુઃખ સહેવું પડ્યું છે; તમે જોશો કે કદાચ પહેલીજ વાર હાલના વખતમાં મનુષ્યના આન્તર જીવનમાં શાન્તિનું સામ્રાજ્ય સ્થપાયુ છે. સામાજિક જીવન વિષે પણ એજ સ્થિતિ જોવામાં આવે છે. છતાં આપણા સુખ ને આપણા સુધારાના વિચારમાં મશગુલ ન થઈ જઈએ તે વિષે આપણે સાવચેત રહેવું જોઈએ; તેમ નહિ કરીએ તો અભિમાન ને આલસ્યને શરણે જવાથી આપણે એ ગંભીર ભૂલો કરીશુ.

મનુષ્યનું માનસિક બળ ને તેની ફત્તેહ, અને આપણી ઉન્નતિને વિષે આપણે જોઈએ તેથી વધારે વિશ્વાસ રાખીએ, ને તેનીજ સાથે આપણી સ્થિતિમાં અત્યન્ત સુખ માની અવનત થતા જઈએ. મને લાગે છે કે ક્યાં તો જરા જરામાં બૂમ મારવાના ને કારણ વગર સંતોષમાં રહેવાના એ વલણોની વચમાં આપણે વારંવાર ઝોલાં ખાયા કરીએ છીએ. આપણી મનોવૃત્તિઓ બળવતી હોય છે, આપણે મોટા મોટા વિચારો કરીએ છીએ, આપણે મોટી મોટી કલ્પનાઓ ઉઠાવીએ છીએ, પણ જ્યારે ખરેખર કામ કરવાનો વખત આવે છે, જ્યારે કંઈ પણ તસ્દી લેવાનો સમય આવે છે, જ્યારે કંઈ પણ આપણે ભોગ આપવો પડે છે, જ્યારે કંઈ પણ કામ કરવાના આપણે પ્રયત્ન કરવા પડે છે ત્યારે આપણે શિથિલ બની જઈએ છીએ, આપણે નિરાશ બની જે પ્રમાણેની અધીરાઈથી આપણે આપણું કામ હાથ ધર્યું હોય છે તેટલીજ સ્હેલાઈથી તેને પડતું મુકીએ છીએ. આ બે દોષોને ન શરણે જવાની આપણે સાચવણ રાખવી જોઈએ. આપણી શક્તિ, આપણું બળ, આપણું જ્ઞાન કેટલું છે તેની પ્રથમથી ખાત્રી કરવાની આપણે ટેવ પાડવી જોઈએ; ને જે કંઈ કામ વ્યાજબી રીતે, નિયમિત રીતે, ને આપણો સુધારો જે નિયમે સધાતો હોય તે નિયમોનેજ હમેશ વળગી રહીને ન થતું હોય તે કરવામાં આપણે મન ન ઘાલવું જોઈએ. ન્યાય, વ્યવહાર, પ્રસિદ્ધિ, સ્વતંત્રતા—એ આપણા સુધારાના નિયમોને આપણે દૃઢતાથી, આકીનથી, નિશ્ચિતતાથી વળગી રહેવું જોઈએ. વળી આપણે ભૂલવું નહિ કે જેમ દરેક વસ્તુને આપણે પરીક્ષકદૃષ્ટિથી જોઈ શકીએ છીએ, અને તે વ્યાજબી રીતે, તેમ આપણને પણ જોનાર દુનિયા છે, આપણાં કૃત્યો પણ તે ચર્ચશે, તેને વિષે પણ તે અભિપ્રાય બાંધશે.

વ્યાખ્યાન બીજું.

વ્યાખ્યાનનો વિષય—પ્રાચીન સુધારાઓની સરળતા—આધુનિક સુધારાઓનું વૈવિધ્ય—તેનું ચઢીઆતાપણું—રોમન સત્તાની પડતીની વખતે યુરોપની સ્થિતિ—શહેરોનું પ્રાધાન્ય—રાજાઓએ કરેલા રાજકીય સુધારાના પ્રયત્ન—ઓનોરિયસ ને બીજા થિઓડોસિયસની આજ્ઞાપત્રિકા—રોમન રાજ્યના નામની સત્તા—ખ્રિસ્તિ સમાજ—પાચમા સૈકામા એની થએલી જુદી જુદી સ્થિતિઓ—પાદરીઓનો રાજ્ય વહીવટ—સમાજની સારીમાઠી અસર—વૈદેશિક અથવા પરદેશી લોકો—વ્યક્તિઓનું સ્વાતંત્ર્ય ને મનુષ્યોની અન્યોન્ય ફરજનું તેઓ ભાન કરાવી આધુનિક સમાજમા તે દાખલ કરે છે—પાચમા સૈકાના સુધારાના તત્ત્વો વિષે સાર.

મારી વ્યાખ્યાનમાળાની ગોઠવણ વિષે વિચાર કરતાં મને ધાસ્તી રહે છે કે થોડામાં ઘણાનો સમાવેશ કરવાની આવશ્યકતાને લીધે કયાંતો મારે બહુ લંબાણથી બોલવું પડશે, કે કયાંતો બહુ ટુંકાણથી બોલવું પડશે.

વળી એવાજ કારણથી ઉભી થતી એક બીજી મુસ્કેલીનો મને ભય રહે છે; તે ભય એ છે કે કેટલીક વાર સમર્થન કર્યા વગર અમુક સિદ્ધાન્તો મારે રજુ કરવા પડશે. થોડામાં ઘણું કહેવું પડતું હોવાથી તેનું આ પરિણામ છે. કેટલાક વિચારો, કેટલાક સિદ્ધાન્તો એવા સૂઝશે કે તેનું સમર્થન પાછળથી આપવું પડશે. હું આશા રાખુ છું કે કેટલીક વાર મારા માત્ર શબ્દ પર શ્રદ્ધા રાખી મને માની લેવાની હું તમને જરૂર પાડીશ તેની તમે મને ક્ષમા આપશો. અમણાજ આની જરૂરનો પ્રસંગ આવે છે.

આગલા વ્યાખ્યાનમાં સુધારાની સામાન્ય બાબત વિષે સમજુતી આપવાને મેં પ્રયાસ કર્યો છે. કોઈ ખાસ સુધારા વિષે હું બોલ્યો નથી, કારણ કે

સ્થળની પરિસ્થિતિને હું વળગી રહ્યો નથી, પણ માત્ર તાત્ત્વિક દૃષ્ટિબિન્દુથી સુધારો તે શું તેનોજ મેં વિચાર દર્શાવ્યો છે. યુરોપના સુધારાના ઇતિહાસ વિષે હું આજે બોલીશ, પણ વ્યાખ્યાન કરતાં પહેલાં, આ સુધારાના અમુક બાહ્ય લક્ષણો વિષે હું તમને સામાન્ય માહીતી આપવા ઇચ્છું છું. એ લક્ષણો હું તમને એવાં સ્પષ્ટ આપવા માગું છું કે આ સુધારો દુનિયાના બીજા સુધારાઓથી તદ્દન જુદોજ પડી જાય. આટલો હું પ્રયાસ કરીશ, આથી વિશેષનું હું કરી શકું તેમ નથી, પણ એ પ્રયત્ન વિષે હું નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકું. બાકી વધારેને માટે તો યુરોપના સમાજની સ્થિતિનો મારે એવો આબેહુબ ખ્યાલ આપવો જોઈએ કે તમે તરતજ તે વર્ણન તે વખતનું ખરેખરૂ ચિત્ર છે એમ કબૂલ કરો. પણ આવી ફત્તેહ મને મળશે એમ હું ફુલાતો નથી.

યુરોપના આધુનિક સુધારાઓની પૂર્વે થઈ ગએલા એશિઆ કે ગ્રીસ કે રોમ આદિ અન્ય સ્થળોના સુધારા વિષે વિચાર કરીશું ત્યારે તે સુધારાઓમાં જોવામાં આવતી સરળતા ભાગ્યેજ આપણું લક્ષ નહીં ખેંચે. એ સુધારાઓ એકજ બનાવ, એકજ વિચારમાંથી ઉદ્‌ભવેલા જોવામા આવે છે. કોઈ એમ પણ કહી શકે કે સમાજ એકજ મુખ્ય નિયમને વળગી રહ્યો છે, ને તે નિયમથીજ તે સમાજની સંસ્થાઓ, તેના રીતરિવાજો, તેના જુદા જુદા પન્થો, તેની સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિ નિર્ણીત થાય છે.

ઉદાહરણ તરીકે ઇજીપ્ટમાં આખા સમાજમાં ધાર્મિક નિયમો પ્રધાનપદ ભોગવતા હતા. ઇજીપ્ટના રિવાજો, ઇજીપ્ટની સ્મરણીય બાબતો, ને ઇજીપ્ટના સુધારાનો જે કંઈ શેષ ભાગ જોવામા આવે છે તે બધામાં એ નિયમોનુ રાજ્ય ચાલતું હતું. હિંદુસ્થાનમાં પણ એજ બનાવ તમારા જોવામાં આવશે, ધાર્મિક નિયમોનુ એકલાનુંજ ત્યાં પણ હજી લગભગ સામ્રાજ્ય છે. અન્ય સ્થળે તમને બીજાં નિયામક તત્ત્વ માલૂમ પડશે—જેમકે સર્વોપરિ જ્ઞાતિનુ બળ; અહીંઆં આગળ સમાજ પર બળનોજ નિયમ કાબુ રાખશે. અન્ય સ્થળે સામાજિક સુધારામાં પ્રજાસત્તાક બળનુ તમને પ્રાધાન્ય જણાશે; એશિઆ

માઇનોર ને સીરિયાને કિનારે આવેલાં આયોનિયા ને ફિનિશિયાના વ્યાપારિક પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાં આજ સ્થિતિ થઈ છે. ટુંકામાં પ્રાચીન સુધારાઓ વિષે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આપણને માલૂમ પડે છે કે તેમની સંસ્થાઓ, તેમના વિચારો, તેમના રીતરિવાજો—એ સર્વ બાબતોમાં કોઈ સરળ ને એક નિયમ વ્યાપી રહેલો હોય છે; એ સર્વ બાબતોમાં એકજ, અથવા તો ઘણુંખરૂ પ્રાધાન્ય ભોગવતું કોઈ બળ સામ્રાજ્ય ભોગવે છે.

હું એમ નથી કહેવા માગતો કે આ રાજ્યોના સુધારાઓમાં એક સ્વરૂપ હમેશાં પ્રબળ રહ્યું છે. એ રાજ્યોની જ્યારે આપણે વધારે પ્રાચીન હકીકત મેળવીએ છીએ ત્યારે આપણને માલૂમ પડે છે કે અનેક જુદાં જુદાં તત્ત્વોએ સામ્રાજ્યને માટે યુદ્ધ મચાવ્યુ છે ઉદાહરણ તરીકે ઇજીપ્શિઅન, ઇટ્રસ્કન, ગ્રીક વગેરે લોકોમાંજ યોદ્ધાવર્ગે ધર્મગુરુવર્ગની વિરુદ્ધ સત્તા મેળવવા રસાકસી કરી છે, અન્ય સ્થળે જાત્યભિમાનનો પવન સ્વતંત્ર રીતે એકત્રિત થવાના પવનના વિરોધમાં આવ્યો છે, ઉચ્ચ વર્ગના હાથમાં સત્તા રાખવાનો પવન પ્રજાવર્ગના હાથમા સત્તા રાખવાના પવનની સામે આવ્યો છે, વગેરે વગેરે પણ સાધારણ રીતે આવી રસાકસી ઐતિહાસિક કાળના પૂર્વના સમયમાં થઈ છે, ને તેથી કરીને તેનુ માત્ર અનિશ્ચિત સ્મરણ ટકી રહ્યું છે.

આ રસાકસી કેટલીક વાર જુદી જુદી પ્રજાઓના સમયમાં ફરી ફરીને અસ્તિત્વમાં આવી છે, પણ ઘણુંખરૂ હમેશાં એનો ત્વરાથી અન્ત આવ્યો છે; સર્વોપરિ થવાને મથતા તત્ત્વોમાંથી એકાદ તત્ત્વ જલદીથી સામ્રાજ્ય મેળવી શકે છે, ને સમાજમા સર્વશક્તિમાન્ થાય છે. મોટે ભાગે પ્રાચીન સુધારાઓમાં અજબ પમાડે એવી સરળતા જોવામાં આવે છે તે આનું પરિણામ છે. આ સરળતાના જુદા જુદાં પરિણામો આવ્યાં છે. કેટલીક વાર, જેમકે ગ્રીસમાં, સામાજિક નિયમોની સરળતાને લીધે અદ્‌ભુત પમાડે એટલી ત્વરાથી પ્રજાકીય ઉન્નતિ થઈ છે. એટલી ત્વરાથી કોઈ પણ પ્રજાનો આવો ઝબકી નાખે એવો વિકાસ કદાપિ થયો નથી. પણ આ ચમત્કારિ ઉડ્ડયનને અન્તે ગ્રીસ એકદમ થાકી ગયુ જણાયું; જોકે એટલી ત્વરાથી એની ઉન્નતિ થઈ

હતી એટલી ત્વરાથી નહિ, તોએ કંઈક વિચિત્ર ત્વરાથી, એની અવનતિ થઈ. એમ લાગે છે કે ગ્રીસના સુધારાઓની ઉત્પાદક શક્તિ શિથિલ, બળહીન થઈ હતી ને સુધારાઓને જાગ્રત્ કરવાને તેના જેવી અન્ય શક્તિ અસ્તિત્વમાં આવી નથી.

અન્ય સ્થળે, ઉદાહરણ તરીકે ઈજીપ્ટ ને હિંદુસ્થાનમાં, એકજ નિયમથી નિર્ણીત થતા આવા સુધારાની સરળતાનુ જુદું પરિણામ આવ્યુ છે; સમાજની સ્થિતિ સ્થાયી થઈ ગઈ છે. સરળતાએ શુષ્ક સમાનરૂપતા આણી છે; દેશનો કંઈ નાશ નથી થયો, સમાજ કંઈ નાશ નથી પામ્યો, પણ તે ઉત્સાહરહિત, સ્થાયી, ને જાણે ઠરી કે ઠીંગરાઈ ગયો હોય તેવો થયો છે.

સર્વ પ્રાચીન સુધારાઓના વખતમાં નિયમને બાને, ને જુદા જુદા રૂપમાં જે જુલમ થએલો જોવામાં આવે છે તેનુ કારણ પણ ઉપલુજ છે. સમાજ પર એકજ સુધારાનું સર્વ શક્તિમાન્ રહેતું, ને તે તત્ત્વ બીજા કોઈ પણ તત્ત્વને હરીફાઈમાં ટકવા નહોતું દેતું. જુદી જાતનુ દરેક વલણ દબાવી દેવામા આવતું હતું.

આ પ્રકારની સુધારાની એકતત્ત્વપ્રધાનતા, આ પ્રકારની સુધારાની સરળતા સાહિત્ય અને બુદ્ધિના ક્ષેત્રમાં પણ સરખીજ રીતે પ્રવર્તમાન છે. થોડો સમય પહેલાં યુરોપમાં ફેલાવવામાં આવેલા હિંદુસ્થાનના સાહિત્યના સ્મારક ભંડારોથી કોણ અજ્ઞાત છે? તે બધામાં એકસરખાપણું ન જોવામાં આવે એ અશક્ય છે, એકજ બાબતનાં તે બધાં પરિણામરૂપ છે, એકજ વિચારના આવિર્ભાવરૂપ છે. ધર્મ કે નીતિનાં પુસ્તકો, ઐતિહાસિક પુરાણો, નાટકો ને વર્ણનાત્મક કાવ્યો, એ સર્વેમાં એકસરખાપણું જોવામા આવે છે. બનાવો ને સંસ્થાઓમાં જે પ્રકારની શુષ્ક સમાનરૂપતા જોવામાં આવે છે તેજ પ્રકારની માનસિક કૃતિઓમાં પણ જોવામાં આવે છે. ગ્રીસમાં પણ, મનુષ્યબુદ્ધિના પરિપૂર્ણ ખીલવટના સમયમાં સુદ્ધાં, સાહિત્ય બળવાન્ રહે છે.

આધુનિક યુરોપના સુધારાની સ્થિતિ તદ્દન જુદીજ છે. વીગતોમાં ઉતર્યા વગર, એ તપાસી જુઓ, તે વિષેનાં તમારાં સ્મરણો એકઠાં કરો. તરતજ તમને એ સુધારામાં વિવિધતા, અનિયમિતતા, અશાંતતા માલૂમ

પડશે. સામાજિક બંધારણના સર્વે પ્રકારો, સર્વે નિયમો સાથે સાથે માલૂમ પડશે. ધાર્મિક ને લૌકિક સત્તાઓ ધર્મસત્તાક, નૃપસત્તાક, ઉચ્ચવર્ગસત્તાક, ને પ્રજાસત્તાક તત્ત્વો; સર્વે સામાજિક વર્ગો, સામાજિક વ્યવસ્થાઓ ગુંચવાઈ જતાં ને સર્વોપરિ પદ મેળવવા મથતાં જણાશે. સ્વતંત્રતા, સંપત્તિ, ને સામર્થ્યની અગણિત કોટિઓ જોવામાં આવશે. આ ભિન્ન ભિન્ન તત્ત્વો વારંવાર સર્વોપરિતાને માટે રસાકસીમાં આવે છે, છતાં સમાજ પર એકેનુ સામ્રાજ્ય થતું નથી. પ્રાચીન કાળોમાં દરેક મોટા યુગમાં સર્વે સમાજો એકજ પ્રકારનુ રૂપ ધારણ કરતા. કેટલીક વાર માત્ર સ્વતંત્ર એક ભૂપતિની સત્તા, કેટલીક વાર ધર્મગુરુઓની સત્તા કે કેટલીક વાર પ્રજાવર્ગની સત્તા પ્રવર્તતી; પરંતુ વારાફરતી દરેક સર્વોપરિ રહેતી. આધુનિક યુરોપમાં સર્વે પદ્ધતિઓના દૃષ્ટાન્તો, સામાજિક બંધારણના સર્વે પ્રયોગો જડી આવે છે. સ્વતંત્ર કે મિશ્રિત પ્રકારની નૃપસત્તા, ધર્મગુરુસત્તા, ઉચ્ચ વર્ગોની વધારેઓછી સત્તાવાળી પ્રજાસત્તા—એ સર્વે એક બીજાની સાથે સાથે પ્રવર્ત્યાં છે; અને તે સર્વેમા વિવિધતા હોવા છતાં, કંઈક સમતા, કંઈક જાતિની સરખામણી એવી છે કે તે પારખ્યા સિવાય રહેવાય તેમ નથી.

યુરોપના વિચારો ને યુરોપની ભાવનાઓમાં એજ પ્રકારની વિવિધતા, એજ પ્રકારની કસાકસી છે. ધર્મગુરુઓ, ભૂપતિઓ, ઉચ્ચ વર્ગો, ને પ્રજાના વિચારો પરસ્પર વિરોધમાં આવે છે, પરસ્પર સંઘટ્ટન પામે છે, પરસ્પરને સંકુચિત કરે છે, ને પરસ્પર રૂપાંતર કરાવે છે. માધ્યમિક યુગના યુરોપનાં પ્રખરમાં પ્રખર લખાણો વાંચો; એક પણ વિચાર પહેલેથી છેલ્લે સુધી પકડી રાખેલો કદી જોવામાં નથી આવતો. આપખુદ સત્તાના પન્થના માણસો પોતાના મતનું પ્રતિપાદન કરતાં તેના પરિણામના ભયથી એકદમ ને અજાણતાજ તેમના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો આગળથી પાછા ફરે છે. તેમના વિચારો ને તે વિચારોનાં પરિણામો તેમને આગળ વધતાં ખંચાવે છે, ને હદ પર જતાં અટકાવે છે. પ્રજાસત્તાક પન્થના માણસો પણ આવીજ રીતે વર્તે છે. જે અડગ આગ્રહ, ન્યાયબુદ્ધિથીજ નક્કી થએલો જે અન્ધ નિશ્ચય પ્રાચીન

સુધારાઓના સમયમાં જોવામા આવે છે તેવો અન્ધ નિશ્ચય કોઈ પણ પન્થના માણસમાં જોવામા આવતો નથી. ભાવનાઓમાં પણ એટલુજ વૈવિધ્ય, એટલુજ ભિન્નત્વ માલૂમ પડે છે. સ્વતંત્રતાનુ પ્રેમ, ને સ્હેલાઇથી નમી પડવાની વૃત્તિ સાથે સાથે જોવામા આવે છે. જેવો ક્ષોભ સમાજમાં હોય છે ને તેથી સમાજમાં જેવું વૈવિધ્ય હોય છે તેટલુજ વૈવિધ્ય મનુષ્યોના આત્મામાં. આત્માના વિકાસમા હોય છે.

આધુનિક સાહિત્યોમાં પણ ઉપલાજ પ્રકારની સ્થિતિ નજરે પડે છે. આપણે એટલુ તો કબુલ કરવુંજ પડશે કે સૌંદર્ય ને કળાના સ્વરૂપમાં પ્રાચીન સાહિત્ય કરતાં તે ઘણાં ઉતરતાં છે, પણ ભાવના ને વિચારોના ગાંભીર્યમા તે ઘણાં વધારે પરિપૂર્ણ ને જોસ્સાવાળાં છે, ઘણા વધારે વિષયોમા ને ઘણી વધારે ઉંડાઈ સુધી મનુષ્યહૃદયને આપણુ સાહિત્ય હચમાવી શક્યુ છે, ને તેમા કળાની જે ખામી જણાવામાં આવે છે તે આનેજ પરિણામે છે. સાહિત્યમાં વિષયો જેમ વધારે પરિપૂર્ણ ને સખ્યામાં વધારે, તેમ શુદ્ધ ને સરળ રૂપમા તેમને રજુ કરવાં વધારે દુષ્કર છે. કોઈ પણ લેખની રચના અથવા કળાની કૃતિમા જે સૌંદર્ય હોય છે તે તેની સ્પષ્ટતા, સરળતા, ને આબેહુબ ચીતારની કળાને લીધે હોય છે. યુરોપના સુધારાના સમયની ભાવનાઓ ને વિચારોની વિચિત્ર વિવિધતાને લીધે આ પ્રકારની સરળતા, આ પ્રકારની સ્પષ્ટતા સાધવી અતિશય વધારે દુષ્કર થઈ છે

આધુનિક સુધારાઓનુ આ મુખ્ય લક્ષણ સર્વે દિશાઓમા માલૂમ પડે છે. આધુનિક સુધારાઓના સમયના સાહિત્ય, કળા, વગેરે અન્ય ક્ષેત્રોમા મનુષ્યના માનસિક વિકાસના અમુક અમુક દૃષ્ટાન્તો લઈ તેની પરીક્ષા કરીશુ તો પ્રાચીન સુધારાઓના સમયના તે તે દૃષ્ટાન્તો કરતા આપણને એ ઉતરતી પક્તિના લાગશે; પણ જ્યારે આધુનિક બાબતોનો સમુદાય આપણે વિચારી જોઈએ છીએ ત્યારે યુરોપના સુધારા બીજા કોઈ પણ સુધારાઓ કરતાં અનહદ ચઢીઆતા માલૂમ પડે છે; યુરોપના સુધારાઓમાં

ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની ઉન્નતિ વિકસિત થઈ છે. તેથીજ તમને સમજાશે કે પંદર સૈકા સુધી એ સુધારો ટકી રહ્યો છે, ને હજી પણ પ્રતિદિન પ્રગતિ-શીલજ છે. ગ્રીસના સુધારાઓની લગભગ સરખી ત્વરાથી એ વૃદ્ધિંગત થયો નથી પણ એની વૃદ્ધિ થતી અટકી નથી. અન્યોન્યનું ઉચ્છેદન કરવાને શક્તિમાન્ નહિ હોવાથી આધુનિક સુધારાના ભિન્ન ભિન્ન વિચારો, ભિન્ન ભિન્ન તત્ત્વો સાથે સાથે પ્રવર્તે એ આવશ્યક થયુ છે. દરેક વિચારે દરેક તત્ત્વે સધાય તેટલી ઉન્નતિ સાધવાનું કામ શિરે ધર્યું છે; અને અન્ય સ્થળે અમુક એક વિચાર કે એક તત્ત્વ સર્વોપરિ થતાં જ્યારે અન્ય વિચારો કે તત્ત્વો પર જુલ્મ થયો છે, અન્ય વિચારો કે તત્ત્વોને દબાવી દેવામા આવ્યાં છે, ત્યારે યુરોપમા સુધારાના તત્ત્વો ભિન્ન ભિન્ન હોવાને લીધે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થઈ છે, ને જુદા જુદા વિચારો ને તત્ત્વો સાથે સાથે પ્રવર્તી શક્યાં છે.

યુરોપના સુધારાઓનું આ ખરેખરૂ અને મોટું ચઢીઆતાપણુ છે, અને વસ્તુસ્થિતિનુ સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરીશુ તો માલૂમ પડશે કે આ ચઢી-આતાપણું જેમ ઇતિહાસથી સિદ્ધ થાય છે તેમ ન્યાય્ય છે, બુદ્ધિને પણ યોગ્ય લાગે છે. યુરોપના સુધારા વિષેના વિચાર જરા વીસરી જઈ, દુનિયાની સામાન્ય વસ્તુસ્થિતિ વિષે આપણે મનન કરીએ. આપણને શુ ધ્યાન ખેંચતું માલૂમ પડે છે ? દુનિયા કેમ ચાલે છે ? જે પ્રકારની રસાકસી યુરોપમા વારવાર ચાલ્યા કરે છે તે પ્રકારની રસાકસી દુનિયાના ભિન્ન ભિન્ન ને વિવિધ પ્રકારનાં તત્ત્વો વચ્ચે ચાલ્યાજ કરે છે. દેખીતુંજ છે કે કોઈપણ એક અમુક તત્ત્વ, અમુક બંધારણ, અમુક વિચાર, અમુક બળ દુનિયા પર સામ્રાજ્ય ચલાવી શક્યુ નથી, દુનિયાને અમુકજ એક દિશામાં દોરવી શક્યુ નથી, દુનિયા પર અસર કરતાં અન્ય તત્ત્વો કે બળોનો નાશ કરી શક્યુ નથી.

ભિન્ન ભિન્ન શક્તિઓ, ભિન્ન ભિન્ન તત્ત્વો, ને ભિન્ન ભિન્ન પદ્ધતિઓ માંહોમાંહ્ય ગુંચવાઈ, એક બીજાનુ બળ દબાવી દઈ, વારાફરતી સામ્રાજ્ય ભોગવે છે કે અન્યના સામ્રાજ્યને શરણે રહે છે. વિવિધ પ્રકારના વિચારો ને તત્ત્વો અમુક જાતનો, કદાચ ન સધાય એવો, એક ઉદ્દેશ સાધવા મથે છે;

દુનિયાની સામાન્ય સ્થિતિજ આ પ્રકારની છે, તેથી યુરોપના સુધારાની સ્થિતિ દુનિયાની સ્થિતિનું આબેહુબ પ્રતિબિંબ છે; દુનિયાની વસ્તુસ્થિતિની પેઠેજ એ સંકુચિત, પ્રતિબંધક, કે સ્થાયી નથી, પરંતુ જેમ દુનિયામાં એકે એક તત્ત્વ બીજાં તત્ત્વોની સાથે સાથે ને તેથી પ્રગતિ પામતું જોવામાં આવે છે તેમ આ સુધારાનાં તત્ત્વોને વિષે પણ છે. અમુકજ એક તત્ત્વનો સંપૂર્ણ સુધારો જોવામાં આવે એવી સ્થિતિ યુરોપના સુધારામાંજ પ્રથમ દૂર થઈ; કારણ કે આ સૃષ્ટિની રંગભૂમિના ખેલમાં જેવી છે તેવી વિવિધતા પરિપૂર્ણતા, પરિપક્વતા આ સુધારામાંજ પ્રથમ વિકાસ પામી.

યુરોપના સુધારા, જો કહી શકીએ તો સનાતન સત્ય કે ઇશ્વરેચ્છાને અનુલક્ષીને થયા છે; એની વૃદ્ધિ પણ દૈવેચ્છાનુસાર થાય છે. એના ચઢીઆ-તાપણાનું આજ વ્યાજબી કારણ છે.

રોમન મહારાજ્યની પડતીની વખતે યુરોપની સ્થિતિ કેવી હતી તે તપાસી, તે સમયની સંસ્થાઓ, પંથો, વિચારો ને ભાવનાઓ તપાસી પ્રાચીન સમયમાંથી અર્વાચીન સમયના લોકોને વારસારૂપે કયાં કયાં તત્ત્વો પ્રાપ્ત થયાં છે તેનુ આપણે શોધન કરીશું.

સૌથી પહેલાં રોમન મહારાજ્ય કેવું હતું ને તેનું બંધારણ કેવી રીતે થયું હતું તે આપણે બરાબર નજર આગળ લાવવું જોઈએ.

આરંભમાં રોમ શહેરીઓના એક મહામંડળ સમાન હતું. શહેરની અંદર વસનારા લોકોને ઉપયોગી સંસ્થાઓના સમુદાયના હાથમાંજ રોમની રાજસત્તા હતી.

માત્ર રોમમાંજ આવી વસ્તુસ્થિતિ નહોતી. આ સમયના ઈટાલી તરફ આપણું ધ્યાન ફેરવીશુ તો રોમની આસપાસ શહેરો સિવાય, અર્થાત્ શહેરીઓનાં મંડળોની સત્તા સિવાય, બીજું કશુજ જોવામાં આવતું નથી. તે વખતની પ્રજા માત્ર શહેરોનો સમુદાયજ હતી. લૅટિન પ્રજા તે લૅટિન શહેરોનો સમુદાય હતી. એજ પ્રમાણે અન્ય પ્રજાઓને વિષે હતું.

શહેર બહારનો મુલક આ વખતે કંઈ હતોજ નહીં, અર્થાત્ હાલમાં

હોય છે તેથી જુદીજ જાતનો શહેર બહારનો મુલક હતો. ખેતી આવશ્યક હોવાથી ખેડાયલો એ મુલક હતો પણ વસ્તી તેમાં નહોતી. જમીનદારો શહેરોના નિવાસી હતા. તેઓ તેમની જમીન પર દેખરેખ રાખવા જતા, ને વારવાર તેમની સાથે કેટલાક ગુલામોને લેતા જતા; પણ શહેરોની બહારનો અત્યારે જે આપણે મુલક કહીએ છીએ, જે આછી લોકોની વસ્તી, કેટલીક વાર છૂટાછવાયા રહેઠાણોમાં, કેટલીક વાર ગામડાઓમાં, દરેક સ્થળે શહેરોની બહારના મુલકની ભૂમિને આચ્છાદિત કરે છે તેના જેવું તો બધુ પ્રાચીન ઈટાલીમા લગભગ અજ્ઞાત હતું, જોવામાંજ નહોતું આવતું.

જ્યારે રોમની સત્તા ફેલાઈ ત્યારે તે કેવી રીતે? ઇતિહાસ તપાસો ને તમને માલૂમ પડશે કે રોમન લોકોએ શહેરોનો પરાજય કર્યો અથવા તો શહેરો સ્થાપ્યાં, શહેરોનીજ વિરુદ્ધ તેઓ લઢતા ને શહેરોનીજ સાથે તેઓ સલાહસંધિઓ કરતા, ને સંસ્થાનો સ્થાપતા તે પણ તેઓ શહેરોમાંજ સ્થાપતા. રોમનોએ કરેલો દુનિયાના પરાજયનો ઇતિહાસ તે માત્ર સંખ્યાબંધ શહેરોના પરાજયનો ને સ્થાપનાઓનો ઇતિહાસ છે. રોમન સત્તાનો ફેલાવો પૂર્વ તરફના દેશો પર થયો ત્યાં આવું બરાબર નથી જોવામાં આવતું, પણ આપણે યુરોપના સુધારા વિષે વિચાર કરવાનો હોવાથી પૂર્વ તરફ શુ બન્યુ તે તપાસવાની આપણી અભિલાષા નથી.

પશ્ચિમ વિષેજ વિચાર કરીશું તો જે બાબત વિષે મેં તમારૂં ધ્યાન ખેંચ્યુ તે આપણને સર્વત્ર દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ગૉલ (ફ્રાન્સ) માં ને સ્પેનમાં શહેરો સિવાય બીજું ભાગ્યેજ તમે જોશો, શહેરોથી જરા દૂર જશો, કે મુલક બધો ભેજ ને જંગલોથી ઢકાયલો જોશો. રોમન સત્તાની સ્મારક વસ્તુઓ, રોમનોએ બંધાવેલા રસ્તાઓ વિષે વિચાર કરો. આપણને એક શહેર ને બીજા શહેર સાથે જોડતા મોટા રસ્તાઓ બાંધેલા માલૂમ પડે છે, દેશની અંદરની જુદી જુદી દિશાઓમાં જે નાના નાના રસ્તાઓ ગામડાંઓને જોડી દેનારા હાલમાં જોવામાં આવે છે, તે તે વખતે જાણવામાં નહોતા, મધ્યકાલીન યુગો પછી દેશમાં ફેલાવવામાં આવેલા અસંખ્ય ગામ-

ટાંઓ, કસબાઓ, ને ખ્રિસ્તિ દેવલા જેવું કશુંજ તે વખતે નહોતું. જેવા રીતે જોશો તેવી રીતે શહેરોનુજ પ્રાધાન્ય ન શહેરો સિવાયના અન્ય મુલકનુ સામાજિક રીતે નહિ જેવું અસ્તિત્વ, તમને માલૂમ પડશે.

રોમન સત્તા નીચેના દેશોમા શહેરી સત્તાનુ પ્રાધાન્ય હતું તેને લીધે ઐક્ય કરવુ ને જાળવવું ઘણું મુસ્કેલ પડતું હતું. રોમના પ્રજામંડળની સત્તા આખી દુનિયા પર જય મેળવી શકી, પણ એ મંડળને કાબુમા રાખવુ ને તેનુ બરાબર બંધારણ કરવુ ઘણું ઓછુ સ્હેલું હતું. આ પ્રમાણે જ્યારે પરાજયનું કાર્ય સમાપ્ત થયુ ને પશ્ચિમનો બધોજ ને પૂર્વના મોટા ભાગના પ્રદેશ રોમન રાજ્ય નીચે આવી રહ્યો ત્યારે આ અગંખ્ય શહેરો ને રજવાડાંઓ એક બીજાથી નીરાળા ને સ્વતંત્ર થવાને તૈયાર થએલા માલૂમ પડે છે. સમાજના જુદા જુદાં અગો આવી રીતે છૂટાં પડી જતાં હતા તેને એક સર્વોપરિ બળના કાબુમા આણવાને રોમન મહારાજ્યના સમયમાં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. કેટલેક અંશે આ પ્રયત્ન ફળીભૂત થયો. ઑગસ્ટસ ને ડાયોક્લિશિયનના રાજ્યની વચ્ચેના સમયમાં જેમ એક તરફથી શહેરી કાયદાઓ સુધર્યા તેમ બીજી તરફથી રાજ્યવ્યવસ્થામા આપખુદ સત્તાનુ બળ વધ્યુ ને ચઢતાઉતરતી પદવીના અધિકારીઓ દ્વારા ઠેઠ ઉપરથી નીચે સુધી બળની સર્વોપરિતા સમાજ પર સ્થાપિત થઈ.

આ પદ્ધતિ માત્ર રોમના રાજ્યની સત્તા જાળવી રાખવામાંજ સફળ થઈ એમ નહિ, પણ આ સર્વોપરિ મુખ્ય આપખુદ સત્તાનો વિચાર લોકોના મનમાં કંઈક અજબ સુગમતાથી ગ્રાહ્ય થઈ પડયો. આ સમયના નાના નાના પ્રજામંડળોના સમુદાયમાં માત્ર રોમન શહેનશાહને એકલાને માટે મહાન્ ને પવિત્ર પૂજ્યબુદ્ધિ જલદીથી પ્રસરતી જતી હતી તે જોઈ આપણે વિસ્મિત થઈએ છીએ. આનુ કારણ એજ કે રોમન રાજ્યના જુદા જુદા વિભાગોની વચ્ચે ઐક્ય જાળવી રાખવું ઘણુંજ આવસ્યક લાગ્યું હોવું જોઈએ, નહિતર આવી આપખુદ સત્તાનો સ્વીકાર થાય નહિ.

આવા વિચારો, આવી રાજ્યવ્યવસ્થા ને તે સાથેની લશ્કરી બંધા-

રણની મદદથી રોમન મહારાજ્ય અંદરથી થતા ઐક્યના શિથિલીકરણ ને બહારથી થતા પરદેશીઓના હુમલાઓની વિરુદ્ધના યુદ્ધમા મથી રહ્યું. દિવસ દિવસે થતી પડતીની સ્થિતિમા ઘણા દીર્ઘ કાળ સુધી એ મચ્યુ રહ્યું, પણ હમેશા રક્ષક પદ્ધતિથીજ છેવટે ઐક્યનો અન્ત આવ્યો, આપખુદ સત્તાને અગે વપરાએલુ ચાતુર્ય કે દાસત્વને અગે સ્વીકારાએલી બેદરકારી એ બેમાથી એકકે આ મહાન્ રાજ્યસત્તાનુ ઐક્ય ટેકવવા શક્તિવાળુ ન થયુ. ચોથા સૈકામા રાજ્યના વિભાગો ને અગો સર્વત્ર વીખુટા થઈ ગયા, સર્વદા જુદા જુદા પડી ગયા, ને પરદેશીઓની સત્તા સર્વ દિશાઓ તરફથી દાખલ થવા માડી આ વખતે કેટલાક શહેનશાહોને એક નવીન વિચાર સુઝ્યો, આપખુદ સત્તાના કરતાં કંઈક પ્રજાસત્તાક રાજ્યના જેવી યુક્તિથી ઐક્યનુ રક્ષણ વધારે થશે એમ ધારી તે અજમાવવાની તેમની ઇચ્છા થઈ પણ આ પ્રકારની રાજ્યપદ્ધતિ સ્થાપવામા શહેનશાહને પ્રજા તરફથી સંમતિ ન મળી, આ લાભ પ્રજાએ વધાવી ન લીધો. રાજ્યની સત્તા એકત્રિક કરી એક મુખ્ય સ્થળે તે સર્વોપરિ રહે ને ઐક્ય થાય એ વાત તે વખતના સમાજની આરંભક સ્થિતિને અનુકૂળ નહોતી પણ વિરુદ્ધ હતી, સ્થાનિક સત્તા બળવાન્ રાખવાનો પવન ફરીથી જણાવવા માંડ્યો, અને એક સામાન્ય સમાજ, એક સમસ્ત પ્રજા પુન:સ્થાપિત કરવાની અશક્તિ દેખીતી જણાઈ આવી. દરેક શહેર પોતાના કિલ્લાની અંદરની, પોતાની સ્થાનિક બાબતોમાંજ ગુથાએલુ રહેતું થયુ, અને એ મહારાજ્યની પડતી થઈ, કારણ કે એ સમસ્ત મહારાજ્યના અગ તરીકે કોઈ ને પણ થવું નહોતું, ને લોકો માત્ર પોતાના શહેરનાજ વતની તરીકે ગણાવવાની ઇચ્છા રાખતા હતા. આવી રીતે જે સ્થિતિ રોમન સત્તાની બાલ્યાવસ્થામાં આપણે શોધી કાઢી છે તેજ સ્થિતિ આપણે રોમની પડતીને સમયે જોઈએ છીએ: બન્ને વખતે શહેરોનું પ્રાધાન્ય, સ્થાનિક સત્તાનું અભિમાન માલૂમ પડે છે. રોમન દુનિયા તેની પ્રથમની સ્થિતિએ પાછી ગઈ હતી; શહેરોએ એને સ્થાપી હતી; એની પડતી થઈ, એ દુનિયા નાશ પામી, ને બાકી પણ શહેરોજ રહ્યાં.

આ શહેરોની મત્તા, આ સ્થાનિક સત્તાના પ્રાધાન્યની પદ્ધતિ વિષે વિચારતાં આધુનિક યુરોપને પ્રાચીન રોમના સુધારાઓમાંથી વારસારૂપે શું મળ્યુ છે તે આપણુને માલુમ પડે છે. છેક પ્રાચીન–પ્રાચીનતર કાળોમાં હતી તેના કરતાં એ પદ્ધતિ ઘણી અનિયમિત, વધારે નરમ, ને ઘણી ઉતરતા પ્રકારની હતી એ નિર્વિવાદ છે; પણ તોએ રોમન સમયનાં સર્વે તત્ત્વોમાંથી, તે સમયની સર્વે બાબતોમાથી નાશ નહિ પામેલું ને હયાત રહેલું તત્ત્વ એજ પદ્ધતિ છે.

જ્યારે એજ તત્ત્વ નાશ નથી પામ્યુ એમ હું કહું છું ત્યારે હું એક ભૂલ કરૂં છું. એક બીજી બાબત, એક બીજા વિચારનુ પણ અતિજીવન થયુ છે. એ વિચાર તે મહારાજ્ય અથવા શહેનશાહતનો વિચાર, શહેનશાહના નામનો વિચાર, શહેનશાહની સર્વોપરિ સત્તાનો વિચાર, શહેનશાહની સર્વ શક્તિમાન ને પૂજ્ય સત્તાનો વિચાર છે. આ તત્ત્વો, આ વિચારો રોમ તરફથી યુરોપના સુધારાને વારસારૂપે પ્રાપ્ત થયાં છે. એક તરફ પ્રજામંડળના રાજ્યતંત્રની પદ્ધતિ, તેના નિયમો, દાખલાઓ ને સ્વતંત્રતાનો નિયમ, અને બીજી તરફ શહેરી કાયદાઓના સાધારણ બંધારણનો વિચાર, શહેનશાહની અનિયંત્રિત ને પવિત્ર સત્તાનો વિચાર, ને નિયમ ને નિયમવશતાનો વિચાર યુરોપમાં રોમમાંથી ઉતરી આવ્યા છે.

પણ એજ વખતે રોમન પ્રજામાં એક ઘણી જુદીજ જાતનો સમાજ, તદ્દન જુદા નિયમો પ્રમાણે સ્થપાયલો, જુદીજ ભાવનાઓથી ઉત્સાહ પામતો ને યુરોપની આધુનિક પ્રજામાં તદ્દન જુદીજ જાતનાં તત્ત્વો દાખલ કરવાને મથતો એક નવો સમાજ સ્થપાયો હતો; ને આ સમાજ તે ખ્રિસ્તિ સમાજ. હું ખ્રિસ્તિ સમાજ વિષે કહું છું, ખ્રિસ્તિ ધર્મ વિષે નહીં. ચોથા સૈકાને અન્તે ને પાંચમા સૈકાના આરમ્ભમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ માત્ર વ્યક્તિઓનોજ ધર્મ નહોતો પણ એક સંસ્થારૂપ થયો હતોઃ એ ધર્મનું બરાબર બંધારણ થયુ હતું, એમાં પાદરીઓ ને પાદરીઓના ધર્મ બજાવે એવા ચઢતાઉતરતી ધર્મગુરુઓની યોજના, નાણાંની આવકો, સ્વતંત્ર કામ કરવાનાં સાધનો,

સ્થાનિક ને સામાન્ય સભાઓ, ને સમાજના વિષયો પર સામાન્ય ચર્ચાઓ કરવાની પદ્ધતિ-એ સર્વે હતું ટુંકામાં આ યુગનો ખ્રિસ્તિ ધર્મ માત્ર ધર્મ નહોતો, પણ એક સમાજ હતો, ખ્રિસ્તિ ધર્મ ખ્રિસ્તિ સમાજ સાથે સલગ્ન હતો.

એ જો સમાજ ન હોત તો રોમન મહારાજ્યની અવનતિકાળે ખ્રિસ્તિ ધર્મની દશા શી થઈ હત તે હુ કહી શકતો નથી. જેમ પ્રાચીનતર કાળોમા હતો તેમ તે સમયે પણ ખ્રિસ્તિ ધર્મ માત્ર એક ધર્મની શ્રદ્ધા, એક ધાર્મિક ભાવના, વ્યક્તિઓના એક માત્ર મનરૂપ હોત તો આપણે એમ માની શકીએ કે એ મહારાજ્યની પડતીની ને પરદેશીઓના હુમલાની સાથેજ એના પણ નાશ થત. પછીના વખતોમા એશિયામાં ને ઉત્તર આફ્રિકામા એવાજ પ્રકારના હુમલાથી, મુસલમાન પરદેશીઓના હુમલાથી એ ધર્મનો તે વખતે નાશ થયો, તોપણ ખ્રિસ્તિ સમાજ ટકી રહ્યો. રોમન મહારાજ્યની પડતી-ને વખતે તેથી પણ વધારે વાસ્તવિકતાથી આ પ્રકારનો બનાવ બનત કારણ કે હાલના સમયમા સમાજો કે સંસ્થાઓથી જુદાંજ જે પ્રકારના નૈતિક બળો ધર્મનો નાશ થતો અટકાવી શકે છે તેવાં સ્વતંત્ર નૈતિક બળો તે સમયે હતા નહીં. શુદ્ધ સત્ય કે શુદ્ધ વિચાર જે નૈતિક સાધનોથી મનુષ્યોના મન પર સામ્રાજ્ય મેળવે છે, તેમના કર્મ પર સત્તા ભોગવે છે, ને બનાવોને અમુક નિયમોને વશ રાખે છે તેવાં સાધનોમાનુ કશુ તે વખતે હતું નહી એટલુ સ્પષ્ટ છે કે આવા નાશ, આવા તોફાનમાંથી બચવાને માટે ઘણાજ જબરા બંધારણ ને ઘણાજ જબરા શાસનવાળા સમાજની જરૂર હતી ચોથા સૈકાને અન્તે ને પાંચમાના આરમ્ભમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ ટકી રહ્યો એમ કહેવામાં હું નથી ધારતો કે સત્ય બોલવામાં હુ જરાએ અતિશયોક્તિ કરૂં છુ રોમન મહારાજ્યની અંદરની પડતીને સમયે પરદેશી હુમલાઓની વિરુદ્ધ ખ્રિસ્તિ સમાજ, તેને અંગે ચાલતી સંસ્થાઓ, ને ધર્મગુરુઓ ને તેમના સત્તાનુ બળજ રોમન પ્રજાને ટકાવી શક્યાં. આ બળજ પરદેશીઓને જીતી શક્યુ, આ બળજ રોમનોને પરદેશીઓના સમાગમથી થએલા સુધારાનુ સાધન નીવડ્યુ, ને આ

બળજ ઐક્યનું પણ સાધન નીવડ્યું. ખ્રિસ્તિ ધર્મ તરફથી આધુનિક સુધારાઓમાં કયાં તત્ત્વો આવ્યાં તે જોવાને માટે તે વખતના ખ્રિસ્તિ ધર્મની નહિ પણ ખ્રિસ્તિ સમાજની સ્થિતિનુ અવલોકન કરવુ જોઈએ. ત્યારે ખ્રિસ્તિ સમાજ તે વખતે શી સ્થિતિમા હતો તે જોવુ જોઈએ.

જ્યારે હમેશ લૌકિક દૃષ્ટિબિન્દુથી આપણે વિચારીએ છીએ, ને જ્યારે ખ્રિસ્તિઓના ધાર્મિક પન્થ તરીકે નહિ, પણ માત્ર એક સમાજ તરીકે આપણે ખ્રિસ્તિ ધર્મ તરફ વિચારીએ છીએ, ત્યારે ખ્રિસ્તિ ધર્મના આરમ્ભથી તે પાચમા સૈકા સુધી એ ધર્મમાં થએલાં પરિવર્તનોની ખુદ ત્રણ અવસ્થા એક પછી એક આપણી નજરે પડે છે.

છેક શરૂઆતમાં ખ્રિસ્તિ સમાજ એકસરખા વિચારો, ને એકસરખી ભાવનાઓ ધરાવનારા લોકોના એક સમુદાય તરીકે આપણી નજરે પડે છે. છેક શરૂઆતના ખ્રિસ્તિઓ એકસરખા ધાર્મિક વિચારો ને મતોમાં આનદ લેવાને એકચિત્ત થએલા માલૂમ પડે છે. તેમનામા અમુક ચોક્કસ મતો, અમુક નિયમો, અમુક પ્રકારનુ શાસન, કે અમુક શાસન કરનારા ધર્મગુરુઓની વ્યવસ્થા આપણે જોતા નથી.

અલબત કોઈ પણ સમાજ ગમે તેટલો બાલ્યાવસ્થામાં હોય, ગમે તેવા નબળા બંધારણવાળો હોય તોએ તે નીતિના પ્રોત્સાહક બળ વિના રહી શકતો નથી. જુદા જુદા ખ્રિસ્તિ સમુદાયમાં ધર્મ સમજાવવાનું, શિખવવાનુ, ને ફેલાવવાનું કામ કરનારા માણસો હતા ખરા. પણ અમુક પ્રદ્ધતિ સર કામ કરનારા ધર્મશાસકો નહોતા ને અમુક પ્રકારનુ નિશ્ચિત ધર્મશાસન નહોતું. ખ્રિસ્તિ સમાજની આરમ્ભક સ્થિતિમાં માત્ર એક પન્થ ને અમુક ભાવનાઓ ધરાવનારા મનુષ્યોનો સમાજજ અસ્તિત્વમાં હતો.

જેમ જેમ એ સમાજની વૃદ્ધિ થતી ગઈ તેમ તેમ તેમાં અમુક પ્રકારના મતો, અમુક નિયમો, અમુક શાસનો, અમુક શાસનગુરુઓ થતાં ગયાં. શાસનગુરુઓમાં કેટલાક માત્ર ધર્મગુરુઓ બનતા, કેટલાક અનાથોના સેવકો; આ છેલ્લા ગુરુઓ ગરીબોને મદદ કરવાનુ ને તેમને સદાવ્રત આપવાનું કામ કરતા.

આ જુદા જુદા શાસનગુરુઓનું બરાબર કામ શું તે નક્કી કરવું ભાગ્યેજ સંભવિત છે. એ લોકોના જુદાં જુદાં કામોની હદ ઘણું કરીને ઝાંખી ને બદલાતી હતી, પણ એટલુ નક્કી છે કે એવાં કામોને માટેની સંસ્થાની યોજના હતી ખરી. તોપણ ખ્રિસ્તિ ધર્મની આ દ્વિતીય અવસ્થામાં અથવા ધર્મના આ દ્વિતીય યુગમા એક વાત ખાસ જોવામા આવે છે. ખ્રિસ્તિ ધર્મનુ શાસન ખ્રિસ્તિ સમાજથી હજી જુદુ નહોતું પડ્યુ. તે બેનુ એક બીજાથી નીરાળું, સ્વતત્ર અસ્તિત્વ નહોતું, ને ખ્રિસ્તિ લોકોજ સમાજમા મુખ્ય સત્તા ભોગવતા હતા. ધાર્મિક મતોની સ્વતત્ર સત્તા નહોતી.

તૃતીય યુગમાં બધુ જ જુદુ જોવામાં આવે છે. જનસમાજથી તદ્દન નીરાળા, તદ્દન સ્વતત્ર સપત્તિ, શાસન, ને બંધારણ ધરાવનારા ધર્મગુરુઓ અસ્તિત્વમાં આવ્યા. સારાશમાં જે જનસમાજ પર સત્તા ભોગવતો હતો તે જનસમાજથી તદ્દન નીરાળોજ ખ્રિસ્તિ ધર્મસમાજ અસ્તિત્વમા આવ્યો. પાચમા સૈકાના આરમ્ભકાળમા ખ્રિસ્તિ સમાજની આ સ્થિતિ હતી. ધર્મનુ શાસન જનસમાજથી તદ્દન જુદુજ હતું, ને મુમુક્ષુ જનો પર ધર્મગુરુઓ લગભગ નિરંકુશ સત્તા ભોગવતા હતા.

વળી ખ્રિસ્તિ પાદરીઓ એક બીજી રીતે પણ સમાજ પર સત્તા ભોગવતા. ધર્મગુરુઓ શહેરોમા મુખ્ય શાસનકર્તાઓ થયા. તમે જોયુ છે કે રોમન મહારાજ્યની પડતી પછી તે રાજ્યના પ્રજાસત્તાક તત્ર સિવાયનુ બીજું કશુ રહ્યું નહિ. આપખુદ સત્તા ને શહેરોની પડતીને લીધે પરિણામ એ આવ્યુ હતું કે પ્રજાસત્તાક રાજ્યતંત્રના અગ્રણીઓ નિરુત્સાહી ને ઉદાસીન થઈ ગયા હતા, ને તેની વિરુદ્ધ ચેતન ને ઉત્સાહપૂર્ણ ધર્મગુરુઓ સ્વાભાવિક રીતેજ સર્વે બાબતો પર અધ્યક્ષ થવાને તૈયાર થયા. આ બાબતમાં તેમને નિંદાપાત્ર ગણવા કે તેઓને હક નહોતો એમ કહેવું ભૂલભરેલું છે એ બધુ સ્વાભાવિકજ હતું. ધર્મગુરુઓમાંજ નીતિબળ ને ઉત્સાહ હતાં; તેઓ સર્વત્ર બળવાળા થયા. સૃષ્ટિનો એવોજ નિયમ છે.

આ પરિવર્તનનાં ચિહ્ન આ સમયના શહેનશાહોના કાયદાઓમાં

માલૂમ પડે છે. થિઓડોસિઅમ કે જસ્ટિનિઅનના નિયમગ્રહો જો ઉઘાડી જોશો તો તમને જણાશે કે ધર્મગુરુઓને શહેરી કામકાજે સોંપવાની ઘણી આજ્ઞાપત્રિકાઓ કાઢવામાં આવી હતી. શહેરોની સાધારણ ફંડ, ઈજનેરી કામો, રસ્તાઓ, નહેરો વગેરે સર્વે પ્રકારનાં કામો પર ધર્મગુરુઓની દેખરેખ રાખવા આજ્ઞાપત્રિકા હતી. પાલ્યપાલક સંસ્થામાં પણ ધર્મગુરુઓની મદદ લેવાની આજ્ઞાપત્રિકા હતી. નગરરક્ષકોની પસંદગી ને તેમના પર દેખરેખનુ કામ ધર્મગુરુઓની સહાયતાથી કરવા આજ્ઞાપત્રિકા હતી. રોમન પ્રજાસત્તાક રાજ્યતંત્રની પદ્ધતિ ને મધ્યકાલીન પદ્ધતિના સમયની વચમાં પ્રજાસત્તાક ને ધર્મગુરુસત્તાક શાસનની મિશ્રિત રાજ્યપદ્ધતિ અમલમા હતી

ખ્રિસ્તિ સમાજના બંધારણથી, ખ્રિસ્તિ લોકો પર તેની થએલી અસરથી, ને શહેરી બાબતોમા તેણે લીધેલા ભાગથી એ સમાજે કેટલી બધી સત્તા ભોગવી તે તમે જોયુ આ પ્રમાણે એ સમયથી આધુનિક સુધારાને અમુક પ્રકારનુ વલણ આપવામા, ને તેની વૃદ્ધિ કરવામા એ સમાજે સબળ સાહાય્ય આપ્યુ. કયાં કયા તત્ત્વો એને લીધે દાખલ થયા તેનો આપણે ખ્યાલ કરી જોઈએ

સૌથી પહેલુ, આ સમયે જ્યારે સમાજમા નીતિબળનો અભાવ પથરાઈ રહ્યો હતો, ત્યારે નીતિની અસર, નીતિની સત્તા ને નીતિની ભાવનાઓ અને અમુક દૃઢ મતો પર સ્થપાયલી સત્તા અસ્તિત્વમા આવી તે એક મોટી લાભની વાત હતી. જો ખ્રિસ્તિ સમાજ અસ્તિત્વમા ન આવ્યો હોત, તો આખી દુનિયા માત્ર જડ શક્તિને અધીન થઈ હોત. સમાજેજ નૈતિક સત્તા ભોગવી. એણે વિશેષ પણ કર્યું, મનુષ્યના બનાવેલા કાયદાઓથી ચઢીઆતો નિયમ, એવા કોઈક નિયમનો વિચાર એણે ટકાવી રાખ્યો ને સર્વત્ર ફેલાવ્યો. મનુષ્યોના બનાવેલા નિયમોથી પણ ચઢીઆતો, જુદા જુદા યુગો, ને જુદા જુદા રિવાજો પ્રમાણે કેટલીક વાર ન્યાયબુદ્ધિ, કેટલીક વાર ઈશ્વરી નિયમ એમ જુદી જુદી રીતે કહેવાતો, પણ સર્વત્ર ને સર્વદા જતવાતો એક નિયમ મનુષ્ય માત્રના ઉદ્ધારને માટે અસ્તિત્વમાં છે એવો

અગત્યનો વિચાર એ સમાજે રજુ કર્યો.

મક્ષેપમા ખ્રિસ્તિ સમાજનો આરમ્ભ થયો ત્યારથી પારમાર્થિક ને લૌકિક સત્તાઓ જુદી પડી; તેની જ સાથે આત્મિક સ્વતંત્રતા થઈ. લૌકિક ને શારીરિક બળનો મનુષ્યના આત્માઓ પર, દૃઢ મતો પર, સત્ય પર હક કે અમલ નથી એ વિચારજ લૌકિક ને પારમાર્થિક સત્તાઓને છૂટી પાડવામા આધારભૂત હતો. વળી આ સત્તાઓ છૂટી પડી તેનો આધાર વિચાર ને કર્મની ભૂમિના ભિન્નભાવ, આન્તર ને બાહ્ય વિષયોના ભેદભાવ પર પણ હતો. આ પ્રમાણે યુરોપ જેને માટે આટલુ બધું મથી રહ્યું હતું એવો આત્મિક સ્વતંત્રતાનો આ નિયમ, આટલો બધો મોડો ને વારવાર ધર્મગુરુઓના વલણોની વિરુદ્ધ પ્રવર્તેલો, યુરોપના સુધારાના આરમ્ભકાળમા લૌકિક ને પારમાર્થિક સત્તાઓને જુદી પાડવાના કાર્યથી સ્થાપિત કરવામા આવ્યો હતો.

આ પરથી સમજાશે કે ખ્રિસ્તિ સમાજે પાંચમા સૈકામાં યુરોપને ત્રણ મોટા સુધારા બક્ષ્યા, નીતિની અસરનુ બળ હોવા વિષેની ભાવના, ઈશ્વરના કાયદા સાચવવાના વિચારો, ને લૌકિક ને પારમાર્થિક સત્તાઓ જુદી છે એવી ભેદબુદ્ધિ

પણ એ સમયે પણ એ સમાજની બધી સત્તા સરખી હિતકારક રીતે વપરાતી નહોતી. છેક એ પાચમા સૈકામા પણ એ સમાજના કેટલાક હાનિકારક સિદ્ધાન્તો પ્રકાશમા આવ્યા હતા, ને આપણા સુધારાના વિકાસની બાબતોમા એ સિદ્ધાન્તોનુ ઘણું બળ જોવામા આવ્યુ છે. દાખલા તરીકે, આજ સમયે, અધિકારી અને અધિકૃત, જેઓ અધિકાર ભોગવતા હતા ને જેમના પર અધિકાર ભોગવાતો હતો તે બે વર્ગ વચ્ચે ઘણુ અન્તર જોવામાં આવતું હતું. અધિકારી વર્ગ અધિકૃત વર્ગ પર સત્તા ભોગવી પોતાની સ્વતંત્રતા સ્થાપવા પ્રયત્ન કરતો હતો, ને આ સત્તા વાપરતા પહેલા અધિકૃત વર્ગની ઇચ્છા શી છે તેની દરકાર રાખતો નહોતો. આ ઉપરાત ખ્રિસ્તિ સમાજ લોકો પર ધાર્મિક શાસનની સર્વોપરિ સત્તા સ્થાપિત કરવા

ને લૌકિક સત્તાને પચાવી બેસવાને પ્રયત્ન કરતો હતો, અને જ્યારે આમ કરવામાં તે ન ફાવ્યો ત્યારે એ રાજસત્તાધિકારીઓ સાથે મળી ગયો, અને સર્વોપરિ સત્તાનો કંઈક અંશ મેળવવાના હેતુથી રાજાઓની આપખુદી સત્તાને એણે મદદ આપી ને લોકોની સ્વતંત્રતા પર તરાપ મારી.

પાંચમા સૈકામાં ખ્રિસ્તિ સમાજ ને રોમન મહારાજ્ય તરફથી યુરોપને આ પ્રકારનાં સુધારાનાં તત્ત્વો મળ્યા. વૈદેશિક પ્રજાઓ જ્યારે રોમન રાજ્યમાં આવી, ને તેણે તેના પર સત્તા મેળવી ત્યારે આજ પ્રકારની સ્થિતિ હતી. આપણા સુધારાના આરમ્ભકાળમાં જે તત્ત્વો એકઠાં થએલાં ને મળી ગએલા જોવામાં આવે છે તેની બરાબર સમજુતી મેળવવી હોય, તો આપણે આ વૈદેશિક પ્રજાઓને વિષે અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

હું જ્યારે વૈદેશિક પ્રજાઓને વિષે બોલુ છુ ત્યારે તમે સમજશોજ કે તેમના ઇતિહાસનું આપણે કંઈ કામ નથી. તમે જાણોજ છો કે આ સમયે રોમન મહારાજ્યના જેતાઓ જે જે યોદ્ધાઓ હતા તે બધાજ ઘણુ કરીને એક જાતિમાંથી ઉત્પન્ન થએલા હતા, તે બધા જર્મન પ્રજાના હતા, માત્ર કેટલાક સ્લેવૉનિક હતા. વળી આપણે એ પણ જાણીએ છીએ કે તે બધાજ ઘણુંખરૂં સરખી રીતે સુધરેલા હતા. અલબત સુધારાની બાબતમા આ વૈદેશિક પ્રજાઓમા થોડોવત્તો ફેરફાર હશે ખરો. જેઓ રોમ સાથે વધારે સંબંધમાં આવ્યા હશે તે લોકો વધારે સુધરેલા હશે; જેમકે ફ્રંક લોકોના કરતાં ગૅાથ લોકો વધારે સુધરેલા હતા ને રીતભાતમાં વધારે મુલાયમ હતા. પણ સામાન્ય દૃષ્ટિબિન્દુથી જોતાં ને યુરોપના સુધારાના સંબંધમાં આ બધીજ પ્રજાઓ સરખી રીતે સુધરેલી હતી એમ કહી શકાય, તેમનો સુધારો અમુકજ હદ સુધીનો હતો એમ ગણી શકાય.

આ વૈદેશિક પ્રજાઓનો સ્વભાવ બરાબર સમજવો હોય તો એક બાબત વિષે આપણે સૌથી પહેલાં વાકેફ થવું જોઇએ. એમનામાં દરેક જણને સ્વતંત્રતા ભોગવાની તીવ્ર ઇચ્છા હોય છે, સંસાર ને જીવનની અનિશ્ચિતતાને નહિ ગણકારતાં પૂર્ણ ઉત્સાહથી ને તદ્દન સ્વતંત્રતાથી આનંદ પ્રાપ્ત

કરવાનું એમને મન હોય છે, ને અનિશ્ચિતતા, અસમાનતા, ને અનિષ્ટતાથી પરિપૂર્ણ સાહસિક જીવન ગુજારવામાં તેઓ રસ લે છે. હાલના વખતમાં આપણે નિયમિત જીવનમાં ગુથાએલા હોવાથી આ પ્રકારની ભાવનાઓનુ બળ માપી શકવાને અસમર્થ છીએ.

યુરોપના સુધારાઓમાં આ પ્રકારની ભાવનાઓ જર્મન વૈદેશિક પ્રજાઓની દાખલ થઈ હતી. રોમન મહારાજ્યમાં કે ખ્રિસ્તિ સમાજમાં, કે ઘણુખરૂ બધાજ પ્રાચીન સુધરેલા દેશોમા એ અજ્ઞાત હતી. પ્રાચીન સુધરેલા દેશોમાં જ્યારે જ્યારે તમે સ્વતત્રતા જોશો ત્યારે તે રાજકીય સ્વતત્રતા અથવા શહેરી તરીકેની સ્વતત્રતા જોઈ શકશો. તે સમયે મનુષ્ય પોતાના વ્યક્તિસ્વાતત્ર્યને માટે નહિ પણ શહેરી તરીકેના સ્વાતત્ર્યને માટે પ્રયાસ કરતો હતો. અમુક સમાજમાંજ તેનુ અસ્તિત્વ હતું, તેનેજ એ વળગેલો રહેતો, અને તેને અર્થે પોતાનુ સર્વસ્વ અર્પણ કરવા એ તૈયાર રહેતો. ખ્રિસ્તિ સમાજને વિષે પણ એવુંજ હતું; દરેક મનુષ્ય સમાજ તરફ ઘણો ખેચાતો, તેના કાયદાને વળગી રહેતો, ને તેની સત્તા વધારવાને ઉત્કટ ઇચ્છા ધરાવતો, અથવા તો એમ કહીએ તોપણ ચાલે કે ધાર્મિક ભાવનાઓને લીધે મનુષ્યના આત્મા પર એક જાતની પ્રતિક્રિયા થતી હતી, ને તેને લીધે મનુષ્ય પોતાના સ્વાતત્ર્ય પર અંકુશ મુકવા ને પોતાના સમાજની ઇચ્છાનુસાર વર્તવા અંદરખાને પ્રયત્નશીલ થતો. પણ વ્યક્તિસ્વાતત્ર્યની ભાવના, કોઈ પણ જાતના બીજા હેતુથી નહિ પણ માત્ર સ્વતઃ સતોષની લાગણીથી રાખવામાં આવતી, ને ગમે તેટલી મુશીબતોમાં પણ પ્રાદુર્ભૂત કરી શકાતી. સ્વતત્રતાની ભાવના રોમ ને ખ્રિસ્તિ સમાજમાં તદ્દન અજ્ઞાતજ હતી. એ ભાવના યુરોપને વૈદેશિક પ્રજાઓ તરફથીજ મળી હતી: આધુનિક સુધારાઓના આરમ્ભકાળમા ને તેની બાલ્યાવસ્થામાં એ ભાવના એ પ્રજાઓ તરફથીજ આવી હતી. યુરોપના આધુનિક સુધારામાં એ ભાવનાએ ઘણો આગળ પડતો ભાગ લીધો છે, ને તેનાં પરિણામો એવાં નોંધવા લાયક આવ્યાં છે કે એ સુધારાના મુખ્ય તત્ત્વોમાં આ ભાવનાને ગણ્યા વગર ચાલી શકે તેમ નથી.

સુધારાની એક બીજી બાબત, સુધારાનું એક બીજું તત્ત્વ પણ આપણે એવીજ રીતે વૈદેશિક પ્રજાઓ તરફથી મેળવ્યું છે, આ ક્ષાત્ર ધર્મની બાબત છે. એકબીજાનું સ્વાતંત્ર્ય ને સરખા હકો જાળવી રાખી લશ્કરી માણસોએ અન્યોન્ય પ્રતિ સબંધ કેમ જાળવી રાખવો ને આપણે એ પ્રજાઓની પાસેથી શીખ્યા છીએ. વળી અમુક હદ સુધી સરખાપણું હોય છતાં ક્રમિક ગૌણતા હોય, ક્રમે ક્રમે એકની બીજાના કરતાં ઉતરતી પદવી ને સત્તા હોય ત્યાં સંબંધ કેમ જાળવવો એ બાબતનો પણ ઉપલી વાતમાંજ સમાવેશ થાય છે. ઉચ્ચવર્ગસત્તાક રાજ્યશાસનપદ્ધતિ પણ આમાથીજ ઉત્પન્ન થવા પામી છે, ને આ પદ્ધતિએ ફ્યુડલ સિસ્ટમ × અથવા તો સૈનિક સેવાંજલિની પદ્ધતિને જન્મ આપ્યો છે. પ્રાચીન પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાં તમે જોશો તો માલમ પડશે કે એક મનુષ્યને બીજા મનુષ્ય સાથે કોઈ પણ જાતનો સ્વતંત્ર સંબંધ નહોતો, માણસો માત્ર એક શહેર સાથે જોડાએલા હતા ને તેટલા પૂરતોજ તેમના અન્યોન્ય પ્રતિનો સબંધ હતો. વૈદેશિક પ્રજાઓમાં સામાજિક સંબધ સ્વતંત્ર મનુષ્યોનો અન્યોન્ય પ્રતિનો આન્તર સંબધ હતો; આ સંબધ, પ્રથમ, તેઓ ટોળામાં યુરોપમાં ભટકતા હતા તેની સ્થિતિમા ટોળાના મુખી ને ટોળાના અન્ય માણસો અથવા તેના સોબતીઓની વચ્ચેના સંબંધથી ઉદ્દભવ્યો હતો, ને પાછળથી, રાજા કે સરદાર અને તેના આશ્રિતોની વચ્ચેના સંબંધથી ઉત્પન્ન થયો હતો. આ આશ્રિતધર્મની ભાવના આપણે વૈદેશિક પ્રજાઓની પાસેથી પ્રાપ્ત કરી છે.

હવે હું તમને પૂછું છું કે સુધારા વિષેનું મેં તમને શરૂઆતમાં ચિત્ર

×આ પદ્ધતિ પ્રમાણે રાજા જમીનની જાગીર આપતો તે એક શરતે. એ શરત લશ્કરમા ચાકરી કરવાની ને રાજાની તરફ વફાદાર રહેવાની શરત હતી. એવીજ શરતે જાગીરદાર પેટાજાગીરો પણ આપી શકતો. મતલબ કે જરૂરની વખતે સેનામા જોડાઈ રાજાને મદદ આપવાની શરતથી જમીન આપવાની પદ્ધતિ-તે ફ્યુડલ સિસ્ટમ તરીકે પ્રખ્યાત છે. ગુજરાતીમા આપણે એને સૈનિકસેવાંજલિની પદ્ધતિ કહીશું.

આપ્યુ હતું તેજ પ્રમાણે છેક એના આરમ્ભના કાળમાં પણ આધુનિક સુધારાના ભિન્ન ભિન્ન, છિન્ન ભિન્ન, ને અવ્યસ્થિત તત્ત્વો હતાં એમ કહેવામાં શુ હુ ખોટો હતો? ધીમે ધીમે વિકાસ પામતા આપણા સુધારામાં જે તત્ત્વો મળતાં જોવામા આવે છે તે શુ ઘણાખરાં બધાજ રોમન મહારાજ્યની પડતી થઈ તે વખતે અસ્તિત્વમા હતાંજ એમ આપણે હવે શોધી કાઢયુ છે એ શુ ખરૂં નથી ? તે સમયે આપણે એક બીજાથી જુદા ત્રણ સમાજો હતા એમ જોયુ છે. રોમન મહારાજ્યની છેલ્લી ઝાખી, શહેરી તરીકે મનુષ્યોની શી ફરજ છે તે જાણનાર ને તે ફરજ બજાવનારો સમાજ, ખ્રિસ્તિ સમાજ, ને જંગલી લોકોનો સમાજ. આ ત્રણે સમાજોનાં બધારણ જુદા જુદા પ્રકારનાં હતાં, ત્રણે જુદા જુદા નિયમો પ્રમાણે સ્થપાયા હતા, ને ત્રણે મનુષ્યોને જુદી જુદી ભાવનાઓથી પ્રોત્સાહિત કરતા હતા. તદ્દન સંપૂર્ણ સ્વતત્રતા, ને તદ્દન સંપૂર્ણ પરતત્રતાને માટે સાથે સાથે આકાક્ષા થતી હતી એમ આપણુને માલૂમ પડે છે, લશ્કરી ને ધાર્મિક સત્તાઓનુ પ્રાબલ્ય પણ સાથે સાથે માલમ પડે છે, સર્વત્ર ધાર્મિક ને લૌકિક સત્તાઓ બન્ને જોવામા આવે છે, ખ્રિસ્તિ સમાજના નિયમો, રોમનોના વિદ્વત્તાભરેલા કાયદાઓ, ને (વૈદેશિક) જંગલી પ્રજાઓના અલિખિત આચારો પણ તેવીજ રીતે માલૂમ પડે છે, ને લગભગ દરેક ઠેકાણે સૌથી વધારે જુદી પડતી પ્રજાઓ, ભાષાઓ, સામાજિક સ્થિતિઓ, રિવાજો, વિચારો ને સસ્કારો એકઠાં થઈ ગએલાં, અથવા સાથે સાથે રહેલાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

નિઃશક, આ ગુંચવણ, આ વૈવિધ્ય, આ ઝગડાને લીધે આપણે ઘણુ ખમવું પડયુ છે, યુરોપની ધીમે ધીમે થતી પ્રગતિ, ને યુરોપને વેઠવાં પડેલાં તોફાનો ને દુઃખોનાં કારણોજ આ બધાં છે. છતાં હું નથી ધારતો કે આપણે તેથી દિલગીર થવાનુ કારણ છે. જેમ લોકોને તેમજ પ્રજાને આ બધાંના બદલો માત્ર સંપૂર્ણ ને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની ઉન્નતિની વકીથી વળી રહે છે. બધી બાબતોનો વિચાર કરતાં જે કંઈ લાભ મળ્યો છે તે વધારે છે.

રોમન મહારાજ્યની પડતીને વખતે દુનિયાની શી સ્થિતિ હતી તેના સામાન્ય ચિત્રથી હવે આપણે જાણીતા થયા છીએ. યુરોપના સુધારાને જન્મ આપવા જે જે ભિન્ન ભિન્ન તત્ત્વો હચમચી રહ્યાં હતા ને એકઠાં થયાં હતા તેની પણ આપણે માહીતી મેળવી છે હવે પછીથી એજ તત્ત્વો આપણી નજર આગળ વિકાસ પામતાં આપણે જોઇશુ. આવતા ભાષણમા એ તત્ત્વોનો કેવો વિકાસ થયો, ને આપણે જે યુગને જગતી વખત ગણવાને ટેવાયા છીએ તેમા, અર્થાત્ હુમલાઓથી ઉત્પન્ન થએલી અવ્યવસ્થા હયાતી ધરાવતી હતી તે વખતે એ તત્ત્વો શુ સાધી શકયા તે દર્શાવવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ

વ્યાખ્યાન ત્રીજું.

વ્યાખ્યાનનો વિષય–જુદી જુદી બધી રાજ્યપદ્ધતિઓ ન્યાય્ય હોવાનો દાવો –રાજકીય બાબતોમા ન્યાય્ય એટલે શું ? પાચમા સૈકામા બધી રાજ્યપદ્ધતિઓનું સાહચર્ય–મનુષ્ય, માલ, ને સંસ્થાઓની સ્થિતિ વિષે અસ્થિરતા–આનાં બે કારણો, એક, ભૌતિક કારણ, હુમલાઓ ચાલુ રહ્યા તે, ને બીજું, નૈતિક કારણ વૈદેશિક લોકોમા ખાસ જોવામાં આવતી સ્વાર્થી વ્યક્તિત્વની ભાવના–સુધારાના બીજો ચાર છે, (૧) વ્યવસ્થાની આવશ્યકતા, (૨) રોમન મહારાજ્યના સ્મરણો, (૩) ખ્રિસ્તિ સમાજના સંસ્કારો, (૪) વૈદેશિક પ્રજાઓની સહવાસની અસર —વૈદેશિક પ્રજાઓ, શહેરસમાજો, સ્પેનના ખ્રિસ્તિ સમાજ, શાર્લામેન રાજા, ને ઑલ્ફ્રેડે વ્યવસ્થા આણવાને કરેલા પ્રયત્નો––જર્મન ને આરબ હુમલાઓ થંભે છે––ફ્યુડલ પદ્ધતિની શરૂઆત થાય છે.

રોમન મહારાજ્યની પડતી થઈ તે વખતનાં, યુરોપના સુધારાના છેક આરમ્ભકાળનાં મુખ્ય તત્ત્વો મે તમને દર્શાવ્યાં છે. તેમા રહેલી ભિન્નતા ને વિવિધતા, ને તેમાં વારવાર ઉત્પન્ન થતા વિગ્રહનુ મેં તમને ચિત્ર આપવા પ્રયાસ કર્યો છે. એ તત્ત્વોમાંનુ એક પણ તત્ત્વ સર્વોપરિ બળ ધરાવવા અસમર્થ નીવડયુ, અથવા એટલુ બધુ નહિ તો અંદર અંદર સર્વોપરિ સત્તા ભોગવી શકવાને અસમર્થ નીવડયુ એવું બતાવવાને મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. યુરોપના સુધારાનુ ખાસ લક્ષણજ આ છે તે આપણે જોયુ છે. હવે, જે સમય જગલીના નામથી ઓળખાય છે તે સમયે શરૂ થતા એ સુધારાના ઇતિહાસ વિષે આપણે વિચાર કરીશુ.

એ સંબંધી એક બાબત આપણુ તરતજ ધ્યાન ખેંચે છે. આધુનિક

યુરોપમાના પ્રાચીન તત્ત્વો વિષે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આપણા સુધારાનાં જુદાં જુદાં તત્ત્વો બધાંજ મૂળથી આવેલાં છે એમ દાવો કરવામાં આવતો આપણે જોઈએ છીએ. નૃપતત્રની રાજ્યશાસનપદ્ધતિ, ઇશ્વરશાસિત રાજ્યશાસનપદ્ધતિ, ઉચ્ચવર્ગસત્તાક રાજ્યશાસનપદ્ધતિ, ને પ્રજાસત્તાક રાજ્યશાસન પદ્ધતિ— આ દરેક પદ્ધતિના અનુયાયીઓ પોતાની દરેક પદ્ધતિ મૂળ યુરોપમાં હતી એમ આગ્રહ દર્શાવે છે. દરેક પદ્ધતિની સર્વોપરિ સત્તા સામેના પક્ષવાળાઓએ પચાવી લીધી છે એમ કહી પોતાના મતનુ તેઓ સમર્થન કરે છે

આમ એક મત પ્રમાણે રોમન મહારાજ્યની પડતીને વખતે બધી સત્તા જીત મેળવનારી પ્રજા કે જેણે પાછળથી અમીરવર્ગની પદવી મેળવી હતી તેણે ભોગવી હતી રાજા ને પ્રજાએ આ વર્ગની સત્તા છીનવી લીધી છે, ને ઉચ્ચવર્ગસત્તાક રાજ્યશાસનપદ્ધતિજ યુરોપની મૂળ ને ખરી રાજ્યપદ્ધતિ હતી એમ આ મત પ્રતિપાદન કરે છે.

નૃપતત્ર બીજા મત પ્રમાણે યુરોપમા મૂળ હતું. જર્મન રાજાઓએ રોમન શહેનશાહોના બધાજ હકોનો વારસો મેળવ્યો હતો, ને ખરૂ જોતા સર્વોપરિ સત્તા તેમનીજ ખરી હતી. અમીરી વર્ગોએ સત્તા ભોગવી તે માત્ર રાજાઓની સત્તા પર તરાપ મારીને ભોગવી છે, ન્યાય્ય રીતિએ નહિ.

ત્રીજા મત પ્રમાણે પ્રજાસત્તાક રાજ્યશાસનપદ્ધતિ ન્યાય્ય છે. આ મત પ્રમાણે પાંચમા સૈકા પછી જે સમાજ યુરોપમા અસ્તિત્વમાં આવ્યો તે સ્વતત્ર સમાજોનાજ વિકાસરૂપે હતો. આદિ સમયમાં જે સ્વતત્રતા હતી તે પડી ભાગવાથી, અમીરો ને રાજાઓને તેનો લાભ મળ્યો ખરૂં છે કે રાજાઓ ને અમીરોની સત્તાએ એ સ્વતત્રતાને દબાવી દીધી, પણ એ સ્વતત્રતાએ તેમનાએ પહેલા સત્તા ભોગવી હતી.

આ બધા હકોથી જુદોજ ને તેથીએ ચડતો હક ખ્રિસ્તિ સમાજનો છે એવો ચોથો એક મત છે. આ મત પ્રમાણે ધાર્મિક સત્તાજ ખરી ને ન્યાયી સત્તા છે, યુરોપમા સુધારા ને સત્યને દાખલ કરવાનુ ખરૂ માન ખ્રિસ્તિ સમાજને હોવાથી ધાર્મિક સત્તાજ આખા યુરોપમાં સર્વોપરિ હોવો જોઈએ એવો આ મત છે.

હવે જુઓ કે આપણે કેવા વિચારવમળમાં છીએ. યુરોપના સુધારાના તત્ત્વોમાં એકે તત્ત્વ સર્વોપરિ બળ ધરાવતું નહોતું એમ આપણે સાબીત કર્યું હોય એમ આપણે ધારતા હતા. પણ ઉપલા મતો આથી તદ્દન વિરુદ્ધનાજ છે. એ મતો પ્રમાણે યુરોપના સમાજ પર એકાદ તત્ત્વ સર્વોપરિ સત્તા ધરાવતું હતું.

સમાજ પર સત્તા ધરાવનારી રાજ્યપદ્ધતિઓની વિરુદ્ધતા, ને તેમા ન્યાય્ય કઈ તે વિષેની મતભિન્નતાથી બે બાબત સ્પષ્ટ જણાય છે. એક બાબત, રાજકીય બાબતોમાં ન્યાય્ય શુ તેનો વિચાર યુરોપના સુધારા દરમ્યાન આ વિચારે ઘણો ભાગ લીધો છે બીજી બાબત, યુરોપની વૈદેશિક * પ્રજાઓના ખરા ને ખાસ લક્ષણોની છે, અને આ બાબત, આપણે જે યુગને વિષે અત્યારે વિચાર કરીએ છીએ તેની છે.

આ બે બાબતો સિદ્ધ કરવા, ને મે અમણા વર્ણવ્યા તે મળીના હકો વિષેની તકરારમાંથી તેને ધીમે ધીમે તારવી કાઢવા હુ પ્રયત્ન કરીશ.

યુરોપના સુધારાના ભિન્ન ભિન્ન તત્વો, ધાર્મિક સત્તાની રાજ્યશાસનપદ્ધતિ, નૃપતત્રની રાજ્યશાસનપદ્ધતિ, ઉચ્ચવર્ગસત્તાક રાજ્યશાસનપદ્ધતિ, ને પ્રજાસત્તાક રાજ્યશાસનપદ્ધતિ—એ દરેકે યુરોપના સમાજ પર પ્રથમ સર્વોપરિ સત્તા ભોગવી એમ દરેક મતના અનુયાયીઓનો કહેવાનો આશય શુ છે? શુ તેઓ એમ કહેવા નથી માગતા કે આમાની એકજ ન્યાય્ય છે? રાજકીય બાબતોમા ન્યાય્યતાનો નિર્ણય માત્ર પ્રાચીનતા અથવા સ્થિરતાથીજ સાબીત થાય છે. કઈ સત્તા ન્યાય્ય છે તે નક્કી કરવું હોય તો પ્રથમ કઈ હિંદભરી તેજ જોવામાં આવે છે. વળી જોજો કે આપણા સુધારાના તત્ત્વોમાના

* Barbarian—એ શબ્દનો અર્થ જંગલી થાય છે. રોમ ને ગ્રીસના ઇતિહાસમાં રોમ ને ગ્રીસમાં બહારથી આવનારી પ્રજાઓ, અથવા ટુકામા કહીએ તો વૈદેશિક પ્રજાઓના સંબંધમાં આ શબ્દ વપરાય છે. બહારની જેટલી પ્રજાઓ તે જાણે જંગલી એમ તિરસ્કારનો મૂળ ભાવ હતો. આપણે વૈદેશિક ને જંગલી બન્ને શબ્દો કોઈ કોઈ વાર વાપરીશુ.

માત્ર કોઈ એકજ તત્ત્વ, એકજ પદ્ધતિને માટે આ પ્રકારનો દાવો કરવામાં નથી આવતો; બધીજ પદ્ધતિઓને માટે એવો દાવો કરવામાં આવે છે આધુનિક સમયમાં ન્યાય્યતાનો વિચાર માત્ર એકજ પદ્ધતિ—(નૃપતંત્ર)-ને વિષે આપણે કરવાને ટેવાયલા છીએ. પણ આમાં આપણી ભૂલ છે, એવું બધીજ રાજ્યપદ્ધતિઓને વિષે જોવામાં આવે છે તમે જોયુજ છે કે આપણા સુધારાનાં બધા તત્ત્વોમાંનુ એકેએક સર્વોપરિ બળ ધરાવતુ હતું, ને ખરૂ હતું એમ દરેકને માટે કહેવામાં આવતું હતું યુરોપના પછીના ઇતિહાસ વિષે આપણે વિચાર કરીશુ તો તદ્દન જુદી જુદી સામાજિક પદ્ધતિઓમાની દરેકને માટે તે ખરી હકદાર ને જૂની છે એમ મત અસ્તિત્વમા આપણે જોઈશુ. ઇટાલિ ને સ્વિટ્ઝરલૅન્ડની ઉચ્ચવર્ગસત્તાક ને પ્રજાસત્તાક રાજ્યશાસનપદ્ધતિ, સૅન મરીનોની પ્રજાપક્ષનિર્ણીત રાજ્યશાસનપદ્ધતિ, તેમજ યુરોપની મોટામાં મોટી નૃપતત્રની રાજ્યશાસનપદ્ધતિઓ —એ બધી ન્યાય્ય છે એમ દાવો કરવામાં આવ્યો છે, ને તે પ્રમાણે તેમ ગણાયુ પણ છે, આમાંની છેલ્લીની પેઠે પહેલી સંસ્થાઓની ન્યાય્યતાને માટેનો દાવો પ્રાચીનતાને બળે કરવામાં આવ્યો છે. વળી જે રાજ્યપદ્ધતિ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી પહેલી હતી ને વધારે ટકી રહી છે તે ન્યાય્ય એ પણ ધોરણુ રાખવામાં આવ્યુ છે.

યુરોપનો પૂર્વનો સમય મુકી દઈ અન્ય કાળ ને અન્ય દેશોને માટે તમે વિચાર કરશો તો તમને દરેક સ્થળે રાજકીય બાબતોમાં ન્યાય્ય કઈ એ વિચાર વિચારાયલો માલૂમ પડશે. રાજ્યની પદ્ધતિના અમુક ભાગ, કે કોઈક સંસ્થા, કે કોઈક નિયમને એ વિચાર લાગુ પાડેલો તમને માલૂમ પડશે. પ્રાચીનતા ને લાંબા ટકાવને બળે તેજ ન્યાય્ય છે એવો વિચાર જેને માટે ધરાવવામાં નહિ આવ્યો હોય એવી કઈક સામાજિક પ્રદ્ધતિ વગરનો દેશ કે સમય થયો નથી.

આ શો વિચાર છે? આ નિયમના તત્ત્વો શાં છે? યુરોપના સુધારામાં એ કેવી રીતે પ્રવેશ મેળવી શક્યો છે?

બધાંજ રાજ્યોનો આરંભ શારીરિક બળથી થાય છે. હુ એમ નથી કહેવા માગતો કે બધા રાજ્યો શારીરિક બળને આધારે સ્થપાયા છે. બળ સિવાય બીજી બાબતો પણ જરૂરની છે, છતા એમ પણ વિચાર કર્યા વિના રહેવાતું નથી કે દુનિયાનાં બધા રાજ્યોની શરૂઆતના વખત શારીરિક બળની સત્તાનો હતો, પછી તે રાજ્યો ગમે તેવી પદ્ધતિ કે પ્રકારનાં હોય.

છતા આ ઉત્પત્તિ કોઈ કબૂલ નહિ કરે. બધાં રાજ્યો આનો ઇનકાર કરે છે, કોઈ પણ રાજ્ય શારીરિક બળને આધારે ઉત્પન્ન થયુ છે એવું કબુલ નહિ કરે. બળથી હક સ્થાપિત થતો નથી, ને સત્તાનુ ઉત્પત્તિકારણ જો બળ હોય તો હક કદાપિ સ્થાપિત થાય નહિ એવા પ્રકારની અડગ પ્રેરણા દરેક રાજ્યને સાવચેત રાખે છે. આપણે પ્રાચીન સમયનું અવલોકન કરીએ છીએ ને તે વખતે જુદી જુદી રાજ્યપદ્ધત્તિઓ ને જુદાં જુદાં રાજ્યો બળને શરણે જતા આપણે જોઈએ છીએ, ત્યારે તે દરેક એમ દાવો કરે છે કે "હું આ બધાંથી પૂર્વે હતું, મારૂ અસ્તિત્વ જુદા હકને આધારે હતું હાલમાં મારે વિષે બળ ને વિગ્રહ તમે જુઓ છે, તે પહેલાં, સમાજ પર મેં સર્વોપરિતા ભોગવી છે. હું હકદાર હતું, પણ બીજાંઓએ મારા હકો વિષે તકરાર ઉઠાવી ને તે છીનવી લીધા." આવી રીતે કહેવાનુ કારણ આજ છે.

આટલાથીજ સિદ્ધ થાય છે કે બળ તે રાજકીય બાબતોમાં હક સ્થાપિત કરતું નથી. હકનો વિચાર જુદાજ વિચારોને આધારે રહેલો છે. બળના વિચારના ઇનકાર કરવામાં આ બધી પદ્ધતિઓને માટે કેવા પ્રકારની માગણી કરવામાં આવે છે? એ કે જુદા જુદા હકો, બુદ્ધિ, ન્યાય, ને નીતિને આધારે સ્થપાયલા હોય છે, અને દરેક રાજ્ય કે પદ્ધતિ આવી જાતના હકને આધારેજ સ્થાપિત હોય છે એમ તેને માટે માગણી કરવામા આવે છે. બળને આધારે તેમની ઉત્પત્તિ નથી એવું મનાવવાના હેતુથી તેમને વિષે પ્રાચીનતાનો વિચાર જોવામાં આવે છે, અને પ્રાચીનતાનો જુદો હક સ્થાપિત કરવામાં આવે છે. રાજકીય બાબતોમાં ન્યાય્ય શુ તેના નિર્ણયમાં

પહેલી વાત, શારીરિક બળનો વિચાર દૂર કરી, નૈતિક બળનો વિચાર જરૂરનો ગણવાની છે. જે બુદ્ધિ, નીતિ, ને ન્યાયને આધારે સ્થપાય તે ખરૂ હકદાર. પ્રાચીનતા ને લાબા ટકાવની મદદથી આ વિચાર સ્થાપિત થયો છે. અને તે આ પ્રમાણે.—

બધાંજ રાજ્યો, બધાજ સમાજો પર શારીરિક બળનુ થોડો સમય સામ્રાજ્ય ચાલ્યા પછી વખત બદલાય છે વખત જતો જાય છે તેમ તેમ સમાજના ને મનુષ્યના સ્વભાવને બળે સ્થિતિ બદલાય છે, ને શારીરિક બળથી થએલાં કામોમા સુધારા થાય છે. માણસમા વ્યવસ્થા, ન્યાય, ને યોગ્યતાના વિચારો સ્વભાવજન્ય હોય છે, ને તેને પ્રવર્તાવવાની ને પોતે જે પરિસ્થિતિમાં આવે તેમા તે અમલમા મુકવાની પણ તેને કંઇક એવીજ અમુક પ્રકારની ઇચ્છા હોય છે. આ ઇચ્છા સફળ કરવા પાછળ એ અથાગ શ્રમ લે છે, અને જે સામાજિક સ્થિતિમા એ હોય છે તે જો એવીને એવી ચાલુ રહે છે તો કંઇક અસર પણ કરી શકે છે. પોતે જે દુનિયામા જીવે છે તેમાં મનુષ્ય યોગ્યતા, નીતિ, ને ન્યાય્યતાના અંશો આણે છે.

માણસ પોતાની મહેનતથી જે હેતુઓ સાધે છે તે વિષેનો વિચાર ધ્યાનમા ન લઈએ. તોએ આપણે અવશ્યે જોઈ શકીએ એવો કોઈ ઈશ્વરી નિયમ આપણને માલૂમ પડે છે, અને આ નિયમ પ્રમાણે, સમાજ ટકી રહેવાને માટે તેમાં અમુક પ્રમાણમા વ્યવસ્થા, યોગ્યતા, ને ન્યાયબુદ્ધિ અવશ્યે હોવાંજ જોઇએ. સમાજ ટકી રહે એટલીજ બાબત પરથી આપણે અનુમાન કરી શકીએ કે એ તદ્દન અવ્યવસ્થિત, અચેતન, કે અન્યાયયુક્ત નથી વળી જો એજ સમાજ વિકાસ પામે ને તેની વ્યવસ્થા વધારે ને વધારે લોકોને રુચે તો તેનુ કારણ એ છે કે વખત જતા એ બુદ્ધિ, ન્યાય, ને નીતિને વધારે ને વધારે ગ્રહણ કરે છે.

આ પ્રમાણે રાજકીય બાબતોમાં ન્યાય્ય શું છે તેની ભાવના પ્રથમ દુનિયામાં ને તેમાંથી પછી લોકોના મનમાં ઓતપ્રોત થાય છે. પ્રથમ આ ભાવનાનાં બીજ કેટલેક અંશે નૈતિક ન્યાય્યતા, યોગ્યતા, ને સત્યના

વિચારોમાં હોય છે, ને વખત જતાં જેમ જેમ એ દૃઢ થતી જાય છે તેમ તેમ બહારની દુનિયામાં પણ એ પ્રવેશ પામે છે, ને તેને વિષે પણ આપણે નીતિના દૃષ્ટિબિન્દુથી વિચારો કરીએ છીએ. જે યુગનો હવે આપણે અભ્યાસ કરવાનો છે તેમાં રાજ્યની જુદી જુદી પદ્ધતિઓ બળ ને અસત્યથી સ્થાપિત થઈ એવા વિચારો પ્રવર્તતા આપણે જોઈશું; તમે દરેક સ્થળે બળ ને અસત્ય ધીમે ધીમે સુધરતાં જોશો, ને તેને બદલે સુધરેલા સમયમાં તમને ન્યાય ને સત્ય માલૂમ પડશે.

બીજી બાબત, કહેવ'ના વૈદેશિક પ્રજાઓના અમલ નીચે અથવા જંગલી યુગના લક્ષણ વિષેની છે. યુરોપના સુધારાના બધાં તત્ત્વો યુરોપમાં આ સમયે હતાં ખરાં, પણ તેમાનુ એક્કે સર્વોપરિ નહોતું. દુનિયામા કોઈ પણ સામાજિક સ્થિતિ આગળપડતી હોય છે, ત્યારે તેને ઓળખી કાઢવાનુ કામ એવુ અઘરૂ નથી. દશમા સૈકા આગળ આવી પહોંચતાં આપણને કોઈ પણ પ્રકારની શકા વગર ફ્યૂડલ પદ્ધતિ આગળ પડતો ભાગ લે છે એમ માલૂમ પડશે. સત્તરમા સૈકામાં નૃપતત્રની પદ્ધતિ પ્રવર્તે છે એમ કહેતાં આપણે અચકાઈશુ નહિ. ફ્લૅન્ડર્સ શહેરની શાસનપદ્ધતિ, ને ઇટાલિની લોકમતાનુયાયી રાજ્યશાસનપદ્ધતિ જોઈશુ તો આપણે તરતજ તેમાં પ્રજાસત્તાક પદ્ધતિનુ સામ્રાજ્ય દર્શાવી શકીશુ. સમાજમાં કોઈ પણ એક તત્ત્વનુ બળ આગળપડતું હોય તો તેને વિષે ભુલથાપ ખાવી એ અશક્ય છે.

જંગલી યુગનું ખાસ લક્ષણ એ છે કે તે સમયમાં બધાંજ સુધારાના તત્ત્વોનો ગુચવાડો હતો, બધીજ પદ્ધતિઓની બાલ્યાવસ્થા હતી, ને એવી સામાન્ય અવ્યવસ્થા હતી કે તેમાં થતા વિગ્રહને વિષે પણ વ્યવસ્થા નહોતી કે તે પણ સ્થાયી નહોતો. આ સમયની સામાજિક સ્થિતિનાં જુદાં જુદાં રૂપો તપાસીને હું તમને બતાવી શકીશ કે કોઈ પણ સ્થળે સામાન્ય અથવા સ્થાપિત થએલી એક્કે પદ્ધતિ કે એક્કે નિયમ જડવો અશક્ય છે. બે બાબતોને વળગી રહીને આ વિષે હું કહીશ; લોકોની સ્થિતિ, ને સસ્થાઓની સ્થિતિ. માત્ર આટલાથી આપણ સમાજનુ ચિત્ર ચીતરી શકાશે.

આ સમય આપણે ચાર વર્ગના મનુષ્યો જોઈએ છીએ- (૧) સ્વતંત્ર મનુષ્યો. તેઓનો કોઈ પણ ઉપરી નહોતો, ને કોઈ પણ તેમનો આશ્રયદાતા નહોતો. તેઓ તેમની મિલ્કત ને જિંદગીની બાબતોની સ્વતંત્ર રીતે વ્યવસ્થા કરી શકતા હતા, ને તેમ કરવામાં તેઓ કોઈ પણ માણસના ઉપકારના દબાણમાં નહોતા. (૨) પ્રથમ સરદાર ને તેના મિત્રોનો સંબંધ ધરાવનારા, ને પાછળથી રાજા કે સરદાર પ્રતિ આશ્રિતોનો સબંધ ધરાવનારા મનુષ્યો જમીનની કે બીજી બક્ષીસો લીધેલી હોવાથી આ માણુસો સેવા કરવાને બંધાયલા રહેતા. (૩) વિમુક્ત, અથવા એક વખત ગુલામ અથવા પરતંત્ર પણ પાછળથી સ્વતત્ર કરવામાં આવેલા મનુષ્યો. (૪) ગુલામો.

પણ આ વર્ગો શુ મુકરર હતા? અમુક વર્ગમાં આવેલા મનુષ્યો શુ તે વર્ગમાંજ રહેતા હતા? જુદા જુદા વર્ગોના સંબધમા શુ કોઈ પણ પ્રકારની નિયમિતતા કે જાથુપણુ હતું? નહિજ. કોઈની સેવા કરી તેની તરફથી કંઈ બક્ષીસ કે બીજો કઈ લાભ મેળવવાના હેતુથી પોતાનો વર્ગ છોડીને નીચલા વર્ગમાં જતા સ્વતંત્ર મનુષ્યો વારંવાર તમારા જોવામાં આવે છે; બીજા વળી ગુલામોના વર્ગમાં જતા પણ તમે જુઓ છો. બીજા વર્ગના મનુષ્યો પહેલા વર્ગમાં આવી સ્વતત્ર બનવાને પ્રયાસ કરતા પણ તમે જુઓ છો. સર્વત્ર એક જાતનો ફેરફાર, એક વર્ગના માણસોની બીજા વર્ગમા થતી હમેશાં ગતિ તમે જુઓ છો. કોઈ પણ માણસ પોતાની સ્થિતિને વળગી રહેતો કે કોઈ પણ સ્થિતિ એકની એક તમે નથી જોતા.

સંસ્થાઓમાં પણ એવીજ અસ્થિરતા, એવીજ અવ્યવસ્થા જોવામા આવે છે. સંસ્થાઓ ત્રણ પદ્ધતિની જોડે જોડે જોવામાં આવે છે: નૃપશાસિત સંસ્થાઓ, ઉચ્ચવર્ગસત્તાક સંસ્થાઓ, અને સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ. આ ત્રણમાંથી એકકે સમાજ પર સર્વોપરી સત્તા ધરાવતી નહોતી; અંદર અંદર પણ એકકે સર્વોપરિ નહોતી. સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ હતી ખરી પણ તેમાં ભાગ લેનારા માણસો ક્વચિતજ તેમાં હાજર રહેતા. અમીરી વર્ગની સત્તા

કંઈ એથી વધારે નિયમિત રીતે વપરાતી નહોતી. સરલમાં સરલ સંસ્થા નૃપશાસિત પદ્ધતિની હોય છે, તેમાં પણ સ્થિરતા નહોતી, ને તેના પ્રશ્નોનો પણ અમુક સ્થાયી નિયમો પ્રમાણે નીવેડો થતો નહોતો. રાજાની પસંદગી કેટલેક દરજ્જે ચુંટણીના ને કેટલેક દરજ્જે વંશપરંપરાના નિયમથી થતી હતી. કેટલીક વખતે પિતાની ગાદીએ પુત્ર આવતો, કેટલીક વખતે કુટુંબમાંથી પસંદગી કરવામા આવતી, ને કેટલીક વખતે દૂરના કોઈ સગાની કે બહારના માણસની કેવળ ચુંટણીજ કરવામાં આવતી. કોઈ પણ પદ્ધતિમાં કંઈ પણ નિશ્ચિત જોવામાં નહિ આવે. બધી સંસ્થાઓ, બધી સામાજિક સ્થિતિઓ સાથે સાથે જોવામાં આવતી હતી, ગુચવાતી, ને વારવાર બદલાતી હતી.

રાજ્યોમાંએ એજ પ્રકારની અસ્થિરતા હતી. રાજ્યો સ્થપાતાં હતાં ને નાબુદ થતાં હતાં, એકઠા થતાં હતા ને જુદાં પડતાં હતાં. જુદી હદો, જુદાં રાજ્યો, જુદા લોકો નહોતા, પણ જુદી જુદી સ્થિતિઓ, પદ્ધતિઓ, જાતભાત, ભાષાઓ એ બધાનો સામાન્ય ગુચવાડો હતો. જંગલી અથવા વૈદેશિક પ્રજાઓના હાથ નીચેનુ યુરોપ આ પ્રકારનુ હતું.

આ વિચિત્ર સમયની અવધિ શી છે? એની શરૂઆત બરાબર જુદી પડે છે. રોમન મહારાજ્યની પડતીના સમયમાંથી એનો આરમ્ભકાળ છે. પણ એનો અન્ત ક્યારે આવ્યો? આનો ઉત્તર આપવાને આવી સામાજિક સ્થિતિ શાથી ઉદ્ભવી, આ જંગલી સ્થિતિનાં કારણો શાં હતા તેનો નિર્ણય કરવો જોઈએ.

હું ધારૂં છું બે કારણ મને સૂઝી શકે છે; એક વસ્તુસ્થિતિસંબંધી, ને બીજું નીતિસંબંધી.

હુમલાઓ જારૂ રહ્યા એ વસ્તુસ્થિતિસંબંધી કારણ હતું. જંગલી લોકોના હુમલાઓ પાંચમા સૈકામાં બંધ થઈ ગયા એમ આપણે નહિ ધારવું જોઈએ. રોમની સત્તા પડી ભાગી હતી તે પરથી આપણે એમ નહિ માનવું કે જંગલી પ્રજાઓ તરતજ રોમમા સર્વોપરિ સત્તા ભોગવી શકી હતી. આ સત્તા સ્થાપતાં રોમની પડતી થયા પછી ઘણો વખત થયો હતો ને તેના પુરાવા દેખીતાજ છે.

પાંચમાથી નવમા સૈકાના અન્તરના સમયમાં યુરોપમાં દક્ષિણ તરફથી મુસલમાનોના ને ઉત્તર તરફથી જર્મન ને સ્કેન્ડીનેવિઅન પ્રજાઓના હુમલાઓ થયા કરતા હતા. આ બમણા હુમલાઓને પરિણામે યુરોપનો મધ્યનો ભાગ ચાલુ અવ્યવસ્થામાંજ રહે એ સિવાય બીજું કંઈ ભાગ્યે સંભવિત હતું. વસ્તીમાં વારવાર ફેરબદલી થયા કરતી હતી ને એક પ્રજાને ઠેકાણે બીજી એમ વસ્તી બદલાઈ જતી હતી. કંઈ પણ સ્થાયી થઈ શકતું નહોતું. બધી દિશાઓમા ભટકતી જિંદગી ફરીથી ગુજરાતી શરૂ થઈ. બેલાશક જુદા જુદાં રાજ્યોમા આ બાબત વિષે કંઈક ફેરફાર જોવામાં આવતો હતો, યુરોપમાં અન્ય સ્થળો કરતા જર્મનીમા વધારે અવ્યવસ્થા હતી, કારણ કે જર્મની તોફાનનુ કેન્દ્રસ્થળ હતું, ને ઈટાલિના કરતા ફ્રાન્સમા વધારે ખળભળાટ હતો. આમ થોડાવત્તાનોજ ફેર હતો, કોઈ પણ સ્થળે લોકો શાંતિમાં નહોતા.

પણ છેવટે, બહારના બનાવો ગમે તેવા હોય, તોએ માણસ તેમને જે રૂપ આપે છે તેજ તે લે છે. માણસોના વિચારો, તેની ભાવનાઓ, ને તેની પ્રકૃતિને અનુસરીને દુનિયાના બનાવો નિયમિત થાય છે, ને વિકાસ પામે છે. સમાજની બાહ્ય સ્થિતિ મનુષ્યની અન્તર સ્થિતિ પર આધાર રાખે છે.

કોઈ પણ સ્થાયી ને નિયમિત સમાજ સ્થાપવાને શું અગત્યનું છે? એટલુ તો દેખીતું છે કે સમાજને ખપજોગા ને તેની જરૂરીઆતો પુરી પાડે એટલા વિચારો તેની પાસે હોવા જોઈએ. વળી એટલું પણ જરૂરનું છે કે એ સમાજના મોટા ભાગના માણસોને એ વિચારો સામાન્ય જોઈએ. છેવટે એ વિચારો તેમની ઇચ્છા ને તેમના કૃત્યો પર અમુક સત્તા ધરાવતા હોવા જોઈએ.

એ દેખીતું છે કે માણસોને પોતાના સ્વાર્થ સિવાય અન્ય વિચારો ન આવતા હોય, તેમની બુદ્ધિની મર્યાદા માત્ર તેમને પોતાનેજ વિષે ગોંધાયલી હોય, તેમના રાગદ્વેષના તેઓ દાસ બનેલા હોય, ને કેટલાક વિચારો કે

કેટલીક ભાવનાઓ પણ તેમને સામાન્ય રીતે માન્ય ન હોય ને તેટલે અંશે પણ તેઓ એકત્રિત ન થઈ શકે તેમ હોય, તો તો તેમનો એક સમાજ થવો સંભવિત નથી. તેમનામાંનો દરેક માણસ કોઈ જાતના સંમીલિત ને એકત્રિત સમાજનો વિઘ્નકર્તા હોવો જોઈએ.

જ્યાં બહુધા માત્ર વ્યક્તિબળ આગળ પડતું હોય છે, ને માણસ માત્ર પોતે, પોતાના વિચારો ને પોતાની ઇચ્છાઓ પ્રમાણે ચાલવા ધારે છે, ત્યાં કંઈક વિસ્તારવાળો કે સ્થાયી સમાજ તેને માટે અસંભવિત બને છે. યુરોપ પર આ સમયે જીત મેળવનારાઓની નૈતિક સ્થિતિ આજ પ્રકારની હતી. મારા છેલ્લા વ્યાખ્યાનમાં મે કહ્યું હતું કે વ્યક્તિસ્વાતત્ર્યની ઉત્સાહક ભાવના આપણે જર્મન લોકોની પાસેથી મેળવી છે પણ ઘણાજ જંગલી ને અજ્ઞ સમયમાં, આ ભાવના સર્વ પ્રકારની પાશવ વૃત્તિઓથી ભરપૂર ને એકત્ર થવાની ઇચ્છાને વિઘ્નરૂપ થાય એવી સ્વાર્થવૃત્તિને પોષે છે. પાંચમાથી આઠમા સૈકા સુધી જર્મન લોકોની સ્વાતંત્ર્યની સ્થિતિ આજ પ્રકારની હતી. તેઓ માત્ર પોતાનું હિત, પોતાનાજ રાગદ્વેષો, પોતાનીજ ઇચ્છાને માટે દરકાર રાખતા હતા. આવી સ્થિતિમાં એકત્ર સામાજિક ભાવના તો શું પણ તેનાથી ઉતરતી તેના જેવી બીજી ભાવના પણ તેમનામાં ક્યાંથી હોઈ શકે? એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાને પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા, પણ કંઈક બીનદરકાર, આવેશ, ને બુદ્ધિની ખામીને લીધે આ નિષ્ફળ ગયા. સમાજ એકત્ર બનવા વારંવાર જતો હતો; પણ નૈતિક બળની ખામીને લીધે એ એકત્ર થતો સમાજ માણસો વારવાર તોડી નાખતા.

જંગલી સ્થિતિનાં આ પ્રકારનાં બે કારણો હતાં. જ્યાંસુધી તે ટકી રહ્યાં ત્યાંસુધી જંગલી સ્થિતિ ચાલુ રહી. છેવટે કેવી રીતે ને ક્યારે એનો અન્ત આવ્યો તે આપણે જોઈએ.

આ સ્થિતિમાંથી બચવાને યુરોપના લોકોએ પ્રયત્ન કર્યા. આવી સ્થિતિમાં પોતાનીજ ભૂલને લીધે માણસ આવી પડયો હોય તોએ મનુષ્ય સ્વભાવજ એવો છે કે તેમાં રહેવાને એ ઇચ્છતો નથી. એ ગમે તેવો

જંગલી, ગમે તેવો અજ્ઞ, ગમે તેવો સ્વાર્થી ને આપમતલબી હોય તોએ એની જિંદગી ઉચ્ચતર કામો કરવાને છે, એની પાસે જુદી શક્તિઓ છે, જુદીજ વસ્તુને માટે એ નિર્મિત થયો છે એવો કંઇક અવાજ, એવી કંઇક પ્રેરણા અંદરથી એને સુધારવાને પ્રયત્ન કરે છે સંપૂર્ણ અવ્યવસ્થામાંએ. વ્યવસ્થા ને પ્રગતિ વિષેનો એનો પ્રેમ એને વળગી રહે છે, ને એને સાલ્યા કરે છે. વસ્તુસ્થિતિને, સમાજને, ને પોતાને સુધારવાને એ પ્રેરાય છે, ને આ કરવાને એ મહેનત કરે છે, જો કે જે હેતુથી એ પ્રેરણા થાય છે તેનુ એને અજ્ઞાન હોય છે. સુધારાને માટે તદ્દન અશક્ત હોવા છતાં, ને એથીએ વધારે, સુધારાની પદ્ધતિથી જાણીતા થયા ત્યારથી તેને ધિક્કારતા હતા છતા જંગલી લોકો સુધારાને માટે લાલસા રાખતા હતા.

ઉપરાંત, રોમના સુધારાનાં પડયાંભાગ્યાં ઘણાં ચિહ્નો હજી રહ્યાં હતાં. લોકોનાં મનમાં, ને ખાસ કરી રોમના શહેરોના રાજ્યમંડળીના સભાસદો, ધર્મગુરુઓ, ને રોમના અન્ય સર્વ વતનીઓના મનમાં એ મહારાજ્ય તેની મોટઈ, ને તેના યશસ્વી નામનાં સ્મરણો હજી તાજા હતાં.

રોમની મહત્તા જેણે જાતે જોઈ હોય એવા માણસો વૈદેશિક લોકોમાંજ કે તેમના પૂર્વજોમાં હજી ઘણા હતા. તેમણે રોમન લશ્કરમા કામ કર્યું હતુ; એ લશ્કર પર જય મેળવ્યો હતો, રોમના સુધારાનુ ચિત્ર તેમના પર અજબ અસર કરતું હતું, ને તેનુ અનુકરણ કરવા, તેને જાળવી રાખવા, તેને ગ્રહણ કરવાની તેમને ઇચ્છા થતી હતી. મેં વર્ણવી છે તેવી જંગલી સ્થિતિનો ત્યાગ કરવાનુ તેમને મન થયુ તેનુ આ બીજું એક કારણ હતું.

દરેક માણસને વિચાર કરતાં એક ત્રીજું કારણ પણ સૂઝે છે: ખ્રિસ્તિ સમાજ. એ સમાજનું બંધારણ અમુક નિયમો પ્રમાણે થઈ ચુકયુ હતું, ને એ સમાજ તેના નીતિબળથી જીતનાર પ્રજા પર જીત મેળવવા ઇચ્છતો હતો; તેને સુધારવા ધારતો હતો. આ સમયના ખ્રિસ્તિ પાદરીઓમાં કેટલાકો એવા હતા કે તેઓ રાજકીય ને નૈતિક વિષયો પર અમુક નિર્ણયો પર આવી ચુકયા હતા, બધાજ વિષયો પર અમુક

અભિપ્રાયો ને વિચારો ધરાવતા હતા, ને તે બધાનો ફેલાવો કરવા ઉત્કટ ઇચ્છા રાખતા હતા, એ સમાજે જગલી સ્થિતિ સુધારવાને ઘણો પ્રયત્ન કર્યો.

છેવટે, સુધરવાનું એક ચોથુ કારણ છે. એ કારણનુ મહત્ત્વ સારી રીતે સમજવું અશક્ય છે, છતાં એ કંઈ તેથી ઓછું અસરકારક નથી; મહાપુરુષોનુ આગમન. મહાપુરુષ અમુક યુગમાં શા માટે અવતરે છે, ને તેથી દુનિયામાં શુ ફેરફાર થાય છે તે કોઈ પણ માણસ કહી શકતો નથી. એ તો દૈવથી નિર્મિત થએલી ગુપ્ત વાત છે. તેમ છતાં એ વાત કંઈ ખરી ઓછી નથી. અમુક માણસો એવા હોય છે કે તેમને અવ્યવસ્થા ને સામાજિક મદતાનો દેખાવ નજરે પડે છે, ને તે તેઓ ખમી શકતા નથી. તેમના મનમાં તેથી એવો કટાળો ઉત્પન્ન થાય છે કે તે ન હોય તો સારૂં એમ તેમને લાગે છે, ને તેથી વસ્તુસ્થિતિ બદલવા તેમને ઇચ્છા થાય છે.

પાંચમાથી નવમા સૈકાની વચમાં યુરોપના લોકોને જગલી સ્થિતિમાથી દૂર કરવાને માટે આ બધાં કારણો ને બળોને આધારે જુદી જુદી રીતના પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા.

પહેલો પ્રયાસ બહુ અસરકારક નહોતો, પણ વૈદેશિક પ્રજાઓએજ તે પ્રથમ આદર્યો હતો તેથી ગણાવવા લાયક છે. એ પ્રયાસ, વૈદેશિક લોકોએ કાયદાઓ ઘડીને તેને લિખિત રૂપમાં નક્કી કર્યા, તે હતો. છઠ્ઠા ને આઠમા સૈકાઓની વચમાં ઘણુંખરૂં બધીજ વૈદેશિક પ્રજાઓના કાયદાઓ લખાણમાં મૂકાયા આ પહેલાં તે લખાયા નહોતા, વૈદેશિક પ્રજાઓએ રોમન મહારાજ્યમાં પોતાની સત્તા બરાબર સ્થાપી નહોતી ત્યાંસુધી તેઓ માત્ર રૂઢિનેજ કાયદાસમાન ગણતા હતા. કાયદાઓ લખાયા એ સુધારાનું પહેલું પગલુ હતું. આ પ્રયત્નને ફત્તેહ બહુ મોટી નહોતી મળી. વૈદેશિક લોકોએ રોમન રાજ્ય પર સત્તા મેળવી ત્યાર પહેલાની તેમની સ્થિતિને માટે એ કાયદાઓ લખાયા હતા. તેઓનું જીવન તે વખતે ભટકતુ હતું; સ્થાયી જિંદગી તેઓ જીવતા નહોતા. જમીનના માલીક

તે વખતે તેઓ હતા નહિ, માત્ર ભટકતા લડવૈયા તરીકે તેઓ રહેતા હતા. જે કાયદાઓ લખી કાઢવામા આવ્યા તેમાં છૂટીછવાયી કલમો તેમણે જીતેલી જમીન ને જીતાયલા દેશના જૂના વતનીઓ સાથેના તેમના સંબંધ વિષે હતી ખરી; પણ તે સિવાય જમીન વિષે બીજા કંઈ કાયદા લખાયા નહોતા, મોટે ભાગે એ કાયદાઓ તેમની જર્મન સ્થિતિ અથવા રોમમાં ગયા પહેલાંની સ્થિતિસંબંધીજ હતા. જે નવા સમાજમા તેઓ દાખલ થયા તેને તે કાયદાઓ લાગુ પડતા નહોતા.

સ્પેન દેશમા સુધારાને પુનર્જીવિત કરનાર બળ બીજું હતું—ખ્રિસ્તિ સમાજનું. જૂની યોદ્ધાઓની સભાઓને ઠેકાણે ધર્મગુરુઓની સભાઓ ત્યાં રાજ કરતી હતી. ત્યાના કાયદાઓ ધર્મગુરુઓએ ઘડી કાઢ્યા હતા. તેમાં જે પદ્ધતિઓ સ્વીકારવામાં આવી હતી તે જંગલી જીવનથી તદ્દન જુદાજ પ્રકારની હતી. દાખલા તરીકે તમે જાણો છો કે વૈદેશિક લોકોના કાયદાઓ જાતકાયદાઓ હતા, ને તેથી અમુક જાતનાજ લોકોને લાગુ પડતા હતા, બીજી જાતનાઓને નહિ. એકજ રાજ્યના છત્ર નીચેની જુદી જુદી જાતોને તેમનો પોતાનો જાતકાયદોજ લાગુ પડતો હતો. આથી વિરુદ્ધનો કાયદો તે જમીનનો કાયદો, અને તે પ્રમાણે એક રાજછત્ર નીચે રહેનારી એક દેશની જુદી જુદી બધીજ જાતિઓને માત્ર તે દેશનોજ કાયદો લાગુ પડતો જુદી જુદી જાતિઓનો નહિ. સ્પેન દેશના બધાજ રહેવાસીઓને આવો જમીનનો કાયદો લાગુ પાડવામાં આવ્યો હતો. તેઓને માટે માત્ર એકજ સામાન્ય કાયદો હતો. આ સુધારાનું ચિહ્ન છે. આ અન્વેષણ ચાલુ રાખશો તો તમને તેમના કાયદાઓમાં બુદ્ધિબળનાં બીજા પણ ચિહ્નો જડશે. વૈદેશિક પ્રજાઓમાં ઉંચાનીચા દરજ્જા પ્રમાણે લોકોની અમુક કિંમત આંકવામાં આવતી હતી. પણ કાયદાની દૃષ્ટિથી બધા સામાન છે એ નિયમ સ્પેનમાં વિસિગૉથ લોકોના કાયદામાં માન્ય થઈ ચૂકયો હતો. વળી આ લોકોના કાયદામા બીજા પણ સુધારાના ચિહ્નો હતાં. ગુનેહગારના પક્ષના સાક્ષીઓ સોગન

પર તેને નિર્દોષ કહે તો તે પરથી તેને નિર્દોષ ઠેરવવાની કાયદાની પદ્ધતિ અથવા તો કાયદાસર ગુનેહગાર ને ફરિયાદી એ બેની વચ્ચે દ્વન્દ્વયુદ્ધ કરાવી જે હારે તેની વિરુદ્ધ ચુકાદો આપવાની કાયદાની પદ્ધતિ આ લોકોએ મુકી દીધી હતી, ને તેને બદલે સાક્ષીઓની જુબાની પરથી ગુન્હો સાબીત કરવાની સુધરેલી પદ્ધતિ સ્વીકારી હતી.

આ પરથી જણાશે કે આરબ લોકોનો મોટો હુમલો થયો તેની પૂર્વેના સમયમાં સ્પેન દેશમાં ધાર્મિક સત્તાને બળે સુધારાનુ પુનરજીવન થયુ હતું.

ફ્રાન્સ દેશમાં એવો પ્રયાસ જુદા બળને આધારે થયો હતો. ત્યા શરૂઆત ત્યાંના મહાપુરુષોએ અને ખાસ કરી શાર્લામેન રાજાએ કરી હતી. એના રાજ્યની જુદી જુદી બાબતો તપાસો ને એનો મુખ્ય વિચાર એના લોકોને સુધારવાની એની યોજના હતી એ તમને માલૂમ પડશે. પ્રથમ એની લડાઈઓ વિષે વિચાર કરીએ. વારવાર એ યુદ્ધમાં રોકાયલો રહેતો, શું એનાં યુદ્ધો માત્ર વિજય મેળવવાની ઇચ્છાથી શરૂ થતા હતા? નહિજ. એણે યુદ્ધો કર્યાં તેમાં એની ઇચ્છા જંગલી પ્રજાઓનુ બળ દબાવી દેવાની ને સુધારવાની તરફેણની હતી. એના રાજ્યસમયમાં મોટા ભાગમા બે પાસના હુમલાઓ દબાવવાને એ હમેશ યુદ્ધક્ષેત્રમાં ઉદ્યુક્ત રહેતો હતે– દક્ષિણ તરફ મુસલમાનોના હુમલાઓ, ને ઉત્તર તરફ જર્મન ને સ્લેવૉનિક પ્રજાઓના હુમલાઓ. એની લડાઈઓનો ઉદ્દેશ વૈદેશિક પ્રજાઓને દબાવવાનો હતો. સૅક્સન પ્રજાની વિરુદ્ધ એ યુદ્ધમાં પડયો તેનું પણ કારણ બીજુ કશું નહોતું.

એની યુદ્ધપદ્ધતિ ન તપાસતાં એના રાજ્યની અંદરની વ્યવસ્થા તપાસશો તો પણ તમને આવીજ વાત નજરે પડશે. એના તાબાના બધા મુલકમાં વ્યવસ્થા ને ઐક્ય આણવા એ પ્રયત્ન કરતો હતો. એના તાબાના મુલકો પર એ રાજ્યદૂતો મોકલતો ને તે દ્વારા મુલકોની સ્થિતિ તપાસી સુધારા કરતો. પાછળથી એ સાધારણ સભાઓની મદદથી

કામ કરતો, ને તે સભાઓ એની પૂર્વેના રાજાઓ કરતાં વધારે નિયમસર બોલાવતો. એના મુલકના બધા આગેવાન માણસોને એ આ સભાઓમા બોલાવતો. આ સભાઓ આપણે હાલમાં જોઈએ છીએ તેવી સ્વતંત્ર નહોતી કે તેમાં જોવામાં આવે છે તેવા વિષયો પણ તેમાં ચર્ચાતા નહોતા. એ સભાઓ દ્વારા શાર્લામેન માત્ર હકીકતની માહીતી મેળવતો ને લોકોમા કંઈક વ્યવસ્થા ને ઐક્ય પ્રવર્તાવવા પ્રયત્ન કરતો.

કોઈ પણ દૃષ્ટિબિન્દુથી તમે શાર્લામેનનું રાજ્ય તપાસો તો તમને માત્ર એકજ વાત જણાશે—સુધારા કરવાનો એનો ઉત્સાહ. એની શાળાઓ સ્થાપવાની ઉત્કંઠા, વિદ્વજ્જનો માટે એના પ્રેમ, ધાર્મિક સત્તા વપરાય તે તરફ એનું વળણ, ને બીજુ જે કંઈ કરવુ એને યોગ્ય લાગતું તે બધામાં તમને આવીજ વાત નજરે પડશે.

આથી કંઈક મોડો પણ એવાજ પ્રકારનો પ્રયત્ન ઇંગ્લડમાં આલ્ફ્રેડ રાજાએ કર્યો હતો.

આ પ્રમાણે પાંચમાથી નવમા સૈકાની વચમાં જગલી સ્થિતિ નાબુદ કરવાને જે કારણો તરફ મેં તમારૂ લક્ષ ખેંચ્યુ છે, તે યુરોપના એક કે બીજા ભાગમાં સુધારાનુ કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્તિમાન્ બન્યા હતાં.

એકકે કારણ, એકકે બાબતને ફત્તેહ ન મળી. શાર્લામેનનું ધારેલુ મોટુ વ્યવસ્થિત રાજ્ય એ સ્થાપી ન શક્યો. સ્પેનમાં ધાર્મિક સત્તાનું ધાર્યા પ્રમાણે બળ કામમાં ન આવ્યુ. ઇટાલિમા પણ જંગલી સ્થિતિ અટકાવવાને આદરેલા પ્રયત્નો અત્યાર સુધી નિષ્ફળ ગયા. છતાં દશમા સૈકાની શરૂઆત સુધીમાં બે મોટા કાર્ય સધાયાં હતાં:—

૧. ઉત્તર ને દક્ષિણમાં થતા હુમલાઓ અટકી શક્યા હતા.

૨. વળી, આ સમયે, યુરોપના મધ્યપ્રદેશોમાં ભટકતુ જીવન જે ગુજરાતુ હતું, તે અટકી ગયું હતું. વસ્તી સ્થાયી થઈ હતી, મિલ્કત નક્કી થઈ હતી, ને લોકોના સંબંધો દિવસે દિવસે બળ કે અકસ્માતથી બદલાતા

હતા, તે હવે તદ્દન અટકી ગયું હતું. લોકોની નૈતિક સ્થિતિ બદલાવવા મંડાઈ હતી. તેમના જીવનની પેઠે તેમના વિચારો ને તેમની ભાવનાઓ પણ સ્થાયી થયાં હતાં. જે ઠેકાણે તેઓ વસતા ત્યા તેઓ હમેશના સંબંધ કરતા. દરેક સ્થળે નાના સમાજો, ને મનુષ્યની સ્વેચ્છાનુસાર નાના પાયા પર નાનાં રાજ્યો સ્થપાતાં હતાં. આ સમાજોની વચ્ચે એક જાતનો સંબધ ને સ્નેહ સ્થપાયો તેનુ બીજ જગલી સ્થિતિમાંજ હતું, તે બીજ, વ્યક્તિ-સ્વાતન્ત્ર્ય ખોયા સિવાય એકત્ર થવાની વૃત્તિ, તેજ હતું. એક તરફથી દરેક મોટો માણુસ એના નાના સરખા રાજ્યમા કુટુંબના ને આશ્રિત જનોની સાથે જુદોજ એકલો રહેતો, ને બીજી તરફથી આ મોટા લડવૈયા ને જમીનદાર લોકોની અંદર અંદરજ ઉંચાનીચી પદવી પ્રમાણે ક્રમશઃ સેવા કરવાની કે હક પ્રમાણે સેવા માગવાની પદ્ધતિ સ્થાપિત થઈ. આનો અર્થ શુ હતો ? જંગલી સ્થિતિમાંથી ધીમે ધીમે ફ્યૂડલ પદ્ધતિનો વિકાસ થતો હતો. આપણા સુધારાનાં જુદાં જુદાં તત્ત્વોમા જર્મન પ્રજા તરફથી મળેલા તત્ત્વો સૌથી પહેલાં પ્રકાશમાં આવે, આગળ પડતાં રહે, ને ટકી રહે એ સ્વાભાવિક હતું. એ તત્ત્વનેજ આધારે યુરોપનુ સૌથી પહેલુ સામાજિક સ્વરૂપ ને તેની વ્યવસ્થા બંધાયાં. મારા આવતા વ્યાખ્યાનમાં ફ્યૂડલ પદ્ધતિ તેનુ લક્ષણ, ને યુરોપના ઇતિહાસમાં તેણે લીધેલો ભાગ—એ વિષે હુ કહેવા માગુ છુ. વિજય મેળવી, સર્વત્ર પ્રવર્તવા પામેલી એ ફ્યૂડલ પદ્ધતિની, સાથેજ ઠેકાણે ઠેકાણે આપણા સુધારાનાં બીજાં તત્ત્વો પણ આપણે જોઈશુ. નૃપતંત્રપદ્ધતિ, ખ્રિસ્તિ સમાજ, ને શહેરની સભાઓ આ બીજાં તત્ત્વો ફ્યૂડલ પદ્ધતિની સાથે મળી જાય છે તે છતાં તેમનો નાશ થતો નથી.

વ્યાખ્યાન ચોથું.

વ્યાખ્યાનનો વિષય—હકીકત ને સિદ્ધાન્તો વચ્ચેનો આવશ્યક સબંધ—ફ્યૂડલ પદ્ધતિ પ્રમાણે એક નાના સમાજનું બંધારણ—વતનદાર ને તેના કુટુંબ પર ફ્યૂડલ પદ્ધતિથી થતી અસર—ફ્યૂડલ પદ્ધતિ તરફ લોકોનો તિરસ્કાર—વતનદારોના દાસવર્ગને માટે કંઈ પણ કરી શકવાની ધર્મગુરુઓની અશક્તિ—ફ્યૂડલ પદ્ધતિને વ્યવસ્થિત કરવાની અશક્તિ: ૧ બળવાન સત્તાનો અભાવ ૨ પ્રજાકીય સત્તાનો અભાવ ૩ સ્વતંત્રતા જાળવી સત્તાને સંયુક્ત બનાવવાની મુશ્કેલીઓ—ફ્યૂડલ પદ્ધતિમાં રહેલો વિરોધીભાવ—મનુષ્યના વ્યક્તિત્વના વિકાસને લાભકારક ને સામાજિક વ્યવસ્થાને હાનિકારક, ફ્યૂડલ પદ્ધતિની અસર

રોમન મહારાજ્યની પડતી પછીની યુરોપની સ્થિતિનો આપણે અભ્યાસ કર્યો. આપણે જોયું કે આ સમયને અન્તે અને દશમા સૈકાની શરૂઆતમાં યુરોપમાં ફ્યૂડલ પદ્ધતિ દાખલ થઈ. હવે એ ફ્યૂડલ પદ્ધતિ, અપ અભ્યાસનો વિષય થશે.

આપણે બનાવોના ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરવાનો નથી. ફ્યૂડલ પદ્ધતિનો ઇતિહાસ વર્ણવી જવો એ મારું કામ નથી. આપણે કામનો સુધારાનો ઇતિહાસ છે દેખીતા બહારના બનાવોની અંદર રહેલી આ સુધારાની સામાન્ય ને છુપી બાબત આપણને કામની છે. ફ્યૂડલ પદ્ધતિ વિષે પણ આપણે આ દૃષ્ટિબિન્દુથી જોવાનું છે.

આ વ્યાખ્યાનોની શરૂઆતમાં આપણે સુધારાનુ લક્ષણ નક્કી કર્યું હતું. એના તત્ત્વો શા છે તે શોધવા આપણે પ્રયત્ન કર્યો હતો. આપણે જોયું

હતું કે સુધારાનાં બે તત્ત્વો છે; દરેક મનુષ્યની નીતિનો ને બુદ્ધિનો, કે સમાજની નીતિનો ને બુદ્ધિનો વિકાસ. દુનિયાનો કોઈ પણ બનાવ આપણે તપાસતા હોઈએ ત્યારે આપણે તે માટે બેવડો પ્રશ્ન પૂછવાનો છે: માણસની નીતિના ને બુદ્ધિના વિકાસની તરફેણમાં કે તેની વિરુદ્ધ તે બનાવથી શું થયુ છે? સમાજની નીતિના કે બુદ્ધિના વિકાસની તરફેણમાં કે તેની વિરુદ્ધનુ તે બનાવથી શું થયુ છે?

આપણી તપાસ દરમ્યાન નીતિશાસ્ત્રના ઘણા અગત્યના કેટલાક પ્રશ્નોનો નિર્ણય કર્યા વિના આપણને નહિ ચાલી શકે. જ્યારે કોઈ પણ બનાવથી સમાજના કે મનુષ્યના હિતમાં શો ઉમેરો થયો તે જાણવું હોય ત્યારે સમાજ ને મનુષ્યના ખરા વિકાસ વિષે આપણે જાણીતા હોવું જોઈએ.

આવા વિચારો કરવાની જરૂરનો આપણે ઇનકાર નહિ કરીએ. આ વિચાર નહિ કરવાથી આપણને આપણા વિચારો ને બનાવો વિષે ખોટો અભિપ્રાય આવે છે ને તેને આપણે દૂષિત કરીએ છીએ. એટલુજ નહિ પણ દુનિયાની વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે તત્ત્વજ્ઞાન ને ઇતિહાસનો ગાઢ સંબંધ આપણે છૂટથી કબુલ કર્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી.

તેથી, સામાન્ય વિચારના પ્રશ્નોનો આપણે ત્યાગ નહિ કરીએ. તેવા પ્રશ્નોની ખાસ શોધમાં આપણે નહિ પડીએ, પણ જ્યારે હકીકતો આપણને સામાન્ય વિચારો કરવાને લલચાવે એવી હોય ત્યારે અચકાયા વિના આવા વિચારો આપણે કરીશું. યુરોપના સુધારાના ઇતિહાસ સાથે ફ્યૂડલ પદ્ધતિનો શો સંબંધ છે તેનો વિચાર કરતાં આમ કરવાના આપણને એકથી વધારે પ્રસંગો મળશે.

દશમા સૈકામાં ફ્યૂડલ પદ્ધતિ આવશ્યક હતી તેની એક સારી સાબીતી એ છે કે તેનો સાર્વત્રિક પ્રચાર થયો હતો. જ્યાં જ્યાં જંગલી સ્થિતિનો અન્ત આવ્યો ત્યાં ત્યાં ફ્યૂડલ પદ્ધતિનો સ્વીકાર થએલો જોવામાં આવે છે. પ્રથમ તો એ પદ્ધતિથી અવ્યવસ્થાનો જય થશે એમ લોકોને લાગતું હતું; બધુ ઐક્ય, બધા સામાન્ય સુધારા નાશ પામ્યા, બધી

દિશાઓમાં સમાજના ભાગલા થતા જોવામાં આવતા હતા, ને તેને બદલે નાના નાના, કોઈ દહાડો નહિ જોએલા, છૂટા છૂટા, ને સમજી ન શકાય તેવા નવા સમાજનાં બંધારણો થતાં જોવામાં આવતાં હતાં. તે વખતના લોકોને આનો અર્થ એવો લાગતો હતો કે સમાજમાં સામાન્ય અવ્યવસ્થા થશે. તે વખતના કવિઓ ને તવારીખ નોંધનારાઓનો આ સંબંધી મત તપાસો. તે બધા એમ માનતા હતા કે દુનિયાનો અન્ત આવતો હતો. છતાં એ તો એક નવા સમાજનો આરમ્ભકાળ હતો. એ સમાજ ફ્યૂડલ પદ્ધતિ પ્રમાણે બંધાવવાનો હતો. એ સમાજ એટલો બધો આવશ્યક હતો, એવો અનિવાર્ય હતો, ને પાછલા સમાજનો એવો પરિણામરૂપ હતો કે બધી વસ્તુઓ હવેથી એમાં ભળી ગઈ ને તેમણે નવું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. ખ્રિસ્તિ સમાજ, મ્યુનિસિપૅલિટિઓ અથવા શહેરની સભાઓ, નૃપતત્રની પદ્ધતિ એ બધાં આ પદ્ધતિમાં ભળી ગયાં, ને આ પદ્ધતિને અનુસરે એવા તેમાં ફેરફાર થઈ ગયા. ખ્રિસ્તિ સમાજમાં પણ અમીર અથવા સરદાર ને આશ્રિત વર્ગ જેવા વર્ગો પડયા, શહેરોમાં પણ અમીર ને તેમના દાસોના વર્ગ પડયા, ને નૃપતત્રની પદ્ધતિમા પણ રાજાએ સરદારનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું બધી વસ્તુઓ સેવાના બદલામાં આપવામાં આવતી હતી. માત્ર જમીનજ નહિ, પણ કેટલાક હકો, જેવા કે જંગલોમાંથી ઝાડ કાપવાનો હક, પાણીમાનાં માછલાં પકડવાનો હક, સેવાના બદલામાં આપવામાં આવતા હતા. દેવળોની હકસાઈ પણ જમીનના પેઠે સેવાના બદલામા આપવામાં આવતી હતી. પાણી ને પૈસો પણ સેવાના બદલામાં વાપરવા દેવામાં આવતાં હતાં. આમ જિંદગીની સામાન્ય ને નાની નાની બાબતોમાં સુદ્ધાં ફ્યૂડલ પદ્ધતિ પ્રમાણે કામ ચાલતું હતું.

જ્યારે આ પ્રમાણે દરેક બાબતમાં ફ્યૂડલ પદ્ધતિની અસર આપણે જોઈએ છીએ, ત્યારે પ્રથમ તો આપણે એમ માનવાને લોભાઈએ છીએ કે ફ્યૂડલ પદ્ધતિનો અગત્યનો ને અન્તર્ગત નિયમ પણ સર્વત્ર પ્રવર્તમાન થયો હશે. પણ આમ માનવું તે ભૂલભરેલું છે. ફ્યૂડલ પદ્ધતિ દાખલ થતા પહેલાં એ પદ્ધતિને મળતાં ન આવે એવાં સામાજિક તત્ત્વો જેવાં હતાં

તેવાંને તેવાંજ પાછળથી પણ રહ્યાં છે ખ્રિસ્તિ સમાજમાં ફ્યુડલ પદ્ધતિ દાખલ થયા પછી પણ તેમાંથી ધાર્મિક સત્તાનુ બળ ઓછું થયુ ન'હતું, અને આ પદ્ધતિનો બહિષ્કાર કરવા માટે કેટલીક વાર રાજ્યસત્તાની સહાયતામાં, તો કેટલીક વાર પોપ—ખ્રિસ્તિઓના મોટામાં મોટા ધર્મગુરુની સહાયતામાં, ને કેટલીક વાર લોકોની સહાયતામાં રહીને એ સમાજે અથાગ શ્રમ લીધો છે. નૃપતંત્ર ને શહેરી સમાજે જ્યાં બળવાન્ હતાં ત્યાં પણ એ પદ્ધતિ દાખલ થઈ, છતાં સર્વોપરિ થઈ જવા પામી નથી.

ફ્યુડલ પદ્ધતિ સર્વત્ર પ્રવર્તમાન હતી એ બતલાવી, ચઢતાઉતરતી જમીનદારોને ક્રમશઃ સેવાનો બદલો આપી જમીન રાખવાની સામાન્ય રીત વિષે આપણે પરીક્ષા કરીશુ. યુરોપના મુલકો જીતી લેનાર પ્રજાઓએ લશ્કરી સેવાના બદલામાં જમીન આશ્રિતવર્ગને ખેડવા આપી હતી. ફ્યુડલ પદ્ધતિ ખરેખરી એ વર્ગમાં દાખલ થઈ હતી; તેમને વિષે હવે આપણે પરીક્ષા કરવાની છે.

નૈતિક બાબતોની અગત્ય વિષે મે અમણાંજ કહ્યું છે. પણ એક તદ્દન જુદીજ જાતના દૃષ્ટિબિન્દુ વિષે બીલકુલ ધ્યાન અપાતુ નથી તે પણ અગત્યનુ છે. કોઈ પણ નવો બનાવ, પરિવર્તન, કે નવી સામાજિક સ્થિતિથી થતા મનુષ્યની ભૌતિક સ્થિતિમાં ફેરફાર વિષે હું કહું છું. આ બાબતો પર હમેશ આપણે જોઈએ તેટલો વિચાર નથી કર્યો. ભૌતિક સ્થિતિના ફેરફારો, ધારવામાં આવે છે તેના કરતાં, આખા સમાજની સ્થિતિ પર ઘણી વધારે અસર કરે છે. આબોહવાની અસર વિષે કેટલો બધો અભ્યાસ થાય છે તે આપણને જાણીતી વાત છે. આબોહવાથી થતી તાત્કાલિક અસર વિષેજ વિચાર કરીશુ તો તે કદાચ બહુ નહિ માલૂમ પડે. એ બાબત ઘણી અનિશ્ચિત છે ને એનો નિર્ણય કરવો અઘરો છે, પણ આબોહવાની આડકતરી અસર—જેમકે ઉષ્ણ પ્રદેશોમાં લોકો ખુલ્લી હવામાં રહે છે, ને શીત પ્રદેશોમાં તેઓ ઘરમાં ભરાઈ રહે છે, તેથી જે પરિણામ આવે છે તેથી મનુષ્યની ભૌતિક સ્થિતિમાં જુજ જેવા ફેરફાર થાય છે, પણ

સુધારાની બાબતમાં તેની ઘણી જબરી અસર થાય છે. બધા મોટા ફેરફારોથી સામાજિક સ્થિતિમા આ પ્રકારના ફેરફાર થાય છે, ને આ બાબત ધ્યાનમાં લેવી જરૂરની છે.

ફ્યુડલ પદ્ધતિ સ્થપાઈ તેથી આવો એક મોટો ફેરફાર થયો. આખા મુલકમા વસ્તીની વહેંચણી બદલાઈ ગઈ. અત્યાર સુધી જમીનના માલીકો ક્યાં તો શહેરોમાં બેસી રહેતા કે ક્યા તો દેશમાં અમુક અમુક ટુકડીઓમાં ભટકતા. ફ્યુડલ પદ્ધતિને પરિણામે આ લોકો પોતપોતાના જુદા સ્થાનમાં ઘણે દૂર દૂરને અન્તરે જુદા જુદા રહેતા થયા. સુધારાની બાબતમાં આનાથી કેવા ફેરફાર થાય તે તમે તરત સમજી શકશો. શહેરની જિંદગી કરતાં ગામડાઓની જિંદગીની અગત્ય વધી, પ્રજાકીય મિલ્કત કરતાં ખાનગી મિલ્કતની પણ અગત્ય વધી.

સુધારાના ઇતિહાસમા આ પ્રકારના સમાજનો શો હિસ્સો છે તે આપણે તપાસીએ પ્રથમ તો સાદામા સાદી, શરૂઆતની ફ્યુડલ પદ્ધતિનાં મૂળ તત્ત્વો વિષે આપણે વિચાર કરીએ. એકજ જમીનદાર એના નાના સરખા સસ્થાનમાં એના આશ્રિતવર્ગ સાથે કેવો સંબંધ રાખતો તે આપણે જોઈએ.

એક છૂટીછવાયી ઉંચી જમીન પર એ એનો વાસ કરે છે, ને તે વાસ સહીસલામત ને મજબુત બનાવવાની એ સાવચેતી રાખે છે. ત્યાં આગળ જેને એ એનો કિલ્લો કહે છે એવો બચાવ થાય તેવો એ પોતાનો મુકામ નાખે છે. અને એ કોની સાથે ત્યા રહે છે? પોતાનાં બૈરાંછોકરાંઓ સાથે. જેઓ જમીનના માલીક થવા ન પામ્યા હોય તેવા કેટલાક સ્વતંત્ર માણસો પણ કદાચ એના મિત્રો થઈ એની સાથે ખાતાપીતા હોવાથી ત્યાં રહે છે. એના કિલ્લાની અંદર રહેનારાઓમાં આ બધા આવી જાય છે. એની આસપાસ એક નાનુ સરખું આશ્રિતવર્ગનુ સંસ્થાન વસે છે. એ આશ્રિતો એની જમીનની ખેતીનુ કામ કરે છે. આ આશ્રિતવર્ગમાં એક ધાર્મિક સમાજ સ્થપાય છે. તેથી ત્યાં ધર્મગુરુની પણ આવશ્યકતા થાય છે. તેથી તે

મંડળમાં એક ધર્મગુરુ આવીને વસે છે. ફ્યૂડલ પદ્ધતિના આરમ્ભકાળમાં આ ધર્મગુરુ જમીનદારના ખુદ કિલ્લામાં વસનાર મંડળના ઉપદેશગુરુ બનતો, ને ભક્તિના ઉપદેશવચનો વાંચવાનુ કાર્ય કરતો. વળી આખા ગામનો પાદરી પણ એજ બનતો. વખત જતાં સંસ્થાનનો ધર્મગુરુ આ જુદા જુદાં કામ કરતો તે સ્થિતિ અટકી ગઈ. ગામનો પાદરી જુદો માણસ બનતો. ને તે, ગામના દેવળ પાસે રહેતો. આ પ્રમાણે શરૂઆતના વખતમા ફ્યુડલ પદ્ધતિ પ્રમાણે સમાજ રહેતો. આને પરિણામે મનુષ્યનુ પોતાનુ ને સમાજનુ હિત કેટલું વિકાસ પામ્યું છે એ પ્રશ્નો આપણે પૂછી શકીએ તેમ છે.

આવા બે પ્રશ્નો પૂછવાનો ને તેના ઉત્તરથી સંતુષ્ટ થવાનો આપણને સંપૂર્ણ હક છે, કારણ કે મે જે ફ્યુડલ પદ્ધતિ પ્રમાણે રહેતા સમાજનુ ચિત્ર તમને આપ્યુ તે યથાર્થ છે જમીનદાર, સંસ્થાનના લોકો, ને ધર્મગુરુ ફ્યૂડલ પદ્ધતિ પ્રમાણે રહેનાર સમાજના એ ત્રણ અંગો છે, પછી ભલે તે સમાજ મોટો હોય કે નાનો હોય.

આ નાનકડા સમાજ વિષે વિચાર કરતાં એક વાત આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. જમીનદાર ઘણો મોટો માણસ ગણાતો હોવો જોઈએ. જંગલી લોકોમાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યની ભાવનાનુ બળ જબરૂં હતું. પણ અહીં તો વસ્તુસ્થિતિ જુદી હતી. આ પદ્ધતિ પ્રમાણે માણસની—યોદ્ધાની સ્વતંત્રતાજ માત્ર જોવામાં આવતી નહોતી, પણ મોટી જમીનના માલીક, કુટુંબના વડીલ ને મુખ્ય પુરુષ, ને આશ્રિતજનોના શેઠ તરીકે એનુ અગત્ય ગણાતું હતું. આવી સ્થિતિને લીધે એનામાં ઘણાજ ચઢીઆતાપણાની ભાવના ઉત્પન્ન થઈ હોવી જોઈએ. બીજા સુધારાના ઇતિહાસોમાં આપણે જોઈએ તેના કરતા ઘણીજ જુદી જાતનુ આ ચઢીઆતાપણું ગણાતું હોવું જોઈએ; કારણ કે આ જમીનદારનું મહત્ત્વ કંઈ પદવીને લીધે કે કોઈનું આપેલું નહોતું, પણ માત્ર પોતાનીજ સ્થિતિ, પોતાનીજ જમીનદાર તરીકેની મોટાઈને લીધે ઉત્પન્ન થએલું હતું. કેટલી મગરૂબી, કેટલો મહાગર્વ, કેટલી ઉદ્ધતાઈ

આ માણસના મનમાં ઉત્પન્ન થતી હોવી જોઈએ! એ કઈ કોઈ પણ એના ઉપરીના પ્રતિનિધિ તરીકેની કે આપેલી સત્તા વાપરતો નહોતો. એના મંડળમા એનો કોઈ બરોબરીઓ પણ નહોતો. એની ઇચ્છા પર કોઈ પણ બહારનો અંકુશ નહોતો. પોતાનુ બળ પહોંચી શકે ને નિડરપણે વાપરી શકે તેટલી સત્તાવાપરવાને એને વાધો નહોતો.

મહત્ત્વનુ, છતાં બહુ ઓછુ નજરમા આવેલુ, ફ્યુડલ પદ્ધતિનુ એક બીજુ પરિણામ આપણે જોઈશુ. ફ્યુડલ પદ્ધતિ પ્રમાણે રહેનાર કુટુંબના ચેતનમાં શા પ્રકારના ફેરફાર થયા તે વિષેની એ વાત છે.

જુદી જુદી જાતની કુટુંબની પદ્ધતિઓ વિષે આપણે વિચાર કરીએ. પ્રથમ તો બાઈબલ ને પૂર્વ દેશોનાં પુસ્તકોમા જેના દાખલા આપણે વાંચીએ છીએ એવી કુલપતિસત્તાક કુટુંબપદ્ધતિ અથવા કુટુંબના મુખ્ય વડીલની સર્વ સત્તા નીચે રહેનાર કુટુંબની પદ્ધતિ જુઓ એ પદ્ધતિ પ્રમાણે રહેતું કુટુબ ઘણું મોટું હોય છે. મુખ્ય પુરુષ—કુલપતિ એ કુટુંબમાં એનાં છોકરાઓ, પાસેના સંબંધીઓ, એની સાથે રહેનારાં દૂરનાં બન્ધુઓ, ને બધા નોકરો સાથે રહેતો માત્ર એ બધાંની સાથે એ રહેતો એટલુજ નહિ પણ એનુ કામકાજ, એનો ધંધો, ને એનુ જીવન પણ તેમની બધાની સાથે સામાન્ય, એકજ પ્રકારનુ હતું.

એક બીજા પ્રકારની કુટુંબપદ્ધતિ પણ જોવામા આવે છે. સ્કૉટલૅન્ડ ને આયર્લૅન્ડમા એ પ્રવર્તે છે। આ, ટોળીની અથવા સંઘની પદ્ધતિ છે. ઘણે ભાગે યુરોપના મોટા ભાગે આ પદ્ધતિ એક વાર અનુભવી છે. કુલ-પતિની સત્તા નીચે રહેનાર કુટુંબની પદ્ધતિથી આ પદ્ધતિ જુદી છે. સરદાર ને તેના હાથ નીચે વસનારાઓની સ્થિતિની વચમાં આ પદ્ધતિ પ્રમાણે ઘણો ફેર હોય છે. એ બધા એકજ પ્રકારનું જીવન જીવતા નથી, મોટો ભાગ ખેતી ખેડે છે ને સેવા કરે છે, ને સરદાર આળસુ ને યુદ્ધકુશળ હોય છે. પણ એ બધાની ઉત્પત્તિ એકજ હોય છે, એકજ નામ તેઓ ધારણ કરે છે, તેમના સંબન્ધિઓ, ને જૂના પરાક્રમોનાં સ્મરણો એકજ હોય છે, ને તેથી

એક જાતનું નીતિનું બન્ધન, અમુક સ્નેહબન્ધન ઉત્પન્ન થાય છે. તેને પરિણામે ટોળીના બધા માણસોમાં સમભાવ રહેવા પામે છે.

ઇતિહાસ જોતાં કૌટુમ્બિક પદ્ધતિઓના આપણને આ બે મુખ્ય નમુના મળી આવે છે. પણ આમાંથી એકેમાં ફ્યૂડલ પદ્ધતિનું ચિહ્ન છે? નહિજ. પ્રથમ એમ લાગે છે કે ટોળીમા રહેનાર ઉપર દર્શાવ્યુ તેવા કુટુંબને ફ્યૂડલ પદ્ધતિ પ્રમાણે રહેનાર કુટુંબ મળતું આવે છે. પણ સરખામણી કરતાં તફાવત ઘણો વધારે છે. જમીનદારની આસપાસ રહેનાર વર્ગ એની સાથે કોઈ પણ પ્રકારની સબન્ધીની ગાંઠથી જોડાયલો નથી હોતો, તે લોકોનું ને એનુ નામ એક નથી હોતું, ને તેમની ને એની વચમાં કોઈ પણ પ્રકારનો નૈતિક કે ઐતિહાસિક સંબંધ જોવામા નથી આવતો, તેમજ કુલપતિની સત્તા નીચે રહેનાર કુટુંબની પદ્ધતિને પણ ફ્યૂડલ કુટુંબની પદ્ધતિ મળતી આવતી નથી જમીનદાર એના આશ્રિત વર્ગની સાથે એકજ પ્રકારનુ જીવન ગુજારતો નથી, ને એકજ પ્રકારનુ કામકાજ કે ધંધો પણ કરતો નથી. એ આળસુ ને યુદ્ધકુશળ હોય છે ને આશ્રિતો વૈતરૂ કર્યા કરે છે. ફ્યૂડલ કુટુંબ બહુ મોટુ નથી હોતું, એમા માત્ર સ્ત્રી ને છોકરાંઓનોજ સમાવેશ થાય છે, ને એ કુટુંબ આશ્રિત વર્ગથી જુદુંજ, પોતાના નાના સરખા કિલ્લામાં વાસ કરે છે. એની આસપાસ રહેનારાઓ ને આશ્રિતજનો એ કુટુંબની બહાર રહે છે. આવા સમાજનુ અસ્તિત્વ પણ જુદાં કારણોને લીધે થયુ છે, ને તેથી કુલપતિની સત્તા નીચે રહેનાર કુટુંબ કરતા આ કુટુંબ ઘણી જુદી જાતનુ છે સમાજથી ચઢીઆતી સ્થિતિમાં ને તેથી અળગા પાંચછ જોડે રહેનાર માણસોનુ કુટુંબ તે ફ્યુડલ કુટુંબ. એ ઘણું નાનું ને સંકુચિત રહેતું ને આશ્રિત વર્ગથી પણ જુદા પડી તે વર્ગનો પણ તેને વિશ્વાસ નહોતો રહેતો. આવા કુટુંબનુ આન્તર જીવન ને એની ગૃહવ્યવસ્થાની બાબતો અગત્યની થતીજ જોઇએ. સરદારની સ્વેચ્છાનુ બળ ને લડાઇમાં કે શિકારમાં વખત કાઢવાની એની ટેવ ગૃહજીવનની ઉન્નતિમાં વિઘ્નરૂપ હતાં. પણ આ બળ ને આ ટેવ ખસેડી શકાય તેવાં છે. લડાઈ કે

શિકારમાંથી છેવટે સરદાર ઘેર તો આવવાનોજ ને ત્યા એની સ્ત્રી ને એનાં છોકરાંનાજ સહવાસમાં એને હમેશ રહેવુ પડવાનું. એની મોજશોખોમાં ને એના ભવિષ્યમાં તે લોકો ભાગ ભોગવવાના. તેથી અવશ્યે કરીને ગૃહજીવનનુ ઘણું અગત્ય વધ્યુ. આ બાબતની જોઈએ તેટલી સાબીતી છે. શુ ફ્યૂડલ પદ્ધતિ પ્રમાણે રહેનાર કુટુબમાંજ સ્ત્રીસન્માન વધ્યુ નહોતુ ? કૌટુમ્બિક જીવન ઘણું બળવાન્ હતું એવા બધા પ્રાચીન સનજોમાં સૌથી વધારે સ્ત્રીસન્માન ફ્યુડલ કુટુંબમાં હતું. ફ્યુડલ પદ્ધતિ પ્રમાણે રહેનાર કુટુંબમા ગૃહ-વર્તન કેળવાતું તેને લીધેજ આ દિશામા ઉન્નતિ જોવામાં આવે છે. કેટલાકોનુ માનવુ એવુ છે કે આ સ્ત્રીસન્માન પ્રાચીન જર્મન લોકોના ખાસ આચારોને લીધે ઉત્પન્ન થયુ હતું. તેઓ જગલમા રહેતા ત્યાં પણ તેમને તેમની સ્ત્રીઓ પ્રતિ સન્માનનો ભાવ રહેતો પણ આ મતને માટે સંગીન પાયો નથી. ગૃહવર્તનનુ અગત્ય જ્યારથી વધ્યુ ત્યારથીજ સ્ત્રી-સન્માનનું અગત્ય પણ શરૂ થયુ; અને ગૃહવર્તનનુ અગત્ય તો છેક આરમ્ભકાળથીજ ફ્યુડલ પદ્ધતિનુ લક્ષણરૂપ હતું.

ગૃહજીવનના સામ્રાજ્યની બીજી એક સાબીતી મળે છે ને તે પણ ફ્યુડલ પદ્ધતિનેજ અંગે છે. વશપરપરા હકો મેળવવાની પદ્ધતિ વિષે હું ધ્યાન ખેચવા માગું છુ. કુટુંબના જીવનની સાથેજ વંશપરંપરાની પદ્ધતિ સંલગ્ન છે. પણ ફ્યુડલ પદ્ધતિમા જેટલો એનો વિકાસ છે તેટલો અન્યત્ર થયો નથી.

હવે હું જમીનદારની રહેણીનો વિષય પડતો મુકી તેના સંસ્થાન વિષે, તેની આસપાસ રહેનાર લોકોને વિષે બોલીશ. અહીં બધુ જુદુંજ જણાય છે. મનુષ્યનો સ્વભાવ એવો સરસ છે કે જ્યારે કોઈ પણ સામાજિક સ્થિતિ અમુક વખત સુધી ટકી રહે છે ત્યારે અમુક જાતનુ સ્નેહબન્ધન ને અમુક નૈતિક ભાવનાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ગમે તે કારણસર જેઓ એકબીજાના સહવાસમાં રહે છે તેમની વચ્ચે અન્યોન્ય રક્ષણ, ઉપકાર, ને સ્નેહના ભાવ અવશ્ય થવા પામે છે. ફ્યુડલ પદ્ધતિમાં પણ આ પ્રમાણે

બન્યું. જમીનદાર ને તેના સંસ્થાનના લોકોની વચ્ચે કેટલોક વખત પછી કેટલોક સ્નેહભાવ સ્થાપિત થયો. પણ તે ભાવ તેમના સમ્બન્ધને લીધે નહિ પણ તે વિરોધી હોવા છતા ઉત્પન્ન થયો. આમ થાય એવું વસ્તુ-સ્થિતિમાં કંઈ નહોતું, ઉલટી તે તો આની વિરુદ્ધ હતી. જમીનદાર ને એના સંસ્થાનના વતનીઓને વિષે કશુ સામાન્ય નહોતું કે જેથી સ્નેહ ઉત્પન્ન થાય, તે લોકો એના નાના સરખા રાજ્યનો અમુક ભાગ હતા, તે લોકો એની મિલ્કતરૂપ હતા. તેને લીધે તેમના પર અમુક કાયદાઓનુ બંધારણ નાખવુ, કે અમુક કર નાખવા, કે તેમને શિક્ષા કરવાનો, અરે એટલુંજ નહિ પણ તેમને વેચવાનો ને જેમ ચાહે તેમ કરવાનો તેને હક હતો. આ બેની વચ્ચે કોઈ પણ જાતના હકો, કબુલાતો, કે સામાજિક સમ્બન્ધો નહોતા.

ફ્યુડલ પદ્ધતિ, તેના સ્મરણો, તેનુ નામ સુદ્ધા લોકો હમેશાં ઘણાજ તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી દે છે, તેનુ કારણ હુ ધારૂ છુ તેજ છે. આવી જહાંગીરી સત્તાને લોકો શરણે થયાનો ને તેને ટેવાઈ ગયાનો આ માત્ર એકજ દાખલો નથી. લોકો ખુશીથી એવી સત્તાને તાબે રહ્યાના બીજા દાખલાઓ પણ છે. ધાર્મિક સત્તા ને નૃપસત્તાની જોહુકમી અનેક વાર લોકોએ ખુશીથી કબૂલ રાખી છે. પણ ફ્યુડલ પદ્ધતિની જહાંગીરી હમેશાં કંટાળો આપે તેવી હતી. આનુ કારણ એ છે કે ધાર્મિક સત્તા ને નૃપસત્તા, એક પ્રતિનિધિની સત્તા તરીકે વપરાય છે. ક્યાં તો ઇશ્વરના કે ક્યાં તો અમુક સામાન્ય સત્તાની આવશ્યક્તાના સામાન્ય નામ નીચે એ સત્તાઓ વાપરવામા આવે છે, માણસ પોતાના નામમાં એ સત્તાઓ વાપરતો નથી. ફ્યુડલ પદ્ધતિની જહાગીરી તદ્દન જુદી જાતની હતી. એમાં તો માણસ માણસ પર સત્તા વાપરતો હતો; પોતાની સ્વેચ્છાના બળથી, નહિ કે કોઈ પ્રકારના પ્રતિનિધિત્વના બળથી, એ પોતાની સત્તા વાપરતો. માણસને હમેશ પોતાને માટે એક પ્રકારના ગૌરવનો વિચાર હોય છે ને તેને લીધે તે આવી સત્તા કબૂલ નહિ કરે; કદાચ આજ જહાંગીરી એવી છે કે જે

માણુસ ખુશીથી નહિ ખમે. જ્યારે સત્તા વાપરનાર માણુસ પણ માત્ર એક માણુસ તરીકે જહાંગીરી વાપરતો જણાય છે, ત્યારે કદાચ વેઠવી પડે તોએ તે સત્તા આવેશ સાથેજ કબુલ રાખવામા આવે છે. ફ્યૂડલ પદ્ધતિની સત્તા આ પ્રકારની હતી, અને એના પ્રતિ જે વૈરભાવની લાગણી હમેશ ઉત્પન્ન થતી તેનું કારણ પણ આ પ્રકારનું હતું

આપણા નાના સરખા ફ્યૂડલ સમાજ પર ધર્મગુરુની શી અસર થઈ શકતી હતી તે તપાસીએ છીએ ત્યારે આપણને માલૂમ પડે છે કે તે નહિ જેવી હતી. ઘણુંખરૂ તો ધર્મગુરુ જાતેજ અસભ્ય ને આશ્રિત તરીકે દાસત્વમા રહેતો, ને તેથી જમીનદારનો મદ દબાવી શકે એવું એનામાં બહુ થોડું જોવામાં આવતું. બેલાશક સંસ્થાનના આશ્રિતવર્ગનુ નૈતિક જીવન પોષવા ને ઉન્નત કરવાનુ એનુ ખાસ કામ હોવાથી ને તે માટે એને સંસ્થાનમા બોલાવવામાં આવેલો હોવાથી, એ ત્યા તે હેતુથી પ્રિય ને ઉપયોગી થઈ પડતો. સંસ્થાનમાં એ કંઈક આરામ આપતો, કંઈક ચેતન મુકતો, પણ હુ ધારૂં છુ, તેમાં રહેનારા આશ્રિતવર્ગનુ ભવિષ્ય વધારે ઉજળું બનાવવાને એ બહુ થોડું કરી શકતો કે કરતો હતો.

હવે ફ્યૂડલ પદ્ધતિ પ્રમાણે રહેનાર નાના સરખા મંડળનો દેશના સામાન્ય સમાજ તરફ કેવા પ્રકારનો સંબધ હતો, ને સુધારાના વિકાસમાં આનુ શુ પરિણામ આવ્યુ તે આપણે જોઈએ.

ફ્યૂડલ પદ્ધતિ પ્રમાણે લશ્કરી નોકરી કરવાના બદલામા જમીન ખેડનારો આશ્રિતવર્ગ શા પ્રકારની સેવા કરવા બંધાયલો હતો ને તેને શા પ્રકારનું રક્ષણ મળતું હતું તે આપણે જાણ્યું એમને શાં શાં કામ કરવાનાં હતાં તેની વિગતોમાં હું નહિ ઉતરૂ, તે વિષેનો માત્ર સામાન્ય વિચાર આપણને હોય તો બસ. આશ્રિતવર્ગના મનુષ્યોના મનમાં કર્ત્તવ્ય ને સ્નેહના કેટલાક નૈતિક વિચારો તેમના કામનેજ અંગે ઉદ્ભવતા.

આ કર્ત્તવ્યો ને આ ભાવનાઓના વિચારને પરિણામે અમુક હકો ને પદ્ધતિઓ અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. દરેક માણુસ જાણે છે કે ફ્યૂડલ પદ્ધતિનો

ઉદ્દેશ જમીનદાર ને આશ્રિતવર્ગની વચ્ચેના હકો નક્કી કરી આપવાનો હતો. વળી આશ્રિતવર્ગ જમીનદાર તરફ પૈસાનો કે લશ્કરી નોકરીનો કેવો બદલો આપવાને બંધાયલો હતો તે પણ નક્કી કરવાની ઇચ્છા હતી. જમીનને અંગે નોકરી કરવાને આશ્રિતવર્ગ બંધાયો હોય તે ઉપરાંત તેને કેવા પ્રકારની સેવા કરવી પડતી હતી તે પણ નક્કી કરવાનું હતું. આશ્રિતવર્ગના હકો જળવાય તે હેતુથી અમુક પદ્ધતિ પ્રમાણે તે નિર્ણીત કરવાના પ્રયાસ કરવામાં આવ્યા હતા. દાખલા તરીકે આશ્રિતવર્ગની માંહોમાહ્યનો ન્યાય જમીનદાર પોતાની ઉપરીસત્તાથી કરતો. દરેક મોટો અમીર કે જમીનદાર પોતાના આશ્રિતવર્ગની સંમતિ જે બાબતમાં આવશ્યક હોય એવી બાબત નક્કી કરવાને આશ્રિતોની સભા મેળવતો. ટુંકામાં ફ્યૂડલ પદ્ધતિનું બંધારણ વ્યવસ્થિત કરવાને માટે જમીનદારના હાથમાં રાજકીય, ન્યાયસંબંધી, કે લશ્કરી સાધનો હતાં, ને તે સાધનોથી આશ્રિતોના હકો નક્કી થતા.

પણ આ હકોનું ને આ પદ્ધતિનું સ્થાયીપણું નહોતું, એ ટકી રહેશે એવી ખાત્રી નહોતી. કારણ કે એ ટકાવી રાખવાને કોઈ એક પણ પ્રકારની સ્થાયી સર્વોપરિસત્તા નહોતી.

બેલાશક નોકરી કરવાના બદલામાં જમીન ખેડનાર વર્ગમાં બધાજ કંઈ સમાનપદ ભોગવતા નહોતા, ઘણાની પાસે વધારે સત્તા પણ હતી ને ને સત્તાનો તેઓ નબળા માણસો પર ઉપયોગ કરતા હતા. પણ છેક રાજા સુધી જમીનદાર વર્ગમા એક પણ માણસ એવો નહોતો કે જે પોતાના આશ્રિતજનો પર અમુક પ્રકારના કાયદા ચલાવી શકે ને બીજા બધાને તાબામાં રાખી શકે. સત્તા ને હુકમ ભોગવી શકવાને જોઈએ તેવાં બધાંજ સ્થાયી સાધનોનો અભાવ હતો. સ્થાયી લશ્કર નહોતું, સ્થાયી કરો નહોતા, સ્થાયી કચેરીઓ નહોતી. દરેક કામને માટે જરૂર પડે ત્યારે કચેરી ખાસ ભરવી પડતી, લડાઈનો વખત આવે ત્યારે લશ્કર ઉભું કરવું પડતું, ને નાણાંનો ખપ પડે ત્યારે કરો ઉઘરાવવા પડતા. દરેક વસ્તુ પ્રાસંગિક, આકસ્મિકને, ખાસ જોવામાં આવતી. કેન્દ્રભૂત, સ્થાયીની સ્વતંત્ર રાજ્યપદ્ધતિના

સાધનો તે વખતે નહોતાં. દેખીતુંજ છે કે એ પદ્ધતિ પ્રમાણે કોઈ માણસ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે બીજાની પાસે ધાર્યા પ્રમાણે કરાવી શકે તેવું સાધન નહોતું, તેમજ બધાના હકો એકબીજા માણસો માંહ્યોમાંહ્ય જાળવતા રહે તેમ કરાવી શકવાનુ પણ સાધન નહોતું.

પણ નિગ્રહનું કામ જેટલું અઘરૂં હતું તેટલુંજ વિરોધનુ કામ સહેલું હતું. પોતાના કિલ્લામાં ભરાઈ રહી જોઈએ તેટલી સહાયનાનાં સાધનો હોવાથી જમીનદારને પોતાનુ રક્ષણ કરવાનુ કાર્ય ઘણું સ્હેલું પડતું હતું

આ પરથી જણાશે કે ફ્યુડલ પદ્ધતિ પ્રમાણે કોઈ પણ સૌથી વધારે બળવાન્ માણસની જમીનદારોને સહાયતા નહોતી, દરેક પોતપોતાનું રક્ષણ કરી શકતો ને પોતપોતાના હકો જાળવી શકતો

જેમ કોઈ પણ સૌથી બળવાન સત્તાની સહાયતા નહોતી તેમ સ્વતંત્ર પ્રજાકીય કે સામાન્ય લોકસત્તા પણ નહોતી. ફ્યુડલ પદ્ધતિમા આનો આવિર્ભાવજ અશક્ય હતો. કારણ દેખીતુંજ છે. જ્યારે આજના વખતમાં આપણે પ્રજાકીય સત્તા વિષે બોલીએ છીએ ત્યારે આપણે બધાજ એમ માનીએ છીએ કે એ સત્તા—કાયદા કરવાની, કર નાખવાની, ને શિક્ષા ફરમાવવાની સત્તા કોઈ પણ અમુક માણસના હાથમાં હોતી નથી આ પ્રકારની સત્તા લોકોના સામાન્ય સમુદાયના હાથમાં હોય છે, અને જનસમાજ પણ એ સત્તા પોતાના નામમાં નહિ પણ ઇશ્વરના પ્રતિનિધિ તરીકે ભોગવે છે. જ્યારે કોઈ પણ માણસ કોઈ એવા સત્તાધારી પુરુષ પાસે જાય છે ત્યારે એના મનમાં એને ખબર પણ ન હોય તેમ સ્વાભાવિક રીતેજ એવી ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે કે એ એક પ્રજાકીય ને હકદાર સત્તાધારી પુરુષની સમક્ષ ઉભો છે, તે સત્તાધારીને સત્તા વાપરવાની ફરજ છે, ને તેથી પ્રથમથીજ એ પોતે અંદરખાનેથી આ સત્તાનું ઉપરીપણું સ્વીકારી લે છે. પણ ફ્યુડલ પદ્ધતિ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ તદ્દન જુદીજ હતી. પોતાના નાના રાજ્યમાં જમીનદાર તેના આશ્રિતજનો પર સર્વોપરિ સત્તા ભોગવવાના હક ધરાવતો. એની જમીનની સાથેજ એ હકો એને પ્રાપ્ત થતા, ને એના ખાનગી હકોના

સમુદાયના એ એક ભાગ હતા. હાલમાં જે પ્રજાકીય હકો છે તે તે વખતે ખાનગી હકો હતા. હાલમાં જે પ્રજાકીય સત્તા છે તે તે વખતે ખાનગી સત્તા હતી.

ફ્યુડલ પદ્ધતિ પ્રમાણે હકો માત્ર બળનેજ આધારે જાળવી શકાતા હતા કોઈ સંસ્થાને આધારે તે જાળવી શકાતા નહોતા. જમીનદાર કચેરીઓ ભરતો ને આશ્રિતજનોની સભાઓ મેળવાતી તેની જો કઈ અસર થઈ શકે તેમ હોત તો તે વિષે આપણે ઇતિહાસમાં વધારે વાર સાભળ્યુ હોત; પણ તે ક્વચિત્ ભરાતી તે પરથી એટલુ સમજાય છે કે તેનામા કઈ બળ કે સત્તા નહોતાં.

આથી આપણે આશ્ચર્ય પામવાનુ નથી. મેં દર્શાવ્યુ છે તેના કરતા તેને માટે વધારે અસરકારક ને વધારે ગભીર પ્રકારનુ એક કારણ છે.

બધીજ રાજ્યપદ્ધતિઓમાં એક પદ્ધતિ સ્થાપવી સૌથી વધારે અઘરી છે. એ પદ્ધતિ પ્રમાણે આન્તર વ્યવસ્થાના સંબંધમા સ્થાનિક સ્વતત્રતા જાળવી રાખી, દરેક પ્રજા કે સમાજનુ પોતાનુ સ્વાતન્ત્ય ઓછુ કરી એક જાતની સંધિથી રાજકીય બાબતોનો નિર્ણય કરવામા આવે છે. આ સંધિ-ગત શાસનપદ્ધતિનો વિચાર સુગમ છે પણ વ્યવહારમા તે બહુજ ગુંચવણ-કારક છે. સામાન્ય વ્યવસ્થાને માટે જોઈએ તેટલી સ્વતત્રતા ઓછી કરી તેના પ્રમાણમા આપી શકાય તેટલી સ્થાનિક સ્વતત્રતા રહેવા દેવી તેને માટે ઘણા ઉંચા પ્રકારની ઉન્નતિ સધાઈ હોવી જોઈએ.

સંધિની રાજ્યપદ્ધતિ સ્વીકારાવવાને માટે દેખીતી રીતેજ બુદ્ધિ, નીતિ, ને સુધારાનો સૌથી વધારે વિકાસ થયો હોવો જોઈએ. છતાં ફ્યુડલ પદ્ધતિ પ્રમાણે આજ પદ્ધતિ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો. ફ્યૂડલ પદ્ધતિ પ્રમાણે એક થવાનો સામાન્ય વિચાર સંધિની પદ્ધતિ પ્રમાણે એક થવાના વિચારને મળતો આવતો હતો. દાખલા તરીકે આપણાજ વખતમાં અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યોમાં જેમ દરેકનુ સ્થાનિક સ્વાતન્ત્ય જળવાતાં છતાં કેટલાંક સામાન્ય કામોને માટે અમુક સંધિ સ્વીકારી સ્વતંત્રતા ઓછી કરવામાં આવી છે, તેજ પ્રમાણે ફ્યુડલ પદ્ધતિમા

પણ હતું. એ પદ્ધતિ પ્રમાણે દરેક અમીર કે જમીનદાર પોતાના સંસ્થાનો પર સ્વતન્ત્ર સત્તા ભોગવતો, માત્ર લડાઈ વગેરે ઘણાજ જરૂરના પ્રસંગોએ સરદાર, રાજા, કે અમીરોની સામાન્ય સભાના લાભ માટે પોતાની સત્તામાંથી કામ જેટલી થોડામા થોડી સત્તાનો ત્યાગ કરતો. ફ્યૂડલ સમયમા સુધારાની જે સ્થિતિ હતી તેવે વખતે, અજ્ઞાન ને આપમતલબનાજ વખતમા એ પદ્ધતિ સ્વીકારાવવાની અસંભવિતતા તમે સમજી શકશો. અમુક રાજ્યવ્યવસ્થાનો મૂળ વિચારજ, તે સમયે જે લોકોને લાગુ પાડવાનો હતો,- તે તેમનામા અગ્રાહ્ય હતો તો પછી વ્યવસ્થાને માટેના પ્રયત્નો નિષ્ફળ જતા જોવામાં આવે એમા કોને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થશે?

ફ્યૂડલ પદ્ધતિને વિષે આપણે કરેલા વિચારોને પરિણામે આપણને નીચેની બે બાબતો માલૂમ પડી.

પ્રથમ સંધિની પદ્ધતિને લીધે માનસિક વિકાસને સારો લાભ થયો. લોકોના મનની અંદર પ્રોત્સાહક ભાવનાઓ, નૈતિક વિચારો, ને સદ્વર્તનની લાગણીઓ જાગ્રત્ થઈ.

બીજુ, પ્રજાકીય દૃષ્ટિબિન્દુથી જોતાં એ પદ્ધતિ રાજકીય વ્યવસ્થા સ્થાપવાને અસમર્થ નીવડી હતી. ફ્યૂડલ પદ્ધતિ મૂળથીજ ખરાબ હોવાને લીધે એ સુવ્યવસ્થિત થઈ શકી નહિ; તેમજ એનો બહોળો વિસ્તાર પણ થવા પામ્યો નહિ. ફ્યૂડલ પદ્ધતિને લીધે યુરોપનો સમાજ, માત્ર એકજ હક દર્શાવતો થયો. એ હક વિરોધ કરી શકવાનો હક હતો. એ વિરોધ ન્યાયપુરઃસર હતો એમ હું નથી કહેતો, કારણ કે એટલા ઓછા ઉન્નત સમાજમાં એ સંભવિત નહોતુ. સામાજિક પ્રગતિ માત્ર બે રીતની હોય છે. એક તો દરેક વ્યક્તિની સ્વેચ્છાને બદલે પ્રજાકીય સત્તાનુ બળ વપરાતું કરવાની, ને બીજુ, વ્યક્તિઓના વિરોધને બદલે ન્યાયપુરઃસર વિરોધ આપી શકવાની. સામાજિક વ્યવસ્થાની ઉત્તમતાનો આમાંજ મુખ્ય સમાવેશ થાય છે. દરેક માણસને જોઈએ તેટલી સ્વતન્ત્રતા આપવામાં આવે છે, પણ જ્યારે એ સ્વતન્ત્રતાનો દુરુપયોગ થતો જોવામાં આવે છે ત્યારે પ્રજાના

સામાન્ય મત પ્રમાણે જે યોગ્ય લાગે છે તે કરવામાં આવે છે. કાયદાપૂર્વક વિરોધ ને શાસનની પદ્ધતિ આ પ્રમાણેની હોય છે. તમે સ્હેલાઇથી જોઇ શકશો કે ફ્યૂડલ પદ્ધતિમાં આવું કશુ નહોતું.

ઇતિહાસ તપાસતાં આપણને માલૂમ પડે છે કે ફ્યૂડલ પદ્ધતિથી જે પ્રકારનાં પરિણામ આવવાં જોઈએ તેવાંજ આવ્યાં છે. દશમા ને તેરમા સૈકાની વચમાંનો ફ્યૂડલ પદ્ધતિનો ઇતિહાસ જરા જુઓ. મનુષ્યની ભાવનાઓ, તેના વિચારો ને તેના વર્તન પર થએલી મારી અસર ભૂલી શકાય તેવી નથી. આ સમયના ઇતિહાસમા જ્યા ત્યાં આપણને ઉત્તમ ભાવનાઓ, મોટાં વખાણવા લાયક પરાક્રમો, મનુષ્યત્વના ઉત્તમ આવિર્ભાવના નમુનાઓ નજરે પડે છે, અને તે બધાંની ઉત્પત્તિ ફ્યૂડલ પદ્ધતિને પરિણામે થએલાં સદ્વર્તનમાંજ હતી. ખરૂ છે કે નારીસન્માનની ભાવના આ સમયે જોવામા આવે છે ને તેને ફ્યૂડલ પદ્ધતિ સાથે કંઈ મળતાપણું નથી, છતાં એનુંએ બીજ એમાંજ છે. ફ્યૂડલ પદ્ધતિને પરિણામેજ આ ઉચ્ચ, ઉદાર, ને વફાદારીભરેલી ભાવનાઓની આદર્શરૂપ ભાવના આવિર્ભૂત થઈ. આ નારીસન્માનની ભાવના, એની બીજરૂપ ફ્યૂડલ પદ્ધતિમા રહેલી ભાવનાઓ પ્રતિ આપણું સન્માન પેદા કરાવે છે.

વળી અન્ય દિશા તરફ તમારૂ લક્ષ ફેરવો. યુરોપમા કલ્પનાશક્તિના પહેલા ઉભરાઓ, કાવ્ય ને સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં પ્રથમના પ્રયત્નો, જંગલી સ્થિતિનો ત્યાગ કર્યા પછી યુરોપમાં અનુભવાયલો બુદ્ધિની ખીલવણીનો પ્રથમ આનન્દ—આ બધુ ફ્યૂડલ પદ્ધતિના આશ્રય નીચે યુરોપ હતું ત્યારેજ ને ફ્યૂડલ પદ્ધતિ પ્રમાણે રહેનારા જમીનદારોના નાના નાના કિલ્લાઓમાંજ પ્રથમ જન્મ્યું હતું. મનુષ્યની આ પ્રકારની માનસિક ઉન્નતિ થવાને માટે મનુષ્યના આત્મામા ને તેના જીવનમાં અમુક પ્રકારના ફેરફાર થવા જોઈએ, એક હજાર જાતના ફેરફાર થવા જોઈએ, અને તે, સામાન્ય લોકોના મહેનતુ, ઉદ્વિગ્ન, સ્થૂલ, ને કઠિન જીવનમાં થવા શક્ય નથી હોતા. યુરોપના સાહિત્યમાં પ્રથમ જે કંઈ લખાયુ હોય તેનાં સ્મરણો ને પ્રથમનો માનસિક

આહ્લાદ, ફ્રાન્સ, ઇંગ્લંડ, ને જર્મનીમાં ફ્યૂડલ પદ્ધતિ સાથેજ જોડાયલાં છે.

બીજી તરફથી ફ્યૂડલ પદ્ધતિની સમાજ પર થએલી અસર વિષે ઇતિહાસનું આપણે અવલોકન કરીશું તો જણાશે કે તેમાએ આપણી ધારણાઓ ખરી છે. ફ્યૂડલ પદ્ધતિ જેટલી સામાન્ય સ્વતંત્રતાની વિરુદ્ધ છે, તેટલીજ સામાન્ય વ્યવસ્થાની વિરોધી છે સમાજની ગમે તે દિશાની પ્રગતિ તપાસશો તોએ તમને માલૂમ પડશે કે ફ્યૂડલ પદ્ધતિ વિઘ્નરૂપ થઈ પડે છે. તેટલા માટે ફ્યૂડલ પદ્ધતિના છેક શરૂઆતના વખતથી વ્યવસ્થા ને સ્વતંત્રતાનાં બે પ્રોત્સાહક બળો હમેશ એની વિરુદ્ધ થઈ એની સામે લડત કરતાં જોવામાં આવે છે, એક બળ નૃપતંત્રની પદ્ધતિનુ, ને બીજુ પ્રજાકીય સત્તાનુ: રાજા ને લોકો. વ્યવસ્થા ને કાયદો—એ બે બાબતોને ફ્યૂડલ પદ્ધતિ સ્વભાવથીજ વિરુદ્ધ હતી, ને તેથી તે પદ્ધતિમાં આ બાબતોની સાથે બંધબેસતા ફેરફારો કરવાના પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડયા છે. ઇંગ્લંડમાં પહેલા વિલિયમે, ફ્રાન્સમાં સેન્ટ લુઇએ. ને જર્મનીમા ઘણાખરા શહેનશાહોએ આવા પ્રયત્નો કર્યા હતા, પણ તેનું ફળ કંઇ નીવડયુ નહિ. આધુનિક સમયમાં કેટલાક બુધ્ધિશાળી લોકોએ ફ્યૂડલ પદ્ધતિ પ્રમાણે સમાજનું બંધારણ ફરી સ્થાપવાને પ્રયત્નો કર્યા છે એવો સમાજ, કાયદો, નિયમ, ને સુધારો વધારે ચાલશે એમ તેમનુ માનવું હતું. એ એક આદર્શરૂપ સમાજ તેમણે કલ્પ્યો છે. પણ એવો આદર્શરૂપ સમાજ જે અમુક કાળ કે સ્થળમાં થઈ ગયો હોય તે બતાવવા તેમને પ્રશ્ન કરશો તો તેમ કરવાને તેઓ અશક્ય માલમ પડશે. એવો સમાજ એક જાતનું મનોરાજ્ય છે, તેને કાળની અવધિ નથી. એ એક જાતનું નાટક છે, એવું નાટક કે જેને માટે પ્રાચીન સમયમા આપણને નાટયગૃહ કે નાટયકારો જડી શકતા નથી. આ ભૂલનું કારણ સ્હેલાઇથી શોધી શકાય તેમ છે, અને ફ્યૂડલ પદ્ધતિના નામ માત્રને માટે પણ તિરસ્કાર રાખનારાઓની ભૂલ પણ એજ કારણને લીધે થવા પામે છે. બેમાંથી એકકે વર્ગમાંના લોકો ફ્યૂડલ પદ્ધતિની બન્ને બાજુઓ બરાબર જોવા પ્રયત્ન કરતા નથી. મનુષ્યની ભાવનાઓ, તેના વર્તન, ને તેની ઉન્નતિ

અને સામાજિક સ્થિતિ પર થતી અસર એ બન્ને બાજુનું નિરીક્ષણ થતું નથી. એક પક્ષ એવો છે કે તે સમજી નથી શકતો કે જે પદ્ધતિને લીધે સમાજમાં ઉન્નત ભાવનાઓ, સારા વિચારો, બધાં સાહિત્યોનો જન્મ થવા પામ્યો, તે, જેવી ચીતરવામાં આવે છે તેવી હાનિકારક કેમ હોઈ શકે. બીજો પક્ષ એવો છે કે તેણે ફ્યૂડલ પદ્ધતિથી ઉત્પન્ન થએલી માત્ર હાનિ, વ્યવસ્થા, ને સ્વતંત્રતા સ્થાપવામાં માત્ર વિઘ્નોજ જોયાં છે, અને તેથી એ પદ્ધતિને પરિણામે સદ્વર્તનના ઘણા ઉત્તમ નમુના, ચારિત્ર્યના ઉત્તમ દાખલા, કે પ્રગતિ અસ્તિત્વમાં આવી શકે, એવું એ પક્ષના હીમાયતીઓ માની શકતા નથી

બાકીની બાબતોમા ફ્યુડલ પદ્ધતિ, જેવી વિચારમા હતી તેવીજ આચારમાં હતી. જેવા પરિણામો એ પદ્ધતિ પ્રમાણે ધારી શકાય તેવાં ખરેખરા થયા છે. રોમન રાજ્યના જેતાઓના મુખ્ય લક્ષણો વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય ને વ્યક્તિજીવનને માટે ઉત્સાહ—એ હતાં. જે સામાજિક પદ્ધતિ તે લોકોએ પોતાને માટે સ્થાપી તેમાથીજ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના વિચારનો વિકાસ થવા પામ્યો. મનુષ્ય ને એના પરિસ્થિતિ એક બીજા પર પરસ્પર અસર કરે છે. જર્મન પ્રજામાં વ્યક્તિત્વનું બળ ઘણું આગળ પડતું હતું, અને ફ્યૂડલ પદ્ધતિ, જેના બીજ જર્મન સમાજમા હતાં તેણે તે વ્યક્તિબળનો વિકાસ કરવા પ્રયત્ન કર્યા. સુધારાનાં જુદા જુદાં તત્ત્વોમા એનીએજ હકીકત આપણે ફરીથી જોઈશુ. આપણા આવતા વ્યાખ્યાનમાં પાચમાથી બારમા સૈકાની વચમાંના યુરોપના સુધારા પર ખ્રિસ્તિ સમાજનો ઇતિહાસ ને તેણે કરેલું કામ, આજ બાબતનો વિચાર એક બીજા ને ધ્યાન ખેચે એવો દાખલો પૂરો પાડશે.

વ્યાખ્યાન પાંચમું.

વ્યાખ્યાનનો વિષય—ધર્મ તે ઐક્યનું એક કારણ છે—રાજ્યશાસન માટે દબાણની આવશ્યકતા નથી- ક્યારે રાજ્યસત્તા ન્યાય્ય ગણાય (૧) સત્તા સૌથી લાયકમા લાયક માણસોના હાથમા હોવી જોઈએ (૨) શાસિત વર્ગ અથવા પ્રજાની સ્વતંત્રતા જળવાવવી જોઈએ—ખ્રિસ્તિ સમાજ એક જાતના સમાજ હતો, રક્ષણકર્ત્તાનુ કામ એ નહોતો કરતો, તેથી આ બેમાની પહેલી બાબત એણે સાધી હતી—એ સમાજમા ચુંટણી વગેરેની જુદી જુદી પદ્ધતિઓ—બીજી બાબત એ સમાજ સાધી શકયો નહિ, તેનાં કારણો સત્તાનો અયોગ્ય વિસ્તાર, ને બળનો હાનિકારક ઉપયોગ હતા—એ સમાજમા ચેતન—રાજાઓ સાથે એના સમ્બન્ધ—ધાર્મિક સત્તાનુ સ્વાતંત્ર્ય—લૌકિક સત્તા પચાવી પાડવાનો ધાર્મિક સમાજોનો દાવો.

ફ્યૂડલ પદ્ધતિના લક્ષણુ ને અસર વિષે આપણે તપાસ કરી ગયા. હવે આપણે પાંચમાથી બારમા સૈકા સુધીના ખ્રિસ્તિ સમાજ વિષે વિચારમા રોકાઈશુ. હુ **સમાજ** શબ્દ પર ભાર મુકુ છુ. કારણ કે ખ્રિસ્તિ ધર્મના પન્થ વિષે હું બોલવા માગતો નથી, પણ ખ્રિસ્તિ સમાજ વિષેજ હું તમારૂં ધ્યાન ખેંચવા માગુ છુ.

પાંચમા સૈકામાં આ સમાજનુ બંધારણ ઘણુંખરૂ બધુ પૂરૂ થઈ ચૂકયુ હતુ, નહિ કે ત્યાર પછી. એમાં ઘણા ને અગત્યના ફેરફાર થયા નથી, પણ આપણે એમ કહી શકીએ કે તે વખતે ખ્રિસ્તિઓનુ સમાજ તરીકેનુ જુદુ અસ્તિત્વ સ્થાપિત થઈ ચૂકયુ હતું.

સહજ વિચારથી જણાશે કે પાંચમા સૈકામા ખ્રિસ્તિ સમાજ ને સુધારાનાં બીજાં તત્ત્વોની સ્થિતિમાં ઘણો તફાવત હતો. આપણા સુધારાનાં મુખ્ય તત્ત્વો મેં ચાર ગણાવ્યાં છે; શહેરી સભાઓની પદ્ધતિ, ફ્યૂડલ

પદ્ધતિ, નૃપતંત્રની પદ્ધતિ, ને ખ્રિસ્તિ સમાજ. પાચમા સૈકામાં શહેરી સભાઓની પદ્ધતિમાં કોઈ પ્રકારનુ જીવન કે અમુક નિયમિત રૂપ નહોતું, માત્ર રોમન મહારાજ્યના રહ્યા સહ્યા ચિહ્ન તરીકે એ જોવામાં આવતી હતી. ફ્યૂડલ પદ્ધતિ હજી અસ્તિત્વમાં આવી નહોતી કારણ કે પાંચમા સૈકામાં અવ્યવસ્થા બહુ હતી આધુનિક સમાજનાં બધાંજ શિષ્ટ તત્ત્વો ક્યાંતો નાશવંત સ્થિતિમાં હતા કે ક્યાંતો આરમ્ભક સ્થિતિમાં હતાં. માત્ર ખ્રિસ્તિ સમાજજ તે વખતે બાલ્યાવસ્થામાં ને અમુક રીતે નિર્ણીત હતો, માત્ર એણેજ અમુક ચોક્કસ રૂપ ધારણ કર્યું હતું ને આરમ્ભસમય-નો પૂર્ણ ઉત્સાહ જાળવી રાખ્યો હતો, માત્ર એણેજ પ્રજાજીવનમાં અસર ઉત્પન્ન કરે એવાં બે સાધનો પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં-ચેતન ને વ્યવસ્થા, શક્તિ ને નિયમિતતા. આ તત્ત્વોનેજ આધારે સમાજમાં અમુક સંસ્થાઓ રૂઢ થવા પામે છે. વળી મનુષ્યને ખપના બધાજ અગત્યના સવાલો ખ્રિસ્તિ સમાજે હચમચાવ્યા હતા, અને મનુષ્યસ્વભાવ ને મનુષ્યના ભાવી વિષેની બધી બાબ-તોના વિચારમાં એ નિમગ્ન રહેતો હતો. તેથી આધુનિક સુધારાઓ પર એની અસર ઘણી મોટી થઈ છે. એ અસર ધારવામાં આવે છે તેના કરતાં વધારે થઈ છે.

પાંચમા સૈકામાં ખ્રિસ્તિ સમાજ એક સ્વતંત્ર ને સ્થાપિત સમાજ તરીકે જોવામાં આવે છે. રાજા ને પ્રજાની વચ્ચે એ સમાજ સંબંધ જાળવી રાખવાનુ કામ કરતો હતો.

એ સમાજે શી સેવા બજાવી ને શી અસર કરી તેનો બરોબર ખ્યાલ આણવાને માટે એ સમાજને આપણે ત્રણ દૃષ્ટિબિન્દુઓથી જોવો જોઈશે: પ્રથમ તો એ સમાજ પોતે કેવો હતો, એનુ બંધારણ કેવા પ્રકારનુ હતું, ને શા શા નિયમો એ અગત્યના ગણતો હતો એ બાબતનો વિચાર કરવો પડશે. પછી લૌકિક અધિકારી સત્તાઓ જેવી કે રાજા, અમીરો વગેરેની સાથે એનો કેવો સમ્બન્ધ હતો તેનો ખ્યાલ કરવો પડશે. છેવટે એ સમાજ-નો પ્રજા સાથેનો સમ્બન્ધ વિચારવો પડશે. જ્યારે આ ત્રણ પ્રકારની પરીક્ષા

કર્યા પછી ખ્રિસ્તિ સમાજ, તેના સિદ્ધાન્તો, તેની સ્થિતિ, તેની અસરો વિષેનુ ચિત્ર આપણે જોયુ હશે, ત્યારેજ, ને પછીજ, આપણુ કહેવાનું, ઇતિહાસથી આપણે સાબીત કરીશુ.

સૌથી પહેલાં ખ્રિસ્તિ સમાજ ને તેની સ્થિતિ કેવી હતી તે બાબતનો આપણે વિચાર કરીએ.

ધાર્મિક સત્તા, ધર્મગુરુઓ, ધાર્મિક સમાજ, ને પાદરીઓ એજ બધુ સૌથી પહેલી આપણી નજર ખેંચે છે.

ઘણા સુશિક્ષિત પુરુષો તો ધર્મગુરુઓ ને ધાર્મિક સત્તા ને એવાતેવા શબ્દો સાંભળતાંજ અમુક પ્રકારનો મત બાંધી દેતા જણાય છે. તેઓ એમ માને છે કે જે ધર્મમાં ધર્મગુરુઓનો એક જુદો સમાજ બંધાય છે ને જેમાં ધાર્મિક સત્તાનુ અમુક બંધારણ રચાયલુ જોવામા આવે છે તે ધર્મ બધી બાબત વિચારતાં લાભ કરતા હાનિકારક વધારે હોવો જોઇએ. તેમના મત પ્રમાણે ધર્મ તે માત્ર દરેક માણસનો ઇશ્વર સાથેના સંબધ નક્કી કરતો હોવો જોઇએ, અને જ્યારે જ્યારે એ સંબધ આ પ્રકારનો મટી જતાં મનુષ્ય ને ઇશ્વરની વચ્ચે કોઈ એક વચલી બહારની સત્તાથી સધાય છે ત્યારે ત્યારે ધર્મની અધોગતિ થાય છે, ને સમાજના હિતને તેથી ભય રહે છે.

આ સવાલનુ નિરાકરણ કર્યા વગર આપણને ચાલે તેમ નથી. ખ્રિસ્તિ સમાજની કેવી અસર થઈ છે તે નક્કી કરવાને માટે સમાજ ને ધર્મગુરુઓ જે સંસ્થામા હોય તેની સ્વાભાવિક રીતેજ શી અસર થાય તે આપણે જોવું જોઇએ. આ અસર કેવી થાય છે તે સમજવાને માટે પ્રથમ આપણે એક પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવો જોઇએ. દરેક મનુષ્ય ને ઇશ્વરના ખાનગી સંબધ સિવાય બીજા કોઈ સંબંધને ધર્મ છેડે છે ખરો કે કેમ? મનુષ્યનો અરસપરસનો સંબંધ કોઈ પણ રીતે ધર્મથી સંધાય છે કે નહિ?

ધર્મની બાબતમાં જે ભાવનાઓ માત્ર ખરેખરી ધાર્મિક ગણાય તેનોજ આપણે સમાવેશ કરીએ તો તેવી ભાવનાઓ જો કે તદ્દન ખરી જોસ્સાવાળી હોય છતાં કેટલીક અવ્યક્ત હોય છે ને તેનુ લક્ષણ ન

આપનાં આપણે માત્ર તે ભાવનાઓનાં નામ ગણાવી શકીએ. એવી ભાવનાઓ કેટલીક વાર કુદરત ને સૃષ્ટિના પદાર્થો વિષે તો કેટલીક વાર હૃદયની ગૂઢમા ગૂઢ બાબતો વિષે, કેટલીક વાર કાવ્યોમા તો કેટલીક વાર ભવિષ્યના અજ્ઞાત વસ્તુઓના સંબંધમાં, એમ સર્વત્ર ભટકતી, કોઈ પણ સ્થળે ઠર્યા વિના જુદી જુદી અનિશ્ચિત વસ્તુઓમા આવિર્ભૂત થાય છે. માત્ર આવી બધી ભાવનાઓનોજ આપણે ધર્મમાં સમાવેશ કરીએ તો મને એટલું સ્પષ્ટજ લાગે છે કે ધર્મ શબ્દ માત્ર વ્યક્તિવિષયકજ રહેશે. એવી ભાવનાઓથી મનુષ્યોમાં ક્ષણિક સાહચર્ય કે ક્ષણિક ઐક્ય થાય; પણ એ ભાવનાઓ ચચલ ને અનિશ્ચિત હોવાથી, સ્થાયી ને બહોળા ફેલાવાવાળુ ઐક્ય નહિ થાય, અને વ્યવસ્થિત ધાર્મિક સમાજની ઉત્પત્તિ પણ નહિ થાય.

પણ ક્યાંતો હુ ભૂલ કરૂં છુ કે ક્યાંતો આ ભાવનાઓ મનુષ્યના ધાર્મિક જીવનનો સંપૂર્ણ આવિર્ભાવ દર્શાવતી નથી મારા માનવા પ્રમાણે ધર્મ ન કંઈ જુદીજ વસ્તુ છે, આ બધી ભાવનાઓ કરતા વિશેષ ઘણી વસ્તુઓનો એમાં સમાવેશ થાય છે.

મનુષ્યના સ્વભાવમા ને મનુષ્યના ભાવીમાં કેટલાક પ્રશ્નો એવા છે કે તેનું નિરાકરણ આ દુનિયાની બાબતોથી થઈ શકતું નથી. એ પ્રશ્નો દૃશ્ય વસ્તુઓથી અવર વસ્તુઓ સાથે સંબંધ ધરાવે છે, અને મનુષ્યના આત્માને પીડારૂપ થઈ પડે છે. માણસ તેનુ નિરાકરણ કરવાને આગ્રહપૂર્વક ઉત્સુકતા રાખે છે. આ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ, તેને અંગે ધાર્મિક પન્થો, મતો ને બીજી એવી બાબતો જે એ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરે છે અથવા કરતી હોય તેમ સંતોષ રાખે છે—આ બધી બાબતો ધર્મની અંદર સમાય છે, ને ધર્મની પ્રથમ ઉત્પત્તિ આવી બાબતોમાથી થાય છે

બીજી બાબતોમાંથી પણ ધર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે. તમારામાંના જેઓએ તત્ત્વજ્ઞાનમા પ્રૌઢ અભ્યાસ કર્યો હશે તેમને, હુ ધારૂં છું, એટલું ખુલ્લુ જ જણાશે કે નીતિના સિદ્ધાન્તોને ધાર્મિક વિચારો સાથે કંઈ સબંધ નથી. એ બે એકબીજાથી નિરાળી ને જુદી વસ્તુઓ છે. વળી નીતિમાં સારા ને નર-

સાનો તફાવત, અસાધુ કૃત્યોનો ત્યાગ કરવો ને સાધુ કૃત્યો કરવા—એવું આપણું કર્ત્તવ્યભાન આપણને તર્કશાસ્ત્રના નિયમોની પેઠે આપણી પોતાની બુદ્ધિથીજ પ્રાપ્ત થાય છે, ને આપણેઆપણા પોતાના જીવનમાજ તે વસ્તુઓ આચારમાં મુકવાની છે. પણ નીતિના સિદ્ધાન્તો આમ નિરાળીજ, સ્વતંત્ર રીતે નિર્ણીત થાય છે એમ નક્કી થયા પછી આપણા મનમા એક સવાલ ઉભો થાય છે—નીતિની ઉત્પત્તિ શી છે? નીતિના વિચારો ઉદ્ભવ કેવી રીતે પામે છે? એનુ પરિણામ શુ આવે છે? સાધુ કૃત્યો કરવાની આવી નિરાળી ફરજ કર્ત્તા કે ઉદ્દેશ વિનાની છે? આ ફરજ શુ માણસના અપર દુનિયા સાથેનો સબંધ છુપાવતી, અથવા તો પ્રકાશમાં આણતી નથી? નીતિના આવા પ્રશ્નો પોતાની મેળેજ ને ન છૂટકે ઉત્પન્ન થાય છે, ધર્મના વિષય તરફ આપણને દોરી જાય છે, ને નીતિનો આધાર જો કે ધર્મ પર નથી, છતાં ધર્મના વિષયની ઝાંખી કરાવે છે

આવી રીતે જોતાં ધર્મમાં ત્રણ બાબતો આવે છે; (૧) મનુષ્યનો પોતાનો અન્તરાત્મા અમુક પ્રશ્નો ઉભા કરે છે તે તેને પરિણામે અમુક મતો બંધાય છે તે (૨) આવી રીતે સ્વભાવજન્ય નીતિને દૃઢીભૂત કરે અને સમર્થજ બનાવે એવા શિક્ષાવચનો; (૩) ને મનુષ્યત્વના ભાવીની આશાઓ ફળીભૂત થવા વિષે પ્રતિજ્ઞાવચનો. ખરૂ જોતા ધર્મમાં આ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. ધર્મના ખરા સ્વરૂપમા આ બાબતોજ આવે છે, નહિકે કલ્પના કે કાવ્યને અનુકૂળ કેટલીક ભાવનાઓ.

આવી રીતે ધર્મનાં તત્ત્વો કયાં છે તેનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે ધર્મ માત્ર વ્યક્તિવિષયક બાબત મટી જઈ ઐક્ય સાધનાર એક બળ તરીકે માલુમ પડે છે. ધર્મની બાબતમાં માત્ર ધાર્મિક મતો ને પન્થોજ આવે એમ ધારી એનો વિચાર કરો, તો સત્ય એકકેમાં નહિ જડે. સત્ય તો સાર્વત્રિક છે, કેવલ છે; એને શોધવું હોય ને રાખવું હોય તો મતપન્થોની જુદાઈ કાઢી નાખી મનુષ્યોએ સામાન્ય વિચારો ધારણ કરવા જોઈએ. જુદા જુદા મતોની સાથે રહેલાં શિક્ષાવચનો વિષે વિચાર કરો; એકને માટે જે બાબત

ફરજીઆત છે તે અન્યને માટે પણ રાખવામા આવેલી હોય છે. તેનોજ પ્રચાર કરવો જોઈએ, ને તેનાજ તાબામાં જનસમાજને એકત્રિત કરવો જોઈએ. જુદા જુદા પન્થોના મનુષ્યને આપેલાં પ્રતિજ્ઞાવચનો, અથવા દ્વિતીય જન્મને વિષે આશા વગેરેના બોધો વિષે પણ તેમજ છે. એ બાબતોનો પણ પ્રચાર કરી જનસમાજને એકત્રિત કરવો જોઈએ.

જ્યારે આ પ્રમાણે ધાર્મિક સમાજનો જન્મ થાય છે ને કેટલાક લોકો સામાન્ય ધાર્મિક મતો, સામાન્ય ધાર્મિક શિક્ષાવચનો, ને સામાન્ય ધાર્મિક પ્રતિજ્ઞાવચનોને લઈને એકત્રિત બને છે, ત્યારે તેમના સમાજને માટે શાસનની જરૂર માલૂમ પડે છે. શાસન વિના એક અઠવાડીયું કે એક કલાક પણ કોઈએ સમાજ ટકી શકે નહિ વળી શાસન જરૂરનુ છે એટલુંજ નહિ પણ એની મેળેજ સમાજ અસ્તિત્વમાં આવતાં તે શાસિત થાય છે. સમાજમા શાસન કેવી રીતે જન્મ પામે છે ને સ્થપાય છે તેનુ સામાન્ય નિરૂપણ કરવાનુ કામ હું હાથ ધરી તમારો વખત રોકીશ નહિ. હું માત્ર એટલુંજ કહીશ કે જ્યારે વસ્તુઓ સ્વાભાવિક નિયમો પ્રમાણે બની ચાલી જાય છે ત્યારે સત્તા હમેશા સૌથી વધારે લાયક, શક્તિમાન્, ને સમાજને ધારેલી દિશામાં લઈ જવાને સમર્થ હોય એવા મનુષ્યના હાથમાં જાય છે. યુદ્ધને પ્રસંગે સત્તા શૂરવીરમાં શૂરવીર માણસના હાથમા જાય છે. કોઈ સમાજ જો કંઈ શોધમાં ગુંથાયલો હોય તો તેવે પ્રસંગે સત્તા સૌથી વધારે લાયક પુરુષના હાથમા જાય છે. બધીજ બાબતોમા દુનિયા જ્યારે સ્વાભાવિક નિયમોથી દોરવાય છે ત્યારે મનુષ્યોની સ્વાભાવિક વિષમતા પ્રાદુર્ભૂત થાય છે, ને તેથી દરેક મનુષ્યનામાં જેવી શક્તિ હોય છે તે પ્રમાણેનુજ સ્થાન તે સમાજમાં લે છે. ઠીક, હવે જેમ બીજી બાબતોમાં તેમ ધર્મમાં પણ મનુષ્યોની બુદ્ધિ ને શક્તિ વિષે વિષમતા હોય છે. કોઈ એક માણસ બીજાઓના કરતાં ધર્મનું પ્રતિપાદન કરી તેનો ફેલાવો કરવાને વધારે લાયક હોય છે, તો કેટલાક બીજા માણસો ધાર્મિક શિક્ષાવચનો આચારમાં મુકાવવાની સત્તા વધારે ધરાવતા હોય છે, ને કેટલાક વળી લોકોના મનમાં ધાર્મિક ભાવનાઓ ને ધાર્મિક

આશાઓ સતેજ ને પરિપોષિત રખાવવા વધારે સમર્થ હોય છે. શક્તિ ને અધિકારની જે વિષમતાને લીધે લૌકિક સમાજમાં જુદી જુદી સત્તાઓ ભોગવાય છે, તેનેજ લીધે ધાર્મિક સમાજની સત્તાઓ પણ અસ્તિત્વમા આવે છે. જેમ સરદારો ઉત્પન્ન થાય છે ને પોતાની મેળે પોતાની સત્તા સ્થાપિત કરે છે, તેમ ધર્મપ્રચારકોને વિષે પણ તેવુંજ છે. આમ એક બાજુ તરફ જેમ ધાર્મિક સમાજ ઉત્પન્ન થતાંજ ધાર્મિક શાસન પણ અસ્તિત્વમાં આવે છે તેમ બીજી બાજુ તરફ એ શાસન મનુષ્યશક્તિઓની વિષમતાને લીધે સંપૂર્ણ વિકાસ પામે છે. તેથી જે ક્ષણે ધર્મ અસ્તિત્વમા આવે છે તેજ ક્ષણે ધાર્મિક સમાજ થવા પામે છે, ને જે ક્ષણે ધાર્મિક સમાજ થયો જોવામા આવે છે તેજ ક્ષણે તેને જોઈએ તેવું શાસન પણ સ્થાપિત થાય છે

પણ હવે એક મૂળ વાંધો ઉઠે છે ઉપર દર્શાવી તેવી બાબતમા નિયમન કરવાનુ કંઈ રહેતું નથી, નિરોધને માટે અવકાશજ નથી. પ્રકૃતિ સ્વતંત્રતા રહેવા દેવામાં આવતી હોવાને લીધે શાસન કરવાનુ રહેતુંજ નથી.

શાસન માત્ર નિરોધ હોય ત્યાંજ, માત્ર ખપને કે મુખ્યત્વે કરીને વાપરવા પડતા બળને અંગે રહે છે એમ ધારવુ એ વિચાર તો મારા માનવા પ્રમાણે શાસન વિષે ઘણો જંગલી ને ક્ષુલ્લક, સામાન્ય વિચાર છે.

ધાર્મિક દૃષ્ટિબિન્દુ હુ પડતું મુકું છુ ને લૌકિક શાસન વિષેજ વિચાર કરૂ છુ. સમાજ હોય તો તેને ખાતર ને તેના નામમા કંઇક કરવાનુ પણ હોય છે, ક્યા તો કંઈ કાયદો કરવાનો હોય, કંઇક પગલુ ભરવાનુ હોય, કે કંઇક ન્યાય આપવાનો હોય. વળી તેવીજ રીતે સમાજની આ જરૂરી બાતો પૂરી પાડવાની કોઈ એક સારી રીત પણ હોય છે, કાયદો સારો પણ કરી શકાય, પગલુ સારૂ પણ ભરાય, ન્યાય સારો પણ અપાય. ગમે તે વાત ધ્યાનમા લેવામાં આવી હોય, ગમે તે વાત જરૂરની હોય, તેમા ખરૂ કરવા લાયક શુ છે તે જાણવુ જોઈએ.

કોઈ પણ પ્રકારનુ શાસન વાપરતા પહેલાં આ સત્યનું અન્વેષણ થવુ જોઈએ, ને સમાજમાં શુ ન્યાય્ય છે, શુ યોગ્ય છે, શુ હિતકર છે

તેનો નિર્ણય થવો જોઈએ. જ્યારે આ શોધી કઢાય છે ત્યારે જાહેર પણ કરવામાં આવે છે. શાસનકર્તાએ એ વાત લોકોના મન પર ઠસાવવી આવશ્યક છે ને તેમને તે પસંદ પડે એવી સાવચેતી રાખવી જોઈએ. આમા દબાણ કે નિગ્રહ ક્યાં આવ્યો ? નિગ્રહ અહીં છેજ નહિ. હવે ધારો કે ખરૂં કરવા લાયક શુ છે તેનો નિર્ણય થયે તે નિર્ણય પ્રમાણે શાસન બધાજ યોગ્ય તરીકે માને, તો પછી શાસનકર્તાને દબાણની જરૂર ન પડે. શુ આવી વખતે શાસક બળ હતુંજ નહિ ? શુ શાસન પણ આ બાબતોમાં હતુંજ નહિ ? શાસક બળ તો દેખીતી રીતેજ હતું ને તેણે તેનુ કામ પણ કર્યું હતુ. જ્યારે દરેક માણસ વિરોધ દર્શાવે, ને શાસનકર્તાને જે કરવુ યોગ્ય લાગ્યુ હોય તે સર્વેને માન્ય ને સર્વેને ઇષ્ટ ન થયુ હોય, ત્યારેજ પોતાની આજ્ઞાઓ પળાવવાને માટે શાસનકર્તા બળનો ઉપયોગ કરે છે. માનુષી દોષોનુ આ આવશ્યક પરિણામ છે; અને આ દોષો સમાજના શાસક ને શાસિત બન્ને વર્ગમાં જોવામા આવે છે આનો પરેપૂરો કદાપિ બહિષ્કાર કરી શકાય તેમ નથી; કેટલેક દરજ્જે લૌકિક સત્તામાં નિગ્રહની આવશ્યક્તા રહેવાની, પણ નિગ્રહથી કંઈ સત્તા પ્રાપ્ત થતી નથી. જ્યારે ચાલી શકે એમ હોય છે ત્યારે નિગ્રહને તિલાંજલિ આપવામાં આવે છે ને તેથી બધાનેજ ઘણો લાભ થાય છે. ખરેખર સત્તાની કે શાસનની ઉત્તમતા નિગ્રહ કાઢી નાખી માત્ર નૈતિક પદ્ધતિથીજ સમાજ પર શાસન કરવામાં છે એટલે જેમ જેમ નિગ્રહ ઓછો કરવામાં આવે તેમ તેમ શાસન ઉચ્ચતર પ્રકારનુ ગણાય છે. સાધારણ રીતે ધારવામાં આવે છે તેમ તેથી કંઈ સત્તાનુ બળ ઘટતું નથી કે સત્તા સંકુચિત થતી નથી. માત્ર એટલુજ કે જુદી રીતે એ અમલમાં મુકાય છે. આ રીત વધારે સામાન્ય ને વધારે બળવાળી છે. જે સત્તામાં નિગ્રહ નહિ જેવો વાપરવામાં આવે તેવી સત્તાના જેટલી ફત્તેહ જે સત્તામાં નિગ્રહનો સૌથી વધારે ઉપયોગ થાય તે સત્તાને મળતી નથી.

ધાર્મિક સમાજનું શાસન પણ આ પ્રકારનુ છે. નિઃસંદેહ એને વિષે

પણ નિગ્રહનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. એમાં શાસનનો પ્રદેશ મનુષ્યનું અંતઃકરણ છે, તેથી નિગ્રહનો ઉપયોગ અયોગ્ય છે. પણ તેમ છતાં નિગ્રહ વપરાય છે ખરો, ને નિગ્રહથી શાસનનુ કામ પૂરૂ કરવાનુ હોય છે. બને ત્યાંસુધી નિગ્રહ ન હોવો જોઈએ. ધાર્મિક સત્તાઓનાં કર્ત્તવ્યોમાં ધાર્મિક સદ્ગુણોનું પરીક્ષણ કરવાનુ, તેનો પ્રચાર કરવાનુ, ને તેનુ શિક્ષણ આપવાનુ કામ છે; જરૂર પડે તો ઉપદેશ આપવાનુ કે ટીકા કરવાનુ કામ પણ તેને કરવાનુ છે. નિગ્રહને જેટલો બને તેટલો દબાવી પાડો, તેમ છતાં કોઈ પણ જાતની સત્તાના સ્થાપનને માટે અગત્યના હોય એવા બધા બંધારણના મુખ્ય પ્રશ્નો ઉદ્ભવતા તમે જોશો, તો તેનુ નિરાકરણ તમારે શોધવુ પડશે. ઉદાહરણ તરીકે, ધાર્મિક સત્તાધિકારી વર્ગ જરૂરનો છે કે નહિ, ધર્મની બાબતમાં લોકો પોતાના અંતઃકરણ પ્રમાણે કરશેજ એવો વિશ્વાસ રાખી તેમના પર કોઈ પ્રકારની સત્તાની આવશ્યકતા નથી એમ માની લેવાય કે કેમ એવો પ્રશ્ન હમેશ ચર્ચવો આવશ્યક લાગશે. વળી ધાર્મિક સત્તાધિકારીઓની આવશ્યકતા કબુલ રાખવામાં આવી હોય તો પછી તે અધિકારીઓમાં માંહોમાહ્ય સમાનતા રાખવી કે ઉંચાનીચી ક્રમની સત્તા આપવી એ પ્રશ્ન ઉભો થશે આ પ્રશ્નનો તો કદાપિ અન્ત નહિ આવે કારણ કે ધાર્મિક સત્તાધિકારીઓ ગમે તે દરજ્જાના હોય તોએ તેમણે નિગ્રહનો ઉપયોગ નહિ કરવો એમ પ્રથમ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે.

હવે ખરો કામનો સવાલ એ છે કે આવી ધાર્મિક સત્તા શા નિયમો પ્રમાણે ને શી પરિસ્થિતિમાં ન્યાય્ય ગણાય છે.

જેમ બીજા કોઈ પણ સમાજમાં તેમ ધાર્મિક સમાજમા ન્યાય્યતા અથવા યોગ્યતાનો આધાર બે બાબતો પર રહે છે. પ્રથમ તો બને ત્યાસુધી સત્તા લાયકમાં લાયક માણસના હાથમાં જવી જોઈએઃ સમાજમાં છૂટાછવાયા રહેલા ઉત્તમ પુરુષોને શોધી કાઢી તેમને હાથે સામાજિક વ્યવસ્થાનુ બંધારણ રચાવવું જોઈએ. બીજી બાબત એ છે કે આવી રીતની યોગ્ય સત્તાનો ઉપયોગ શાસિતવર્ગની યોગ્ય સ્વતંત્રતા જાળવીનેજ વપરાવવી જોઈએ.

ધાર્મિક કે લૌકિક એમ બધી જાતની સત્તાઓના સારાનરસાની કસોટી આ બે બાબતો છે.

આ બે બાબતોને લક્ષમાં રાખી ખ્રિસ્તિ સમાજનું આપણે પરીક્ષણ કરીએ. ખ્રિસ્તિ સમાજ એક જાતનુ એકત્રિત મંડળ હતો, એક જ્ઞાતિ નહોતો, ને તેથી તેમા સત્તા લાયકમા લાયક પુરુષોના હાથમાં રહી શકી હતી. ધાર્મિક સત્તાધિકારીઓનુ મંડળ એક જાતની **જ્ઞાતિના** નામથી ઘણી વાર સંબોધાય છે. આ એક ભૂલ છે. દુનિયામા બધે જુઓ; તમે સર્વત્ર જોઈ શકશો કે જ્ઞાતિ જન્મપરંપરાનો ન્યાય પાળે છે. જ્ઞાતિમા પિતાપુત્રની પરંપરામાં અમુકજ જાતની સ્થિતિ, અમુકજ સત્તા વારસામાં ચાલી આવે છે. જ્યાં વારસો નથી હોતો ત્યાં જ્ઞાતિ પણ નથી હોતી, પણ માત્ર એકત્રિત મંડળ અથવા એક જાતની સમાજ હોઈ શકે છે. એવા એકત્રિત મંડળમાં જાતજાતની જુદીજ મુસ્કેલીઓ નડે છે, પણ તે જ્ઞાતિની બાબતોથી જુદીજ હોય છે. ખ્રિસ્તિ સમાજને વિષે **જ્ઞાતિ** એ શબ્દ વાપરી શકાય તેમ નથી. ધર્મગુરુઓ બ્રહ્મચર્ય પાળતા હોવાને લીધે ખ્રિસ્તિ સમાજ કદાપિ જ્ઞાતિ થઈ શકતો નથી.

આ તફાવતનાં પરિણામો શાં આવે છે તે તમે સમજોજ છો. જ્યા જ્ઞાતિ થઈ, જ્યાં વંશપરંપરાની પદ્ધતિ થઈ કે અધિકાર ને હકોનુ અવશ્યે દાપુ થવાનુ. જ્ઞાતિ શબ્દના લક્ષણમાંથીજ આ વાત સ્થાપિત થાય છે. અમુક કુટુંબોનાં અમુકજ કર્તવ્યો ને અમુકજ હકો જ્યારે વંશપરંપરાને ન્યાય કબૂલ રાખવામા આવે, ત્યારે દેખીતુંજ છે કે તે બાબતોમાં દાપાં ઉભાં થાય, ને એ અધિકારો આમ જન્મથી જેમને ન મળે તેમને ભોગવવાનો હક પછી ન રહે, વાસ્તવિક રીતે બન્યુ પણ આ પ્રમાણેજ હતું. જ્યાં જ્યાં ધાર્મિક સત્તા અમુક જ્ઞાતિના હાથમાં આવી ત્યાં ત્યા એ સત્તા જાણે એક દાપાં તરીકે ગણાવવામાં આવી. ખ્રિસ્તિ સમાજમાં આને મળતું કશુ જોવામાં આવતું નથી. એટલુજ નહિ પણ હક ને અધિકાર ભોગવવાની બાબતમા ખ્રિસ્તિ સમાજમા સમાનતાનો ન્યાય સ્વીકારાયો છે; પછી જન્મ ગમે તે પદવીમાં થયો હોય. પાંચમાથી અગીઆરમા સૈકા

સુધામાં ધાર્મિક મંડળમાના માણસ તરીકે કે ધર્મગુરુ તરીકે જીવન ગુજારવાનુ સર્વેને શક્ય હતું. ધાર્મિક મંડળોમાં આમ સ્પર્ધા ને સમાનતાનો ન્યાય સ્વીકારવામા આવ્યો હતો ને તેમાં હલકી પદવીના છતાં લાયક પુરુષોને સત્તા આપવામા આવતી હતી, જ્યારે ધાર્મિક મંડળો સિવાયનાં બીજા બધા મંડળોમા સમાનતા સ્વીકારવામાં આવી નહોતી ને અધિકાર જન્મ-પરંપરાના દાપાં જેવા લેખાતા હતા. ખ્રિસ્તિ સમાજ જ્ઞાતિ નહિ પણ એક એકત્રિત મંડળ હોવાને લીધેજ આ પ્રકારનુ પરિણામ તેમાં જોવામાં આવતું હતું.

વળી જ્ઞાતિઓમાં એક બીજુ લક્ષણ જોવામાં આવે છેઃ સ્થિરતા ને જડતા. આ બાબતની સાબીતીની જરૂર નથી. કોઈ પણ ઇતિહાસ તપાસો ને જ્યાં જ્ઞાતિનુ સામ્રાજ્ય હશે ત્યાં સમાજની ધાર્મિક કે રાજકીય કોઈ પણ બાબતમાં તમને સ્થિરતા ને જડતા માલૂમ પડશે ખરૂં છે કે કેટલેક દરજ્જે ખ્રિસ્તિ સમાજમા પણ અમુક સમયે પ્રગતિની ભીતિ દાખલ થવા પામી હતી. પણ તે સ્થિર થવા પામી હોય એમ આપણે કહી શકીએ તેમ નથી. ખ્રિસ્તિ સમાજ સ્થિર ને જડ રહ્યો એમ કહી શકીએ તેમ નથી. ઘણા સમય સુધી એ સમાજ ચેતનવાળો ને પ્રગતિશાલ રહ્યો હતો. તેનુ કારણ કેટલીક વાર બહારનો વિરોધ તો કેટલીક વાર ઉન્નતિને માટે અંદરનોજ ઉત્સાહ હતો. બધુ જોતાં એ સમાજ વારંવાર બદલાતો ને પ્રગતિમાર્ગમાં પ્રયાણ કરતો જોવામાં આવે છે, ને એનો ઇતિહાસ પણ વિવિધતા ને પ્રગતિથી ભરેલો છે. ધાર્મિક મંડળોના જુદાં જુદાં કર્તવ્યો કરવાને જુદા જુદા બધા માણસોને સરખી રીતે હક્કો આપ્યાથી ખ્રિસ્તિ સમાજમા સ્થિરતા ને જડતાનું ઘર થતું અટક્યુ છે, ને તેથી ચેતન ને પ્રગતિ જળવાઈ રહ્યાં છે એમા જરાએ શક લવાય તેમ નથી.

ખ્રિસ્તિ સમાજમાં સત્તાને માટે સમાનતાથી બધાને દાખલ થવા દેવામાં આવતા હતા, ત્યારે લાયકાતનો નિર્ણય કેવી રીતે કરવામાં આવતો હતો?

ખ્રિસ્તિ સમાજમાં બે નિયમો અમલ પડતા હતાઃ પ્રથમ. નીચલા

માણસની પસંદગી ઉપલો અધિકારી કરતો—એ પસંદગી અથવા નિમણુકનો નિયમ; બીજો, હાથ નિચેના માણસો ઉપલા અધિકારીની ચુટણી કરતા—આ, જેને આપણે ચુટણી કહીએ છીએ તેની ખરેખરી ચુંટણીનો નિયમ

દાખલા તરીકે, ધર્મગુરુ તરીકેની દીક્ષા આપવાનુ કામ, માણસને ધર્મગુરુ બનાવવાનુ કામ, માત્ર ઉપરીજ કરતો. ઉપરીજ પસંદગીનુ કામ એ બાબતમાં કરતો હતો. તેમજ પાદરીઓને વૃત્તિઓ ઠેરવી આપવાનુ કામ પણ રાજા, પોપ અથવા મુખ્ય ધર્માધ્યક્ષ, કે અમીર એમ કોઈ પણ ઉપરીનેજ હાથે થતું હતું. બાકીની બાબતોમાં ચુટણીની પદ્ધતિથી કામ લેવાતુ હતું. ઉપરી ધર્માધ્યક્ષો ઘણો વખત થયાં અને આપણે જે સમય વિષે બોલીએ છીએ ત્યારે પણ, ધર્મગુરુઓના સમગ્ર મડળ તરફથી ચુંટી કઢાતા હતા. કેટલીક વાર તો લોકો પણ આ બાબતમાં વચમાં પડતા. મઠોની અંદર મહતોની પસંદગી સાધુઓ કરતા હતા. રોમમાં પોપની પસંદગી એની મત્રિસભામા બેસનારા ધર્મગુરુઓજ કરતા હતા, અને એક વખત તો રોમના ધર્મગુરુઓના સમસ્ત મડળે આ કામ કર્યું હતું. આ પ્રમાણે તમે બે નિયમો જુઓ છો ઉપરીને હાથે નિચલા અધિકારીની પસંદગી ને નીચલા માણસોને હાથે ઉપરીની ચુટણી—એ બે નિયમો આ વખતે ખ્રિસ્તિ સમાજમા માન્ય થયા હતા. ધાર્મિક સત્તાનો ઉપયોગ આ બેમાની એક રીતે પસંદ થએલા માણસો દ્વારા કરવામા આવતો હતો.

આ બે નિયમોનો સાથે સાથે ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો એટલુજ નહિ, પણ બન્ને જુદા હોવાથી કેટલીક વાર તેમા વિરોધ ઉભો થતો હતો. ઘણાં વર્ષો પછી ને ઘણા ફેરફારો પછી ઉપરીને હાથે નીચલા ધર્મગુરુઓની પસંદગીની પદ્ધતિ હમેશ વપરાતી થઈ; પણ સાધારણ રીતે તો પાંચથી બારમા સૈકા સુધી બીજી પદ્ધતિ વપરાતી હતી. આ બન્ને પદ્ધતિ તદ્દન જુદીજ જાતની હોવા છતાં, સાથે સાથે પણ વપરાતી હતી; તે પણ કંઈ આશ્ચર્યકારક નથી. દરેક પદ્ધતિમાં સત્ય ને ઉપયોગિતા છે, અને બન્ને સાથે વાપરવાથી યોગ્ય પુરુષોના હાથમાં સત્તા જવાનો સંભવ વધારે રહેશે

જે સમય વિષે આપણે અત્યારે વિચાર કરીએ છીએ તે સમયે ખ્રિસ્તિ સમાજે સમાનતા ને યોગ્યતાના બે નિયમોનો સ્વીકાર કરી ઘણું બળ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. એ સૌથી વધારે લોકપ્રિય સમાજ હતો, બધી જાતની બુદ્ધિબળવાળા માણસો એમાં જોવામા આવતા હતા, ને મનુષ્યસ્વભાવના બધા ઉમદામાં ઉમદા વિચારો એમાં ફળીભૂત કરી શકાતા એવા હતો. એ સમાજને જે સત્તા પ્રાપ્ત થઈ હતી, તે, એ સમાજની દ્રવ્યસંપત્તિ કે સત્તાને માટે લેવાતાં અન્યાય્ય પગલા કરતાં વધારે તો આ બાબતોને લીધેજ હતી.

સારા શાસન માટે બીજી જે બાબત જોઈએ, તે, સ્વતન્ત્રતાને માટે માન. ખ્રિસ્તિ સમાજમા આની ઘણી ખામી હતી

એ સમાજમાં બે કુત્સિત નિયમો એકઠા થયા હતા; એક ખ્રિસ્તિ સમાજના સિદ્ધાન્તોને જાણે આધારેજ સ્વીકારવામા આવેલો, અને બીજો સિદ્ધાન્તોને લીધે નહિ પણ મનુષ્યની સ્વાભાવિક દુર્બળતાને પરિણામે એ સમાજમાં દાખલ થએલો

પ્રથમ નિયમ દરેક માણસના સ્વતંત્ર વિચારનો નિષેધ કરવાનો, ને ધર્મમતપંથો કોઈ પણ જાતના યોગ્યાયોગ્યના વિચાર કર્યા સિવાય પરંપરાન્યાયથી ચાલુ કર્યા કરવાનો હતો. આ નિયમ આચારમાં મુકાવવા કરતા માત્ર વિચારમાં ઘડી કાઢવો વધારે સ્હેલો હતો. માણસની બુદ્ધિ જ્યાસુધી અમુક બાબતનો સ્વીકાર કરતી નથી ત્યાસુધી તેની ખાત્રી થઈ શકતી નથી. કોઈ પણ બાબત ગમે તે રીતે ને ગમે તે નામ સાથે રજુ કરવામાં આવી હોય તોપણ બુદ્ધિ તેને વિષે સ્વતન્ત્રતાથી વિચાર કરે છે અને જો તે બાબતોવાળા ધર્મપંથો ફત્તેહ પામે તો તે બુદ્ધિથી સ્વીકારાયા પછીજ તેમ થાય છે. આમ મગજને ગમે તે રૂપમા રજુ કરવામા આવે તેમ છતાં જે જે વિચારો ગ્રાહ્ય થાય છે તે બુદ્ધિએ સ્વીકાર્યા પછીજ થાય છે. ખરૂં છે કે બુદ્ધિમા ફેરફાર થઈ શકે, કેટલેક દરજ્જે બુદ્ધિ જડ થઈ તેમાંજ ખામી આવે, તેનો દુરુપયોગ કરાવવામા બીજાઓ ફાવી શકે અથવા તો તેની બની શક્તિનો બરાબર ઉપયોગ થતો અટકાવી શકાવાય; ખ્રિસ્તિ સમાજે

સ્વીકારેલા કુત્સિત નિયમનું આવું પરિણામ પણ થયું છે, છતાં એ નિયમની કેવળ ને સંપૂર્ણ અસર તો કદાપિ થઈ નથી ને થઈ શકે તેમ પણ નથી.

બીજો કુત્સિત નિયમ દબાણ અથવા નિગ્રહનો ઉપયોગ કરી અમુક મતો સ્વીકારાવવાનો છે. ખ્રિસ્તિ સમાજનો આ નિયમ કોઈ પણ ધાર્મિક સમાજના સ્વભાવથીજ તદ્દન વિરુદ્ધ છે, ખ્રિસ્તિ સમાજની ઉત્પત્તિની વિરુદ્ધ છે, અને એના પ્રથમનાં સિદ્ધાન્તસૂત્રોની પણ વિરુદ્ધ છે. જોરજબરીથી કબૂલ કરાવવાનો હક એક જાતનો વદતોવ્યાઘાત છે, અથવા તો અમુક જુદા મતો ધરાવનારાઓને શારીરિક શિક્ષા કરવાનો હક, અશ્રદ્ધા અને પાખંડ મતો ધરાવનારાઓ પર જુલમ ગુજારવા ને મનુષ્યના વિચારસ્વાતન્ત્ર્ય માટે તિરસ્કારબુદ્ધિ દર્શાવવી—એ બાબતો ભૂલભરેલી છે, ને ખ્રિસ્તિ સમાજમા પાચમા સૈકાની પણ પૂર્વે તે દાખલ થવા પામી હતી, અને ખ્રિસ્તિ સમાજને તે માટે ઘણું વેઠવુ પડ્યુ છે.

ખ્રિસ્તિ સમાજના દરેક અંગને કેટલી સ્વતત્રતા મળતી હતી તે બાબત ધ્યાનના લઈ એ સમાજનો આપણે વિચાર કરીશુ તો આપણને માલૂમ પડશે કે ધાર્મિક સત્તાની સ્થાપનાના આરમ્ભક સમયના કરતાં આ સમયે એ સમાજના સિદ્ધાન્તો ઓછા લાભકારક ને ઓછા ન્યાય્ય હતા છતાં આ પરથી એમ નહિ માનવું જોઈએ કે કોઈ પણ ખરાબ સિદ્ધાન્તથી કોઈ પણ સંસ્થા જડમૂળથી દૂષિત થાય છે, કે તેમા વસ્તી બધીજ અનિષ્ટતાનુ કારણ એ સિદ્ધાન્તજ છે. તર્કબુદ્ધિથી ઇતિહાસ જેટલો ખોટો રચાય છે તેટલો બીજા કશાથી થતો નથી. મનુષ્યના મનમા જ્યારે અમુક વિચાર સ્થાયી થવા પામે છે, ત્યારે તે તેમાથી દરેક જાતના અનુમાનો કાઢે છે, જે જે પરિણામો કલ્પી શકાય તે કલ્પે છે, ને એ બધુ વિચાર પ્રમાણે વાસ્તવિક રીતે બનવુ જોઈએ એમ ઐતિહાસિક ચિત્ર ખડુ કરે છે. પણ વસ્તુઓ કંઈ આ પ્રમાણે બનતી નથી. મનુષ્યનુ મન જેટલું શીઘ્રતાથી અનુમાન કરી શકે છે તેટલી શીઘ્રતાથી બનાવો કંઈ બનતા નથી બધી વસ્તુઓમાં સારાં ને નરસાં તત્ત્વોનુ એવું પ્રબળ સંમિશ્રણ હોય છે કે સમાજ

કે મનુષ્યના ગુપ્તમાં ગુપ્ત ને સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વોનુ જ્યારે તમે શોધન કરો છો ત્યારે તમને સારાનરસાં બન્ને તત્ત્વો સાથે સાથે રહેલાં ને એકબીજાને દબાવી નાખવા પ્રયત્ન કરતાં માલૂમ પડે છે. મનુષ્યસ્વભાવ સારા કે નરસા બેમાંથી એકકેની સીમાએ કદાપિ પહોચતો નથી, હમેશા એ એકમાંથી બીજામા બદલાયો જાય છે. જ્યારે પડતીનો સમય નજીક આવે છે ત્યારે એ સુધરે છે, ને સુધારો કંઇક સ્થાયી થયો હોય છે ત્યારે એ પાછો નબળી સ્થિતિમા આવે છે જે પ્રકારનો વિગ્રહ ને જે પ્રકારનુ વૈવિધ્ય યુરોપના સુધારાના તત્ત્વોનુ ખાસ લક્ષણ છે એમ મે અગાઉ કહ્યુ હતુ તેજ પ્રકારનો વિગ્રહ ને તેજ પ્રકારનુ વૈવિધ્ય આ બાબતમાં પણ આપણને માલૂમ પડશે. ખ્રિસ્તિ સમાજના શાસન વિષે એક બીજી પણ સામાન્ય બાબત લક્ષણરૂપ છે ને તેથી તેનુ અવલોકન કરવું આવશ્યક છે.

આજના સમયમાં ગમે તે પ્રકારની રાજ્યસત્તા વિષે આપણે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે મનુષ્યના બાહ્ય કૃત્યો સિવાય બીજા કશા પર શાસન કરવાનો એનો દાવો હોતો નથી. રાજ્યો લોકોના નાગરિક જીવનના સમ્બન્ધો સિવાય બીજા કશા પર નિયમન કરતાં નથી મનુષ્યના વિચાર, એના અન્તરાત્મા, એની ખરેખરી નીતિ, એના અંગત વિચારો ને ખાનગી રીતભાતો વિષે તે માથુ ઘાલતાં નથી; આ બાબતો વિષે માણસને સ્વતત્રતા હોય છે.

ખ્રિસ્તિસમાજે આથી જુદુજ કર્યું, અથવા તો કરવાની ઇચ્છા રાખી એ સમાજે મનુષ્યની સ્વતત્રતા, એની ખાનગી રીતભાત, ને સ્વતંત્ર અભિ-પ્રાયો પર સત્તા ચલાવવાનુ કામ હાથ ધર્યું. આપણા સમયના જેવો નિયમ-સંગ્રહ કંઈ એણે નિર્ણીત કર્યો નહોતો. તેથી નીતિને હાનિકારક ને સમાજને ભયકર એવાજ માત્ર જે કામો હોય તે પણ એણે નક્કી કર્યાં નહોતાં, ને આમ બન્ને રીતે જે પ્રમાણમાં દૂષિત હોય તે પ્રમાણમા જુદાં જુદાં કામો વિષે એ કંઈ સજા કરતો નહોતો. જેટલાં કામો નીતિને હાનિકારક હોય તે બધાને પાપ તરીકે ગણી માત્ર નિગ્રહ મુકવાનાજ હેતુથી એ સજાને પાત્ર

ગણુતો, અને સમાજમાં મનુષ્યોના અન્યોન્ય સંબંધનેજ જે હાનિકારક હોય એવાં નહિ પણ દરેક વ્યક્તિના સ્વતંત્ર વિચારો ને ખાનગી અભિપ્રાયો પર પણ તે અંકુશ રાખતો. આમ હોવાથી ખ્રિસ્તિ સમાજ આપખુદી હોવાનો ને અયોગ્ય સત્તા વાપરે તેનો સંભવ હતો. પણ તેનીજ સાથે એ પ્રકારની સત્તા વપરાય તેના સામો પણ વિરોધ થતો હતો, ને તે, તે દબાવી શકે તેવો નહોતો. મનુષ્યના વિચાર ને એની સ્વતંત્રતાને આચારમાં મુકાતા ગમે તેટલો બાધ હોય ને તેનું ક્ષેત્ર પણ ગમે તેટલું સંકુચિત હોય, તોપણ તેમને દબાવી દેવાના પ્રયત્ન સામે તે બળ વાપરે છે, ને જે પ્રકારનું દબાણ તેમને સહેવું પડે છે તેને તિલાંજલિ આપવામાં ફળીભૂત થાય છે. ખ્રિસ્તિસમાજને વિષે પણ આવુંજ બન્યું. પાખંડમતોનો નિષેધ, અન્વેષણ કરવાના હકનો તિરસ્કાર, મનુષ્યની તર્કશક્તિનો નિગ્રહ, ને આધારભૂત મતોનો વિચાર કર્યા વિના વિચારોનો સ્વીકાર કરવાની પદ્ધતિ—એ બધું એ સમાજમાં તમે જોયું છે ઠીક, તેમ છતાં, એક પણ સમાજ એવો બતાવો કે જેમાં ખ્રિસ્તિ સમાજમાં તર્કબુદ્ધિ વિકાસ પામી છે તેના કરતાં વધારે વિકાસ પામી હોય. પન્થો ને પાખંડમતો સ્વતંત્ર વિચારોના પરિણામ નહિ તો બીજું શું છે? ખ્રિસ્તિ સમાજના વિરોધનાં મૂળ ધર્મપન્થો ને પાખંડમતોજ એ સમાજમાં રહેલા નૈતિક જીવન ને ચેતનનાં ખરેખરાં ચિહ્નો છે. આ વિરોધ વિષે વિચાર કરવાનું મુકી દઈ ધાર્મિક સત્તાનેજ વિષે વિચાર કરો એના કેટલાક સિદ્ધાન્તો સૂચવતા લાગે છે તેનાથી જુદાજ પ્રકારનું એ સત્તાનું બંધારણ ને તેનું બળ તમને માલૂમ પડશે. સ્વતંત્ર વિચારનો એણે નિષેધ કર્યો હતો ને તેમ છતાં એને વારવાર તર્કબુદ્ધિની મદદ લેવી પડે છે ને સ્વતંત્રતા એમાં મુખ્યત્વે કરીને જોવામાં આવે છે. એની સંસ્થાઓ ને એનાં કામ કરવાનાં સાધનો શાં છે? સ્થાનિક સભાઓ, પ્રજાકીય સભાઓ, સામાન્ય સભાઓ, સતતનો પત્રવ્યવહાર વગેરે વ્યવહારો, વારવાર જોવામાં આવતી પત્રિકાઓની પ્રસિદ્ધિ, શાસક વચનો, ને જાતજાતનાં લખાણો. આમ દરેક બાબતમાં ને દરેક રીતે એજ સમાજમાં તર્કબુદ્ધિ ને સ્વતંત્રતા વપરાતાં જોવામાં આવે છે.

જે ખરાબ સિદ્ધાન્તો દર્શાવવાને મેં પ્રયત્ન કર્યો છે ને જે મારા ધારવા પ્રમાણે ખ્રિસ્તિ સમાજમા હતા તેની કંઈ અસરજ થઈ નથી એવું અનુમાન હુ જરાએ કરતો નથી. જે સમય વિષે આપણે વિચાર કરીએ છીએ તે સમયે એ બધાનાં ઝેરી ને અનિષ્ટ ફળો આવી ચૂક્યાંજ હતા. પણ થઈ શકે તેટલા બધાં ખરાબ પરિણામો થવા પામ્યાં નથી ને તેજ સમાજમાં રહેલી બધી સારી વસ્તુઓ કંઈ તથી દુષિત પણ થઈ નથી. ખ્રિસ્તિ સમાજની આન્તર વ્યવસ્થા ને તેનુ જીવન આ સમયે આ પ્રકારનુ હતું. હવે રાજાઓ કે જેઓ લૌકિક સત્તાના અધિષ્ઠાતાઓ છે તેમના સબંધમા એ સમાજનો હુ વિચાર કરીશ. હુ અગાઉ કહી ગયો હતો, તે, આ બીજુ દૃષ્ટિબિન્દુ છે.

રોમન મહારાજ્યની પડતી થયા પછી ખ્રિસ્તિ સમાજમાં એક વિચાર ઘણો બળવાન્ થયો. આ વિચાર નવી આવનારી વૈદેશિક પ્રજાઓને પોતાના પન્થમાં દાખલ કરી તેમને પોતાના ધર્મવાળી બનાવવાનો હતો. ખ્રિસ્તિ સમાજ ને વૈદેશિક પ્રજાઓ વચ્ચેનો સૌથી પહેલાના સંબધનો ભાગ્યેજ કંઈ જુદો ઉદ્દેશ હતો. વૈદેશિક પ્રજાઓ પર અસર કરતી વખતે તેમના વિચારો ને તેમની કલ્પનાને રુચે તેવી રીતે કામ કરવુ આવશ્યક હતું. તે હેતુથી આ સમયે પ્રાર્થના કરવાની વિધિઓની સંખ્યા, દબદબા, ને વિવિધતામા આપણે ઘણો વધારો થયો જોઈએ છીએ. તવારીખની નોંધોથી સાબીત થાય છે કે વૈદેશિક પ્રજાઓના મન પર અસર કરવાનાં મુખ્ય સાધનો આ હતાં. એ લોકોનુ ધાર્મિક પરિવર્તન આડબરયુક્ત દેખાવોથી-કરવામા આવતું હતું. જ્યારે આ પરિવર્તન થવા પામ્યુ ને જ્યારે તેમની ને ખ્રિસ્તિ સમાજની વચ્ચે સ્થાયી સમ્બન્ધની કેટલીક સાંકળો બધાઈ, ત્યારે પણ એ પ્રજાઓની તરફનો ભય કંઈ ખ્રિસ્તિ સમાજને ઓછો થયો નહોતો—વૈદેશિકોની બેદરકારી વૃત્તિઓ એવી હતી કે જે નવા પથ ને વિચારોથી તેમને ચેતન મળ્યું હતુ ને તેઓ પ્રોત્સાહિત થયા હતા તેમણે તેમના પર નહિ જેવી સત્તા ભોગવી. બળની સત્તા ફરીથી પાછી વધી પડી, ને જેમ બીજા બધા સમાજે તેમ ખ્રિસ્તિ સમાજ પણ તેને

શરણે થયો. પોતાના બચાવ ખાતર કંઈક અનિશ્ચિતપણે અગાઉ રોમન મહારાજ્યમાં અમલમાં મુકવામાં આવેલો એક સિદ્ધાન્ત એ ખ્રિસ્તિ સમાજે જાહેર કર્યો. આ સિદ્ધાન્ત ધાર્મિક ને લૌકિક સત્તાઓ જુદી પાડવા વિષેનો ને તે દરેકની સ્વતંત્રતા સ્થાપિત કરવાનો હતો. આ સિદ્ધાન્તનીજ મદદથી ખ્રિસ્તિ સમાજ વૈદશિકોના સંબંધમાં સ્વતત્રતાથી રહી શક્યો. પન્થો, શ્રદ્ધાઓ, ને ધાર્મિક આશાવચનો પર બળની સત્તા કંઈ નભી શકે નહિ ને ધાર્મિક ને લૌકિક બાબતો તદ્દન જુદીજ છે એમ એ સમાજે પ્રતિપાદન કર્યું. આ સિદ્ધાન્તના સારા પરિણામો તમે એકદમ જોઈ શકો તેમ છે ખ્રિસ્તિ સમાજને આની લૌકિક ઉપયોગિતા સાધિત થઇ, તે ઉપરાંત, ધાર્મિક ને લૌકિક એ બે સત્તાઓ આથી જુદી પડી ને તેથી એ સત્તાઓનો અન્યોન્ય પર અંકુશ રહેવા પામ્યો એ લાભ થયો. આ પ્રકારની સ્વતત્રતા સ્થાપિત કરી આપવાથી ખ્રિસ્તિ સમાજે સામાન્ય રીતના વિચાર સ્વાતન્ત્ર્યને માટે પણ રસ્તો ખુલ્લો કરી આપ્યો. ખ્રિસ્તિ સમાજે એવો મત દર્શાવ્યો કે ધાર્મિક પન્થો પર કોઈ પણ પ્રકારના બળનુ સામ્રાજ્ય થઈ શકશે નહિ; ને તેથી દરેક માણસ પણ પોતાની વ્યક્તિને વિષે આ આ મત લાગુ પાડવાને દોરવાયો. લૌકિક સત્તાના સંબંધમાં સામાન્ય ધાર્મિક સત્તાનું જેમ સ્વાતન્ત્ર્ય છે તેમજ સત્યના અન્વેષણ ને વિચારોની બાબતમાં પણ મનુષ્યનુ સ્વતન્ત્ર્ય છે.

દિલગીરીની વાત એ છે કે જેમ સ્વતત્રતાની ઇચ્છા વધે છે તેમ અધિકાર ભોગવવાની પણ ઇચ્છા વધે છે. ખ્રિસ્તિ સમાજને વિષે પણ આવુંજ બન્યુ. સ્વાભાવિક રીતેજ તૃષ્ણા ને માનુષી અભિમાનની વૃત્તિ વધતાં ખ્રિસ્તિ સમાજે ધાર્મિક સત્તાની સ્વતત્રતાજ માત્ર સ્થાપિત ન કરતાં એ સત્તાનો લૌકિક સત્તા પર અધિકાર સ્થાપ્યો. પણ એમ નહિ ધારવું જોઈએ કે આ ખોટી ઇચ્છાનુ કારણ મનુષ્યસ્વભાવની માત્ર દુર્બલતાજ છે, બીજાં કેટલાંક ગભીર કારણો છે ને તે જાણવું અગત્યનું છે.

બુદ્ધિના ક્ષેત્રમાં જ્યારે સ્વતંત્રતાનું સામ્રાજ્ય હોય છે, જ્યારે વિચાર

ને અંતઃકરણની સ્વેચ્છાનુસાર ગતિ પર કોઈ પણ જાતનો ખોટો અંકુશ મુકી ચર્ચા ને વિવેકબુદ્ધિનો હક છીનવી લેવામાં આવતો નથી, અને જ્યારે લોકમતના બંધારણ પર દબાણ મુકનાર દેખીતી રીતે કોઈ પણ ચોક્કસ પ્રકારની ધાર્મિક સત્તાનુ બળ વાપરવામાં આવતું નથી હોતું, ત્યારે લૌકિક બાબતો પર ધાર્મિક બાબતોની સત્તાનો વિચાર અસંભવિત હોય છે. દુનિયાની આધુનિક સ્થિતિ લગભગ તેવીજ છે. પણ દશમા સૈકામા જેમ હતી તેમ ધાર્મિક સત્તા જ્યારે અસ્તિત્વમા હોય છે, વિચાર ને અંતઃકરણ પર અધિકાર ભોગવવા ને અંકુશ મુકવાનો દાવો રાખનારા કાયદાઓ, સંસ્થાઓ, ને સત્તાઓ જ્યારે તેના પર દબાણ મુકે છે, સારાંશમા ધાર્મિક સત્તા જ્યારે પુરેપુરી સ્થાપિત થાય છે, ને હક ને શક્તિના નામથી જ્યારે મનુષ્યની તર્કશક્તિ ને અંતઃકરણ પર જ્યારે એ સંપૂર્ણ કાબુ મેળવે છે, ત્યારે લૌકિક બાબતો પર એ સામ્રાજ્ય ભોગવવા લલચાય એ સ્વાભાવિક છે. એ જાણે એવી જાતની દલીલ કરે છે કે—“અહા! મનુષ્યમાં જે ઉચ્ચતમ ને સ્વતન્ત્ર છે, એના વિચાર, એની આન્તર શક્તિઓ, એના અંતઃકરણ, એ બધા પર હું હક ને સત્તા ભોગવુ છુ, તો શુ મનુષ્યની બાહ્ય, ભૌતિક, ને ક્ષણિક વસ્તુઓ પર હુ તેમ નહિ કરી શકુ?” ન્યાય ને સત્યનો નિર્ણય હુ કરૂ છુ, ને શુ ન્યાય ને સત્યને અનુસરીને લૌકિક વસ્તુઓ પર નિયમન મને કરવા દેવામા નહિ આવે?” આવી દલીલને પરિણામજ, લૌકિક વસ્તુઓના હક ધાર્મિક વસ્તુઓ છીનવી લેવા અવશ્યે પ્રયત્ન કરે તેમ હતું. વળી મનુષ્યના બધા વિચારોનો સમાવેશ ધર્મની બાબતના વિચારોમાં તે વખતે થઈ જતો હતો તેથી આ પ્રકારની સત્તા ભોગવાય એ વધારે નક્કીની વાત હતી, કારણ કે તે વખતે માત્ર એકજ પ્રકારની વિદ્યા હતી—ધર્મશાસ્ત્ર, અન્ય સર્વે વિદ્યાઓ,—અલંકારશાસ્ત્ર, અંકગણિત, ને સંગીતશાસ્ત્ર સુદ્ધાં—ધર્મશાસ્ત્રમાં આવી જતી હતી.

આ પ્રમાણે મનુષ્યની સર્વ પ્રકારની વિચારપ્રવૃત્તિઓમા ધાર્મિક બાબતો અગ્રસ્થાન ભોગવતી હોવાથી, ધાર્મિક સત્તાએ ઐહિક બાબતો પર

સામ્રાજ્યનુ પદ ધારી લીધુ. આ પરિણામ આવવામાં એક બીજું કારણ અંગભૂત બન્યુ હતું. લૌકિક સમાજોમાં અન્યાય ને નિરકુશિત બળ પ્રવર્તતાં હતાં ને તેથી તેમની સ્થિતિ ભયંકર હતી.

નીરાતે બેઠા ઘણા સૈકાઓ સુધી લૌકિક સત્તાના હક્કો વિષે આપણે બોલતા આવ્યા છીએ. પણ જે સમયને વિષે આપણે વિચાર કરીએ છીએ તે સમયે લૌકિક સત્તાનુ, એટલે માત્ર બળનું, જાણે અંકુશ વગરની મારફાડનુ પ્રાબલ્ય હતું. નીતિ ને ન્યાય વિષેના ખ્રિસ્તિ સમાજના વિચારો હજી સુધી ગમે તેટલા અપૂર્ણ હતા તોએ આવી લૌકિક સત્તાના કરતા એની સત્તા ઘણીજ અઢીઆની હતી, અને લૌકિકનુ સ્થાન એ ભોગવે એવી મતલબની પ્રજાની પણ ઉત્કટ ઇચ્છા જોવામા આવતી હતી. જ્યારે કોઈ પણ પોપ કે ધર્મગુરુઓ કોઈ રાજાના હક છીનવી લેતા, ને તેની પ્રજા વફાદારીના સોગનોમાથી મુક્ત થાય છે એમ જાહેર કરતા, ત્યારે, આવી રીતે ને વચમા પડતા તે વાત નિઃસંદેહ ઘણી હાનિકારક હતી, તોપણ ઘણી વાર અમુક અમુક ખાસ સંજોગોમા ન્યાય્ય ને લાભકારક પણ થતી હતી. સાધારણ રીતે સ્વતત્રતા જ્યારે મનુષ્ય ભોગવી શકતો નથી ત્યારે તેને તે ફરીથી પ્રાપ્ત કરાવી આપવાનુ કામ ધર્મ હાથ ધરે છે દશમા સૈકામા લોકો જાતે પોતાનો બચાવ કરી શકે એવી સ્થિતિમા નહોતા ને તેથી મારફાડ સામે પોતાના હકનુ રક્ષણ કરી શકે તેવા નહોતા. ઇશ્વરના નામથી ધર્મ આ વખતે વ્હારે ધાયો ધાર્મિક સત્તાનો જય થયો તેનાં ઘણાં કારણોમાંનુ આ એક કારણ છે.

એક ત્રીજુ કારણ છે, ને હુ ધારૂ છુ તેનુ જવલ્લે વિવેચન કરવામાં આવે છે; ખ્રિસ્તિ સમાજના અધ્યક્ષોની જુદી જુદી સ્થિતિઓની વિચિત્ર સંમિશ્રિતતા. સમાજના જુદા જુદા અંગો તરીકે તેઓ જોવામાં આવે છે તે. એક તરફથી તેઓ ધાર્મિક સમાજનાજ અંગ તરીકે તદ્દન સ્વતત્ર પદ ભોગવતા હતા, ને બીજી તરફથી, તેઓ ફ્યૂડલ પદ્ધતિ પ્રમાણે લૌકિક બાબતોમાં આશ્રિતપદ ધારણ કરતા હતા. વળી રાજ્યની સામાન્ય પ્રજાનાં પણ તેઓ અંગ હોવાથી તેઓ પ્રજા-

પદ પણ ધારણ કરતા હતા. ધર્માધ્યક્ષો આમ ત્રણ પ્રકારના પદ ધરાવતા હતા; એક ધાર્મિક ને તેથી તદ્દન સ્વતંત્ર, એક ફ્યુડલ પદ્ધતિ પ્રમાણેનુ આશ્રિતપદ ને તેથી તેઓ અમુક પ્રકારની સેવા કરવાને બંધાતા હતા, ને છેલ્લુ એક સામાન્ય પ્રજા તરીકેનુ પદ, ને તેથી સર્વોપરિ રાજસત્તાના તાબામાં રહેવાને તેઓ બંધાતા હતા. હવે આનુ પરિણામ જુઓ રાજાઓ, જેઓ ધર્માધ્યક્ષોના કરતાં સત્તા ભોગવવાની સ્પૃહા ઓછી રાખતા નહોતા, તેઓ પોતાના લૌકિક અધિકારી પદનો બને તેટલો ઉપયોગ કરતા, ધાર્મિક સ્વતંત્રતા પર તરાપ મારતા, ધાર્મિક વૃત્તિ ઉઘરાવાતી તે પચાવી પાડતા, ધર્માધ્યક્ષોની પસંદગી કરતા વગેરે વગેરે. ધર્માધ્યક્ષો વળી પોતાની આશ્રિત કે પ્રજા તરીકેની ફરજોમાંથી મુક્ત થવા ધાર્મિક સ્વતંત્રતાની મદદ લેતા. તેથી એવું બનતુ કે રાજાઓ ધાર્મિક સ્વતંત્રતા છીનવી લેવા ને ધર્માધ્યક્ષો ધાર્મિક સ્વતંત્રતાનુ સર્વત્ર અધિકારિત્વ સ્થાપવા હમેશ વળણ ધરાવતા.

પરિણામો બનાવોથી જણાયા છે ને તે બધાથી કોઈ પણ અજ્ઞાત નથી. આ વાત રાજ્યાભિષેક ને ધર્મગુરુઓ અને રાજાઓના કલહોમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

છેવટે, ખ્રિસ્તિ સમાજનો રાજાઓ સાથે એક ત્રીજા પ્રકારનો સંબંધ હતો. અશ્રદ્ધા ને પાખંડ મતોને દબાવવાનો ને તેને માટે શિક્ષા કરવાના હકનો એ દાવો કરતો, પણ આમ કરી શકવાનાં સાધન તેની પાસે કંઈ હતાં નહિ. શારીરિક બળની મદદ એ લઈ શકે તેમ હતું નહિ, કારણ કે તે એના તાબામાં નહોતું. અશ્રદ્ધાને માટે કોઈને તિરસ્કારપાત્ર ગણ્યા પછી તેને ફરમાવેલી શિક્ષા અમલમાં આણવાની એની શક્તિ નહોતી. તે શું કરી શકે તેમ હતું? લૌકિક સત્તાની એ સમાજ મદદ માગતો, ને તેથી એક રીતે લૌકિક સત્તા પર આધાર રાખતો. ને તેના કરતાં ઉતરતી સત્તાવાળો ગણાતો હતો.

ખ્રિસ્તિ સમાજ ને લોકોની વચ્ચે કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે ને સુધારા પર એની શી અસર થઈ છે તે બતાવી આપવાનુ હવે બાકી રહે છે.

વ્યાખ્યાન છઠું.

વ્યાખ્યાનનો વિષય—ખ્રિસ્તિ સમાજમાં અધિકારી ને અધિકૃત વર્ગોનું જુદા પડવું—પ્રજાવર્ગની પાદરી વર્ગ પર થતી આડકતરી અસર--સમાજના જુદા જુદા વર્ગોમાથી પાદરીઓ તરીકે માણસો લેવામા આવ્યા--પ્રજામા સામાન્ય વ્યવસ્થા ને કાયદા પર ખ્રિસ્તિ સમાજની અસર--પશ્ચાત્તાપની પદ્ધતિ--મનુષ્યના મનનો વિકાસ તદ્દન ધાર્મિક વલણ ધરાવે છે--ખ્રિસ્તિ સમાજ જે બાજુ તરફ સત્તા હોય છે તેમનો રહે છે--આશ્ચર્યકારક નથી, ધર્મનો ઉદ્દેશ મનુષ્યની સ્વતંત્રતાનું નિયમન કરવાનો છે--પાચમાથી બારમા સૈકા સુધી ખ્રિસ્ત સમાજની જુદી જુદી સ્થિતિઓ—(૧) રોમન મહારાજ્યના સમયનો ખ્રિસ્તિ સમાજ, (૨) વૈદેશિક પ્રજાઓ આવી તે સમયનો ખ્રિસ્તિ સમાજ, (૩) ફ્યૂડલ પદ્ધતિ દાખલ થઈ તે વખતનો સમાજ—વ્યવસ્થા માટે પ્રયત્નો--સુધારાનો અભાવ--સાતમો ગ્રેગરી-સ્વતંત્ર વિચારનું પુનરુજ્જીવન, એબેલાર્ડ--ચુંટણીના હકો માટેનું ચેતન.

પાંચમાથી બારમા સૈકા સુધી ખ્રિસ્તિ સમાજની સ્થિતિ કેવી હતી તે વિષેની તપાસ ગયા વ્યાખ્યાનમાં આપણે પૂરી કરી શક્યા નહોતા. ત્રણ દૃષ્ટિબિન્દુઓથી આપણે અવલોકન કરવાનો વિચાર કર્યો હતો; એક તો સમાજની અંદરની સ્થિતિ કેવી છે તે જોવાનું, બીજું રાજસત્તા ને લૌકિક સત્તાના સંબંધમા એ સમાજ કેવો હતો તે, ને ત્રીજું લોકોના સંબંધમાં એ કેવો હતો તે. આ ત્રણમાંના પહેલા બે વિષે આપણું પરીક્ષણ આપણે પૂરું કર્યું છે. ખ્રિસ્તિ સમાજનો લોકો સાથેનો સંબંધ શા પ્રકારનો હતો તે વિષેની તપાસ કરવાની હવે બાકી રહે છે. ત્યારપછી આ ત્રણે બાબતો પરથી યુરોપના સુધારા પર ખ્રિસ્તિસમાજની શા પ્રકારની સામાન્ય

અસર થાય તેનો આપણે વિચાર કરીશુ, ને ઇતિહાસના બનાવોથી આ વિચારોને કેટલી સાબીતી મળે છે તેની આપણે પરીક્ષા કરીશુ.

એક ખાસ બાબત-ખ્રિસ્તિ સમાજના લોકો સાથેના સંબંધમા મૂળ દૂષણરૂપ એને ગણવી જોઈએ—અધિકારી ને અધિકૃત વર્ગોની જુદાઈ અધિકૃત વર્ગના શાસનમાં તેમનુ કંઈ ચલણ નહિ, શ્રદ્ધાશીલ લોકોને વિષે પણ ખ્રિસ્તિ ધર્મગુરુઓનુ સ્વતંત્ર અથવા અલાહેદા રહેવાનુ વર્તન છે.

માણસ ને સમાજની સામાન્ય સ્થિતિથીજ આ પ્રકારનુ દૂષણ દાખલ થવા પામ્યુ હશે, કારણ કે ખ્રિસ્તિ સમાજમા ઘણા શરૂઆતના વખતથી આ વાત આપણે જોઈએ છીએ. આ જુદાઈ આપણે જે સમયને વિષે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે પૂરેપૂરી થઈ ચૂકી નહોતી, કેટલાક પ્રપગોમાં—જેમકે ધર્માધ્યક્ષોની પસંદગીની વાતમાં-લોકો વચમા ખુલ્લી રીતે પડી શકતા હતા, ને તેમનો અવાજ હતો. પણ આ અવાજ ધીમે ધીમે નબળો પડતો ગયો ને જવલ્લેજ સંભળાતો થયો પાદરીવર્ગ લોકવર્ગથી જુદો પડવાનુ વળણ ખ્રિસ્તિ સમાજના છેક આરમ્ભકાળથી ધરાવતો હતો. તે સમયથી સત્તાનો દુરુપયોગ, જે આ સમયે જોવામાં આવે છે, તે હવે પછીના સમયમાં બહુ વધારે થવા પામે છે, અને જેને લીધે આપણને આટલુ બધુ વેઠવું પડ્યુ છે, તે થવા માંડ્યો એ વાતની ના પાડી શકાય તેમ નથી. પણ આ બધા દુરુપયોગો માત્ર આ જુદાઈનેજ આધારે ઉદ્ભવ્યા હતા કે આ જુદાઈ કંઈ માત્ર ખ્રિસ્તિ પાદરીઓજ રાખતા હતા એવું આપણે ધારવું નહિ જોઈએ. અધિકૃત વર્ગ પર અધિકારી વર્ગની ઘણી ઉંચા પ્રકારની સત્તા સ્થાપિત કરવા તરફ, ને અધિકારી વર્ગ કંઈક જુદોજ ને દૈવી છે એમ ગણાવવા તરફનુ જબરૂ વળણ ધાર્મિક સમાજના બંધારણમાંજ હોય છે, પાદરીઓએ હાથમાં લીધેલા કર્તવ્ય, ને જે પ્રકારની તેમના વિષેની છાપ લોકોના મન પર પડે છે તેનું એ પરિણામ છે, અને કોઈ પણ બીજા સમાજમાં હોય તેના કરતાં ધાર્મિક સમાજમાં આ પરિણામ વધારે દુઃખઃજનક છે. અધિકૃત વર્ગને આથી શુ ખોવાનુ છે? તેમની બુદ્ધિની સ્વતન્ત્રતા, તેમનું અંતઃકરણ, તેમનું ભાવી,

એટલે કે તેમની બધી નજીકની વસ્તુઓ, બધી વ્યક્તિવિષયક વસ્તુઓ, બધી સૌથી વધારે સ્વતંત્ર વસ્તુઓ. જોકે પરિણામ ઘણું અનિષ્ટ આવે તોએ કેટલીક હદ સુધી આપણે કલ્પી ને માની શકીએ કે માણસ પોતાની લૌકિક વસ્તુઓ પર કોઈ બાહ્ય સત્તાનો અધિકાર બેસવા દેશે. એક ફિલસુફનુ ઘર જ્યારે સળગ્યુ ને આ વિષેની એને ખબર આપવા લોકો ગયા ત્યારે એણે જવાબ દીધો કે "જાઓ, મારી સ્ત્રીને કહો; ઘરસંસારની બાબતોમાં હુ માથુ નથી ઘાલતો." આ ફિલસુફનું આવું વર્તન પણ આપણે સમજી શકીએ તેમ છે, કારણ કે માત્ર લૌકિક વસ્તુઓ પરનોજ પોતાનો અધિકાર એણે ઉઠાવી લઈ તેમને અન્યના હાથ નીચે એણે મુકી દીધી હતી. પણ જ્યારે અંતઃકરણ, વિચારો, આન્તર જીવન વિષે એ પ્રકારનુ વર્તન થાય છે, ને પોતાના આત્મા પરનુ પોતાનુ શાસન ઉઠાવી લેવામા આવે છે, અને કોઈ બાહ્ય સત્તાને શરણે કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે તો ખરેખર એક નૈતિક આત્મઘાત થાય છે, શરીરના દાસત્વ કે રાજ્યના દાસત્વ કરતાં ને સોગણુ વધારે ખરાબ છે. છતા આજ પ્રકારની અનિષ્ટતા હું તરતજ બતાવીશ તેમ જો કે પુરેપુરી તો પ્રવર્તી નહિ, તોપણ ધીમે ધીમે શ્રદ્ધાશીલ મનુષ્ય તરફના ખ્રિસ્તિ-સમાજના સંબધમાં ઘર ઘાલી બેઠી. તમે જોયુજ છે કે ધર્મગુરુઓનાજ સ્વાતંત્ર્યની કોઈ પ્રકારની ખાત્રી નહોતી. ખ્રિસ્તિ સમાજમાં ને સામાન્ય પ્રજા વર્ગમાં સ્થિતિ આથીએ ઘણી વધારે ખરાબ હતી. પાદરીઓમાં બીજુ કંઈ નહિ તો ચર્ચા અથવા ઊહાપોહ, મનન, ને માનસિક શક્તિઓનો પ્રાદુર્ભાવ જોવામાં આવતો હતો; સ્વતંત્રતાની જગ્યા તેમાં કલહથી ઉત્પન્ન થતા આવેશ ને ચેતનથી સચવાતી હતી ધર્મગુરુઓ ને સામાન્ય પ્રજાની વચ્ચે આમાંનુ કશુ થતું નહોતું. પ્રજાવર્ગ તેમના પર ભોગવાતી સત્તા વિષે માત્ર પ્રેક્ષકોનોજ ભાગ લેતો હતો. આમ ધર્મસંબંધી બાબતોનો નિર્ણય કરવાનો હક ધર્મગુરુઓનોજ છે ને સામાન્ય લોકોને તેમાં કંઈ બોલવાનો હક નથી, ને કોઈ પણ રીતે એ વર્ગ ધર્મની બાબતમાં વચમા પડી શકે નહિ એવું ઘણા આરમ્ભના કાળથી મન્તવ્ય ઉભુ થએલુ ને પ્રવર્તેલુ આપણે જોઈએ છીએ.

જે સમય વિષે આપણે વિચાર કરીએ છીએ તે સમયે આવું મન્તવ્ય સંપૂર્ણ સત્તા ભોગવતું હતું; એના પર જય મેળવવાને, ને ધાર્મિક બાબતો અને વિદ્યાના વિષયો લોકોના અધિકારમાં પણ છે એમ મનાવવાને સૈકાઓ ને પ્રચંડ પરિવર્તનો આવશ્યક હતાં. આમ જો કે વસ્તુસ્થિતિમાં જોતાં તો નહિ, પણ વિચારમાં, ધર્મગુરુઓ ને ખ્રિસ્તિ ધર્મ પાળનાર લોકો બારમા સૈકા પહેલાં ઘણુંખરૂ જુદા પડી ગયા હતા.

છતાં આ સમયે પણ ખ્રિસ્તિ લોકો પર જે ધાર્મિક શાસન થતું હતું તેમાં તેઓ જાતે કંઈ પણ કરી શકતા નહોતા એમ નહિ માનવું જોઈએ. કાયદાપૂર્વક વચમાં પડવાનો તેમનો હક નહોતો, તોપણ તેમનો અવાજ અસરકારક નીવડતો હતો. જ્યાં કોઈ પણ પ્રકારની સત્તા વપરાય ત્યા અધિકારી ને અધિકૃત વર્ગની વચ્ચે એક જાતનો સબંધ થાય છે, ને જેમના પર સત્તા ભોગવવામાં આવે છે તેમને બોલવાનો હક ન હોય તોપણ આડકતરી રીતે તેમનુ કહેવુ અધિકારી વર્ગને વિચારવું પડે છે. ફ્રાન્સ દેશમાં ચૌદમા ને પંદરમા લુઈના સમયમા રાજ્યસત્તા આપખુદી હતી, છતા તે વખતે પ્રજાનો અવાજ જેટલો બળવાન્ હતો તેટલો કોઈ વખતે નહોતો, ને લોકમત રાજ્યસત્તા પર જબરી અસર કરતો હતો; રાજ્યે લોકોના વિચારો પર લક્ષ ન આપવું એ તદ્દન અસંભવિત હતું. પાચમાથી બારમા સૈકા સુધીના સમયમાં ખ્રિસ્તિ સમાજને વિષે પણ એવુજ બન્યુ, ખરૂ છે કે ખ્રિસ્તિ લોકોને કાયદાપૂર્વક રીતે બોલવાનો હક નહોતો, તોપણ ધાર્મિક બાબતોમા લોકોના વિચારોમાં એક જબરૂ ચેતન જોવામાં આવતું હતું. આ ચેતનને લીધે ધર્મગુરુઓ ને લોકો અન્યોન્ય સહવાસમાં આવ્યા, અને આવી રીતે લોકોએ ધર્મગુરુઓ પર અસર કરી.

ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરતાં દરેક બીનાના સબંધમાં આડકતરી રીતે જે જે અસરો થઈ હોય તે ઘણી અગત્યની ગણવી જોઈએ. સાધારણ રીતે ધારવામાં આવે છે તેના કરતાં એવી અસરો ઘણું વધારે બળ ધરાવે છે, ને કેટલીક વાર વધારે લાભકારક હોય છે. માણસોને

પોતાને જે કંઈ કરવું હોય તેની અસર જલદીથી ને દેખીતી રીતે થાય, ને પોતાને ફત્તેહ ને સત્તા મળે તે ભોગવવાના આનંદ અનુભવવાનુ તેમને મન થાય એ સ્વાભાવિક છે. પણ આ હમેશ સંભવિત નથી, હમેશ ઉપયોગી પણ નથી. કેટલાક વખતો ને સંજોગો એવા હોય છે કે જ્યારે પરોક્ષ ને અદૃશ્ય અસરોજ ઇચ્છવા લાયક ને કરી શકાય તેવી હોય છે. આનુ એક કારણ છે. પ્રત્યક્ષ રીતે કંઈ કામ કરવાનું હોય તેમા તે કરનારમા ઘણું વધારે જ્ઞાન, બુદ્ધિ, ને વિવેકશક્તિ હોવાં જોઈએ, કારણ કે કામ જલદીથી કરવાનુ હોવાથી તેમા ભૂલચૂક થવાનો સભવ ન હોવો જોઈએ. પરોક્ષ અથવા અવ્યક્ત રીતે જે જે અસરો કરી શકાય છે તે ઘણા વિઘ્નો ઓળંગ્યા પછીજ ને ઘણી કસોટીઓ સેવ્યા પછીજ થાય છે, ધીમે ધીમે ને અમુક હદમાજ એવી અસર કરી શકાય છે. આ હેતુથી લોકો જ્ઞાનમા ને અનુભવમાં બરાબર વધેલા ન હોય ને તેથી પ્રત્યક્ષ રીતે તેમને સત્તા આપવામાં ન આવે, ત્યારે પરોક્ષ રીતે તેમના બોલવાકરવાની જે અસર થાય છે તે સંતોષકારક તો નથી હોતી, તોપણ વધારે પસંદ કરવા જેવી હોય છે. ખ્રિસ્તિ લોકોએ તેમના અધિકારીઓ પર આવી રીતે અસર કરી: તે ઘણીજ ઓછી હતી, છતા મને ખાત્રી છે કે હતી ખરી.

ખ્રિસ્તિ સમાજ ને લોકો વચ્ચેની જુદાઈ દૂર થઈ, ને તેઓ એકબીજાના સંબંધમા આવતા તેનુ એક બીજુ કારણ પણ હતું. ખ્રિસ્તિ ધર્મગુરુઓ જુદી જુદી પંક્તિના બધા મનુષ્યોના સહવાસમા વહેંચાયલા હતા, ને તેથી તેમના સંબંધમા આવતા હતા. આશ્રિત જનોના કંગાલ રહેઠાણોથી શરૂ કરીને છેક રાજાના મહેલ સુધીના ચઢતાઉતરતી બધા આવાસોમાં પાદરી રહેતો જોવામાં આવતો હતો, ને તેથી તે બધીજ જાતની મનુષ્યની સ્થિતિઓ સાથે સંબધમાં આવતો. ધર્મગુરુઓ ને પ્રજાવર્ગની વચ્ચેનો આ કારણને લીધે સંબંધ જળવાઈ રહેતો હતો. વળી ફ્યૂડલ પદ્ધતિ પ્રમાણેના સમાજના બંધારણમાં ધર્મગુરુઓ ને તેમના અધ્યક્ષો કેટલીક વાર ધાર્મિક સાથે લૌકિક પદ પણ ધારણ કરતા હતા. તેથીજ એકજ પ્રકારની બાબતો,

આચારો, ને રીતભાતો લૌકિક ને ધાર્મિક વર્ગોમાં સામાન્ય રીતે જોવામાં આવતી હતી. ધર્માધ્યક્ષો લડાઇમાં ગયા હોવા વિષે ને ધર્મગુરુઓ લૌકિક જીવન ગુજારતા હોવા વિષેની ઘણી ફરિયાદો થઇ છે ખરેખર, આ ઘણી શોચનીય સ્થિતિ હતી, છતાં અન્ય સ્થળે ધર્મગુરુઓ પોતાના દેવળથી દૂર જતાજ નહિ ને તેથી પ્રજાવર્ગથી તદ્દન અલાહેદુજ જીવન કાઢતા એવાઓના કરતાં આમની સ્થિતિ ઘણી ઓછી માઠા પ્રકારની હતી પ્રજાવર્ગથી તદ્દન અતડા ને દૂર રહેનારા પાદરીઓ કરતાં જે ધર્માધ્યક્ષો લૌકિક કલહોમાં કેટલીક રીતે માથુ મારતા તે ઘણા વધારે કામમાં આવતા આવી રીતના સંબધથી અધિકારી ને અધિકૃત વર્ગની ધર્મસમાજમા જે જુદાઇ હતી તેનુ માઠ પરિણામ બદલી શકાયુ તો નહિ, તોપણ ઘણું ઓછુ હાનિકારક નીવડ્યુ.

હવે ખ્રિસ્તિ સમાજે મનુષ્યના આન્તર વિકાસ ન આત્માની ઉન્નતિને અર્થે શુ કયુ ને સામાજિક સુધારાને અર્થે શુ કર્યું તેની આપણે તપાસ કરીએ.

જે સમય વિષે આપણે વિચાર કરીએ છીએ તે સમયે મનુષ્યના આત્માની ઉન્નતિને માટે ખ્રિસ્તિ સમાજે ઘણું કયુ હોય એમ હું ધારતો નથી. દુનિયામાં જે બળવાન્ માણસો હતા તેમનામાં નરમાશની ભાવનાઓ, ને નબળા મનુષ્યો પ્રતિના તેમના સંબધમા ન્યાયની વૃત્તિ પ્રેરવા એ સમાજે પ્રયત્ન કર્યો; અને નબળા મનુષ્યોમાં નૈતિક જીવન ને તેમની નિરુત્સાહી દૈનિક પ્રવૃત્તિમાં હોઇ શકે તેના કરતાં ઉચ્ચતર ભાવનાઓ ને ઇચ્છાઓ એણે જાળવી રાખ્યા, તેમ છતાં મનુષ્યની, ખાસ કરી સામાન્ય મનુષ્યોની, જે ખરી ઉન્નતિ છે તે સાધવા, ને માણસના આત્મગૌરવની વૃદ્ધિ કરવાને હુ નથી ધારતો કે આ સમયે ખ્રિસ્તિ સમાજે ઘણુ કર્યું હોય. જે કંઇ એણે કર્યું તે ધાર્મિક સમાજના માણસોને માટેજ હતું. ધર્મગુરુઓની ઉન્નતિ, ને ધર્મપ્રચારકોના શિક્ષણને માટેજ એ મુખ્યત્વે મથતો હતો. એમને માટે શાળાઓ, અને તે ઉપરાંત, સમાજની કંગાલ સ્થિતિમાં તે વખતે બની શકે એવી હતી તેવી સંસ્થાઓ સ્થાપી હતી. પણ તે બધી ધાર્મિક શાળાઓ

હતી ને ધર્મગુરુઓના ઉપદેશને અર્થેજ હતી, સામાન્ય પ્રજા વર્ગના વિચારો ને આચારો ઉન્નત કરવામા તેમની માત્ર પરોક્ષજ અસર હતી.

ખ્રિસ્તિ સમાજે જનસમાજની સાંસારિક સ્થિતિ સુધારવાને વધારે અસરકારક રીતે કામ કર્યું હતું એમ મારૂ માનવું છે. એમા જરાએ શક નથી કે સામાજિક સ્થિતિના મોટા દોષો, જેવા કે ગુલામગીરીની પદ્ધતિ, તેની વિરુદ્ધ એણે જબરી લડત ઉઠાવી. વારવાર ફરી ફરીને કહેવામા આવ્યુ છે કે આધુનિક કાળમા ગુલામગીરીની પદ્ધતિ નાબૂદ થઈ તે માત્ર ખ્રિસ્તિ લોકોના બળને લીધેજ થઈ છે. હુ ધારૂ છુ આ તો જરા વધારે પડતું કહેવાનુ છે, ઘણા લાંબા સમય સુધી ખ્રિસ્તિ લોકોમાંજ ગુલામગીરી રહી હતી ને તે વિષે તેઓ આશ્ચર્ય પામતા કે ક્રોધથી તિરસ્કારવૃત્તિ દર્શાવતા નહોતા. બધા અન્યાયોમા સૌથી મોટામાં મોટા આ અન્યાયના નાબુદ થવામા ઘણા કારણો, ને બીજા વિચારો ને સુધારાના સિદ્ધાતોનો ઘણો વિકાસ સહાયભૂત થયા હતા. છતા ગુલામગીરી દબાવવામાં ખ્રિસ્તિ સમાજે પણ મહેનત કરી છે તેનો શક લાવી શકાય તેમ નથી આની આપણી પાસે સચોટ સાબીતી છે. જુદે જુદે સમયે નાગરિક હકો આપવાની જુદી જુદી પદ્ધતિઓમા મોટે ભાગે ધાર્મિક સિદ્ધાન્તોને અનુસરતી પદ્ધતિઓ હતી, ધાર્મિક વિચારો, ભવિષ્યને વિષે આશાઓ, ને મનુષ્યની ધાર્મિક સમાનતના નામમાત્ર હકો ઘણુખરૂ બક્ષવામા આવ્યા છે.

તેમજ જગલી રિવાજો દબાવવા, અને ફોજદારી ને દીવાની કાયદામા સુધારાઓ કરવાને પણ ખ્રિસ્તિ સમાજે ઘણુ કામ કર્યું સ્વતંત્રતાના કેટલાક સિદ્ધાન્તો સ્વીકારાયા છતાં કાયદો તે વખતે કેવો વિચિત્ર હતો તે તમે જાણો છો. સત્ય શોધી કાઢવાને માટે ન્યાયપુરઃસર દ્વન્દ્વયુદ્ધ ને કેટલાક માણસોના માત્ર સોગન પર કરેલા વચનો પરજ બધો આધાર રાખવામા આવતો હતો. એવી હાસ્યજનક રીતના પુરાવાઓ તે વખતે સ્વીકારાતા હતા તે પણ તમે જાણો છો. આ બધાને ઠેકાણે વધારે વ્યાજબી રીતના પુરાવાઓ સ્વીકારાવવા ખ્રિસ્તિ સમાજે પ્રયત્ન કર્યો. ટોલિડોના

ધાર્મિક સમાજે મુખ્યત્વે નક્કી કરેલા વિસિગૉથ લોકોના કાયદાઓ અને બીજી વૈદેશિક પ્રજાઓના કાયદાઓમાં જે તફાવત જોવામાં આવે છે તે મેં તમને દર્શાવ્યો હતો. ન્યાય ને સત્યના સંશોધનમાં ખ્રિસ્તિ સમાજનુ પદ ઉચ્ચતર છે તેમ લાગ્યા વિના રહેતુંજ નથી. ઉદાહરણ તરીકે વિસિગૉથ પ્રજા સોગનનો કેવો ઉપયોગ કરતી હતી તે તપાસો તો તરત તેમની વિવેકબુદ્ધિ તમને જણાઈ આવશેઃ

"કેસની સમજણ પડે તેટલા માટે ન્યાયાધીશે સાક્ષીઓને પ્રથમ સવાલો પૂછવા, ને પછી લિખિત પુરાવા તપાસવા, કારણ કે આમ કરવાથી સત્ય વધારે નિશ્ચિતતાથી શોધી કઢાય ને સોગન નાખવાના ન અપાય સત્યનું અન્વેષણ કરવું હોય તો દરેક પક્ષના લિખિત પુરાવા ચોકસાઈથી તપાસવા જોઈએ, ને ગમે તે વખતે સોગન લેવાની પક્ષકારોની ફરજ તેમના પર અણધારેલે વખતે આવી પડે. જ્યારે કોઈ પણ લિખિત પુરાવા, કે બીજો કઈ સત્ય શોધાય તેવો ચોક્કસ પુરાવો ન હોય ત્યારેજ ન્યાયાધીશે સોગન ખવડાવવો."

ફોજદારી બાબતોમાં ગુન્હા ને તેમની સજાનો સંબધ બુદ્ધિ ને નીતિને અનુસરીને રાખવામાં આવ્યો છે. અન્ય સ્થળોએ નુકસાનના પ્રમાણમા ગુન્હાનું ગામ્ભીર્ય સ્વીકારવામાં આવતું જણાય છે, ને આર્થિક પ્રતિકારના રૂપમાંજ સજા ફરમાવી સંતોષ કરવામાં આવે છે. વિસિગૉથ લોકોમાં ધાર્મિક વિચારોની સત્તાને બળે ગુન્હાનુ ખરૂ ને નૈતિક સ્વરૂપ જોવામાં આવે છે, ને ગુન્હાનુ બીજ તેના ઇરાદામાં ગણવામાં આવે છે. ગુન્હા ઓછાવત્તાના પ્રમાણના ક્રમો, કેવલ અજ્ઞાનપૂર્વક મનુષ્યહત્યા, સપ્રમાદ મનુષ્યહત્યા, કોપોદ્દીપ્ત મનુષ્યહત્યા, સંકલ્પપૂર્વક કે સંકલ્પરહિત મનુષ્યહત્યા, એમ આધુનિક સમયની પેઠેજ અપરાધના ક્રમો જુદા જુદા પાડવામાં આવે છે, તે સમજાવવામાં આવે છે, ને શિક્ષા પણ આ ક્રમને અનુસરીનેજ ઓછીવત્તી રાખવામાં આવે છે. વળી વૈદેશિક પ્રજાઓમાં માણસોની ઉંચીનીચી પદવી પ્રમાણે ગુન્હાનું ગામ્ભીર્ય ગણાતુ તે પણ કાઢી નાખવામાં

આવે છે. માત્ર સ્વતંત્ર માણુસો ને ગુલામોની વચ્ચેનુજ અન્તર જાળવી રાખવામાં આવ્યુ છે.

ખ્રિસ્તિ સમાજ વિષે એક બાબત એવી છે કે તેણે જોઈએ તેટલુ ધ્યાન ખેચ્યુ નથી; એ પશ્ચાત્તાપની પદ્ધતિ છે. એ સમાજ તરફથી થતી બધી શિક્ષાઓ તમે તપાસો તો તમને માલૂમ પડશે કે તેમાં મુખ્ય ઉદ્દેશ પાપી માણુસના મનમા પશ્ચાત્તાપ ઉત્પન્ન કરવાનો, ને પ્રેક્ષકોના મનમાં નૈતિક ભય ઉત્પન્ન કરવાનો હોય છે. વળી એક બીજો વિચાર પણુ આ સાથે મળેલો રહેતો; અને તે પાવનનો. પશ્ચાત્તાપ કરાવવો ને દાખલો બેસાડવો—એ બન્ને સાધનોથી પાપની શુદ્ધિ કરવાનો ખ્રિસ્તિ સમાજનો પ્રયત્ન હતો. આને અનુસરીને રચાતા કાયદાઓ શુ ખરેખરા વિચારશીલતાના પરિણામરૂપે નહોતા? ગુન્હાઓ વિષેના યુરોપના કાયદાઓમા સુધારા દાખલ કરવાને શુ આજ સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે કામ નહોતું કરવામા આવ્યુ?

ખ્રિસ્તિ સમાજ ને લોકો વચ્ચેનો સબંધ આ પ્રકારનો હતો. હવે યુરોપના સુધારા પર એની શી અસર થઈ તેનુ સામાન્ય પરીક્ષણુ આપણે કરવાનુ બાકી રહે છે. આ બધુ પણુ આપણા જાણુવામાં છે. તે બધુ સમેટી લેતા માત્ર બે સામાન્ય વાતો કહેવા જેવી છે.

પહેલી વાત એ છે કે આધુનિક સમયના યુરોપમાં નીતિ ને બુદ્ધિના ક્ષેત્રમાં, પ્રજાકીય વિચારો, ભાવનાઓ, ને આચારોમા ખ્રિસ્તિ સમાજે ઘણી ભારે અસર કરી હોવી જોઈએ.

આ વાત દેખીતી છે. યુરોપની નીતિ ને બુદ્ધિવિષયક ઉન્નતિ ધાર્મિક વિચારોને અનુસરતીજ થઈ છે. પાંચમાથી બારમા સૈકા સુધીનો ઇતિહાસ તપાસો; મનુષ્યના આન્તર જીવન પર ધર્મનુ બળ ને નિયમનજ જોવામા આવે છે, બધાજ વિચારોને ધર્મનો ઓપ લાગેલો હોય છે, ને તત્ત્વજ્ઞાન, રાજનીતિ, ને ઇતિહાસના બધા વિષયો ધાર્મિક દૃષ્ટિબિન્દુથીજ ચર્ચાતા જોવામાં આવે છે. બુદ્ધિના ક્ષેત્રમાં પણુ ધાર્મિક વિચારોનુ એટલું બધુ બળ છે કે ગણિતવિદ્યા ને પદાર્થવિજ્ઞાનમાં પણુ ધર્મશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોની સત્તા

ચાલે છે. યુરોપમાં બેકન ને ડેકાર્ટના સમય સુધી બધીજ બાબતોને ધર્મ-વિચારોનો રંગ લાગતો હતો. ઇંગ્લંડમાં બેકને ને ફ્રાન્સમાં ડેકાર્ટે પહેલીજ વખત બુદ્ધિને ધર્મના ક્ષેત્રમાંથી છૂટી પાડી, ને વિચારો સ્વતંત્ર રીતે કરવાની આવશ્યકતા સ્થાપિત કરી.

સાહિત્યનાં સર્વે અંગોમાં પણ આવીજ સ્થિતિ જોવામાં આવે છે; દરેક સ્થળે ધાર્મિક રૂઢિઓ, ભાવનાઓ, ને ભાષા દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

સમગ્ર રીતે જોતાં આ પ્રકારની અસર હિતકારક થઈ છે. એણે યુરોપના જ્ઞાનક્ષેત્રમાં ચેતન મુકી તેમા સારાં ફળ આપ્યા છે, એટલુંજ નહિ, પણ જે સિદ્ધાન્તો ને ઉપદેશવચનોની પદ્ધતિના નામમા એ ચેતન ઉત્સાહિત કરવામા આવ્યુ હતું તે પ્રાચીન સમયની પ્રવૃત્તિઓ કરતા ઘણુ ઉચા પ્રકારનુ હતું. એકીજ વખતે ચેતન ને પ્રગતિ સાથે પ્રોત્સાહિત થયાં.

વળી ખ્રિસ્તિ સમાજની વસ્તુસ્થિતિ એવી હતી કે અગાઉ કોઈ પણ દિવસ નહિ થએલો એવો માનસિક વિકાસ આધુનિક યુરોપમા થવા પામ્યો. પૂર્વમા બુદ્ધિ તદ્દન ધર્મનિષ્ઠ હોય છે, ગ્રીક લોકોમાં એ તદ્દન લૌકિક હોય છે: એકમાં મનુષ્યત્વ–મનુષ્યસ્વભાવ ને મનુષ્યના ભાવી વિષેની બાબતો બીલકુલ જોવામા આવતી નથી, ને બીજામા, માણસ જાતેજ, એના રાગદ્વેષો, એની ભાવનાઓ ને એના વિષયોજ બુદ્ધિનુ બધુ ક્ષેત્ર ભરી દે છે. હાલના સમયોમાં દરેક વસ્તુમા ધાર્મિક વિચારોનો રંગ લાગેલો હોય છે, છતા તે કશાનો બહિષ્કાર કરતો નથી. આધુનિક બુદ્ધિ પર લૌકિક ને ધાર્મિક બન્ને બાબતોની છાપ હોય છે. આપણા સાહિત્યમાં માનુષી ભાવનાઓ ને વિષયો અગત્યનુ સ્થાન લે છે ને તેમ છતા માણસનો ધાર્મિક સ્વભાવ—બીજી દુનિયા સાથે એને જોડી દેનારો એના જીવનનો ભાગ પણ દરેક પગલે જોવામાં આવે છે. તેથી માણસની ઉન્નતિનાં બે મુખ્ય સાધનો, મનુષ્યત્વ ને ધર્મ એકીજ વખતે ને ઘણુ જ પ્રવર્તમાન થયાં છે. અને ખ્રિસ્તિ સમાજની અસર બુદ્ધિના દૃષ્ટિબિન્દુથી જોતાં ઘણાએ માઠાં ને અનિષ્ટ પરિણામો સાથે મિશ્રિત, ઘણાએ આપખુદી બળો સાથે એકઠી થઈ હોવા છતા, ઉન્નતિને વિઘ્ન કરવા

કરનાં વિકાસમય કરવામાં વધારે ફળીભૂત થઈ છે.

રાજકીય દૃષ્ટિબિન્દુથી જુદી રીતનો ભાસ જણાય છે. રાજ્ય ને પ્રજા, સત્તા ને સ્વતંત્રતાના સંબંધની બાબતમાં ખ્રિસ્તિ સમાજની અસર હું નથી ધારતો કે લાભકારક થઈ હોય. આ સંબંધમાં ખ્રિસ્તિ સમાજે ધાર્મિક સત્તા કે રોમન મહારાજ્યની નિરંકુશ સત્તાની પદ્ધતિના રક્ષક તરીકે કામ કર્યું છે, એટલે કે કેટલીક વાર ધર્મના નામમાં ને કેટલીક વાર રાજસત્તાના નામમાં એણે આપખુદી સત્તા ભોગવી છે. એની બધી સંસ્થાઓ, ને એના બધા કાયદાઓ તપાસો, એના નિયમો ને કાર્યપદ્ધતિઓ જુઓ. તમને માલુમ પડશે કે ક્યાંતો ધાર્મિક સત્તા, કે રાજસત્તાની આપખુદી પદ્ધતિનો સિદ્ધાન્ત એણે આગળ પડતો ગણ્યો છે. જ્યારે નબળો પડતો ત્યારે એ સમાજ શહેનશાહોની નિરંકુશ સત્તાની સહાયતા લેતો, ને જ્યારે જબરો હોય ત્યારે પોતાની ધાર્મિક સત્તાના નામમાં નિરંકુશ સ્વતંત્રતા ધરાવવાનો એ હક કરતો.

આ પ્રમાણે સામાજિક ને રાજકીય સ્થિતિ પર ખ્રિસ્તિ સમાજે કરેલી અસરની આપણે પરીક્ષા કરી. હવે ધાર્મિક સમાજના બંધારણ વિષે માત્ર તર્કબુદ્ધિથી કરેલા આ વિચારોને બનાવો ને ઇતિહાસથી સાક્ષીની મળે છે કે નહિ તેની આપણે ખાત્રી કરવાની છે.

આ સિદ્ધાન્તો ને પરિણામો એકજ સમયે દૃષ્ટિગોચર થયા છે ને મેં ચીતર્યા તેટલા સ્પષ્ટતાથી દેખાયા છે એવું નહિ ધારી લેવાની તમે સાવચેતી રાખજો. ઘણા સૈકા પછી ગત સમયને વિષે વિચાર કરતાં વસ્તુઓ ને બનાવોનો આન્તર ક્રમ વિસરવો, ને ઇતિહાસના બનાવો અનુક્રમે થાય છે એ દેખીતી વાત વિસરી જવી એ મોટી ને ઘણી સામાન્ય ભૂલ છે. ક્રૉમ્વેલ, ગસ્ટેવસ એડૉલ્ફસ, કે કાર્ડિનલ રિશેલ્યુ એવા એકાદ માણસનું જીવન તપાસો. એના જીવનમાર્ગ પર એ દાખલ થાય છે, ચાલે છે ને આગળ વધે છે; મોટા બનાવો પર એ અસર કરે છે, ને એના પર પણ મોટા બનાવોની અસર થાય છે, છેવટે એ એનું અન્તિમ કામ સાધે છે ત્યારે આપણે એને બરાબર જાણીએ છીએ, પણ તે, એને સમગ્ર રીતે જોતાં, ઇશ્વરે એ ઘણી

વાર ઘડયા પછી જાણે એના તૈયાર થએલા રૂપમાં આપણે એને જોઈએ ને જાણીએ છીએ. પણ જેવો એ અન્તે થાય છે તેવો શરૂઆતમાં એ નહોતો; એના જીવની કોઈ પણ એક પળે એ સંપૂર્ણ ને તૈયાર નહોતો; એ ધીમે ધીમે તૈયાર થયો હોય છે. જેવો શારીરિક તેવોજ માણસોનો નૈતિક વિકાસ થાય છે. રોજ તે બદલાય છે. બિલકુલ અટકયા વગર જીવન બદલાતું જાય છે. ઇ. સ. ૧૬૫૦ ની સાલનો ક્રૉમ્વેલ તે ૧૬૪૦ નો ક્રૉમ્વેલ હોતો નથી. હમેશ, સ્થાયી વ્યક્તિત્વનો કઈ એકજ પાયો હોય છે ખરો, એકજ માણસ ટકી રહે છે, તોપણ એના વિચારો, એની ભાવનાઓ, ને એની ઇચ્છાઓ કેટલાં બદલાઈ ગયાં હોય છે! એણે શુ શુ ખોયુ ને મેળવ્યુ હોય છે! મનુષ્યજીવનની કોઈ પણ પળે આપણે તેને જોઈશુ, તોએ, એ જીવનની અવધિ પૂરી થયા પછી આપણે તેને જોઈશુ તેવું અગાઉ થઈ ગએલું આપણે એકે વાર નહિ જોઈએ.

છતાં ઘણાખરા ઇતિહાસકારોએ અહીંજ ભૂલ કરી છે, કોઈ પણ માણસના આખા જીવન સંબંધી તેમણે અમુક વિચાર બાંધ્યો હોય તો તે પરથી તેના આખા જીવનમાર્ગના જુદા જુદા સમયે પણ તેઓ તેને એવોને એવોજ જોય છે. સંસ્થાઓ ને સામાન્ય પરિણામોને વિષે પણ તેઓ હમેશ તેજ ભૂલ કરે છે. આપણે તેની સામે સંભાળ રાખવી જોઈએ. ખ્રિસ્તિ સમાજના સિદ્ધાન્તો વિષે મેં તમને જે કહ્યુ છે તે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી ખરૂ નથી એમ યાદ રાખજો, કારણ કે તે બધુ કકડે કકડે ને અનુક્રમે થયું છે, દિક્ અને કાળમાં અહીંતહીં પથરાયલું છે. પાંચમા ને બારમા સૈકાની વચમાં ઇતિહાસ તપાસતાં ખ્રિસ્તિ સમાજની શી સ્થિતિ હતી તેનુ ચિત્ર આપણે જોઈએ.

પાંચમા સૈકામાં પ્રથમ તો ખ્રિસ્તિ સમાજ રોમન મહારાજ્યના સમયના સમાજ તરીકે જોવામાં આવે છે. જ્યારે એ મહારાજ્ય પડતી પર હતું ત્યારે ખ્રિસ્તિ સમાજ પોતે જાણે પોતાના કાર્યની ટોચ પર આવ્યુ હોય ને પોતાનો વિજય પરિપૂર્ણતાથી સાધ્યો હોય એમ માનતો હતો. ખરૂ છે કે અશ્રદ્ધા

ને પાખંડમતોને એણે પૂરેપૂરા નાબુદ કર્યા હતા. ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં નહિ માનનારાઓના રોમના ધર્માધ્યક્ષની પદવી ધારણ કરનાર છેલ્લો શહેનશાહ ગ્રેશીઅન હતો. એ ચોથા સૈકાને અન્તે મરી ગયો. તેમજ પાખડમતાનુયાયી એરિયન લોકો જેવાની સામેનુ ખ્રિસ્તિ સમાજનુ યુદ્ધ પણ જાણે અન્તે આવ્યું હોય એમ લાગતું હતું. તેથી ખ્રિસ્તિ સમાજના બે મોટા વેરીઓ સામે એ ફાવવા પામ્યો. આજ સમયે રોમન મહારાજ્યની પડતી થતી ને વૈદેશિક પ્રજાઓના તાબામાં આવતો એ સમાજ પોતાને જોવા લાગ્યો. પડતી ઘણી જબરી હતી. ખ્રિસ્તિ સમાજના લોકોને એ મહારાજ્યને માટે કેવી પ્રબળ લાગણી હોવી જોઈએ એ તે તમે સ્હેલથી કલ્પી શકો તેમ છે. આને લીધેજ જે કંઈ એ મહારાજ્યનો નાશ થતાં છતા પણ ટકી રહેવા પામ્યું.—શહેરી રાજ્યપદ્ધતિ અથવા મ્યુનિસિપલ (નગરજનસત્તાક) પદ્ધતિ ને નિરંકુશ સત્તા--એ બેને જબરો વળગી રહેતો એ સમાજ આપણે જોઈએ છીએ વળી જ્યારે વૈદેશિક પ્રજાઓને ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં એ ફેરવી રહ્યો, ત્યારે મહારાજ્યની સત્તા વૈદેશિક રાજાઓને રોમન શહેનશાહો બનવા અને રોમન મહારાજ્યનો ખ્રિસ્તિસમાજ સાથે જે પ્રકારનો સબંધ હતો તેવો કરવા એણે પ્રયત્ન કર્યા. પ ચમાંથી છઠ્ઠા સૈકાઓની વચમા ધર્માધ્યક્ષોનું કામ ને ખ્રિસ્તિ સમાજની સામાન્ય સ્થિતિ આ પ્રકારની હતી.

આ પ્રયત્ન ફત્તેહમંદ થઈ શકે તેમ નહોતું; વૈદેશિક લોકોમાંથી ફરીથી રોમન સમાજ ઉભો કરી શકાય તેનાં સાધનો નહોતાં. નાગરિક સમાજની પેઠે ખ્રિસ્તિઓનો ધર્મસમાજ પણ જગલી સ્થિતિમાં આવી પડયો. આ એની બીજા પ્રકારની સ્થિતિ હતી. આઠમા સૈકાના ધાર્મિક તવારીખકારોનાં લખાણો જો કોઈ પૂર્વના સમયનાં લખાણો સાથે તપાસશે તો તેને ઘણો તફાવત માલૂમ પડશે. રોમન સુધારાનું પડીભાગેલું દરેક ચિહ્ન,—તેની ભાષા પણ—અદૃશ્ય થયું હતું, દરેક વસ્તુ જાણે વૈદેશિક સ્થિતિમાં પડી હોય એમ લાગતું હતું. એક તરફથી વૈદેશિક લોકો ધર્મગુરુઓ ને ધર્માધ્યક્ષો થવા ધર્મસમાજમાં દાખલ થયા, ને બીજી તરફથી ધર્માધ્યક્ષો જંગલી

પ્રકારનું જીવન સ્વીકાર્યું, ને પોતાનું સ્થળ છોડ્યા સિવાય દેશ પર લુટફાટ કરતાં ને લડાઈ કરનારાં વૈદેશિક ટોળાઓના સરદારપણાનું કામ કર્યું.

આવી વૈદેશિક સ્થિતિમાં આવી પડેલા ખ્રિસ્તિ સમાજને વિષે બે અગત્યની બાબતો ધીમે ધીમે વિકાસ પામી. પહેલી ધાર્મિક ને લૌકિક સત્તાઓ છૂટી પડી તે બાબત છે. આ સિદ્ધાન્ત આ સમયેજ ઉદ્ભવ્યો આથી વધારે બીજું કશું સ્વાભાવિક હોઈ શકે તેમ નહોતું. રોમન મહારાજ્યોની સત્તા પુનરુદ્દીપ્ત કરવામાં એ સમાજ નિષ્ફળ જવાથી એની પોતાની સહીસલામતીને અર્થે એણે સ્વતંત્ર બનવું પડ્યું. બધી બાજુ તરફથી એને વારવાર ભય રહેતો હોવાથી પોતાની બધી બાજુઓનું એણે રક્ષણ કરવું એ એને આવશ્યક હતું. સમાજના પૈસા, જમીન, ને સત્તા પચાવી પાડવા અને તેની બધી બાબતોમાં વચમાં પડવા વૈદેશિક પ્રજાઓ વારંવાર માથું ઘાલવા પ્રયત્ન કરતી તે દરેક ધર્માધ્યક્ષે ને ધર્મપ્રચારકે જોયું. ખ્રિસ્તિસમાજના રક્ષણનું એકજ સાધન માત્ર એમ કહેવાનું હતું કે " ધાર્મિક સમાજ લૌકિક સમાજથી તદ્દન અલાહેદો છે; તેની બાબતોમાં વચમાં પડવાનો તમારે હક નથી. " વૈદેશિક પ્રજાઓ વિરુદ્ધ ખ્રિસ્તિ સમાજનું રક્ષણ કરવામાં બીજા કોઈ પણ સિદ્ધાન્ત કરતાં આ સૌથી વધારે ઉપયોગી થઈ પડ્યો.

પશ્ચિમમાં મઠવાસીઓનો વર્ગ સ્થપાયો એ એક બીજી અગત્યની બાબત છે. એ જાણીતી વાત છે કે સેંટ બેનેડિક્ટે છઠ્ઠા સૈકામાં પશ્ચિમવાસી સાધુઓમાં એના અનુયાયીઓનો એક નવો વર્ગ સ્થાપ્યો. તે વખતે તે વર્ગ સંખ્યામાં નહિ જેવો હતો પણ પછીથી તે ઘણોજ વધી ગયો છે. આ વખતના મઠમાં રહેનારા સાધુઓ ધર્મગુરુઓના સમાજનાં અંગો ગણાતા નહોતા; હજી તેઓ માત્ર સામાન્ય લૌકિક વર્ગમાંજ ગણાતા હતા. ધર્મપ્રચારકો કે ધર્મગુરુઓ સુદ્ધાં આ વર્ગમાંથી પસંદ કરાતા હતા એ નિઃસંદેહ છે, તોપણ સામાન્ય રીતે આ સાધુઓ ખુદ ધર્મગુરુઓના વર્ગમાં પાંચમા સૈકાના અન્તમાં ને છઠ્ઠાની શરૂઆતમથીજ ગણાતા થયા. ધર્મપ્રચારકો ને ધર્માધ્યક્ષો સાધુઓના વર્ગમાં દાખલ થવા માંડ્યા; કારણ કે તેમ કરવાથી

તેઓ ધાર્મિક જીવનમાં એક નવીન પ્રવૃત્તિનો ને પ્રગતિનો માર્ગ લેતા એમ તેઓ માનતા. આમ યુરોપમાં મઠવાસીઓનો વર્ગ વધી ગયો. લૌકિક આચારો પાળનારા ધર્મગુરુઓ વૈદેશિકોની કલ્પના પર જેટલી અસર કરી શકતા તેના કરતાં આ મઠવાસીઓએ ઘણી વધારે કરી. જેમ તેમની જીવનની રીત વિચિત્ર હતી ને તેથી દબદબો ઉત્પન્ન કરતી હતી તેમ ને તેથીએ વધારે તેમની સંખ્યા તેમ કરતી હતી. લૌકિક આચારવાળા ધર્મગુરુઓ, ધર્માધ્યક્ષો, કે સાદા ધર્મપ્રચારકો વૈદેશિકોને જાણીતા હતા ને તેમને તેઓ જોવાને, તેમનું અપમાન કરવાને, ને તેમને લૂટવાને પણ ટેવાઈ ગયલા હતા. એકજ પવિત્ર સ્થળે આટલા બધા પવિત્ર માણસો રહેતા હોય એવા મઠના પર હુમલો કરવો એ ઘણું વધારે ગભીર કામ હતું. જેમ સામાન્ય પ્રજાવર્ગને ખ્રિસ્તિ ધાર્મિક સમાજમા આશ્રયસ્થાન મળતું તેમ જગલી સમયમાં ખ્રિસ્તિ ધાર્મિક સમાજને મઠો આશ્રયસ્થાન હતા. ધર્મનિષ્ઠ મનુષ્યોને તેમાં આરામ મળતો હતો.

વૈદેશિકોની સત્તાના સમયના ખ્રિસ્તિ સમાજના ઇતિહાસમાંની મુખ્ય બે બાબતો આ પ્રમાણેની છે; એક તરફ ધાર્મિક ને લૌકિક સત્તાઓ જુદી પડી તે, ને બીજી તરફ પશ્ચિમમાં આશ્રમવાસની પદ્ધતિ પ્રવર્તમાન થઈ તે.

વૈદેશિકોની સત્તાના સમયને લગભગ અન્તે રોમન મહારાજ્યને પુનરુજ્જીવિત કરવાને શાર્લામેન રાજાએ પ્રયત્ન કર્યો હતો. ધર્મસમાજને લૌકિક સમાજના રાજાની વચ્ચે ફરીથી ગાઢ સંબધ સ્થપાયો. આ ઘણી નરમાશનો સમય હતો, ને તેથી પોતાની સત્તા ઘણી વધવાને અનુકૂળ હતો. પ્રયાસ ફરીથી નિષ્ફળ ગયો ને શાર્લામેનની રાજસત્તા પડી ભાંગી; પણ એની જોડેના ગાઢ સંબંધથી ખ્રિસ્તિ સમાજને જે લાભ મળી ચૂક્યા હતા તે ટકી રહ્યા. ખ્રિસ્તિ સમાજમાં પોપની સત્તા ચોક્કસ ટોચ પર આવી.

શાર્લામેનના મોત પછી અવ્યવસ્થાની શરૂઆત થઈ, તેમાં જેમ લૌકિક તેમ ધાર્મિક સમાજ પણ સપડાઈ ગયો ને તેનાથી છૂટો પડયો તે માત્ર ફ્યૂડલ પદ્ધતિમાં ભળી જવાને માટેજ. આ એ સમાજની ત્રીજી સ્થિતિ

હતી. શાર્લમેનની સત્તા ભાગી પડવાથી જેમ લૌકિક સમાજમાં તેમ ધાર્મિક સમાજમાં ઐક્યનો નાશ થયો, ને બધું સ્થાનિક, અસમગ્ર, ને વ્યક્તિ-વિષયક થઈ ગયું. ધર્મગુરુઓની સ્થિતિમાં અગાઉ કદાપિ નહિ હતો એવો કલહ ઉત્પન્ન થયો. આ કલહ વતનદારની ભાવનાઓ ને એને લાભની વાતો, અને ધર્મગુરુની ભાવનાઓ ને એને લાભની વાતો વચ્ચેનો હતો. ધર્મના જે અધ્યક્ષો હતા તે આ બેની વચ્ચેની સ્થિતિમાં સંકડાયલા હતા. સભાઓ ને સંધિની પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરી પ્રજાકીય ધર્મસમાજને સ્થાપવાને પ્રયત્નો કરવામા આવ્યા. આજ સમયે ને ફ્યૂડલ પદ્ધતિના બોજા નીચેજ સભાઓ, પરિષદો, ને સ્થાનિક તેમજ પ્રજાકીય ગડળો મોટામા મોટી સંખ્યામા બોલાવાતા આપણે જોઈએ છીએ. ખાસ કરીને આવી રીતે ઐક્ય સાધવાને આ પ્રયત્ન ઘણા ઉત્સાહથી ફ્રાન્સમા આદરવામા આવ્યો હતો. આ વિચારનો પ્રતિનિધિ કદાચ રહીમ્સના મુખ્ય ધર્માધ્યક્ષ હિન્કમારને ગણી શકાય. ફ્યૂડલ પદ્ધતિના સમયના ખ્રિસ્તિ સમાજમાં ઐક્ય આણવાનો એનો મુખ્ય પ્રયત્ન હતો એક તરફથી લૌકિક સત્તાના સબંધમાં ધાર્મિક સમાજની સ્વતંત્રતા જાળવવા ને બીજી તરફથી પોપના સંબંધમા એ સમાજ-ની સ્વતંત્રતા જાળવવાને એ મથતો હતો. પણ જેમ રોમન મહારાજ્યના સમયમા ખ્રિસ્તિ સમાજને સુવ્યવસ્થિત કરવાના પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા તેમજ આ પ્રયત્ન પણ નિષ્ફળ નીવડ્યો. ઐક્ય સાધિત કરવાને કોઈ પ્રકારનો રસ્તો નહોતો. ખ્રિસ્તિ સમાજ હમેશ વધારે ને વધારે તૂટી જતો હતો. દરેક ધર્મગુરુ ને ધર્માધ્યક્ષ પોતાની સત્તાના મુલકમા ને પોતના મઠમાં ભરાઈ રહી અલગ રહેતો થયો. એજ કારણને લીધે અવ્યવસ્થા વધી પડી. રૂશવત ખાઈને ધર્મગુરુની પસંદગી કરવાના મોટામાં મોટા અપરાધોનો સમય આ હતો; ધાર્મિક વૃત્તિઓ તદ્દન સ્વચ્છંદીપણાથી વહેંચી અપાતી તે આ સમયે; ને ધર્મપ્રચારકોમાં સૌથી વધારે અનીતિમાન્ આચરણો જોવામાં આવતાં તે આ સમયે. આ અવ્યવસ્થાથી લોકો ને ધર્મગુરુઓનો સારો વર્ગ ઘણો દુઃખિત થતો. તેથી કંઈક સુધારાનો પવન દાખલ થતો

આપણે જોઈએ છીએ, તે સંપૂર્ણ રીતે દાખલ કરી શકે એવી સત્તા માત્ર પોપની હતી. તેથી થોડાજ વખતને અન્તરે પોપની સત્તા પ્રવર્તમાન થઈ. અગીઆરમા સૈકામાં ખ્રિસ્તિ સમાજ ચોથી સ્થિતિમાંથી પસાર થયો; તે સ્થિતિ ધર્મગુરુઓના અમલની કે આશ્રમવાસી સાધુઓના અમલની હતી. આ પ્રકારના ધાર્મિક સમાજનો ઉત્પાદક–કોઈ એક માણસ જો તે ઉત્પન્ન કરી શકે તેમ હોય તો–સાતમો ગ્રેગરી હતો.

સાતમા ગ્રેગરીને માટે એવો વિચાર બાંધવાને આપણે ટેવાયલા છીએ કે એ એક એવો માણસ હતો કે તે બધી વસ્તુઓને ચેતનરહિત કરી નાખવા માગતો, બુદ્ધિની ખીલવણી ને નીતિના વિકાસનો શત્રુ હતો, ને દુનિયાને સ્થાયી અથવા જંગલી સ્થિતિમા રાખવાને પ્રયત્ન કરતો. આનું અસત્ય કંઈ પણ ન હોઈ શકે. શાર્લામેન ને પિટર ધી ગ્રેટની પેઠે આપખુદી પદ્ધતિથી સુધારા કરવાને એ ચાહતો હતો. જેમ લૌકિક બાબતોના સંબંધમાં શાર્લામેન ફ્રાન્સમાં ને પિટર ધી ગ્રેટ રશિઆમાં સુધારકો હતા, તેમ ધાર્મિક બાબતોમાં સાતમો ગ્રેગરી હતો ખ્રિસ્તિસમાજને સુધારવાની ને તે દ્વારા સમાજને સુધારી તેમાં નીતિ, ન્યાય, ને કાયદાપૂર્વક વર્તનનો વધારો કરવાની એ ઇચ્છા ધરાવતો હતો. આ સુધારો એ ધર્મગુરુની પદવીની મારફતે, ને તેનાજ લાભાર્થે કરવા ઇચ્છતો હતો.

સુધારા ને પ્રગતિની ઇચ્છાથી જ્યારે લૌકિક સમાજ પર ધાર્મિકનો એ અંકુશ સ્થાપવા મથતો હતો તેજ વખતે તેવાજ પ્રકારના પ્રયાસ મઠોના સુધારા માટે પણ કરવામાં આવ્યો હતો. વ્યવસ્થા, શાસન, નૈતિક અંકુશોની ઇચ્છા ઉત્સાહ સાથે દર્શાવવામાં આવી હતી. મઠોમાં સામાન્ય રીતે ઉથલપાથલ થવા પામી; જૂના સાધુઓ પોતાનું રક્ષણ કરવા મડયા, પોતાની સ્વતંત્રતા ભયમાં છે એમ કહેવા લાગ્યા, વખતને અનુસરવું જોઈએ ને પૂર્વના સમય પ્રમાણે આચરણ રાખવું અસંભવિત છે તેમ આગ્રહ ધરાવતા થયા, ને બધા સુધારકોને, ગાંડા, સ્વપ્નદર્શીઓ, ને આપખુદી માણસો

તરીકે ગણવા મંડયા. નોર્મન્ડિનો ઇતિહાસ ઉઘાડો, ને તમને આ પ્રકારની ફરિયાદો વારંવાર દૃષ્ટિગોચર થશે.

આમ બધી પાસના સંજોગો ખ્રિસ્તિસમાજનું ઐક્ય ને એની સત્તા વધારી એનો લાભ સાધતા હોય એમ જણાતું હતું. એક પાસથી જ્યારે પોપની સત્તા વધી જતી હતી ને મઠોમાં નૈતિક સુધારા થયા જતા હતા. ત્યારે બીજી પાસથી કેટલાક છૂટાછવાયા પણ શક્તિમાન્ નરો વ્યક્તિઓને લાગતીવળગતી બાબતોમાં ને એના અભિપ્રાયોમાં તર્કશક્તિનો ઉપયોગ થવો જોઈએ એમ માગણી કરતા હવા. તેઓમાનો મોટો ભાગ પ્રચલિત મતો કે ધાર્મિક પન્થો પર હુમલો કરતા નહોતા; તેઓ માત્ર એટલુજ કહેતા હતા કે તર્કશક્તિને તેમની પરીક્ષા કરવાનો હક છે ને માત્ર અધિકારને આધારે તેઓ સ્વીકારાવવાં ન જોઈએ. વિચારની સ્વતન્ત્રતાની આ લડત ઉઠાવનારાઓમાં મુખ્ય આ સમયે જ્હોન એરિજેના, રોસેલિન, ને ઍબેલાર્ડ હતા.

સ્વાતંત્ર્યના આ પ્રથમ પ્રયત્ન, અન્વેષણ બુદ્ધિને સતેજ કરવાની આ પ્રથમ ઇચ્છાનું અગત્ય તરત માલૂમ પડતું હતું. ખ્રિસ્તિસમાજ પોતે પોતાનું આન્તર જીવન સુધારતો હતો, છતા આવા મતથી તેને કંઈ ઓછો ભય ઉત્પન્ન થયો નહિ. આ નવા સુધારકોની તે તરત સામે થયો, કારણ કે તેમના મત કરતા તેમની પદ્ધતિથી તેને વધારે બ્હીવાનુ હતું.

અગીઆરમા સૈકાને અન્તે ને બારમાની શરૂઆતમાં આ પ્રકારની સ્થિતિ હતી. ઇતિહાસમા પ્રથમજ આ વખતે ધર્મગુરુઓ ને સ્વતન્ત્ર વિચારકોની વચ્ચે કલહ ઉત્પન્ન થયો. ઍબેલાર્ડ ને સેંટ બર્નાર્ડના યુદ્ધો, અને સોઇસ્સિન્સ ને સેન્સની સભાઓ કે જેમા એબેલાર્ડને નિન્દવામાં આવ્યો હતો તે માત્ર આ પ્રમાણેની વસ્તુસ્થિતિનુ દર્શન છે, આ બાબત આધુનિક સુધારામાં ઘણું અગત્યનુ સ્થળ ભોગવે છે.

તેજ વખતે એક બીજી પ્રવૃત્તિ ને તે તદ્દન જુદી જાતની શરૂ થઈ હતી; નગરોમાંથી રાજ્યસભામા પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનો નગરજનોને અધિકાર આપવાનો હક સ્થાપિત કરવા વિષેની આ પ્રવૃત્તિ હતી. અસંસ્કૃત ને

અત્ર સમયની આ કેવી વિચિત્ર અસંગતિ! જે નગરજનોએ પોતાની સ્વતંત્રતા આવા ઉત્સાહથી મેળવી આ અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો તેમને જો એમ કહેવામા આવ્યુ હોત કે તર્કબુદ્ધિની સ્વતંત્રતાની લડત ઉઠાવનારા ને ખ્રિસ્તિઓ, જેને પાખંડમતાનુયાયીઓ કહેતા એવા કેટલાક માણસો પણ આ સમયે હતા તો તેઓએ તેમને પથરા મારી કે અગ્નિમાં બાળીને જીવથી મારી નાંખ્યા હોત. એબેલાર્ડ ને એના મિત્રોને એકથી પણ વધારે વાર આવી ધાસ્તી વેઠવી પડી હતી. બીજી તરફથી વિચારસ્વાતંત્ર્યને માટે લડત ઉઠાવનારા-ઓજ નગરજનોના અધિકારદાનના પ્રયત્નોને તિરસ્કારવા જેવી અવ્યવસ્થા, ને સમાજિક બંધારણની નાશતુલ્ય સ્થિતિ લેખતા હતા તત્ત્વજ્ઞાન ને સમાજ સંબધીની પ્રવૃત્તિ, ને રાજકીય ને ન્યાયપુરઃસર થતા અધિકારદાનની પ્રવૃત્તિની વચ્ચે જાણે વિગ્રહ થયો હોય એમ ભાસતુ હતું આ બન્નેનો અન્તિમ હેતુ એકજ છે એવી ખાત્રી થવાને માટે સૈકાઓની જરૂર હતી. બારમા સૈકામાં તે થવા પામી નહોતી

વ્યાખ્યાન સાતમું.

વ્યાખ્યાનનો વિષય—બારમા ને અઢારમા સૈકાઓમાં રાજસભામાં પ્રતિનિધિ મોકલવાના અધિકાર ધરાવનારા નગરોની સ્થિતિની સરખામણીનું ચિત્ર--બેવડા પ્રશ્ન--૧ લો નગરોને અધિકારદાન--પાચમાથી દશમા સૈકા સુધી ગ્રામોની સ્થિતિ-તેમની પડતી ને ફરીથી ચઢતી--પ્રજાક્ષોભ--નગરજનોને કરવામા આવેલા અધિકારદાનની સામાજિક ને નૈતિક અસરો—૨ જો પ્રતિનિધિ મોકલતા નગરોની અન્તર્વ્યવસ્થા-લોકસભાઓ સત્તાધિકારીઓ—ઉચ્ચ ને અનુચ્ચ પૌરત્વ—યુરોપના જુદા જુદા દેશોમા રાજસભામા પ્રતિનિધિ મોકલવાનો અધિકાર ધરાવનારા નગરોની સ્થિતિમા વૈવિધ્ય.

બારમા સૈકાના અંત સુધી સુધારાનાં બે મુખ્ય તત્ત્વો—ફ્યુડલ પદ્ધતિ ને ખ્રિસ્તસમાજ—એ બેના ઇતિહાસ સુધી આપણે આવ્યા છીએ. હવે ત્રીજું તત્ત્વ—નગરો—તેનો બારમા સૈકાના અન્ત સુધીનો ઇતિહાસ આપણે જોવાનો છે, ને જે દૃષ્ટિથી બીજાં બે તત્ત્વોને વિષે આપણે પરીક્ષણ કર્યું તેજ દૃષ્ટિ અહીં પણ રાખવાની છે.

ખ્રિસ્તિસમાજ ને ફ્યુડલ પદ્ધતિના કરતાં નગરોની સ્થિતિ આપણે જુદીજ જોઈએ છીએ. પાંચમાથી બારમા સૈકા સુધીના સમયમાં ખ્રિસ્તિસમાજ ને ફ્યુડલ પદ્ધતિએ સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી હતી; એ બેનો આરમ્ભકાળ, વિકાસ, ને પરિપક્વતા આપણે તપાસ્યાં છે. નગરોને વિષે એવું નથી. માત્ર અગીઆરમા ને બારમાં સૈકામાંજ તેમનુ અગત્ય ઇતિહાસમાં માલૂમ પડે છે. આ સમય પહેલાં જાણવા લાયક તેમનો ઇતિહાસ હતો નહિ કે તેમનુ અસ્તિત્વ રાજ્યકારભારના સંબંધમાં નહિ જેવું હતું તેમ નહોતું, પણ અગીઆરમા સૈકામાંજ દુનિયાની મોટી રંગભૂમિ પણ સ્પષ્ટ રીતે તે દેખાતાં થયાં, ને

આધુનિક સુધારાગનાં અગત્યનાં તત્ત્વ ગણાતાં થયાં. ખ્રિસ્તિસમાજને ફ્યૂડલ પદ્ધતિની ઉત્પત્તિ કયાં કારણોમાંથી થવા પામી ને સુધારાના કાર્યમા તેમણે શો ભાગ લીધો તેનો વિચાર કરી ઇતિહાસમાં તેમ બન્યુ હતું કે નહિ તે આપણે જોઈ શકયા હતા. નગરોના સંબંધમાં આપણને આવી અનુકૂળતા નથી, તેમની અગત્ય વધ્યાની વાતજ આપણે જોઇએ છીએ, બીજુ કંઈ જોતા નથી. હાલ તરત તો કારણોને ઉત્પત્તિ વિષેજ હુ બોલીશ. પ્રતિનિધિ મોકલનારાં નગરોના અસ્તિત્વના પરિણામ વિષે હું જે કહું છું ને યુરોપના સુધારામા તેમણે કરેલી અસર વિષે જે બોલુ છુ, તે થોડેક અંશે હું માત્ર કલ્પનાથીજ કહીશ સમકાલીન ને જાણીતી બીનાઓનો પુરાવો હુ રજુ કરી શકુ તેમ નથી. નગરોનુ અગત્ય વધ્યુ, ને પ્રતિનિધિઓ મોકલવામા એ બધાં એક સંસ્થા તુલ્ય થયા તે બાબતો પછીથી—બારમાથી પદરમા સૈકાની વચમા જોવાનાં આવે છે, ને આપણુ કહેવાનુ જે છે તે તે સમયના ઇતિહાસ સાબીત કરશે વસ્તુસ્થિતિમા આવા પ્રકારનો ફરફાર છે તે તરફ હુ ખાસ ધ્યાન ખેચુ છુ એવો ફેરફાર કરવાનુ કારણ, હું જે ચિત્ર તમારા સમક્ષ રજુ કરવા માગુ છુ તે અપૂર્ણ ને કાચુ હોવાથી તમે તે સામે વાંધો ઉઠાવો તેને અગાઉથી જવાબ આપી દેવાનો હેતુ છે. હુ એક એવી કલ્પના કરીશ કે ૧૭૮૯ ની સાલમાં, અર્થાત્ ફ્રાન્સના ભયંકર રાજ્યપરિવર્તનની શરૂઆતમા, બારમા સૈકાનો એક નગરજન એકદમ ફ્રાન્સમાં અસ્તિત્વમાં આવ્યો હોય, અને જો એને વાચતા આવડતું હોય તો એને મગજ ફેરવી નાંખે એવુ એકાદ પત્ર કે એકાદ ન્યુઝપેપર જાણે વાચવાને આપ્યુ હોય; ઉદાહરણ તરીકે, મો. **સાઇઝનુ** પત્ર—"સમાજનુ ત્રીજુ અગત્યનુ અગ કયુ?" "ત્રીજો વર્ગ કયો?" અર્થાત્ રાજ્યના કેટલાક અગત્યના અંગો કે અગત્યના વર્ગો છે? તેમા રાજા ને અમીરો મળી પડેલા બે વર્ગ સ્વીકારાય છે હવે ત્રીજો વર્ગ કયો? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપણા ધારેલા નગરજન **સાઇઝના** પત્રમાં જોશે

" અમીરો અને ધર્મગુરુઓને બાતલ કરતાં બાકી રહેલી ફ્રેન્ચ પ્રજા,

ત્રીજો વર્ગ છે." એ માણસના મગજ પર આ શબ્દોની અસર શી થશે ને હુ તમને પૂછું છું. શું એ આ શબ્દો સમજી શકશે એમ તમે ધારો છો? નહિજ, 'ફ્રેન્ચ પ્રજા' એ શબ્દો એ સમજી શકે તેમ નથી, કારણ કે એ શબ્દો જે સ્થિતિ સૂચવતા હતા તે એને અજ્ઞાત હતી, એના જમાનામાં એક એવી પ્રજા જેવી વાત કશી હતીજ નહિ; અને જો આ શબ્દો એ કદાચ સમજ્યો હશે ને સામાન્ય પ્રજા પણ રાજ્ય ચલાવનારૂ રાજ્યનુ એક અગત્યનુ અગ છે એમ તેનો અર્થ એણે ગ્રહણ કર્યો હશે તો તે બધુ એને ઉન્મત્ત ને અપવિત્ર પણ ભાસ્યુ હશે, કારણ કે એણે જે કઈ જોયુ હોય, તેથી અને એના વિચારો ને ભાવનાઓથી આ બધું તદ્દન વિરુદ્ધ છે.

આવી રીતે અજાયબ પામનાર આ નગરજનને આગળ લઈ જાઓ; આ સમયના એક ફ્રેન્ચ નગર-રહીમ્સ, બોવે, લેઓન, કે નોયો-મા એને લઈ જાઓ; એને એક બીજા પ્રકારનુ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થશે, એકાદ ગામમા એ દાખલ થાય છે તો નહિ બુરજો, કે નહિ કિલ્લાઓ, કે નહિ નગરલોકોનુ કામ ચલાઉ લશ્કર એની નજરે પડે; નહિ રક્ષણનુ કોઈ પણ સાધન એની નજરે પડે, બધુજ ખુલ્લું હોય છે, ને જે કોઈ એકદમ હુમલો કરે ને દાખલ થાય તેના હુમલાઓને માટે ખુલ્લું હોય છે, આપણો નગરજન આ નગરની સહીસલામતી વિષે શકા લાવશે; એ એને નબળુ ને સારા રક્ષણ વિનાનું ધારશે. એ અંદર દાખલ થાય છે, ને અંદર શુ થાય છે, શાસન કેવી રીતે કરાય છે, ને લોકો શુ કરે છે તેની તપાસ કરે છે. તેઓ એને કહે છે કે તેની મરજી લીધા સિવાય દિવાલ પાછળ રહેનારી એક સત્તા અર્થાત્ એક અજ્ઞાત સત્તા તેમની પાસેથી કર લે છે, કામચલાઉ લશ્કર ઉભું કરે છે, ને તેને લડાઈમાં મોકલે છે ગુન્હા તપાસનાર ન્યાયાધીશ, શહેરના કોટવાળ ને મતાદાર વિષે એ તેમને પૂછે છે ને ઉત્તરમાં એ સાંભળે છે કે નગરજનો તેમને પ્રમેદ કરતા નથી. એને ખબર પડે છે કે નગરની બાબતોનો નિર્ણય નગરજનો કરતા નથી, પણ રાજાનો નીમેલો કોઈ એકાદ માણસ દૂરથી તેમના પર રાજ્ય કરે છે વળી આગળ તેઓ એને એમ પણ

કહેશે કે તેમને પોતાને લાગતીવળગતી બાબતો પર એકઠા થઈને વિચાર કરવાનો નગરજનોને હક નથી. બારમા સૈકાનો નગરજન આથી ગુચાઈ જશે. સૌથી પહેલાં રાજ્યના ત્રીજા વર્ગને–પ્રજા વર્ગને, જે પ્રકારનો અગત્યનો ગણવામાં આવતો હતો તેથી એ ચકિત થઈગયો હતો, તે હવે એજ સ્થળે એ દાસત્વ, નિર્બલત્વ, ને નિસ્તેજ એવા પ્રકારનુ એના જોવામાં આવે છે કે આગળ અનુભવેલી કોઈ પણ વસ્તુના કરતાં તે ઘણુ વધારે ખરાબ છે. એ એક દેખાવમાંથી તદ્દન બીજાજ દેખાવમાં જાય છે–સર્વસત્તાધારી નગરજનત્વમાંથી તદ્દન સત્તારહિત નગરજનત્વના ચિત્રમા એ જાય છે. આનો ખ્યાલ, આની સમજુતી, તમે એને કેવી રીતે આપી શકશો ?

ઓગણીસમા સૈકામાં વસતા આપણે બારમા સૈકામા છીએ એમ ધારો. કોઈ પણ દેશની સામાન્ય સ્થિતિ, રાજ્યશાસન, કે સમગ્ર સમાજ વિષે આપણે ચિત્ર ખડુ કરીશુ તો નગરજનો વિષે આપણે બીલકુલ સાભળીશુ નહિ; તેઓ કોઈ પણ બાબતમાં ભાગ લેતા નથી ને તેઓને તદ્દન ક્ષુદ્ર ગણવામા આવે છે. રાજ્યમાં તેમનો કઈ હિસાબ નથી હોતો એટલુજ નહિ, પણ તેઓ પોતે પોતાની સ્થિતિ વિષે શુ વિચાર ધરાવે છે તેનો આપણે ખ્યાલ કરીશુ તો તેમના ઉત્તરો અજબ બીકણપણા ને દાસત્વની ભાષામાં અપાતા આપણને માલૂમ પડશે. અમીરો જેમના તેઓ દાસ હતા ને જેમની પાસેથી તેઓએ પોતાના હક જોરથી મેળવ્યા તે લોકો આપણને દિઙ્મૂઢ બનાવે એવા પ્રકારની ઉદ્ધતાઈભરેલી તેમના તરફ બોલી રાખે છે, પણ તેથી તેઓ આશ્ચર્ય પામતા કે ઉશ્કેરાતા નથી.

નગરમાજ આપણને દાખલ થવા દો ને ત્યાં શુ થાય છે તે જોવા દો. દેખાવ બદલાઈ જાય છે; હથિયારવાળા નગરજનોથી સુરક્ષિત એક જગાનું ચિત્ર આપણા સમક્ષ ખડુ થાય છે; આ નગરજનો પોતાના પર કર મૂકે છે. પોતાના મૅજિસ્ટ્રેટો નીમે છે ને વિચાર કરી શિક્ષા ફરમાવે છે, અને પોતાની બધી બાબતો પર વિચાર કરવાને સભા ભરી પોતે એકઠા થાય છે. આ સભાઓમાં બધાજ આવે છે; પોતાનીજ પ્રજાના અમીર

વર્ગની સામે પોતેજ લડત ઉઠાવે છે, ને તેઓ કામને માટે કામચલાઉ લશ્કર પણ જોઈએ ત્યારે ઉભુ કરે છે. ટુંકામાં તેઓ પોતાની મેળે પોતાના પર રાજ્ય કરે છે; તેઓ કુલ સત્તા ધરાવનારા છે.

નિઃસંદેહ બારમા ને અઢારમા સૈકાની વચમાં ઘણી વાતો બની ગઈ હોવી જોઈએ; સામાજિક વર્ગની સ્થિતિમાં આવો મોટો ફેરફાર આણવાને માટે ઘણા અસાધારણ બનાવો ને ઘણાં પરિવર્તનો થઈ ચૂક્યાં હોવાં જોઈએ. આ ફેરફાર થયા હોવા છતા, એમા જરાએ શક લવાય તેમ નથી કે ૧૭૮૯-ની સાલમાં ગણાતો રાજ્યનો ત્રીજો વર્ગ ઐતિહાસિક બિન્દુથી જોતા બારમા સૈકાની સભાઓમાંથીજ ઉતરી આવેલો હોવો જોઈએ.

એટલુ તો નક્કીજ છે કે આ મોટો ફેરફાર થવા પામ્યો તેની સમજુતી બારમા સૈકાના નગરોની સ્થિતિ જોવાથી આપણને નહિ મળે. એ ફેરફારના કારણો બારમાથી અઢારમા સૈકાની વચમાં બનેલા બનાવો હતા ને તે બનાવોથીજ એ ફેરફાર થવા પામ્યો હતો. છતાં એ સમયના ઇતિહાસમા પણ " રાજ્યના ત્રીજા વર્ગ " ની ઉત્પત્તિએ ઘણું અગત્યનુ કામ કર્યું છે. બારમા સૈકાના નગરોનુ ચિત્ર જો કે અપૂર્ણ હશે, તેઓ મારા ધારવા પ્રમાણે તમને આ વાત સાબીત કરી આપશે

આ સ્થિતિ વધારે સારી રીતે સમજવાને માટે નગરો વિષે બે દૃષ્ટિ-બિન્દુથી અવલોકન કરવુ જોઈએ. બે મોટા સવાલોનો નિર્ણય કરવાનો છે: પહેલો, નગરજનોને કરવામા આવેલા અધિકારદાનનો સવાલ; પરિવર્તન કેવી રીતે ને શા કારણોને લીધે થયુ તે સવાલ; નગરજનોની સ્થિતિમા તેથી શો ફેર થવા પામ્યો, સામાન્ય પ્રજા પર, અન્ય વર્ગો પર, ને રાજ્ય પર તેની શી અસર થઈ તે સવાલ; ને બીજો, નગરોની આન્તર વ્યવસ્થા, અધિકાર મેળવનારાં નગરોની અંદરની સ્થિતિ, નગરજનોનો અન્યોન્ય સંબંધ, ને નગરોમાં શા આચારવિચારો અગત્ય ધરાવતા હતા તે વિષેનો સવાલ. આ બે સવાલોનો નિર્ણય કર્યા પછી આખા યુરોપમાં નગરોની જુદી જુદી કેવી સ્થિતિ હતી તે વિષે હું કંઈક કહીશ.

નગરજનોને અધિકારદાન કરવામાં આવ્યું તે બાબત સમજવાને માટે નગરોની પાંચમાથી અગીઆરમા સૈકાની વચમાં સ્થિતિ કેવી હતી તે યાદ કરવી જરૂરની છે. જુદાં જુદાં યુરોપનાં નગરોની સ્થિતિમાં ફેરફાર ઘણો હતો; છતાં હું સામાન્ય રીતે જોવામાં આવતી વાતો પરજ ધ્યાન આપીશ, ને આમાથી જો જરા ખસીશ તો હુ જે કહીશ તે ફ્રાન્સનાં નગરોને લક્ષમાં રાખીને કહીશ.

રોમન મહારાજ્યની પડતી પછી પાંચમાથી બારમા સૈકા સુધી નગરોમાં દાસત્વએ નહોતું ને સ્વાતંત્ર્યએ નહોતું. માણસોને બનાવોનુ ચિત્ર આપવામા જેવા પ્રકારની ભૂલનો ભય રહે છે તેવોજ ભય ભાષાના ઉપયોગમા પણ રહે છે. જ્યારે કોઈ પણ સમાજને ભાષા ચિરકાળ ટકી રહ્યાં હોય, ત્યારે શબ્દો અમુક ચોક્કસ ને સંકુચિત અર્થ ધરાવતા થઈ ગએલા હોય છે. વખત જતા દરેક શબ્દમા જાતજાતના ઘણા વિચારો સમાઈ ગએલા હોય છે, ને જેવો શબ્દ ઉચ્ચારાય કે તે વિચારો તરત ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તે એકજ દિવસને લાગુ થતા બનાવથી નહિ હોવાથો બધા સમયોને વિષે સરખી રીતે લાગુ પડતા નથી. ઉદાહરણ તરીકે " દાસત્વ " ને " સ્વાતંત્ર્ય " એ શબ્દો આઠમા, નવમા, કે દશમા સૈકામાં જે બીનાઓને લાગુ પડતા હતા તેના કરતા હાલના સમયમાં ઘણા વધારે ચોક્કસ ને સંપૂર્ણ અર્થ સૂચવે છે. આઠમા સૈકામાં નગરોમાં સ્વાતંત્ર્ય હતું એમ જો આપણે કહીએ તો તે ઘણું વધારે પડતું છે; હાલના સમયમાં 'સ્વાતંત્ર્ય' એ શબ્દને આપણે એવો બહોળો અર્થવાળો કહીએ છીએ કે તે અર્થ લાગુ પડે એવી આઠમા સૈકાની સ્થિતિ નહોતી. નગરો દાસત્વની સ્થિતિમાં હતાં એમ કહીશુ તોએ આપણે એવીજ ભૂલમાં પડીશુ, કારણ કે તે સમયના નગરોની સ્થિતિનાથી તદ્દન જુદીજ સ્થિતિ એ શબ્દ અત્યારે સૂચવે છે.

હું ફરીથી કહું છું કે નગરોમાં તે સમયે દાસત્વએ નહોતું કે સ્વાતંત્ર્યએ નહોતું. દુર્બલતાને લીધે જે જે વેઠવું પડયુ તે બધુ તેમણે વેઠયુ; બળવાન્ વ્યક્તિઓ તેમના પર વારંવાર સત્તા વાપરતો ને હુમલાઓ કરતો હતા;

પણ આવી ભયંકર અવ્યવસ્થા હતી ને નગરો દ્રવ્યહીન થતાં હતાં ને વસ્તી ઓછી થતી હતી તેમ છતાં નગરો ટકી રહ્યાં હતાં ને તેમનું કેટલુંક અગત્ય પણ હજી રહ્યું હતું. ઘણાંખરાં નગરોમાં ધર્મગુરુ, ને ધર્માધ્યક્ષ હતા; તેઓ પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ કરી રાજા ને પ્રજા વચ્ચે સંબંધ કરાવવામાં કારણરૂપ થતા હતા. અને ધર્મથી તેમનુ રક્ષણ કરતા હતા. ઉપરાંત, રોમન સંસ્થાઓના પડી ભાંગેલાં ચિહ્નો પણ તે વખતે જોવામાં આવતાં હતાં. આ સમયેજ સભાઓ વારવાર બોલવાની જોવામાં આવે છે. આ નાગરિક ચેતન ને સ્વાતંત્ર્ય ધીમે ધીમે અદૃશ્ય થયું એ ખરૂ છે. અશિષ્ટતા, અવ્યવસ્થા, ને હમેશ વધતા જતા દુર્દૈવને લીધે વસ્તી વધારે ને વધારે ઘટતી ગઈ. કૃષિકર્મનું અગત્ય પણ વધતું ગયુ તેને લીધે નગરોની પડતીનું કારણ એક વધ્યુ. ધર્માધ્યક્ષોજ જ્યારે ફ્યૂડલ સમાજમાં ભળી ગયા ત્યારે તેમણે પોતાના નાગરિક જીવનની અગત્ય ઘટાડી નાંખી. છેવટે જ્યારે ફ્યૂડલ પદ્ધતિનો પૂરેપૂરો જય થયો ત્યારે નગરો જો કે તદ્દન દાસત્વની સ્થિતિમાં નહિ, તોપણ અમુક જમીનદાર અમીરના હાથમાં આવ્યાં, ને અમુક પ્રકારનુ પૂર્વે જે સ્વાતંત્ર્ય હતું તે બધુ ખોઈ બેઠેલાં થઈ પડયાં. એટલે પાંચમા સૈકાથી શરૂ કરી ફરી ફ્યૂડલ પદ્ધતિનુ બંધારણ બરાબર થયુ ત્યાં સુધી નગરો હમેશ પડતીજ સ્થિતિમાં હતાં.

એક વાર જ્યારે ફ્યૂડલ પદ્ધતિ બરાબર સ્થપાઈ, દરેક માણસ પોતાની જમીન પર સ્થાયી સ્થળ લઈ નિશ્ચિંત થયો, ને અટનની જીવનપદ્ધતિનો અન્ત આવ્યો ત્યારે કેટલાક વખત પછી નગરોનું અગત્ય પાછું વધવા માંડયુ ને તેમણે ફરીથી નવી પ્રવૃત્તિ દર્શાવવા માંડી. તમે જાણો છો તેમ જેમ જમીનની ફળ આપવાની શકિત વિષે બને છે તેમ મનુષ્યની પ્રવૃત્તિને વિષે પણ તેવુંજ છે; જ્યાં એકવાર તે બંધ પડી જાય છે કે તે ફરીથી દેખાવ દે છે ને દરેક વસ્તુને ફળદાયી ને આબાદ બનાવે છે. થોડી પણ વ્યવસ્થા ને શાન્તિની ઝાંખી થયેથી માણસ આશાવન્ત બને છે, ને આશાવન્ત થયા પછી કામ કરવા મંડી પડે છે. નગરોને વિષે આમજ

થયું, ફ્યૂડલ પદ્ધતિ જ્યાં જરાએ સ્થપાઈ કે જમીનદારોને નવી જરૂરીઆતો ઉભી થઈ, ને સુધારા ને પ્રગતિને માટે નવો ઉત્સાહ તેમનામાં પ્રેરાયો. આ જરૂરીઆતો પૂરી પાડવાને માટે તેમના વતનોમાં થોડો ઘણો વ્યાપારઉદ્યોગ ફરી શરૂ થયો, દ્રવ્ય ને વસ્તીની પાછી વૃદ્ધિ થઈ, તે બધુ ધીમું ધીમુ થયુ પણ પાછું આવ્યુ ખરૂં. વળી ગરીબથી માંડી શ્રીમંત પુરુષોને દેવળોમાં તે વખતે આશ્રય મળતો હતો; કોઈ પણ વધારે બળવાન્ માણુસ કે રાજા સતાવે તો લોકો પોતાનું સર્વસ્વ લઈ, પોતાની જમીન છોડી દઈ દેવળોને આશ્રયે જતા. જે નગરોની સ્થિતિના સુધારા પર આવા માણુસોએ પણુ અસર કરી છે; તેઓએ તેમાં દ્રવ્ય ને ઉચ્ચ પ્રકારની વસ્તી દાખલ કરી. તે ઉપરાંત, કોણુ નથી જાણુતું, કે એક વાર એક મંડળ કેટલેક અંશે સ્થપાયુ હોય તો લોકો તેમાં વધારે ને વધારે જોડાય છે? તેનાં કારણુ એ છે. તેમ કરવાથી વધારે સહીસલામતી મળે છે, ને થોડો વખત પણુ સાથે રહેવાથી અમુક જાતનો સહવાસ એવો પડી જાય છે કે પછી તેનાથી છૂટાતું નથી.

આ બધાં કારણો એકઠાં થવાથી નગરોની આબાદી ને તેમનુ બળ પાછાં વધ્યાં. પણુ તેટલેજ અંશે સહીસલામતી તેમણે પાછી મેળવી નહિ. ભટકતું જીવન અટકયું હતું તે ખરૂં છે, પણુ એ ભટકતા જીવનથી તો નવા જમીનદારો ને વિજયી યોદ્ધાઓની ઇચ્છાઓ તૃપ્ત થઈ શકતી હતી. જ્યારે તેમની લૂટવાની મરજી થતી ત્યારે તેઓ દૂર દેશ પર્યટન કરતા, ને દૂરના મુલકો પર હુમલા કરતા. દરેક જમીનદાર જ્યારે લગભગ સ્થાયી જીવન ગુજારતો થયો, ને વિજયસહિત અટન કરવાની આ ભટકણુની ધૂન તજી દેવાનું જ્યારે આવશ્યક થયું, ત્યારે પણુ તૃષ્ણાનો કે તેઓની અપરિમિત આકાંક્ષાઓનો કે તેઓની બળવાન્ ઇચ્છાઓનો પણુ કંઈ અન્ત આવ્યો નહોતો. આવી સ્થિતિમાં તેમની દાનત પાસેના લોકો પર પડી. લૂટફાટ દૂર કરવા જવાને બદલે પાસેના લોકો પર કરવા મંડાઈ. સફર મારી આવ્યા પછી ગામમાં દાખલ થતાં વ્યાપારીઓને સહીસલામતી રહેતી નહોતી; રસ્તા-

ઓ પર અમીરો ને તેમના અનુયાયીઓ હમેશ હુમલા કરતા. ઉદ્યોગ જે વખતે ફરીથી શરૂ થતો હતો તેજ વખતે સહીસલામતી પણ ઓછી થતી હતી. પોતાની મહેનતનુ ફળ માણસ ભોગવી ન શકે, તેમા જે કંઈ અંતરાયરૂપ થઈ પડે તેના કરતાં બીજા કશાથી માણસ વધારે ઉશ્કેરાતો નથી.

દશમા સૈકામા નગરોની આ પ્રકારની સ્થિતિ હતી. તેમનામાં બળ વધ્યુ હતું, તેમનુ અગત્ય વધ્યુ હતું, તેમનામાં દ્રવ્ય વધ્યુ હતું, ને રક્ષણ કરવાની તેમની વસ્તુઓ પણ વધી હતી. તેજ વખતે તેમનુ રક્ષણ પણ ઘણુ વધારે આવશ્યક થઈ પડ્યુ હતુ, કારણ કે એજ બળ, એજ વસ્તુઓ, એજ દ્રવ્ય અમીરોની ઈર્ષ્યાના કારણો થઈ પડ્યાં હતા. ઉપરાંત, સતત વિરોધની સફલતાનો ફ્યૂડલ પદ્ધતિએ ઠીક દૃષ્ટાંત આપ્યો હતો, કારણ કે સુવ્યવસ્થિત રાજ્યપદ્ધતિથી એક માણસ અનેકને તાબામાં રાખે એવુ ચિત્ર બીલકુલ એ સંસ્થામા આવતુ નહોતું, એમા તો દરેક માણસ બીજાના કાબુમા નહિ રહેવા મથતો તેનુ ચિત્ર રજુ થતુ હતું આનો દાખલો લઈ પોતાની દુર્બલતા હોવા છતાં નગરોએ અમીર વર્ગ સામાં બધી દિશાઓમા બંડ ઉઠાવ્યા

આ બનાવ બરાબર ક્યારે થવા પામ્યો તે નક્કી કરવુ કઠણ છે. સાધારણ રીતે એમ કહેવાય છે કે સામાન્ય પ્રજાને અગીઆરમા સૈકામા સ્વતન્ત્રતા ને અધિકાર બક્ષવામા આવ્યાં. પણ બધા મોટા બનાવોને વિષે એમ જોવામા આવે છે કે ફત્તેહ આવતા પહેલા ઘણા પ્રયત્નો નિષ્ફળ થાય છે. અગણિત શ્રમોને અન્તેજ, તે માણસ પોતાની જાતનુ પણ સ્વાર્પણ કરે છે, ને ત્યારેજ ઈશ્વર એને મદદ કરે છે, ને છેવટે એની ઈપ્સિત વસ્તુ સફળ થાય છે. પ્રજા સ્વાતન્ત્ર્યની બાબતમાં આમજ બન્યુ. આઠમા ને નવમા સૈકામા અધિકાર ને સ્વાતન્ત્ર્ય મેળવવાને લોકોએ કરેલા ઘણાએ પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડ્યા, તેમ છતાં એટલુએ ખરૂ છે કે એ બધાઓએ પછીની બાના પર અસર કરી, સ્વાતન્ત્ર્યને માટેનો લોકોનો જુસ્સો ફરીથી પ્રોત્સાહિત કર્યો, ને અગીઆરમા સૈકાના મોટા બંડના માર્ગ તૈયાર કર્યો.

બંડ એ શબ્દ હુ જાણી જોઈને વાપરૂ છુ. અગીઆરમા સૈકામાં

સામાન્ય પ્રજાએ અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો તે ખરેખરા બડનું, ખરેખરા યુદ્ધનું પરિણામ હતું; એ બડ, એ યુદ્ધ નગરજનોએ અમીર વર્ગની વિરુદ્ધ કર્યું હતું આ બડને વિષે શું જોવામાં આવે છે? જો બડખોરો હાર ખાય છે તો અમીર તેના કિલ્લાઓ તોડી પાડે છે; માત્ર નગરના નહિ પણ દરેક બડખોરના ઘરની આસપાસના રક્ષણો પણ તે તોડી પાડે છે. અન્યોન્યને સહાયતા આપવાને બધાયા પછી નગરજનોનું પહેલું કામ પોતાના આવાસોમાં મજબુતીથી પોતાનું રક્ષણ કરવાનું છે, ને તે આવાસોને કિલ્લાની પેઠે રક્ષિત બનાવવાનું છે. કેટલાંક નગરો કે જેનાં નામ પણ અત્યારે ભૂલી જવાયા જેવા છે તેમણે તેમના પર સત્તા ધરાવનારા અમીર સામે લાબો વખત સુધી લડત ઝીલી હતી. અન્તે હાર થવાથી ઘણા નગરજનોનાં સુરક્ષિત ગૃહો તોડી પાડવામા આવ્યા હતા.

આપણા પૂર્વજોના આવાસોની અંદર આપણે દાખલ થઇએ; તેનું બંધારણ કેવુ હતુ તે, ને તે પરથી તેઓ કેવા પ્રકારનું જીવન ગાળતા હતા એમ સમજાય તેનો આપણે અભ્યાસ કરીએ. યુદ્ધને માટેજ બધું રાખવામા આવેલુ હોય છે, બધી વસ્તુઓમા યુદ્ધનો ઉદ્દેશ જણાય છે.

આપણે સમજી શકીએ ત્યાસુધી બારમા સૈકાના નગરજનનુ ઘર આ પ્રમાણે ગોઠવણવાળુ હોય છે; સાધારણ રીતે ત્રણ માળો હોય છે, ને દરેક પર એક ઓરડો, ભાયતળીઆ પરનો ઓરડો સામાન્ય ખડ હોય છે, કુટુંબનાં માણસો ત્યા ભોજન લે છે. પહલો માળ સલામતી ખાતર ઘણો ઉંચો હોય છે; ગોઠવણમા આ વાત સૌથી વધારે ધ્યાન ખેચે એવી હોય છે. આ માળના ખડમાં નગરજન એની પત્ની સાથે આવાસ કરતો ઘણુંખરૂ હમેશ ઘરને ખુણા પડતો સાધારણ રીતે એક ચોરસ ગઢ હોય છે; યુદ્ધનુ આ એક બીજુ ચિહ્ન ને રક્ષણનુ સાધન હોય છે. બીજા માળ પર એક ખડ હોય છે તેનો ઉપયોગ બરાબર સમજાતો નથી, પણ તે ઘણું કરીને છોકરાંઓને માટે ને ઘરનાં બીજાં માણસોને માટે કામમાં આવતો. તેની ઉપર ઘણુંખરૂ સપાટ જમીન હોય છે, ને તેનો ઉપયોગ દેખીતીજ રીતે

કંઈ દૂરનુ જોવું કરવું હોય તે માટેનો હોય છે. ઘરની આખી રચના યુદ્ધનું સૂચન કરે છે. પ્રજાના સામાન્ય વર્ગે અધિકાર ને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી તેની લડતનું આ દેખીતું સ્વરૂપ હતું.

લડનાર પક્ષો ગમે તે હોય તોપણ લડાઈ અમુક વખત સુધી પહોંચી હોય છે કે પછી અવશ્ય સલાહ થાય છે. સામાન્ય પ્રજાવર્ગ ને તેમના વિરોધી વર્ગની વચ્ચે થતી સલાહના પત્રો તેમના ભવિષ્યના હકોની સનદો બનતા, નગરોના હકોની સનદો નગરજનો ને અમીરોની વચ્ચે થએલી સલાહોના માત્ર કરારપત્રો કે સંધિપત્રો હતી.

બંડ સામાન્ય હતું. 'સામાન્ય' એ શબ્દ હું વાપરૂં છુ તેથી એમ ન માનશો કે આખા દેશમાં ઐક્ય કે સંધિ હતી; તેથી ઉલટીજ સ્થિતિ હતી. પ્રજાવર્ગની સ્થિતિ ઘણુંખરૂ બધેજ એક પ્રકારની હતી; એકજ જાતના ભયની તેમને ધાસ્તી હતી, એકજ જાતનું દુઃખ તેમના પર પડતું હતું. વિરોધ ને રક્ષણનાં લગભગ એક સરખાંજ સાધનો પ્રાપ્ત કરીને તેમણે લગભગ એકજ સમયે તેનો ઉપયોગ કર્યો. દાખલાનો પણ ચેપ લાગ્યો હશે; એક કે બે નગરોને મળેલા વિજયની આ અસર હશે. કેટલીક વખતે મળેલી સનદો પણ એકજ જાતની લખાએલી જોવામાં આવે છે. પણ દાખલા ધારવામાં આવે છે એટલી અસર થઈ હશે એ વાતની મને શંકા છે. પત્ર-વ્યવહાર વા અન્ય વ્યવહાર અઘરો ને ક્વચિત્ બને એમ હતું, ને ઊડતી વાતો અચોક્કસ ને છૂટી છવાયી આવતી. વધારે સંભવિત તો એ છે કે બંડો થવાનું કારણ એકજ પ્રકારની સરખી વસ્તુસ્થિતિ હતી, ને તે સામાન્ય ને સ્વતંત્ર રીતે ઉદ્ભવતાં હતા. 'સામાન્ય' શબ્દ હું વાપરૂ છું તેથી હું એમ કહેવા માગુ છુ કે બંડો ઘણુંખરૂં બધે ઊઠતાં, બાકી હું જાણું છું કે તેનાં કારણો ખાસ ને સ્થાનિક હતાં, દરેક નગર તેના અમીરો સામે તેના ખાસ સંજોગોને લીધેજ લડત ઉઠાવતું ને બધું જે બનતું તે અમુક તેના સ્થળમાંજ બનતું.

એ લડાઈમાં હારજીતની વારાફરતી ઉથલપાથલ ઘણી થતી હતી. વિજય

વારાફરતી થતો હતો એટલુંજ નહિ, પણ સલાહશાન્તિ થઈ ગઈ હોય એમ જણાતું હતું પછીએ, અને કરાર મુજબ એકબાજાના હકોની સનંદ સોગનપૂર્વક કબુલાયા પછી સુદ્ધા તે તોડવામાં આવતી ને તેનો ઈનકાર કરાતો હતો. આ વિગ્રહમાં થતી ઉથલપાથલના રાજાઓ ઘણો ભાગ લેતા રાજસત્તા વિષે ખાસ બોલતા આ બાબત વિષે હુ વિશેષમા બોલીશ. પ્રજાવર્ગે અધિકાર ને સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કર્યાં તેના સબંધમા રાજસત્તાએ કરેલી અસરની ઘણી સ્તુતિ કરવામા આવે છે; તે સ્તુતિ કદાચ ઘણી અણઘટતી રીતે વધારે છે, અને કેટલીક વખત એ અસરની કિમત ઓછી આન્કવામા આવે છે, ને કેટલીક વખત તેનો ઈનકાર કરવામાં આવે છે. હાલ તો હુ માત્ર એટલુજ કહીશ કે એ સત્તા વારવાર વચમા પડતી હતી, કેટલીક વાર નગરોની વહારે ને કેટલીક વાર અમીરોની; ઘણી વાર એણે વિરોધી ભાવ ભજવ્યા છે; કેટલીક વાર એક નિયમ સ્વીકારી તો કેટલીક વાર બીજાને સ્વીકારી એણે માથુ ઘાલ્યુ છે એના ઉદ્દેશો ને કાર્યો એણે વારવાર બદલ્યાજ કર્યા છે. પણ સમગ્ર રીતે જોતા એણે ઘણી અસર કરી છે, ને તે, નઠારા કરતા સારી વધારે કરી છે.

આવી રીતની ઉથલપાથલો થતી હતી ને વારવાર સનદો તોડવામાં આવતી હતી તેમ છતા નગરો બારમા સૈકામા અધિકાર ને સ્વાતંત્ર્ય પૂરેપુરા પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા. એક સૈકા સુધી આખુ યુરોપ ને ખાસ કરી ફ્રાન્સ બડોથી ઉકળેલુ રહેતું હતું. તેમાં વધારેઓછી, થોડીવત્તી લાભકારક સનદોથી હવે શાન્તિ પ્રસરી ગઈ. નગરસભાઓએ થોડીવત્તી સહીસલામતી સાથે એ હકો ભોગવ્યા, પણ છેવટે ભોગવ્યા ખરા. આ પ્રમાણે એ હકો સાબીત થયા.

હવે આ મોટા બનાવથી ફેરફાર શુ થયા ને નગરોની સ્થિતિમાં તેની શુ અસર થઈ તે જોવા આપણે પ્રયત્ન કરીએ.

પ્રથમ તો શરૂઆતમાંની રાજ્યની સ્થિતિ પર અસર કરી તે શું? જે બન્યુ ને બહુ સ્થાનિક હતું.

પણ આમ કહેતાં પહેલાં એક વાત કહેવી જોઈએ. નગરજનો ને રાજાની વચ્ચે હવે એક જાતનો સંબંધ બંધાતો થયો. સનદ અપાઈ ગયા પછી અમીરોની સામે થવુ હોય તો કેટલીક વાર નગરજનો રાજાની મદદ માગતા. વળી કેટલીક વાર નગરજનોની વિરુદ્ધ અમીરો રાજાની મદદ માગતા. બન્નેમાથી દરેક પક્ષની માગણીથી રાજસત્તા પતાવટ માટે વચમાં પણ પડતી, ને તેને લીધે નગરજનો ને રાજાની વચ્ચે ગાઢ સંબંધ ઉત્પન્ન થવા પામ્યો. આ સંબધને આધારેજ સામાન્ય રાજસત્તાની સાથે પણ નગરજનો સંબંધ ધરાવતા થયા.

તેમ છતાં પણ ફેરફાર બધો સ્થાનિક હતો. અધિકારદાનને લીધે એક નવો સામાન્ય વર્ગ ઉભો થયો. પ્રજાવર્ગમા ઐક્ય કઈ થયુ નહોતું, તેનામાં કઈ એક જુદુ પ્રજાકીય અસ્તિત્વ ઉદ્‌ભવ્યુ નહોતુ. પણ દેશમાં એકસરખી સ્થિતિમાં રહેનારો, એકસરખી બાબતોમાં જેમનું હિતાહિત હોય એવો, ને એકસરખા આચારવિચાર ધરાવનારો એક મધ્યમ વર્ગ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. તે વર્ગમા ધીમે ધીમે ઐક્યની ભાવના સ્વાભાવિક રીતેજ થયા વિના રહે તેમ નહોતું નગરજનોએ સ્થાનિક સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કર્યુ-જમીનદાર વર્ગ તરફથી તેમણે અધિકારની સનદો પ્રાપ્ત કરી, તેને પરિણામે અવશ્યેજ એક મધ્યમ વર્ગ અસ્તિત્વમાં આવ્યો.

એમ નહિ ધારવુ જોઈએ કે આ વર્ગ ત્યાર પછીથી જેવો થયો છે તેવોજ તે વખતે પણ હતો. એની સ્થિતિ બદલાઈ છે એટલુજ નહિ, પણ જે વર્ગના માણસોનો એમાં સમાવેશ થતો હતો તેમા પણ ફેરફાર થઈ ગયો છે. બારમા સૈકામાં એ વર્ગ ઘણુંખરૂં માત્ર થોડો વેપાર કરનારા વ્યાપારીઓનો ને નગરમા વસતા નાના નાના જમીનદારો કે ઘરધણીઓનો બનેલો હતો. ત્રણ સૈકા પછી આ ઉપરાંત વકીલો, દાક્તરો ને સ્થાનિક મૅજિસ્ટ્રેટોનો મધ્યમ વર્ગમાં સમાવેશ થતો હતો. મધ્યમ વર્ગ ધીમે ધીમે ઉભો થયો હતો ને તેના ભાગો ઘણા જુદા જુદા હતા. અને તેના ઘણા વિભાગ હતા. તેના ઇતિહાસમાં સાધારણ રીતે આ બાબતની હકીકત પૂરી પાડવામાં આવતી

નથી. એ વર્ગે ભવિષ્યમાં જે ભાગ ભજવ્યો તે સમજવાને માટે આ ઇતિહાસ જાણવો આવશ્યક છે. જ્યાંસુધી એ વર્ગમાં મૅજિસ્ટ્રેટો કે સાક્ષરોનો સમાવેશ થયો નહોતો, ત્યાંસુધી જે પ્રકારનું અગત્ય એણે સોળમા સૈકામા મેળવ્યુ તે પ્રાપ્ત કર્યું નહોતું. એ વર્ગની ચઢતીપડતીની બરાબર સમજુતી મેળવવી હોય તો નવા નવા ધંધાઓ, નવી નવી સામાજિક સ્થિતિઓ, ને નવા નવા વિચારો જે ઉદ્ભવ્યા તેનો બરાબર ખ્યાલ મેળવવો જોઈએ. બારમા સૈકાના તો મેં કહ્યું તેમ મધ્યમ વર્ગમાં નાના નાના વ્યાપારીઓ, જમીનદારો, ને ધણીધણીઓનોજ સમાવેશ થતો હતો. યુરોપના મધ્યમ વર્ગની અહીં આપણે આરંભક સ્થિતિ જોઈ શકીએ છીએ.

સામાન્ય પ્રજાવર્ગે સ્વાતન્ત્ર્ય પ્રાપ્ત કર્યું, ને નગરજનોએ અધિકાર મેળવ્યા તેની ત્રીજી મોટી અસર એ થઈ કે જુદા જુદા વર્ગોમા સ્પર્ધા ને વિગ્રહ ઉત્પન્ન થયા. આ વાત આધુનિક ઇતિહાસમા ઘણો અગત્યનો ને મોટો ભાગ લે છે. સમાજના જુદા જુદા વર્ગોની સ્પર્ધાથીજ આધુનિક યુરોપની ઉન્નતિ થવા પામી છે. મે અગાઉ જેમ કહ્યું છે તે પ્રમાણે અન્ય સ્થળોએ આ સ્પર્ધા ને આ વિગ્રહનુ જુદુજ પરિણામ આવ્યુ હતું. દાખલા તરીકે, એશિયામાં એક વર્ગ સંપૂર્ણ રીતે વિજય મેળવતો ને આબાદ થતો. વર્ગોને બદલે જાતિઓની વ્યવસ્થા ઉદ્ભવી, ને સમાજનું ચેતન નષ્ટ થયુ—એ જડ થઈ ગયો. ઈશ્વરની કૃપાથી યુરોપમા આમાનું કશુ બન્યુ નહિ. એકે વર્ગ અન્ય વર્ગ પર વિજય મેળવવા કે તેને દબાવી દેવા ફત્તેહમાન થયો નથી. એ વિગ્રહ જડતા ને સ્થિરતાનુ કારણ ન બનતાં પ્રગતિ આણવાને સાધનરૂપ બન્યો છે; આમ અંદર અંદરની સ્પર્ધાથી કલહ કે યુદ્ધ ન થવા પામતાં ઐક્ય ને પ્રગતિ સાધિત થયાં છે, ને અન્તે યુરોપની ઉન્નતિમા ને પ્રજાકીય ઐક્ય કરવામાં આ બધુ ઘણું ફળદાયી નીવડ્યુ છે.

જે પરિવર્તન વિષે આપણે વિચાર કરીએ છીએ તેની દેખીતી ને સામાજિક અસરો આ પ્રમાણેની છે. એની નીતિ પર કેવી અસર થઈ, નાગરિક જનોના આન્તર જીવન પર શી અસર થઈ, ને આ નવી સ્થિતિમાં

તે લોકોનું વર્તન શા પ્રકારનું થયું તેનું હવે આપણે અન્વેષણ કરીએ

માત્ર બારમાજ સૈકામાં નહિ પણ પછીના સમયમાં પણ નગરજનો, ને રાજ્ય ને રાજ્યસત્તાની વચ્ચેના સંબંધ વિષે વિચાર કરતાં એક વાત આપણું ધ્યાન ખેંચ્યા વિના રહેતી નથી. નગરજનો અતિશય ભીરુત્વ દાખવતા હતા, રાજ્યની બાબતોમાં જે કહેવું હોય તે કહેવાની બાબતમાં તેઓ ઘણોજ વિનય દર્શાવતા, ને થોડેકથી—સહેલાથી સંતુષ્ટ થતા હતા. કંઈ કરી બતાવવા, સુધારવા, કે સત્તા વાપરવાનો રાજખટપટનો જે ખરો પવન હોય તેમાંનું એમનામાં કશું જોવામાં આવતું નહોતું, ને વિચારસ્વાતંત્ર્ય કે ઉચ્ચ અભિલાષાઓ સૂચવે એવું પણ કશું નહોતું.

રાજનીતિના ક્ષેત્રમાં ઉચ્ચ અભિલાષાઓ ને વિચારસ્વાતંત્ર્ય બે બાબતોને લીધેજ ઉદ્ભવવા પામે છે. એક તો પોતાને વિષે ઘણીજ મોટાઈની લાગણી, બીજાઓનાં ભાવી પર ઘણી સત્તા ભોગવવાની લાગણી હોવી જોઈએ; અથવા તો, બીજું, પોતાના વિચારોની બાબતમાં તદ્દન સ્વતંત્રતા, અન્ય પુરુષથી જરાએ દબાયા વગર કામ કરી શકવાની સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ. આ બેમાંથી એકાદ કારણને લીધેજ કંઈ પણ મોટું કામ કરી શકવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થવા પામે છે.

મધ્યકાલીન યુગના નગરજનોને વિષે આ બેમાંની એકે સ્થિતિ થવા પામી નહોતી. આ નગરજનો માત્ર પોતાનેજ કામના હતા, પોતાના નગર કે રાજ્યની સ્થિતિ પર તેઓ કંઈ અસર કરી શકતા નહોતા. પોતાના સ્વાતંત્ર્યની પણ કંઈ મોટી ભાવના તેમનામાં હોઈ શકે તેમ નહોતું. તેમને વિજય મળ્યો તે નકામો હતો, તેમને સનદો મળી તે પણ નકામી હતી. નગરજન પોતાની પાસે રહેનાર ને પોતે જેના પર તરતજ જય મેળવ્યો હોય એવા, ઉતરતા દરજ્જાના જમીનદાર સાથે પોતાને સરખાવતા પણ પોતાના ઘણુંજ ઉતરતા ગુણનો ખ્યાલ ભૂલતો નહોતો; જમીનદારના મગજમાં સ્વાતંત્ર્યનો જે અભિમાન ભર્યો પવન જોવામાં આવતો હતો તે એનામાં નહોતો. એની પોતાની સ્વતંત્રતાજ જાણે એ પોતાને બળે નહિ પણ પોતાની

મંડળીના બળે ભોગવતો. આ કારણને લીધેજ માત્ર બારમા સૈકામાં નહિ, પણ પછીના વખતોમાં પણ, નગરજનોના જીવનમાં જો કે દૃઢ ને સ્વતંત્ર વર્તન જોવામાં આવતું હતું, તોએ તેનીજ સાથે સંકોચ, બીકણપણું, નાહિંમત દર્શાવે એવું શરમાળપણું, ને બાપાની નમ્રતા જોવામાં આવતા હતાં. તેમને મોટાં કામ કરવાનો શોખ નહોતો ને જ્યારે સંજોગોને લીધે તે તેમને કરવાંજ પડતાં ત્યારે તેઓ ગભરાતા ને ગુંચવાતા, તેમને એમ લાગતું કે તેમને માટે જે કર્મક્ષેત્ર છે તેમાંથી તેઓ બહાર ખસી ગયા છે, ને તેમાં પાછા જવા ચહાતા, ને તેથી તેઓ નમ્રતાથી કામ લેતા. આ પ્રમાણે યુરોપના ઇતિહાસમાં ને ખાસ કરીને ફ્રાન્સમાં માલૂમ પડે છે કે મધ્યમ વર્ગ પ્રતિ જન કે માન, ઉચ્ચ લાગણી કે ખુશામત સુદ્ધા રાખવામાં આવ્યાં છે, છતા એનો ડર ક્વચિતજ રાખવામાં આવ્યો છે. એના વિરોધીઓ પર એ વર્ગ મહત્ત્વ કે મદની છાપ પાડી શક્યો નથી. મધ્યમ વર્ગની આ પ્રકારની નબળાઇથી નવાઇ પામવા જેવું પણ કશું નથી આનુ મુખ્ય કારણ એ વર્ગની ઉત્પત્તિ, ને એ વર્ગે અધિકાર કેવી રીતે પ્રાપ્ત કર્યો તેમાજ રહેલુ હતું ગમે તે સંજોગોમાં પણ ઉચ્ચ અભિલાષા રાખવાની વૃત્તિ, રાજકીય વિચારોનો વિકાસ ને તેમાં દૃઢતા, દેશની બાબતોમાં સત્તા વાપરવાની ઇચ્છા, માણસના માણસ તરીકે મહત્ત્વનો સપૂર્ણ વિશ્વાસ—આ બધી યુરોપની પ્રજાઓની ભાવનાઓ તદ્દન આધુનિક છે

બીજી તરફથી સ્થાનિક કલહોને લીધે પોતાના નાના ક્ષેત્રમાં તેમને એવી તો દૃઢતા, એવો તો અભિનિવેશ, એવી તો ધીરજ રાખવી ને બતાવવી પડતી કે તેનાથી ચઢીઆતી દૃઢતા, અભિનિવેશ, ને ધીરજ જોવામાં આવ્યાં નથી. તેમને કરવાનુ કાર્ય એટલુ તો કઠણ હતું કે તેમને અનુપમ પરાક્રમ દર્શાવવું પડતું હતું. પણ તેને લીધેજ તેમણે એવી તો મરદામી ને એવી તો આગ્રહની શક્તિ પ્રાપ્ત કરી છે કે તેવી શક્તિ આધુનિક સમયના સહેલી પ્રવૃત્તિઓમાં ઉદ્ભવતી નથી.

નગરજનોએ અધિકાર ને સ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યાં તેની આ સામાજિક કે

નૈતિક અસરોમાંની એકે અસર બારમા સૈકામાં પૂરેપૂરી ફળીભૂત ને દૃશ્ય-માન થઈ નહોતી. તે બધી અસરો માત્ર પછીના સૈકાઓમાંજ જોવામાં આવે છે. છતાં, બીજ, પૂર્વની સ્થિતિમાં ને સ્વાતંત્ર્ય મેળવતી વખતે નંખાયાં હતાં. તે નક્કી છે. હવે બારમા સૈકાના નગરની અંદરની સ્થિતિની હું પરીક્ષા કરીશ. એમાં કેવી રીતની વ્યવસ્થા હતી તે આપણે જોઈએ.

શહેરી સભાઓની સત્તાની પદ્ધતિ, આધુનિક પ્રજાઓને રોમન મહારાજ્યની મ્યુનિસિપલ પદ્ધતિ પરથી મળી છે તે વિષે બોલતાં મેં તમને કહ્યું હતું કે રોમન મહારાજ્ય ઘણી મ્યુનિસિપૅલિટિઓની નગરમંડળોની એકત્રિત સભાથી બનેલું હતું. આ બધા નગરોમાંનુ દરેક નગર મૂળ રોમની પેઠે સ્વતંત્રતા ધરાવતું એક નાનુ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય હતું; પોતાની મેળેજ તે સલાહ ને લડાઈ કરી શકતું, ને યોગ્ય લાગે તેમ પોતાનુ રાજ્ય કરી શકતું હતું. જેમ જેમ દરેક નગરનું સ્થાનિક રાજ્ય રોમન મહારાજ્યમાં સમાતું ગયુ તેમ તેમ આવી સ્થાનિક સત્તા દરેક નગરમાંથી જતી ગઈ ને રોમમાં વસતી ગઈ સર્વોપરિ સત્તા હવે રોમની સભાએ પ્રાપ્ત કરી ને સ્થાનિક સભાઓએ કે મ્યુનિસિપૅલીટીઓએ રાજ્યસત્તા ખોઈ. તે સભાઓ રાજ્યશાસન કરતી બંધ થઈ ને નગરોની અન્તર્વ્યવસ્થા કરવાનાં મંડળો તરીકે ઉપયોગી રહી. રોમન મહારાજ્યમા આ પ્રમાણેનુ મોટુ પરિવર્તન થયુ જોવામા આવે છે. શહેરી સભાઓ હવે સ્થાનિક બાબતોનુ નિરાકરણ કરનારી, ને નગરનીજ લાગતીવળગતી બાબતો-ની વ્યવસ્થા કરનારી સભાઓ થઈ ગઈ; અર્થાત્ એ સભાઓ રાજ-સભાઓ મટી હાલના સમયની મ્યુનિસિપૅલિટિઓ જેવી થઈ ગઈ. નગરો ને તેમાની સંસ્થાઓની રોમન મહારાજ્યની પડતીને સમયે આ પ્રકારની સ્થિતિ રહી હતી. ત્યાર પછી વૈદેશિક સ્થિતિને લીધે જે અવ્યવસ્થા થઈ તેમા બધી જાતના વિચારો ને બધી બાબતોનો ગોટાળો થઈ ગયો હતો; રાજ્યસત્તા ને વ્યવસ્થાનાં બધાં લક્ષણો ગુંચવાઈ ગયાં હતાં. માત્ર આવશ્યકતાને લીધે જેમ બનતું તેમ બનતું હતું. દરેક સ્થળે રાજા કે વ્યવસ્થાપક જેમ સંજોગોને અનુકૂળ હોય તેમ જોવામાં આવતો. નગરોએ પોતાની સહી-

સલામતી પાછી મેળવવા જ્યારે બંડો ઉઠાવ્યાં, ત્યારે રાજ્યસત્તા પાછી પ્રાપ્ત કરી. આમ થવાનું કારણ કોઈ પણ પ્રકારની રાજ્યનીતિની પદ્ધતિ સંબંધી વિચારો અમલમા મુકવાનો કંઈ હેતુ કે આત્મગૌરવ દર્શાવવાનો કંઈ હેતુ નહોતો. માત્ર અમીર વર્ગની સામે ટક્કર ઝીલી શકાય એ હેતુથીજ નગરજનોએ કામચલાઉ લશ્કર ઉભુ કરવાનો હક, લડાઈને ચલાવવાને માટે કર નાખી શકવાનો હક, ને પોતાના સરદારો ને મૅજિસ્ટ્રેટો પોતેજ પસંદ કરી શકવાનો હક પોતાની મેળેજ ધારણ કરી લીધા હતા. આ પ્રમાણે રોમની પડતી પછી નગરસભાઓએ ખોએલી રાજ્યસત્તા નગરોમાં પાછી આવી. નગરો પાછા સર્વોપરિ સત્તા ધરાવનાં થયા. તેમણે પ્રાપ્ત કરેલા સ્વાતન્ત્ર્યનુ રાજ્યસંબંધી વ્યાવહારિક સ્વરૂપ આવુ છે.

આ સર્વોપરિ સત્તા સંપૂર્ણ રીતે નગરોને પ્રાપ્ત થઈ હતી એમ માની લેવાનુ નથી. કેટલીક વાર અમીર જાતે નગરમાં મૅજિસ્ટ્રેટ નીમવાનો હક ધરાવતો હતો, તો કેટલીક વાર મહેસુલ લેવાનો એનો હક જળવાઈ રહ્યો હતો, ને કેટલીક વાર એને અમુક ચોક્કસ દાણ આપવામાં આવતું હતું. કેટલીક વાર આવી પ્રકારની સત્તા રાજાનાજ હાથમાં રહેલી જોવામાં આવતી હતી.

નગરો ફ્યૂડલ પદ્ધતિની અસર નીચે આવી ગયા પછી તેમાં આશ્રિતો ને અધિકારી વર્ગોના ભાગ જોવામાં આવતા હતા. જમીનદાર અમીરવર્ગ ફ્યૂડલ પદ્ધતિ પ્રમાણે આશ્રિતો પર જે સત્તા ભોગવતો હતો, તે સત્તા કેટલેક અંશે નગરોએ હવે પ્રાપ્ત કરી. ફ્યૂડલ પદ્ધતિ પ્રમાણેના નગરજનોના હકો, ને જમીનદાર અમીરવર્ગ સામે બંડોમાં ફાવી જે અધિકાર ને સ્વાતન્ત્ર્ય મેળવતો તે હકો જુદી જુદી જાતના હોવાથી ગુંચવણ ઉત્પન્ન થઈ.

નગરોની આન્તર વ્યવસ્થા અગાઉ કેવા પ્રકારની હતી તે આ પ્રમાણે આપણે જોયું. બધા રહેવાસીઓ મળીને નગરની સભા બનતી. નગરમાં વસનારા બધા લોકોને શપથ લેવો પડતો, ને તેવા બધા માણસોને ઘટાના નાદથી સામાન્ય સભામાં બોલાવવામાં આવતા. ત્યાંજ તેઓ મૅજિસ્ટ્રેટો પસંદ કરતા.

મેજિસ્ટ્રેટોની સંખ્યા ને તેમના પ્રકાર ઘણી જાતોનાં હતાં. મૅજિસ્ટ્રેટો એક વાર નીમાયા પછી સભા વિસર્જન કરવામાં આવતી, ને મૅજિસ્ટ્રેટો કર્કશ સ્વેચ્છાથી નિરંકુશ શાસન ચલાવતા. નવી પસંદગી અથવા પ્રજાકીય બંડો સિવાય તેમના પર કોઈ જાતનો અંકુશ ન હોવાથી તેમની બીજી રીતે કંઇ જવાબદારી નહોતી.

નગરોની આન્તર વ્યવસ્થામાં બે તત્ત્વો મુખ્ય જોવામાં આવતાં હતાં. તે તમે હવે સમજ્યા હશો. એક, નગરવાસીઓની સામાન્ય સભા, ને બીજી લગભગ નિરંકુશ સત્તા ધરાવનારી મૅજિસ્ટ્રેટોની સત્તા. નિયમિત સત્તા સ્થાપવાનું કામ વસ્તુસ્થિતિમાંજ અસંભવિત હતું. નગરોમાં રહેનાર વર્ગની વસ્તીનો મોટો ભાગ અજ્ઞાન, જગલી સ્થિતિ, ને ક્રૂરતાવાળો હતો, ને તેથી તેમને અંકુશમાં રાખવાનું કામ અશક્ય હતું જેમ પૂર્વે નગરજન ને અમીરના સબંધમાં નહિ જેવી સહીસલામતી જોવામાં આવતી હતી તેમ થોડાજ વખત પછી નગરોની અંદરની સ્થિતિ પણ થઈ છતાં ઘણો જલદીથી, એક ઉચ્ચ મધ્યમ વર્ગ થવા પામ્યો હતો. તેનાં કારણો તમે સહેલથી સમજી શકશો. કેટલાક પૈસાદાર ને ઉંચી પદવી ધારણ કરનારા મધ્યમ વર્ગના લોકો જોકે મધ્યમ વર્ગના હોવાથી અનુચ્ચ પદ ધારણ કરતા હતા, છતા સમાજમાં તેઓ ઉપયોગી હોવાને લીધે ને ઉચા ધંધાઓના રોકાયલા હોવાથી નગરની વ્યવસ્થાની બાબતોમાં અગત્યની અસર કરી શકતા નગરોમાં મધ્યમ વર્ગના તે વખતે બે પેટા ભાગ હતા, એક, ઉચ્ચ મધ્યમ વર્ગ, ને બીજો, બધીજ જાતની ભૂલો ને દુર્ગુણોમાં સપડાતો સામાન્ય પ્રજાનો અનુચ્ચ મધ્યમ વર્ગ. ઉચ્ચ મધ્યમ વર્ગને એક પાસથી સામાન્ય હલકા પ્રજાવર્ગને કાબુમાં રાખવાનું, ને બીજી પાસથી પોતાની સત્તા પાછી સ્થાપવા, નગરોના જૂના શેઠો—અમીરો મથતા હતા. તેમના પ્રયત્નોને કાબુમાં રાખવાનુ મુસ્કેલીભરેલું કામ હતું. ઠેક સોળમા સૈકા સુધી માત્ર ફ્રાન્સમાં નહિ પણ આખા યુરોપમાં એ વર્ગની સ્થિતિ એવી હતી. ઘણીખરી યુરોપની પ્રજાઓમાં ને ખાસ કરી ફ્રાન્સ નગરની સભાઓ રાજકીય બાબતો પર જોઈએ

તેટલી અસર કરી શકતી નહોતી તેનુ મુખ્ય કારણ કદાચ આજ હતું. એ બાબતોને લીધે તેમની અંદરજ સુલેહ જળવાતી નહોતી; અનુચ્ચ મધ્યમ વર્ગ અથવા તો હલકા પ્રજાવર્ગમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો અસ્ત, નિરંકુશ, ને પ્રબળ પવન હતો, ને તેને પરિણામે ઉચ્ચ પ્રજાવર્ગમાં ક્યાં તો રાજાના સંબંધમાં કે જૂના અમીરોના સબંધમાં કરારો કરતાં કે નગરોની અંદર સુલેહ શાંતિ સ્થાપવાની બાબતમાં ઘણી નબળાઈ જોવામાં આવતી હતી. આ દરેક બાબતને લીધે રાજ્યમાં નગરસભાઓની અસર ઓછી થયા વિના રહે તેમ નહોતું

હુ ભૂલતો ન હોઉં તો નગરોએ અધિકાર ને સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કર્યા, ને આન્તર વ્યવસ્થા મેળવી તેનુ મુખ્ય સ્વરૂપ, ને તેનાં સામાન્ય પરિણામો આ પ્રકારના હતા

વ્યાખ્યાન આઠમું.

વ્યાખ્યાનનો વિષય—યુરોપના સુધારાના સામાન્ય ઇતિહાસનું સિંહાવલોકન-એનું ખાસ ને મુખ્ય સ્વરૂપ—કયે સમયે તે જોવામાં આવ્યું—બારમા સોળમા સૈકા સુધીના યુરોપની સ્થિતિ—ધાર્મિક યુદ્ધોનું સ્વરૂપ—તેમના નૈતિક ને સામાજિક કારણો—તેરમા સૈકાઓમાં આ કારણો ભાગ્યેજ જોવામા આવતાં હતા—ધાર્મિક યુદ્ધોની સુધારા પર અસર

યુરોપના સુધારાના ઇતિહાસના ત્રણ મોટા યુગો પાડી શકાય તેમ છે. પહેલો, ઉત્પત્તિ યુગ. આ સમયે જુદાં જુદાં તત્ત્વો અવ્યવસ્થામાંથી છૂટાં પડી અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. આ યુગ લગભગ બારમા સૈકા સુધી પહોચ્યો. બીજો, પ્રયત્નનો યુગ. સામાજિક વ્યવસ્થાના જુદાં જુદા તત્ત્વો આ સમયે એકઠાં થવા માંડયાં. ત્રીજો, વિકાસનો યુગ. આ સમયે યુરોપનો સમાજ અમુક સ્વરૂપમાજ ને અમુક ઉદ્દેશને અનુસરીનેજ આગળ વધતો કે ઉન્નત થતો થયો. આવી સ્થિતિ સોળમા સૈકામાં શરૂ થઈ ને તે હવે પ્રવર્તમાન છે.

યુરોપના સુધારાનુ સિંહાવલોકન આ પ્રમાણે જણાય છે. હવે આપણે બીજા યુગ પર આવીએ છીએ.

જે યુગ વિષે આપણે બોલીએ છીએ તેમાં પહેલામાં પહેલો મોટો બનાવ ધાર્મિક યુદ્ધોનો આપણી નજરે પડે છે. એ યુદ્ધો અગીઆરમા સૈકામાં શરૂ થયાં, ને બારમા ને તેરમા સૈકા સુધી પહોંચ્યાં. ખરેખર, એ ઘણો મોટો બનાવ હતો, કારણ કે જ્યારથી એ પૂરો થવા પામ્યો છે, ત્યારથી વિચારશીલ તવારીખકારોનું મગજ એમાં પોરવાયા વિના રહ્યું

નથી. એનો હેવાલ વાંચતાં પહેલાં પણ, બધાઓ અગાઉથી જોઈ શક્યા છે કે મોટા બનાવોમાંનો એ એક એવો બનાવ હતો કે લોકોની સ્થિતિજ તદ્દન બદલી નાંખે. બનાવોનો કાર્યકારણ સંબંધ બરાબર સમજવાને તેનો અભ્યાસ તદ્દન આવશ્યક છે.

ધાર્મિક યુદ્ધોનું પ્રથમ ખાસ લક્ષણ એ છે કે એ સર્વત્ર થવા પામ્યાં હતાં; આખું યુરોપ એ યુદ્ધોમાં સામેલ થયુ, એ યુદ્ધો પ્રથમજ યુરોપનો પ્રજાકીય બનાવ હતાં. ધાર્મિક યુદ્ધો પહેલાં આખા યુરોપમાં કોઈ એક ભાવના કે એક પ્રકારના હેતુથી પ્રોત્સાહન કદાપિ થયું નહોતું; એક યુરોપજ નહોતું. ધાર્મિક યુદ્ધોએજ, યુરોપ તે એક દેશ છે એમ પ્રદર્શિત કરી આપ્યુ. ધાર્મિક યુદ્ધ કરનારાઓના લશ્કરમાં સૌથી પહેલાં આગળ પડતો ભાગ ફ્રાન્સના લોકોએ લીધો હતો; પણ તોએ જર્મની, ઇટાલી, સ્પેન, ને ઇન્ગ્લંડના લોકો અંદર હતા ખરા. બીજુ ને ત્રીજું ધાર્મિક યુદ્ધ તપાસો; બધીજ ખ્રિસ્તિ પ્રજાઓ તેમાં દાખલ થએલી તમને માલૂમ પડશે. અત્યાર સુધી આવું કશુ જોવામા આવ્યુ નહોતું.

પણ આટલું બસ નથી. જેમ ધાર્મિક યુદ્ધ યુરોપની બધી પ્રજાઓને લાગતોવળગતો એક બનાવ હતો, તેમ દરેક દેશમાં એ પ્રજાકીય બનાવ હતો. પ્રજાના બધા વર્ગો એકજ ભાવના, એકજ વિચાર, એક પ્રકારના ઉત્સાહથી જાગ્રત્ થયા હતા. ધાર્મિક યુદ્ધોમા રાજાઓ, અમીરો, ધર્મગુરુઓ, નગરજનો, ગ્રામ્યજનો, એ બધાજ એકસરખી રીતે જોડાતા હતા. જુદી જુદી પ્રજાઓની નૈતિક એકતા આથી જણાઈ આવતી હતી.

જ્યારે કોઈ પણ પ્રજાના આરમ્ભકાળમાં આવો બનાવ બને, અને તે સમયે કોઈ પણ જાતનો પ્રથમથી વિચાર કર્યા વિના, કોઈ પણ જાતના રાજકીય હેતુ વિના કે મંડળમાં એકઠા થયા વિના લોકો તદ્દન સ્વેચ્છા ને સ્વતંત્રતાથી એ કાર્ય કરવા ઉદ્યુક્ત થાય, ત્યારે તેવી રીતે બનેલા બનાવોને આપણે ખરા પરાક્રમી બનાવો જાણીએ છીએ, ને તે સમય પ્રજાનો પરાક્રમનો સમય ગણાય છે. ખરૂં જોતાં ધાર્મિક યુદ્ધો આધુનિક યુરોપના

પરાક્રમી બનાવો હતા, અને તેમને માટેનું પ્રોત્સાહન એકદમ વ્યક્તિઓને પણ ઉશ્કેરે, ને સામાન્ય ને પ્રજાકીય વર્ગને પણ પ્રોત્સાહિત કરે, છતાં કોઈ પણ જાતના નિયમન વગરનુ હતું.

ધાર્મિક યુદ્ધોનુ આરમ્ભમાં સ્વરૂપ આવું હતું, તે લખાણોથી ને બધા બનાવોથી સાબીત થાય છે. સૌથી પહેલાં ધાર્મિક યુદ્ધો કરવાને કયા લોકો જાગ્રત્ થયા? આશ્રમનિવાસી **પીટર**થી દોરવાતા, કોઈ પણ પ્રકારની તૈયારી વિનાના, ને સરદારો વિનાના પ્રજાના ટોળેટોળાં. તેઓ જર્મની ને **ગ્રીસ**ના રાજ્યપ્રદેશમાં ફરી વળ્યાં, ને **એશિયા માઈનર**માં આથડી મર્યાં કે નાશ પામ્યાં.

ઉચ્ચ વર્ગો ધાર્મિક યુદ્ધોમા સામેલ થવા ઉત્સાહ રાખતા થયા. ગૅાડ્ફ્રૅાઈ ડિ બુલનની સરદારી હેઠળ અમીરો ને તેમના અનુયાયીઓ પૂર્ણ જોસમાં યુદ્ધમાં જવા નીકળી પડ્યા. **એશિયા માઈનર** સુધી તેઓ ગયા પછી તેમના સરદારોમાં બેદરકારી ને થાક આવ્યાં. તેમને આગળ જવાની દરકાર નહોતી. તેઓ વિજય મેળવવા ને મુલકો જીતવા બધા એકઠા થયા. લશ્કરમાના સામાન્ય લોકોએ બડ ઉઠાવ્યો. તેમને જેરુસલમ જવું હતું, કારણ કે જેરુસલમનો ઉદ્ધાર કરવો તેજ ધાર્મિક યુદ્ધોનો ઉદ્દેશ હતો. સામાન્ય લોકો કઈ એક કે બીજા સરદારને મુલકો જીતાની આપવા લશ્કરમાં જોડાયા નહોતા. આ બધા લોકોની પાસે તેમની મરજી વિરુદ્ધ કઈ કરાવી શકે એવી સરદારોમાં શક્તિ નહોતી. રાજાઓ જે પહેલા ધાર્મિક યુદ્ધ વખતે બિનદરકાર રહ્યા હતા તે હવે લોકમતની તરફેણમાં, એટલે ધાર્મિક યુદ્ધ કરવાની તરફેણમાં થયા હતા. બારમા સૈકાનાં મોટાં ધાર્મિક યુદ્ધોમાં રાજાઓજ સેનાપતિઓ થયા હતા.

એકદમ હું તેરમા સૈકાના અન્ત સુધી જતો રહું છું. લોકો હજી યુરોપમા ધાર્મિક યુદ્ધોની વાતો કરતા હતા, ને હજી ઉત્સાહથી તેની તરફેણમાં પણ બોલતા હતા **પોપ** લોકો રાજાઓ ને લોકોને ઉશ્કેરતા હતા; **પવિત્ર ક્ષેત્રના** લાભને અર્થે સભાઓ પણ તેઓ ભરતા હતા. છતાં ત્યાં કોઈજ જતું નહોતું, તેને માટે હવે કોઈ દરકાર રાખતું નહોતું. યુરોપના પ્રજાજીવનમાં

ને યુરોપના સમાજમાં કંઈક એવો ફેરફાર થઈ ગયો હતો કે તેને લીધે ધાર્મિક યુદ્ધોનો અન્ત આવ્યો. હજી કેટલીક ખાનગી રીતે ચઢાઈઓ થતી હતી. કેટલાક અમીરો, કેટલાંક ટોળાંઓ હજી જેરુસલમ જવા નીકળતાં હતાં, પણ સામાન્ય રીતે એવાં યુદ્ધો કરવાનો પવન બંધ થયો હતો. તેમ છતા તે ચલાવવાની આવશ્યક્તા કે સગવડનો અન્ત આવ્યો હોય એમ જણાતું નથી. મુસલમાન લોકો એશિયામાં વધારે ને વધારે ફાવ્યા જેરુસલમમાં સ્થપાયલુ ખ્રિસ્તિ રાજ્ય તેમના હાથમા આવ્યું હતું. તેનો ફરીથી જય કરવો આવશ્યક હતો, ધાર્મિક યુદ્ધોની શરૂઆતના સમયમાં હતા તેના કરતાં વિજય પ્રાપ્ત કરવાના સાધનો વધારે હતા; એશિયા માઇનોર, સીરિઆ, ને પૅલેસ્ટિનમા કેટલાક ખ્રિસ્તિ લોકો મોટી સંખ્યામાં વસ્યા હતા ને તેઓ હજી શક્તિમાન્ હતા. પ્રવાસ ને યુદ્ધના સાધનોથી તેઓ વધારે જાણીતા હતા. તેમ છતા ધાર્મિક યુદ્ધો ફરીથી લડાયાં નહિ. એટલુ નક્કી હતું કે સમાજનાં બે મોટા બળો, એક તરફથી રાજા ને બીજી તરફથી પ્રજાવર્ગ, એ યુદ્ધોની વિરુદ્ધ હતા.

વારવાર એમ કહેવામા આવ્યું છે કે આનુ કારણ શિથિલતા હતું. યુરોપ, એશિયા પર ચઢાઈ કરતાં કંટાળી ગયુ હતું. આવા, સરખાજ પ્રસંગોના સબંધમા વપરાતો **શિથિલતા** એ શબ્દનો બરાબર અર્થ આપણે સમજવો જોઈએ; એ શબ્દ ઘણો વિચિત્ર રીતે અચોક્કસ છે શિથિલતા અમુક મનુષ્યોમા હોઈ શકે, એ કંઈ કોઈ જાતના વારસાની પેઠે વશપરપરાથી ઉતરી ન આવે. તેરમા સૈકાના માણસો બારમા સૈકાનાં ધાર્મિક યુદ્ધોથી થાકી ગયા કે શિથિલ થયા નહોતા, બીજા કારણુની તેમના પર અસર થઈ હતી. વિચારો, ભાવનાઓ ને સામાજિક સ્થિતિમા મોટો ફેરફાર થઈ ગયો હતો. એકજ જાતની જરૂરીઆતો ને ઇચ્છાઓ હવે રહેવા પામી નહોતી. પછીના સૈકાના લોકો પહેલાના લોકોનાજ વિચારો કરતા નહોતા કે તેમનીજ ઇચ્છાઓ પણ રાખતા નહોતા. એક પછીના બીજા યુગમા જોવામાં આવતો ફેરફાર આવા રાજકીય કે નૈતિક પરિવર્તનથી સમજાય છે, શિથિલતાના કારણુથી નહિ. જે ખોટી શિથિલતાનો આરોપ કરવામા આવ્યો

છે તે માત્ર એક ખોટું રૂપક છે.

એક સામાજિક ને એક નૈતિક, એમ બે મોટાં કારણોને લીધે યુરોપમાં ધાર્મિક યુદ્ધો થતાં હતાં. તમે જાણોજ છો કે નૈતિક કારણમાં, ધાર્મિક ભાવનાઓ ને પન્થોનો ઉત્સાહ હતો. સાતમા સૈકાના અન્તથી ખ્રિસ્તિઓ મુસલમાનો સામે ધાર્મિક યુદ્ધો લડતા હતા, હારવાના ભારે ભયમા આવ્યા પછી યુરોપમાં તો ખ્રિસ્તિ ધર્મને વિજય મળ્યો હતો ને મુસલમીન ધર્મને સ્પેન દેશમાંજ ગોંધી રાખવામાં એને ફત્તેહ મળી હતી. ત્યાંથી પણ તેને હાંકી કાઢવાને ખ્રિસ્તિઓ વારવાર મથતા હતા. ધાર્મિક યુદ્ધો એક આકસ્મિક, અણચિંત્યો, ને અગાઉ નહિ સાંભળેલો, જેરુસલમથી પાછા આવતા યાત્રાળુઓની કહેલી વાતોને લીધેજ ને પિટર ધિ હર્મિટના ઉપદેશને આધારેજ જન્મેલો બનાવ હતો એમ એને માટે કહેવામા આવે છે. આમાંનુ કશુએ નહોતું. ધાર્મિક યુદ્ધો ચાર સૈકા સુધી ખ્રિસ્તિ ધર્મ ને મુસલમીન ધર્મની વચ્ચે થતા કલહોની માત્ર પરિસમાપ્તિ હતી. અત્યાર સુધી આ કલહનુ ક્ષેત્ર યુરોપ હતું. હવે તેને એશિયામાં આણવામાં આવ્યુ હતું. એ બે ધર્મોમા રહેલા ધાર્મિક ને સામાજિક ભાવનાઓના ભેદોજ ધાર્મિક યુદ્ધોના કારણરૂપ હતા.

એક બીજી પણ બાબત એ યુદ્ધો પ્રચલિત થવામા સાધનભૂત થઈ હતી. અગીરમા સૈકાની યુરોપની સામાજિક સ્થિતિ. પાંચમાં ને અગીયારમા સૈકામાં યુરોપમા કંઈ પણ સામાન્ય મોટી વસ્તુ દાખલ થઈ શકે તેમ નહોતું તેનુ કારણ મે તમને અગાઉ સમજાવ્યુ છે. રાજ્યો, સંસ્થાઓ, વિચારો વગેરે બધુંજ અમુક મર્યાદામાં સંકુચિત હતું. દરેક વસ્તુ સ્થાનિક હતી તે સમજાવવાને મેં અગાઉ પ્રયત્ન કર્યો હતો. આવીજ રીતે ફ્યૂડલ પદ્ધતિ પ્રવર્તમાન થઈ હતી. કેટલાક સમય પછી આવી સંકુચિત મર્યાદાથી સંતોષ થાય તેમ નહોતું. મનુષ્યના વિચારો ને એની પ્રવૃત્તિને વિસ્તીર્ણ ક્ષેત્રમાં વિહરવાનું મન થયું હતું. ભટકતુ જીવન પણ હવે અટકી ગયું હતું, પણ તેને માટે રહેતો મનનો ઉલ્લાસ ને તે જીવનનાં સાહસોને માટેની ઇચ્છા હજી નાશ પામી નહોતી. ધાર્મિક યુદ્ધોમાં લોકો જોસબંધ જોડાયા.

જાણે એક નવું ચેતનજ તેઓ પ્રાપ્ત કરતા હોય તેમ થયું. આ ચેતન વધારે વિસ્તીર્ણ હતું, વધારે વિવિધતામય હતું, ને કેટલીક વાર તેમાં અગાઉના વૈદેશિક જીવનનું સ્વાતન્ત્ર્ય સાંભરી આવતું, અને કેટલીક વાર એક ભવ્ય ભવિષ્યનુ રેખાદર્શન થઈ આવતું. એ પ્રકારનો યુરોપના લોકોને તેનો અનુભવ થતો હતો.

બારમા સૈકાનાં ધાર્મિક યુદ્ધોનાં ખરાં કારણો મારા ધારવા પ્રમાણે આ મુજબ છે. તેરમા સૈકાને છેડે આમાંનુ એકે કારણ રહ્યું નહોતું. લોકો ને જનસમાજ એવાં બદલાઈ ગયાં હતા કે હવે એશિયા પર યુરોપના લોકોને ચઢાઈ કરવાનું નૈતિક કે સામાજિક કારણ રહ્યું નહોતું. શરૂઆતના તવારીખકારો ને બારમા સૈકાના અન્તના ને તેરમા સૈકાના તવારીખકારોનાં લખાણો સરખાવો. પહેલાના લેખકોને ધાર્મિક યુદ્ધોને માટે જુસ્સો હતો, ને તેથી તેમનાં લખાણમાં તેમનો જોમ જોવામાં આવશે. તેનીજ સાથે તેઓ સંકુચિત મનના હતા એમ પણ માલૂમ પડશે. પાછલા લેખકોનાં પુસ્તકો ઉઘાડો. તેમના લખાણ તમને આધુનિક લખાણોની પેઠે વિશાળ દૃષ્ટિબિન્દુથી લખાએલાં માલૂમ પડશે. પહેલાના તવારીખકારો મુસલમાન લોકોને માત્ર તિરસ્કારનેજ પાત્ર ગણાવે છે. ખુલ્લુંજ છે કે તેઓ એ લોકોને વિષે કંઈજ જાણતા નહોતા; માત્ર ધાર્મિક વૈર સિવાય તેમને વિષે અન્ય કોઈ રીતનો વિચાર એ લેખકો રાખતા નહોતા. કોઈ પણ જાતના સામાજિક સંબંધના પણ ચિહ્ન આપણને જડતાં નથી. એ લેખકો માત્ર તેમને ધિક્કારતા ને લડાઈ કરતા, એટલોજ તેમનો સંબંધ હતો. પછીના તવારીખકારો મુસલમાન લોકોને માટે તદ્દન જુદીજ રીતે બોલે છે. કોઈ પણ જોઈ શકે છે કે જોકે તેઓ તેમની સાથે લઢે છે છતાં તેમને રાક્ષસ જેવા ગણતા નથી, કેટલેક દરજ્જે તે લેખકો તેમના વિચારો સાથે સમભાવ રાખે છે, ને તેમની સાથે અમુક સંબંધ ને સમભાવ પણ સ્વીકારે છે. મુસલમાન ને ખ્રિસ્તિ લોકોના આચારવિચાર સરખાવવા સુધી પણ તેઓ જાય છે, ને મુસલમાન લોકોનો દાખલો લઈ ખ્રિસ્તિઓ પર

ટીકા સુદ્ધાં કરે છે. તેથી એ બે સમયો વચ્ચે વિચારોમાં કેટલો બધો ફેર હશે તે તમે જોઈ શકો તેમ છે.

ધાર્મિક યુદ્ધોની પહેલીજ ને મુખ્ય અસર આમ વિચારસ્વાતંત્ર્ય આણવાની, વિચારો વિસ્તીર્ણ ને ઉદાર થાય તેમ કરવાની હતી. ધર્મપન્થોના નામે ને બળથી શરૂ થએલાં ધાર્મિક યુદ્ધોએ ધાર્મિક વિચારોની યોગ્ય ને કામની અસર કાઢી નાંખી એમ તો હું નહિ કહુ, પણ એ વિચારોની મનુષ્યના મન પર સંપૂર્ણ—અન્ય વિચારોની પ્રતિબંધક ને સર્વોપરિ સત્તા જે હતી તે કાઢી નખાવી નિઃસંદેહ, તદ્દન નહિ ધારેલી એવી આ અસર ઘણા કારણોને લીધે થઈ હતી. પહેલું કારણ તો ધાર્મિક યુદ્ધમા લડવા જનારાઓની નજરે પડેલા દેખાવની નૂતનતા, વિશાલતા, ને વિવિધતા—એ બધાંમા વસેલુ હતું. જેમ પ્રવાસીઓને બને છે તેમ તેમને પણ થયુ. સામાન્ય રીતે એમ કહેવામાં આવે છે કે પ્રવાસ કરનારાઓનુ મન વિકસિત થાય છે. ભિન્ન ભિન્ન પ્રજાઓ આચારો, ને ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાયો જવાની ટેવથી વિચારો વિસ્તીર્ણ થાય છે, ને બુદ્ધિ જૂના દુરાગ્રહો, એકપક્ષી વિચારોના બંધનમાથી વિમુક્ત થાય છે. ધાર્મિક યુદ્ધ કરવાને નીકળી પડેલા પ્રવાસીઓને વિષે પણ એવુંજ બન્યુ. જાત જાતની જુદી જુદી ઘણી વસ્તુઓ ને પોતાનાથી જુદા આચારવિચારો જોવાથી તેમના મનો પણ બંધનમુક્ત ને ઉન્નત થયાં. તેઓ પણ પોતાનાથી માત્ર જુદાજ નહિ, પણ વધારે આગળ વધેલા, બે સુધરેલા દેશના સંબંધમાં આવ્યા; એક ગ્રીક લોકોના, ને બીજો મુસલમાન લોકોના. ગ્રીક લોકો જો કે નબળા થઈ ગએલા, અગાઉના કરતા બગડેલા, ને પડતી દશામાં આવેલા હતા છતાં આ પ્રવાસીઓના મન પર તેમણે એક વધારે સુધરેલી, શિષ્ટ, ને જ્ઞાનવાળી પ્રજા તરીકે પોતાની છાપ પાડી એમાં કઈ શક નથી. મુસલમાન પ્રજાને વિષે પણ એવુંજ હતું. ધાર્મિક યુદ્ધમાં ગએલા લોકોએ પોતાને વિષે મુસલમાનો પર કેવી છાપ પાડી તે બાબતમાં જૂના તવારીખોમાં જોતાં આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. મુસલમાન લોકો પહેલાં તેમને જંગલી, તદ્દન અશિષ્ટ, અતીવ ક્રૂર, ને ઘણીજ અજ્ઞ પ્રજા જેવા

ગણતા હતા; અને એ લોકો મુસલમાનોની આબાદી ને તેમની રીતભાતની શિષ્ટતા જોઈને છક થઈ ગયા હતા. પહેલાંની પડેલી આ છાપ પછી, એ બંને પ્રજાઓ વારવાર એકબીજાના સંબંધમાં આવી. સાધારણ રીતે ધારવામાં આવે છે તેના કરતાં આ સબંધો ઘણા વધી ગયા ને અગત્યના થયા. પૂર્વ તરફના ખ્રિસ્તિ લોકો મુસલમાન લોકો સાથે વારંવારના સંબંધમાં આવ્યા, એટલુજ નહિ પણ પશ્ચિમ ને પૂર્વ એ બે દેશો એકબીજાને જાણીતા થયા, તેમા વારવાર જાઆવ થઈ ને લોકો એકબીજામા મળી જતા થયા.

આ કારણને લીધે તેરમા ને ચૌદમા સૈકાના યુરોપની પ્રજાઓ એક નવી ને વિસ્તીર્ણ દુનિયાના સબંધમા આવી ને તેમના મગજ ખીલ્યાં. ધાર્મિક યુદ્ધો થઈ ગયા પછી યુરોપના ઉન્નતિ ને સ્વાતંત્ર્ય ઝળકી ઉઠયા તેનાં કારણોમાનુ મોટામાં મોટું આ એક હતું એમાં કઈજ શક નથી.

એક બીજુ કારણ પણ જોવા જેવુ છે. છેક ધાર્મિક યુદ્ધો થયાં તે સમય સુધી, સામાન્ય પ્રજાવર્ગ રોમથી આવેલા દૂતો કે ધર્માધ્યક્ષો ને ધર્મગુરુઓની સાથે સબંધમાં આવ્યો તે સિવાય ખ્રિસ્તિ ધર્મસમાજના મધ્ય સ્થળ-રોમના કચેરીની સાથે બીજી કોઈ રીતે સંબધમા આવ્યો નહોતો. હમેશાં સામાન્ય પ્રજાવર્ગના કેટલાક લોકો રોમની સાથે બારોબાર સબધમાં આવતા હતા; પણ સમગ્ર રીતે વિચાર કરતા એમ જણાય છે કે ધર્મગુરુઓની મારફતેજ રોમ સામાન્ય પ્રજાવર્ગ સાથે સંબંધમાં આવતું. તેથી ઉલટું ધાર્મિક યુદ્ધો ચાલતા હતા ને વખતે જતાં ને આવતા બન્ને વખતે યુદ્ધ કરવા જનારાઓને રોમ પ્રવાસમાર્ગ થતું હતું. સંખ્યાબંધ સામાન્ય લોકો એ શહેરના પદ્ધતિ ને આચારવિચારોનુ નિરીક્ષણ કરતા, ને ધાર્મિક વાદવિવાદોમાં વ્યક્તિગત બાબતો કેટલી બધી અસર કરતી તે તેઓ જોઈ શકતા. આ નવા જ્ઞાનથી અગાઉ કદાપિ નહિ જોવામાં આવેલુ ઘણા માણસોમાં ધય આવ્યું.

ખાસ કરીને ધાર્મિક બાબતોમાં, ને સામાન્ય બાબતો વિષે પણ, ધાર્મિક યુદ્ધો થઈ ગયા પછીના સમયમાં લોકોનાં મનની સામાન્ય રીતે કેવી સ્થિતિ

હતી તેનો જ્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે એક વાત આપણું ધ્યાન ખેંચ્યા વિના રહેતી નથી. ધાર્મિક વિચારોમા કંઈ ફેરફાર થયો નહિ, છતા લોકોનાં મન ઘણાજ વધારે સ્વતત્ર રીતે વિચાર કરતા થયાં હતા. ધાર્મિક પન્થોજ માત્ર મનના વિચારનુ ક્ષેત્ર રહ્યા નહોતા ધાર્મિક પન્થો ને વિચારોને તદ્દન તજી દીધા વિના લોકોનાં મન તેમાથી છૂટાં પડ્યાં ને અન્ય ક્ષેત્રોમા રોકાતા થયા. આમ તેરમા સૈકાને અન્તે યુરોપની નૈતિક સ્થિતિમાં ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો હતો.

સામાજિક સ્થિતિમાં પણ આને મળતોજ ફેરફાર થયો હતો ધાર્મિક યુદ્ધોની આ બાબતમાં કેવી અસર થઈ હતી તેની ઘણી તપાસ થઈ છે. ધાર્મિક યુદ્ધામાં જવાને જોઈતાં સાધનો પૂરા પાડવાને માટે ઘણા જમીનદારોને પોતાની જમીનો રાજાઓને વેચવી પડી, કે નગરજનોને સનદો પૈસાના બદલામાં આપવી પડી એમ બતાવી આપવામાં આવ્યુ છે ઘણાખરા અમીરોએ માત્ર પોતાની ગેરહાજરીને લીધે પોતાની સત્તાનો મોટો ભાગ ખોયો હોવો જોઈએ એમ પણ બતાવવામા આવ્યુ છે. આ બાબતની પરીક્ષામાં વધારે ઉંડા ન ઉતરતાં ધાર્મિક યુદ્ધોની સામાજિક સ્થિતિ પરની અસરનું થોડીકજ બીનામાં આપણે પૃથક્કરણ કરી શકીએ તેમ છે.

નાના જમીનદારોની સખ્યા એ યુદ્ધોને લીધે ઘણી ઓછી થઈ ગઈ, ને મિલ્કત ને સત્તા થોડાજ માણસોના હાથમાં એકઠાં થયાં. ધાર્મિક યુદ્ધોની પહેલાંની ને પછીની ફ્રાન્સની સ્થિતિ આપણે સરખાવીશુ તો આપણને જણાશે કે ઘણા જમીનદારોનાં વતનો જતાં રહ્યાં હતાં, ને મોટા ને સાધારણ જમીનદારોનાં વતનોમાં ઘણી વૃદ્ધિ થઈ હતી. ધાર્મિક યુદ્ધોને પરિણામે આ એક મોટામાં મોટી બીના થવા પામી.

જ્યાં નાના જમીનદારોનાં વતનો રહ્યાં હતાં ત્યાંપણ અગાઉની પેઠે એ લોકો અલાહેદા રહેતા નહોતા, મોટા જમીનદારોની આસપાસ તેઓ આશ્રયમાં રહેતા, ને તેમના પાડોશમાંજ તેમનું જીવન ગુજારતા હતા. ધાર્મિક યુદ્ધોને વખતે મોટા જમીનદારોને પૈસાદાર અમીરોના અનુયાયીઓ તરીકે

જવું ને તેમની મદદ લેવી એ આવશ્યક હતું; એ મોટા અમીરો સાથેજ નાના જમીનદારોને પ્રવાસમા રહેવું પડતું, એના ભાગ્યમાંજ ભાગ લેવો પડતો, ને એનીજ સાથે સાહસિક કામો કરવા પડતાં હતાં. એ ધાર્મિક યુદ્ધ લડનારાઓ બધા જ્યારે ઘેર પાછા આવતા, ત્યારે આ સહવાસ, અને ઉચી પદવીના અમીરો સાથે રહેવાની આ ટેવ તેમની રીતભાતોમા ઠસી જતી. આ પ્રમાણે ધાર્મિક યુદ્ધો શરૂ થયા પછી જેમ મોટા જમીનદારોના વતનોમાં વૃદ્ધિ થએલી આપણે જોઈએ છીએ, તેમજ એ વતનવાળાઓને તેમના કિલ્લાઓમાં વધારે મોટી કચેરી ભરના જોઈએ છીએ, ને પોતાનાં નાનાં વતનો હોય તેમ છતાં તેમાં નહિ ભરાઈ બેસતાં આ મોટા જમીનદારોની આસપાસ વીટળાતા નાના વતનદારોને આપણે જોઈએ છીએ.

નગરજનોના સંબંધમાં, એવાજ પ્રકારનુ પરિણામ સહેલાઈથી જોવામાં આવે છે. ધાર્મિક યુદ્ધોને પરિણામે મોટાં નગરો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. ઈટાલી અને ફ્લાંડર્સનાં મોટાં શહેરો જેવા શહેરોને અસ્તિત્વમાં આણવા માટે નાનો સુનો વેપારઉદ્યોગ ચાલે તેમ નહોતું. એ શહેરો મોટા પાયા પર ચાલતા વેપાર, દરિયાઈ વપાર, ખાસ કરી પૂર્વ તરફના વેપારને લીધે થવા પામ્યાં હતા; અને દરિયાઈ વેપારને સૌથી વધારે બળવાન્ ઉત્તેજન ધાર્મિક યુદ્ધોએ આપ્યુ હતું.

તેરમા ને ચૌદમા સૈકાના લગભગ છેવટના સમયથી લોકો કે રાજા બેમાંથી એકેને ધાર્મિક યુદ્ધો તરફનો ઉત્સાહ હવે રહ્યો નહોતો. તેનું કારણ તમે સમજી શકશો. તેમને હવે તે વિષેની આવશ્યક્તા કે સ્પૃહા નહોતી. માત્ર ધાર્મિક આવેશને લીધેજ તેઓ એ યુદ્ધોમાં દોરવાયા હતા; આ આવેશની શક્તિ હવે નાશ પામી હતી. ધાર્મિક યુદ્ધોમાં તેમને વળી એક નવું ચેતન—વધારે વિસ્તીર્ણ ને ભિન્નતાવાળુ ચેતન ભોગવવાનુ ક્ષેત્ર મળતું હતું એ ચેતન તેમને હવે યુરોપનાજ સામાજિક વ્યવસાયોમાં મળે તેમ હતું. આજ સમયે નૃપતિઓને રાજ્યવિવૃદ્ધિ કરવાના માર્ગ ખુલ્લા થયા. જ્યારે ઘરને આંગણે રાજ્યો મેળવી શકાય તેમ હોય ત્યારે તે મેળવવા એશિ-

થામાં શા માટે જવું? ફિલિપ ઑગસ્ટસ ઇચ્છા વિરુદ્ધ ધાર્મિક યુદ્ધોમાં જોડાયો; બીજું શું વધારે સ્વાભાવિક હોઈ શકે તેમ હતું? એને ફ્રાન્સના રાજા બનવું હતું. લોકોને વિષે પણ તેમજ હતું. દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવાના જીવનમાર્ગ તેમની નજર આગળ ખુલ્લા થયા; સાહસો કરવાનું છોડી દઈ કામ કરવામાં તેઓ ગુંથાયા. રાજાઓને માટે સાહસની જગ્યા રાજનીતિ કે યુક્તિપ્રયુક્તિઓ પૂરી પાડતી હતી; લોકોને માટે ને જગ્યા મોટાં મોટાં કામો પૂરાં પાડતાં હતાં. સમાજના એકજ વર્ગને હજી સાહસ ખેડવાનો શોખ રહ્યો હતો. આ વર્ગ ફ્યૂડલ સમયના અમીરી કુટુંબોના વંશજોનો હતો, કારણ કે તેઓ રાજ્યવિવૃદ્ધિનો વિચાર કરી શકે એવી સ્થિતિમાં નહોતા, ને કામ કે મહેનતને માટે તેમને અભિરુચિ નહોતી. તેથી તેઓ તેમની જૂની સ્થિતિ ને રીતિને વળગી રહેના હતા. તેથી તેઓ ધાર્મિક યુદ્ધોમાં જતા હતા તેમ જવાનું તેમણે ચાલુ રાખ્યુ, ને એ યુદ્ધો ફરીથી જીવન્ત થાય તેને માટે તેમણે પ્રયત્ન કર્યા.

ધાર્મિક યુદ્ધોની મોટી ને ખરી અસરો મારા માનવા પ્રમાણે આ પ્રમાણેની છે. એક બાજુ તરફથી વિચારો વિસ્તીર્ણ થયા, મન બન્ધનમુક્ત થયું ને સ્વાતંત્ર્ય આવ્યુ; ને બીજી બાજુ તરફથી બધી જાતની પ્રવૃત્તિઓને માટે વધારે વિસ્તીર્ણ ક્ષેત્ર ખુલ્લું મુકાયુ, મનના વ્યાપારની વસ્તુઓની વિવૃદ્ધિ થઈ. આ બેને લીધે સ્વતંત્રતા ને રાજકીય ઐક્ય વધારે પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થયાં. માણસની સ્વતંત્રતા ને સમાજના એકીકરણને તેમણે સહાયતા આપી. પૂર્વમાંથી તેમણે આણેલાં સુધારાનાં સાધનો વિષે ઘણું પૂછવામાં આવે છે. એમ કહેવાય છે કે હોકાયંત્ર (અથવા કપાસ), મુદ્રણ ને દારૂગોળો—ચૌદમા ને પંદરમા સૈકાની યુરોપની ઉન્નતિ સાધનારી શોધોમાંની મુખ્ય શોધો પૂર્વમાં જાણીતી હતી, ને તેથી ધાર્મિક યુદ્ધો લડવા જનારાઓએ એ વસ્તુઓ ત્યાંથી આણી હોય તેમ છે. કેટલેક દરજ્જે આ ખરૂં છે. પણ આમાંનું કેટલુંક વિવાદગ્રસ્ત છે. જેને માટે મતભેદ નથી તે ધાર્મિક યુદ્ધોની એક તરફથી લોકોનાં મન પર અસર, ને બીજી તરફથી

સમાજ પર અસર છે. એ યુદ્ધોએ યુરોપના સમાજને એકના એક ચુંથા-યલા ચીલામાંથી આઘો ખસેડ્યો, ને નવા ને વધારે વિસ્તીર્ણ માર્ગમાં ચઢાવી આપ્યો. લગભગ તેજ સમયે આ મોટા પરિણામમાં મદદ કરનાર એક તત્ત્વ—નૃપતંત્રપદ્ધતિ—તે પણ ધીમે ધીમે વિકાસ પામ્યું. આધુનિક રાજ્યોના ઉત્પત્તિસમયથી તેરમા સૈકાના અન્ત સુધી એ પદ્ધતિનો ઇતિહાસ મારા આવતા વ્યાખ્યાનનો વિષય થશે.

વ્યાખ્યાન નવમું.

વ્યાખ્યાનનો વિષય—યુરોપના ને આખી દુનિયાના ઇતિહાસમાં રાજાઓએ લીધેલો અગત્યનો ભાગ—આના ખરાં કારણો—નૃપતંત્ર વિષેનાં અગત્યનાં બે દૃષ્ટિબિન્દુઓ—(૧) ન્યાયના સામ્રાજ્યનું એ સાક્ષાત્કરણ છે—શી હદોમાં? (૨) જેમ વાળવું હોય તેમ વળાય ને ભિન્ન કરવું હોય તેમ ભિન્ન કરાય એવા એના ગુણો—યુરોપનું નૃપતંત્ર જુદી જુદી જાતના નૃપતંત્રના પરિણામ રૂપે છે—રોમન નૃપતંત્ર—ધાર્મિક રાજપદ—ફ્યૂડલ પદ્ધતિ પ્રમાણેનું રાજપદ—આધુનિક ખરેખરૂં નૃપતંત્ર ને તેનું ખરૂ સ્વરૂપ.

મારા ગયા વ્યાખ્યાનમાં આધુનિક યુરોપીઅન સમાજને આરમ્ભના સમયના યુરોપીઅન સમાજની સાથે સરખાવી તેના મુખ્ય ને ખાસ લક્ષણો નક્કી કરવા મેં પ્રયત્ન કર્યો હતો. હું ધારૂં છું આપણે શોધી કાઢયું હતું કે સામાજિક બંધારણના પ્રથમ જે ઘણાં ને જુદાં જુદાં તત્ત્વો હતાં તે બધાંનાં હવે માત્ર બેજ મુખ્ય તત્ત્વો થઈ ગયાં છે; એક તરફથી રાજ્ય, ને બીજી તરફથી પ્રજા. ફ્યૂડલ અમીરીવર્ગ, ધર્મગુરુઓ, રાજાઓ, નગરજનો, ને આશ્રિતવર્ગોને બદલે આધુનિક યુરોપની ઐતિહાસિક રંગભૂમિ પર માત્ર બેજ મોટાં પાત્રો—એક, રાજા, ને બીજુ, પ્રજા—રાજ્ય ને દેશ—હવે અગત્યનો ભાગ લે છે.

જે સમયે ધાર્મિક યુદ્ધો શરૂ થયાં તેજ સમયે આધુનિક સમાજના બંધારણમાં મોટો હિસ્સો આપનાર, ને રાજા ને પ્રજા એવા બે ભાગમાંજ બધાં જુદા જુદાં સામાજિક તત્ત્વોનું એકીકરણ કરનાર એક પદ્ધતિની વિવૃદ્ધિ થવા માંડી; આ પદ્ધતિ નૃપતંત્રની હતી.

યુરોપના સુધારાના ઇતિહાસમાં નૃપતંત્રનો ઘણો મોટો ભાગ છે તે દેખીતું છે. ઐતિહાસિક બનાવોના સહજ નિરીક્ષણથી આ બાબતની ખાત્રી

થાય તેમ છે. ઘણા લાંબા વખત સુધી જેટલી ત્વરાથી સમાજની ઉન્નતિ થતી ગઈ તેટલીજ ત્વરાથી રાજમહિમા પણ વધતો ગયો. એ પ્રગતિ અરસપરસ સંબંધ ધરાવે છે. એટલુંજ નહિ પણ જ્યારે જ્યારે સમાજ તેની આધુનિક ને નિશ્ચિત સ્થિતિ તરફ પ્રયાણ કરતો જોવામા આવે છે, ત્યારે ત્યારે રાજપદની સત્તા પણ વિસ્તીર્ણ થતી ને વિજય પામતી જાય છે. તે કારણને લીધે યુરોપના મોટાં રાજ્યોમાં રાજ્ય ને પ્રજા એ બેજ તત્ત્વો જ્યારે ઉપયોગી અસર કરી શકતાં માલૂમ પડે છે, ત્યારે રાજ્ય એટલે રાજપદ જોવામાં આવે છે, અર્થાત્ રાજાજ રાજ્ય હોય છે, ને રાજ્યમાં એનીજ સત્તા સર્વોપરિ જોવામાં આવે છે.

આવી સ્થિતિ માત્ર ફ્રાન્સમા નહિ—ત્યાં તો એ દેખીતીજ છે—પણ યુરોપના દેશોમાના મોટા ભાગમાં થઈ છે. કઈક વહેલી કે કઈક મોડી ને કંઈક જુદા જુદા સ્વરૂપમાં ઈંગ્લંડ, સ્પેન ને જર્મનીના સમાજોના ઇતિહાસમાં એવુજ પરિણામ આપણા જોવામા આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે ઈંગ્લંડમાં ટ્યૂડર રાજાઓના સમયમા અંગ્રેજી પ્રજાનાં જૂનાં ને સ્થાનિક તત્ત્વોનો નાશ થયો હતો, ને તેને બદલે પ્રજાકીય સત્તા કે બળોની પદ્ધતિ અસ્તિત્વમાં આવી હતી; રાજપદે, રાજાઓએ સૌથી વધારે સત્તા પણ આજ સમયે વાપરી હતી. જર્મની, સ્પેન, ને યુરોપનાં બધાં મોટાં રાજ્યોમાં પણ એવુંજ હતું

યુરોપ છોડી બાકીની દુનિયા તરફ આપણે નજર કરીશું તોએ આના જેવીજ વસ્તુસ્થિતિ જોઈશુ. દરેક સ્થળે આપણે જોઈશું કે રાજપદ ઘણું અગત્યનું સ્થાન લે છે. નૃપતંત્રની પદ્ધતિ સૌથી વધારે સાધારણ ને સ્થાયી સંસ્થા હતી, ને જ્યાં એની પૂર્વે સત્તા નહોતી ત્યાં તે થતી હતી, ને જ્યાં હતી ત્યાંથી કાઢવી સૌથી વધારે અઘરી હતી. છેક પ્રાચીન કાળથી એશિયામાં એ સર્વત્ર પ્રચલિત છે. અમેરિકાની શોધ થઈ ત્યારે ત્યાં પણ રાજપદ જોવામાં આવતું હતું. આફ્રિકાના મધ્ય પ્રદેશમાં દાખલ થઈશું, જ્યાં જ્યાં કોઈ પણ રીતે વિસ્તીર્ણ પ્રજાઓ આપણે જોઈશું ત્યાં

આપણને એનીજ સત્તા પ્રવર્તેલી માલૂમ પડશે. રાજપદ સર્વત્ર દાખલ થયુ છે, એટલુંજ નહિ, પણ ઘણી જુદી જુદી ને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની સ્થિતિઓ સાથે પણ એને અનુકૂળતા જોવામાં આવે છે. સુધરેલ તેમજ જગલી, અને શાન્ત તેમજ ઉદ્ધત પ્રજાઓમાં એ એકસરખી રીતે સ્થપાયુ છે જ્યાં જ્ઞાતિબંધનોની પદ્ધતિ છે ત્યા, તેમજ જ્યા પ્રજાના સર્વે અંગો એકસરખા ગણવામાં આવે છે ત્યાં પણ એ સ્થપાયુ છે. કોઈક સ્થળે આપખુદી ને જુલમી તો કોઈક સ્થળે સુધારાને ને સ્વતંત્રતાને સુદ્ધા અનુકૂળ, એ જાણે જુદા જુદા ઘણાં શરીરો પર મુકી શકાય તેવા એક શીર્ષ જેવુ જણાય છે, ને ઘણાં જુદી જુદી જાતનાં બીજોમાંથી ફળી શકે એવા એક ફળ જેવું છે.

આ બાબતમા ઘણાં વિચિત્ર ને ઉપયોગી પરિણામો આપણે શોધી શકીએ તેમ છે. હું માત્ર બેનેજ વિષે બોલીશ. પહેલુ તો એ છે કે આવું પરિણામ માત્ર અકસ્માત્, બળ, કે અધિકાર વિના પ્રાપ્ત કરી શકાય. નિઃસંદેહ નૃપતંત્રની પદ્ધતિની સાથેજ બળ તો જોડાયલુ હોય છેજ. બળે એની ઉન્નતિમા અગત્યનો ભાગ પણ લીધો છે. પણ જ્યારે એક સરખો મોટો બનાવ ઘણા સૈકાઓમાં ને જુદી જુદી ઘણી સ્થિતિઓમાં આપણે જોઈએ છીએ ત્યારે તેનુ કારણ માત્ર બળ હતું એમ આપણે આપી શકતા નથી. મનુષ્યની બાબતોમાં બળ ઘણો મોટો ભાગ લે છે ને સતત કામ કરે છે, પણ તે કંઈ તેમનુ આદિકારણ નથી, કારણ કે બળ જે કંઈ કરી શકે છે તે બધાંના પર નૈતિક કારણ પણ હમેશાં કામ કરતુંજ હોય છે, ને તે વસ્તુમાત્રને અમુક રીતે નિર્ણીત કરે છે. જેમ માણસના જીવનના ઇતિહાસમા શરીરને વિષે છે તેમ સમાજના ઇતિહાસમાં બળને વિષે છે માણસના જીવનમાં શરીર ખરેખર ઘણું અગત્યનુ સ્થાન લે છે, તો પણ જીવનનુ એ કંઈ કારણ નથી. જીવન એમાં બધે ફરે છે, પણ એમાંથી ઉદ્ભવતું કઈ નથી. તેવીજ રીતે સમાજોને વિષે છે. બળ તેમાં ગમે તે કામ કરે તોએ એ કંઈ તેમાં રાજ્ય ચલાવતુ કે તેનુ ભાવી નક્કી કરી શકતું નથી. બળની આકસ્મિક અસર પાછળ છુપાયલી નૈતિક ને બુદ્ધિની અસરો સમાજને અમુક દિશામાં વાળી

શકે છે. બળ નહિ પણ આવી જાતનું કારણ રાજપદને વિજય મેળવી આપવામાં સહાયભૂત થયું હતું.

એક બીજી એટલીજ અગત્યની બાબત, સુધારા સાથે જુદી જુદી પરિસ્થિતિઓને અનુકૂળ પડે તે પ્રમાણે સત્તાને વાળવાની એ પદ્ધતિની ખુબી છે. આ ભેદ કેટલો બધો છે તે તપાસો એ પદ્ધતિ અનેક જાતની, સ્થાયી, ને સરળ છે; બીજી પદ્ધતિઓમાં જે ભિન્ન ભિન્ન જાતનાં સમિશ્રણો જોવામાં આવે છે તેવા એમાં નથી, તેમ છતાં જે સમાજો સાથે સૌથી ઓછી એની સરખામણી હોય છે તેને પણ એ લાગુ પડી શકે છે ને અનુકૂળ થાય છે.

નૈતિક બળ એજ તેનુ ખરૂ કારણ છે. નૃપતંત્રનુ એવું ખરૂં બળ, કંઈ માત્ર અમુક સમયે જે માણસ રાજાનુ પદ ધારણ કરે છે તેની સ્વેચ્છામાં રહેલું નથી એટલું નિઃસંદેહ છે. લોકો રાજાની સત્તા સ્વીકારે છે ને ફિલસુફો તેનુ પ્રતિપાદન કરે છે તે વખતે તેઓ અમુક એક માણસની સંકુચિત, નિરંકુશ, તુરંગી, હે અસ્ત્ર સ્વેચ્છાનુ સામ્રાજ્ય સ્વીકારવા ધારતા કે રાજી હોતા નથી.

નૃપતત્ર અમુક એક માણસની ઇચ્છાથી જુદીજ વસ્તુ છે, જોકે તેદ્વારાજ એને આપણે જોઈએ છીએ. રાજા એ તો ન્યાયના સામ્રાજ્યનું, ને વ્યક્તિઓની જુદી જુદી ઇચ્છાઓથી તદ્દન જુદીજ ને ચઢીઆતી, યોગ્ય, સંસ્કારવાળી, ન્યાય્ય, ને પક્ષપાતરહિત ઇચ્છાનુ મૂર્તિમાન્ સ્વરૂપ છે, ને આનેજ લીધે વ્યક્તિઓની ભિન્ન ભિન્ન ઇચ્છાઓ પર શાસન કરવાનો તેને હક છે લોકોના મનમાં નૃપતત્રનો આવો અર્થ હોય છે, ને નૃપતંત્રને તેઓ વળગી રહે છે તેનો હેતુ પણ આવો હોય છે.

કોઈ પણ પ્રકારની નૃપતત્રની શાસનપદ્ધતિ જોશો તોએ નક્કીજ છે કે રાજા, એ ન્યાયના સામ્રાજ્યની મૂર્તિ તરીકે દષ્ટિગોચર થાય છે. ધાર્મિક પદ્ધતિ તપાસો; એ પ્રમાણે - રાજાઓ પૃથ્વી પર ઇશ્વરના અવતાર છે. આનો અર્થ એજ કે તેઓ ઉત્તમ ન્યાય, સત્ય, ને સાધુતાની મૂર્તિઓ છે. ધર્મ-

શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ પુરુષોને પૂછો; તેઓ તમને કહેશે કે રાજા ન્યાયના સામ્રાજ્યની ને ન્યાય્ય ધર્મશાસ્ત્રની મૂર્તિ છે, ને સમાજ પર શાસન કરવાનો તેનો હક છે. નૃપતંત્રશાસનપદ્ધતિમાં રાજાનેજ પૂછો; એ તમને કહેશે કે રાજ્યનાં ઉત્તમ શ્રેયસ્નું એ મૂર્તિમાન્ સ્વરૂપ છે. ગમે તે સ્થિતિમાં ને ગમે તે પ્રકારનુ નૃપતત્ર તમે જોશો તોએ તમને માલૂમ પડશે કે રાજા ન્યાયના સામ્રાજ્યના પ્રતિનિધિ તરીકે શાસન કરતો જણાય છે.

વળી નૃપતત્રને ખાસ અનુકૂળ કેટલાક સમયો હોય છે. કેટલાક સમયો એવા હોય છે કે વ્યક્તિઓનાં આત્મબળો દુનિયામાં ભિન્ન ભિન્ન આપત્તિઓ ને વૈમનસ્ય સાથે પ્રકાશમા આવે છે, ને અજ્ઞાન, ક્રુરતા, કે દુષ્ટતાને લીધે લોકોમાં મમત્વ બળવાન્ હોય છે. આ સમયે લોકોની સ્વેચ્છાઓના ઝગડાને લીધે સમાજમાં સર્વેનુ હિત સાધે એવી એક સામાન્ય સર્વોપરિ ઇચ્છાના તાબામાં સ્વતંત્ર રીતે ઐક્ય થઈ શકતું નથી, ને તેથી, લોકો બધા જેના કાબુમાં રહી શકે એવા એક રાજાની સત્તા સ્થપાય તેને માટે અતીવ ઉત્સુક બને છે; અને જે ક્ષણે ન્યાયનુ સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરે એવી એકાદ સંસ્થા લોકોના જોવામાં આવે છે કે તરત સમાજ તેને ઉત્સાહથી વધાવી લે છે. પ્રજાઓની અવ્યવસ્થિત તરુણાવસ્થામા આવુંજ જોવામાં આવ્યું હોય છે. અરાજકતા પૂર્ણ જોસમાં હોય એવે સમયે નૃપતત્ર ઘણુંજ અનુકૂળ હોય છે; કારણ કે સમાજ તે વખતે નિયમન ને શાસનની ઇચ્છા રાખે છે, પણ લોકોની સ્વતંત્ર ઇચ્છાથી તે કેમ કરવું તે તે જાણતો નથી. અન્ય સમયો એવા પણ હોય છે કે તદ્દન વિરુદ્ધજ કારણોને લીધે, નૃપતંત્ર, તેમાં તેટલુંજ અનુકૂળ હોય છે. પ્રજાસત્તાક રાજ્યતત્રને અન્તે લગભગ નાશવંત સ્થિતિમાં આવેલું રોમન મહારાજ્ય, ત્યાર પછી લગભગ પંદર સૈકા સુધી હમેશ અવનત થતું ને દુર્દશા ભોગવતું, છતાં મહારાજ્યનું નામ ધારણ કરતું ટકી રહ્યું, એનું કારણ શું હતું? નૃપતત્રને લીધેજ આવું પરિણામ સંભવિત હતું; જેને હમેશ નાશવંત બનાવવા પ્રયત્ન કરતો હતો એવા સ્વાર્થવાળા સમાજને

નૃપતંત્રજ ટકાવી શકે. રોમન પ્રજાનો નાશ પદર સૈકા સુધી થતો અટકાવવા નૃપસત્તા મથી રહી હતી.

આમ કેટલાક સમયો એવા હોય છે કે તેનો નાશ થતો અટકાવવાનું, ને તેનુ બંધારણ જલદીથી સ્થાયી કરવાનું કામ, નૃપતત્રજ કરી શકે. આ બન્ને બાબતોમાં નૃપતિઓ સત્તા ભોગવે છે તેનું કારણ એ છે કે બીજી કોઈ પણ પદ્ધતિ કરતાં નૃપતત્રની શાસનપદ્ધતિ વધારે સ્પષ્ટતાથી ને વધારે દૃઢતાથી ન્યાયના સામ્રાજ્યનુ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

કોઈ પણ દૃષ્ટિબિન્દુથી ને કોઈ પણ સમય વિષે તમે આ પદ્ધતિનો વિચાર કરશો તો તમે કબૂલ કરશો કે એનુ મુખ્ય લક્ષણ, એનુ નૈતિક બંધારણ, એનો ખરો ને ગૂઢ અર્થ એ છે કે સમાજ પર શાસન કરવાની એકજ, ઉચ્ચ, ને ન્યાય્ય ઇચ્છાનુ પ્રતિબિંબ, એની મૂર્તિ, ને એનો પ્રતિનિધિ માત્ર રાજાજ છે.

હવે નૃપતંત્રની પદ્ધતિ જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાં વાળવી હોય તેમ વળે ને અનુકૂળ થાય એમ અગાઉ આપણે કહ્યું હતું તે દૃષ્ટિબિન્દુ લઈએ.

અહીં આપણને એક લાભ છે; આપણે એકદમ ઇતિહાસ ને તે પણ ફ્રાન્સના ઇતિહાસ વિષે બોલી શકીશુ. આધુનિક યુરોપમાં દુનિયાના ઇતિહાસમાં જે જે ભિન્ન સ્વરૂપમા નૃપતત્ર જોવામાં આવ્યુ છે તે ઘણાં કારણોને લીધે ધારણ થયુ છે. જો ગણિતની ભાષા વાપરવાની મને છૂટ હોય તો કહી શકુ તેમ છે કે યુરોપમાં અસ્તિત્વમાં આવેલી નૃપતંત્રની પદ્ધતિ દુનિયાની ભિન્ન ભિન્ન બધા પ્રકારની નૃપતત્રની પદ્ધતિના સરવાળા જેવી છે. પાંચમાથી બારમા સૈકાનો એનો ઇતિહાસ હું સારાંશમાં બતાવીશ ને તે પરથી મારૂં કહેવું તમને સમજાશે.

પાંચમા સૈકામાં મોટા જર્મન હુમલાને સમયે બે નૃપતત્રની પદ્ધતિઓ જોવામાં આવે છે; એક વૈદેશિક નૃપતંત્ર, ને બીજું, રોમન નૃપતત્ર, એક ક્લોવિસનું ને બીજું કૉન્સ્ટૅન્ટિનનું. બન્નેની પદ્ધતિ, ને પરિણામો જુદાં છે. વૈદેશિક નૃપતંત્રો મુખ્યત્વે જનનિયુક્ત છે. જો કે તેમની ચુટણી હાલની

ચુંટણીના જેવી નહોતી, તોએ જર્મન નૃપતિઓ ચુંટી કાઢવામાં આવતા હતા. એ નૃપતિઓ સેનાધિપતિઓ હતા ને તેમના પોતાના વર્ગમાં તેમને સૌથી વધારે બહાદુર ને કુશળ ગણી આજ્ઞાધીન રહેનારા તેમના ગોઠીઆઓ તેમની સત્તા પોતાની મરજીથી સ્વીકારે એવી રીતે તેમને વર્તવું પડતું હતું. આમ વૈદેશિક નૃપતંત્ર મુખ્યત્વે કરીને જનનિયુક્તજ હતું.

હું એમ નથી કહેવા માંગતો કે નૃપતંત્રના આ સ્વરૂપમાં કઈ ફેરફાર થયો નહોતો કે બીજાં તત્ત્વો એમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા નહોતા. જુદી જુદી ટોળીઓ પર થોડો સમય સુધી તેના સરદારો હતા. પણ કેટલાંક કુટુંબો બીજાંઓના કરતાં વધારે વિશ્વસનીય, આદરણીય, ને દ્રવ્યવાન્ થયાં હતાં. આ કારણોને લીધે વારસાથી મળતા હકોની શરૂઆત થઈ. હવેથી સરદાર આ કુટુંબોમાંથીજ ઘણે ભાગે ચુંટી કઢાતો હતો. ચુંટણીના મુખ્ય નિયમ સાથે તેનાથી જુદો પડતો આ નિયમ સૌથી પહેલો જોડાતો થયો.

વૈદેશિક નૃપતંત્રમાં એક બીજો વિચાર, એક બીજુ તત્ત્વ પણ દાખલ થયું હતું. કેટલીક વૈદેશિક પ્રજાઓમાં, જેમકે ગૉથ લોકોમાં, રાજાઓનાં કુટુંબો ઇશ્વરમાંથી ઉતરી આવતાં, અથવા તો ઓડિન જેવા જે વીર પુરુષોને તેમણે ઇશ્વરના અવતાર જેવા ગણ્યા હોય તેમાંથી ઉતરી આવતાં હતાં. હોમરે વર્ણવેલા રાજાઓ, ઇશ્વર કે ઇશ્વરી અવતારોમાંથી ઉતરી આવતા, ને આ પ્રકારનાજ હતા, ને તેમનો આવો હક હોવાને લીધે એ રાજાઓની સત્તા સંકુચિત હોવા છતાં તેમના તરફ ધાર્મિક દૃષ્ટિનો પૂજ્યભાવ રાખવામાં આવતો હતો.

વૈદેશિક નૃપતંત્ર પાંચમા સૈકામાં આવું ને આ પ્રમાણે અત્યારથી જુદા જુદા સ્વરૂપમાં બદલાતું જતું હતું, જો કે એનુ આરમ્ભનું સ્વરૂપ હજી કાયમ રહ્યું હતું.

હવે રોમન નૃપતંત્ર તપાસીએ. આ તદ્દન જુદુંજ છે; એમાં રાજા તે રાજ્યનું મૂર્તિમાન્ સ્વરૂપ, રોમન પ્રજાના સામ્રાજ્ય ને ગૌરવનો જાણે વારસ છે. ઑગસ્ટસ ને ટાઇબેરિયસનાં નૃપતંત્ર તપાસો. શહેનશાહ રાજ્યની જુદી

જુદી સભાઓ ને પ્રજાનો પ્રતિનિધિ માલૂમ છે; એ તેમની પછીથી આવ્યો ને આ બધાંઓનુ અસ્તિત્વ જાણે એનામાંજ સમાઈ જાય છે. પહેલા શહેનશાહો જે વિનીત ભાષાનો ઉપયોગ કરતા તે પરથીજ આ બાબત કોણ સમજ્યા વિના રહેશે? છેલ્લાં સામ્રાજ્ય ભોગવતા ને પોતાની તરફેણમાં અધિકાર ત્યાગ કરનાર પ્રજાવર્ગ સમક્ષ એ શહેનશાહો પ્રજાના માત્ર પ્રતિનિધિ ને મંત્રિઓ પેઠે પોતાને ગણતા ને પ્રજા સમક્ષ બોલતા. પરતુ વસ્તુતઃ પ્રજાની બધી સત્તા તેઓજ વાપરતા, ને તે પણ ઘણી દૃઢતાથી. આવો ફેર ફાર કેવી રીતે થયો તે આપણાથી સહેલથી સમજી શકાય તેમ છે. આપણે જાતેજ એવો ફેરફાર જોયો છે. લોકોનુ સામ્રાજ્ય એક માણસના હાથમાં જતું આપણે જોયુ છે; એજ નેપોલિઅનનો ઇતિહાસ છે. એ પણ સામ્રાજ્ય ભોગવનાર એક પ્રજાનો પ્રતિનિધિ હતો. એ હમેશ કહ્યા કરતો: "એક કરોડ એંશી લાખ લોકોથી ચુંટી કઢાયલો મારા જેવો કોણ છે? ફ્રાન્સના પ્રજાસત્તાક રાજ્યના લોકોનો મારા જેવો પ્રતિનિધિ કોણ છે?" અને જ્યારે એના સિક્કાની એક બાજુ તરફ "પ્રજાસત્તાક ફ્રાન્સ", ને બીજી બાજુ તરફ "શહેનશાહ નેપોલીઅન" એવા શબ્દો આપણે વાંચીએ છીએ, ત્યારે પ્રજાજ રાજા થાય છે એમ મેં આગળ વર્ણવેલા બનાવ સિવાય બીજું શું સમજી શકાય તેમ છે?

રોમન નૃપતંત્રનુ મુખ્ય લક્ષણ આ પ્રકારનુ હતું. ડાયોક્લિશિઅનના સમય પછી તેમાં ફેરફાર થવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો; એક નવા પ્રકારનું નૃપતંત્ર લગભગ પ્રકાશમા આવ્યુ હતું. ત્રણ સૈકા સુધી સમાજમાં ધાર્મિક તત્ત્વો દાખલ કરવા ખ્રિસ્તિ ધર્મ મથી રહ્યો હતો. કૉન્સ્ટૅન્ટિનના રાજ્યમાં એને ફત્તેહ મળી ને ધાર્મિક તત્ત્વો સર્વગ્રાહી તો નહિ પણ અગત્યનો ભાગ લેતાં થયાં. આ સમયે નૃપતંત્ર એક જુદાજ સ્વરૂપમા દૃષ્ટિગોચર થાય છે; એની ઉત્પત્તિ પાર્થિવ નથી, ને રાજા પ્રજાસામ્રાજ્યનો પ્રતિનિધિ પણ નથી, પણ ઈશ્વરનો એ અવતાર ને ઈશ્વરનો પ્રતિનિધિ છે. હવેથી રાજાની સત્તા ઉંચેથી મળતી ગણાઈ; રોમન નૃપતંત્રમાં એ નીચેથી આવતી હતી. આ

બે તદ્દન જુદીજ વસ્તુસ્થિતિઓ છે ને તેનાં પરિણામો પણ તદ્દન જુદાંજ છે. ધાર્મિક નૃપતંત્ર સાથે સ્વતંત્રતાના હકો ને તેથી મળતું રાજકીય રક્ષણ જોડી શકવાં મુશ્કેલ છે, તેમ છતાં આ પદ્ધતિજ ઉન્નત, નીતિવાળી, ને લાભકારક છે. ધાર્મિક નૃપતંત્રને સમયે—સાતમા સૈકામાં રાજાને વિષે શો આદર્શ કલ્પવામાં આવતો હતો તે આપણે જોઈએ. ટૉલિડોની સભાના નિયમોમાંથી હું ઉતારા લઉં છું.

"રાજા ન્યાયથી શાસન કરે છે તેટલા માટેજ રાજા કહેવાય છે. એ ન્યાયથી વર્તે છે તો એ યોગ્ય રીતે રાજા નામ ધારણ કરે છે; જો એ અન્યાયથી વર્તે છે તો શોચનીય રીતે એ એ નામ ખોય છે...ન્યાય ને સત્ય એ બે મુખ્ય રાજસદ્ગુણો છે."

પણ ધાર્મિક નૃપતંત્રની પદ્ધતિમાં નૃપતંત્રથી એક તદ્દન જુદુંજ તત્ત્વ ઘણુંખરૂ દાખલ થઈ જતું હતું. નૃપતંત્રના કરતાં પણ ઇશ્વરની વધારે નજીકની એક નવી સત્તા નૃપતંત્રની સાથે સાથે સ્થપાવવા પામી; આ ધર્મગુરુઓની સત્તા હતી, ને તે ઇશ્વર ને રાજાઓની ને રાજાઓને પ્રજાની વચમાં આવતી હતી. એટલે નૃપતંત્ર ઇશ્વરી ઇચ્છાનો માનુષી દુભાષિયાઓ અર્થાત્ ધર્મગુરુઓના જાણે સાધનરૂપ બન્યુ. નૃપતંત્રની પદ્ધતિના ભાવી ને તેના પરિણામોમાં ભિન્નતા જોવામાં આવે છે તેનું આ વળી એક નવુંજ કારણ હતું.

રોમન મહારાજ્યની પડતી પછી પાંચમા સૈકામાં કેવાં કેવાં ભિન્ન પ્રકારનાં નૃપતંત્રો જોવામાં આવતાં હતાં તે આપણને આ પ્રમાણે માલૂમ પડે છે:–વૈદેશિક નૃપતંત્ર, રોમન નૃપતંત્ર, ને નવું થતું ધાર્મિક નૃપતંત્ર. જેવાં તેમનાં બંધારણો જુદાં હતાં તેવાંજ તેમનાં ભવિષ્ય પણ જુદાં હતાં.

પાંચમાથી બારમા સૈકાની વચમાં સામાન્ય રીતે ત્રણ જાતનાં નૃપતંત્રો સાથે પ્રવર્ત્યાં. યુરોપનાં જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં દરેકમાં દરેક કે વધારે પ્રકારનાં નૃપતંત્ર સ્થિતિને અનુસરીને પ્રચારમાં આવ્યાં.

અવ્યવસ્થા આ સમયે એવી હતી કે કંઈજ સાર્વત્રિક કે સ્થાયી સ્થાપી શકાય તેમ નહોતું; ને એક ફેરમાંથી બીજો ફેરફાર એ પ્રમાણે આઠમા સૈકા

સુધી સ્થિતિઓ બદલાતાં બદલાતાં આપણે આઠમા સૈકામાં આવીએ છીએ ત્યારેજ નૃપતત્રની પદ્ધતિએ કંઈક સ્થાયી સ્વરૂપ ધારણ કર્યું જોઈએ છીએ.

ફ્રાન્સના મેરોવિન્જિઅન રાજાઓ પછી કાર્લોવિન્જિઅન રાજાઓ જ્યારે રાજ્ય કરે છે ત્યારે વૈદેશિક નૃપતંત્રની પદ્ધતિ પાછી દાખલ થએલી માલૂમ પડે છે; ચુટણી ફરીથી જોવામા આવે છે. પેપિન રાજા સોઈસ્મન્સમા પોતે ચુટણીથી ગાદીએ આવે છે. જ્યારે પહેલા કાર્લોવિન્જિઅન રાજાઓ પોતાના છોકરાઓને રાજ્ય સોંપે છે ત્યારે રાજ્યના મુખ્ય પુરુષોની પાસે તેમનો સ્વીકાર કરાવ્યા પછી તેમ કરે છે. જ્યારે કોઈ પણ વિભાગ કરવા હોય છે ત્યારે પણ પ્રજાકીય સભાઓમાં તેની મંજૂરી મેળવવા તેઓ ઇચ્છે છે. પ્રજાકીય સ્વીકારના સ્વરૂપમા ચુટણીની પદ્ધતિ કંઈક ખરૂં સ્વરૂપ ફરીથી ધારણ કરે છે. ધ્યાનમા રાખજો કે રાજાઓની વશાવલિમાં થએલો આ ફેર યુરોપની પશ્ચિમમાં જર્મનોએ કરેલા નવા હુમલા જેવો હતો, ને તેથી તેમની જૂની પદ્ધતિઓ ને જૂના આચારવિચારોની કંઈક છાયા પાછાં દાખલ થયાં.

તેજ સમયે નૃપતંત્રમાં ધાર્મિક પદ્ધતિ પણ વધારે સ્પષ્ટતાથી દાખલ થએલી ને ત્યાં વધારે અગત્યનો ભાગ લેતી આપણે જોઈએ છીએ. પેપિનને પોપે સ્વિકાર્યો હતો ને પોપે એનો રાજ્યાભિષેક કર્યો હતો. ધાર્મિક અનુમતિની એને આવશ્યક્તા હતી; ધર્મની સત્તા અત્યાર સુધીમાં ઘણીજ થઈ ચૂકી હતી ને તેની એણે મદદ માગી. શાર્લામેને પણ એજ સાવચેતી લીધી. ધાર્મિક નૃપતંત્રની પદ્ધતિ ધીમે ધીમે વિકસિત થતી હતી. છતાં શાર્લામેનના વખતમાં આ પદ્ધતિ મુખ્ય ન થઈ; એણે રોમન નૃપતત્રની પદ્ધતિ પુનર્જીવિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. જો કે ધર્મગુરુઓ સાથે એ ગાઢ સંબધ રાખતો ને તેમનો ઉપયોગ કરતો હતો, તોપણ તેમના માત્ર સાધન જેવો એ બન્યો નહોતો. શાર્લામેનના રાજ્યની મહેચ્છા એક મહાન્ રાજ્ય, એક મહાન્ રાજકીય ઐક્ય, રોમન મહારાજ્યનું પુનઃસ્થાપન કરવાની હતી. એ મરી ગયો ને એની પછી લુઈ લિ દેબોનેર આવ્યો. તરતજ નૃપસત્તાએ

કેવું સ્વરૂપ પકડયું તે બધાજ જાણે છે; રાજા ધર્મગુરુઓની સત્તામાં આવી પડ્યો, ને તેઓ એનો તિરસ્કાર કરતા, ગાદીએથી ઉતારતા, ફરી બેસાડતા, ને એના પર નિયમન ચલાવતા હતા. થોડોક વખત પહેલાં દબાઈ ગએલી ધાર્મિક નૃપતત્રની પદ્ધતિ ફરીથી સ્થાપિત થવાની અણીએ આવેલી જણાઈ.

આમ આઠમા સૈકાના મધ્ય કાળથી નવમાના મધ્ય કાળ સુધી ત્રણે પ્રકારના નૃપતત્રોની પદ્ધતિઓની વિવિધતા, અગત્યના, પરસ્પર સબંધ, ને દેખીતા બનાવોમા દૃષ્ટિગોચર થઈ.

લુઈ લિ દેબોનેરના મૃત્યુ પછી યુરોપમાં અવ્યવસ્થા થઈ તે સમયે નૃપતંત્રની ત્રણે પદ્ધતિઓ લગભગ એક્કી વખતે નાશ પામી. બધીજ અવ્યવસ્થા થઈ ગઈ. કેટલાક સમય પછી જ્યારે ફ્યૂડલ પદ્ધતિ દાખલ થઈ ત્યારે એક ચોથીજ ને અગાઉ આપણે કદાપિ જોઈ હોય તેનાથી જુદાજ પ્રકારની નૃપતત્રની પદ્ધતિ જોવામાં આવી; આ ફ્યૂડલ નૃપતંત્રની પદ્ધતિ હતી. આ ગુંચવણવાળી છે ને એનુ લક્ષણ આપવું ઘણુ કઠણ છે. એમ કહેવાય છે કે ફ્યૂડલ પદ્ધતિ પ્રમાણે રાજા તો રાજાઓનો રાજા, અમીરોનો અમીર હતો, ને તેથી આખા સમાજના જુદાં જુદા અગોને એ બરાબર સંબંધમાં રાખી શકતો હતો. એની આસપાસ એના પોતાના આશ્રિતજનોનુ ને આશ્રિતોના આશ્રિતોનુ પણ નમન માટે આવ્હાન કરી આખી પ્રજાને એ પોતાની પાસે બોલાવી શકતો, ને તેથી પોતાની નૃપસત્તા ખરેખરી દાખવી આપતો હતો. ફ્યૂડલ નૃપતત્રની પદ્ધતિ આ પ્રકારની હતી તેની હું ના પાડતો નથી; પણ એ માત્ર એક પદ્ધતિજ હતી, વસ્તુસ્થિતિ તેવા પ્રકારની નહોતી. ક્રમશઃ પ્રજાના બધા વર્ગો સાથે રાજા સંબધમાં આવતો, ને તેથી સામાન્ય અસર કરી શકતો એમ જે આ પદ્ધતિ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે તે રાજકીય વિષયોમાં અગ્રેસર ભાગ લેનારાઓનુ માત્ર સ્વપ્નદર્શન છે. ખરૂં જોતાં ફ્યૂડલ અમીરોનો મોટો ભાગ આ સમયે નૃપતંત્રથી તદ્દન સ્વતત્ર હતો; મોટી સંખ્યા તો રાજાનુ નામ પણ ભાગ્યેજ જાણતી, ને તેની સાથે બહુ થોડો

સંબંધ ધરાવતી કે બીલકુલ નએ ધરાવતી. બધાજ રાજાઓ સ્થાનિક ને સ્વતંત્ર હતા.

દશમા ને અગીઆરમા સૈકામાં નૃપતંત્રની આ પ્રકારની સ્થિતિ હતી. બારમા સૈકામાં લુઈ લિ ગ્રોસના રાજ્યની શરૂઆત થતાં દેખાવ બદલાવવા માંડ્યો. રાજા વિષે બોલાતું આપણે ઘણું વધારે વાર સાંભળીએ છીએ; જ્યા અત્યાર સુધી એ પહોંચી શક્યો નહોતો, ત્યાં પણ એની સત્તાની અસર પહોંચી શકી, સમાજમાં એનો ભાગ વધારે અગત્યનો થયો. શા હકથી રાજા આવી સત્તા ભોગવવા માડયો તે આપણે શોધીએ છીએ તો અત્યાર સુધીના એના જાણીતા હકોમાનો એકે આપણા જોવામાં આવતો નથી. રોમન નૃપતંત્ર તરફથી અને એ હક મળ્યો નહોતો; તેમજ ચુંટણીથી કે ધાર્મિક સત્તાના પ્રતિનિધિના રૂપમાં પણ મળ્યો નહોતો. અત્યાર સુધી નહિ જોવામાં આવેલુ એક નવુજ સ્વરૂપ નૃપતંત્રમા જોવામાં આવ્યુ; એક નવી જાતનુ નૃપતત્ર શરૂ થયુ.

મારે કહેવાની જરૂર નથી કે આ સમયે સમાજમાં ઘણીજ અવ્યવસ્થા હતી; મારફાડનો એ સતત ભક્ષ્ય થતો હતો. આવી શોચનીય સ્થિતિની સામે થવાને, કે કોઈ જાતની વ્યવસ્થા કે એકતા ફરી સ્થાપિત કરવાને સમાજની અંદર કંઈ સાધનો નહોતાં. ફ્યૂડલ પદ્ધતિના બધાં સાધનો નામમાત્રમાજ રહ્યાં હતાં. વ્યવસ્થા કે ન્યાયનુ પુનઃસ્થાપન કરે એવુ કશુ સમાજમાં નહોતું જોવામા આવતું. આવી સ્થિતિમાં અન્યાય થતો અટકાવવા કે કોઈ પણ જાતનુ રાજકીય બંધારણ સ્થાપવા કોની પાસે જવુ તેની કોઈને સૂઝ પડતી નહોતી. રાજાનુ નામ રહ્યુ હતું; એકાદ અમીર એ નામને ધારણ કરતો હતો, ને કેટલાકો વળી તેને પોતાનું દુઃખનિવેદન કરતા હતા. અત્યાર સુધી જુદાં જુદાં સ્વરૂપોમાં નૃપતંત્રો થઈ ગયાં હતાં. તે હજી લોકોના મનમાં તાજાં હતાં, ને કેટલાક સંજોગોમાં લોકો તે કબુલ પણ કરતા હતા. કોઈ પણ જાતની ભારે મારફાડ દબાવવા, કે રાજાના આવાસ પાસે કંઈક વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરવા, કે ઘણા વખતની થએલી કંઈ લડાઈ પતાવવા

લોકો રાજાની પાસે જતા; કેટલીક વાર એની સત્તાની બહારની વાતોમાં પણ વચમાં પડવાને એની મદદ માગવામાં આવતી, એ પ્રજાકીય વ્યવસ્થાના રક્ષક તરીકે, કે લોકોને થતી ઈજા દૂર કરવા લવાદ તરીકે વચમાં પડતો એના નામની સાથે જે નૈતિક સત્તા રહી હતી તે ધીમે ધીમે આ પ્રકારની સત્તા એને મેળવી આપતી હતી.

લુઈ લિ ગ્રોસના રાજ્ય નીચે ને સુગરની સત્તા નીચે આ પ્રમાણેનું નૃપતત્ર થવા માડયુ હતું જેમને રાજ્યના સામાન્ય સાધનો દ્વારા ન્યાય ન મળતો હોય તેમને ન્યાય આપવાનુ ને અવ્યવસ્થાને સમયે વ્યવસ્થા સ્થાપવાનુ કામ હવેથી નૃપતત્ર સાથે જોડાયુ સલાહ જાળવવી કે ફરીથી કરવી, ને જે કોઈ ન પતાવી શકે એવી લડાઇઓ હોય તે પતાવવી એનુ એક મોટા મેજિસ્ટ્રેટ તરીકેનું નવુ કામ આ રાજાઓને શિરે લોકોએ આપ્યું હતુ. યુરોપમાં ને ખાસ કરી ફ્રાન્સમાં બારમા સૈકાથી શરૂ થતુ નૃપતત્રનુ આ તદ્દન નવુંજ સ્વરૂપ હતું. એ વૈદેશિક નૃપતત્રએ નહોતુ, ધાર્મિક નૃપતંત્રએ નહોતું, કે રોમન નૃપતત્ર પણ નહોતું. એની સત્તા તદ્દન જુદીજ રીતે વપરાતી હતી. એની માત્ર થોડી, અપૂર્ણ ને અકસ્માતથી પ્રાપ્ત થએલી જાણે આખી પ્રજાની શાન્તિના રક્ષક તરીકેની સત્તા હતી.

આધુનિક નૃપતત્રની ખરી ઉત્પત્તિ આ છે, ખરૂ જોતા આ એનું ખરૂ કારણ છે, આગળ જતાં એનોજ વિકાસ થયો છે ને એને લીધેજ આધુનિક નૃપતત્ર વિજયવાન્ નીવડયુ છે એમ સંકોચ વિના આપણે કહી શકીશુ. ઇતિહાસના જુદા જુદા યુગોમાં નૃપતત્રના જુદાં જુદાં સ્વરૂપો ફરીથી જોવામા આવે છે. આમ ધર્મગુરુઓએ હમેશાં ધાર્મિક નૃપતંત્રનો ઉપદેશ કર્યો છે; ધર્મશાસ્ત્રમાં કોવિદ પુરુષોએ રોમન નૃપતંત્રને પુનર્જીવિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે, અને અમીરોએ કેટલીક વખતે પ્રજાનિયુક્ત નૃપતંત્ર કે ફ્યૂડલ નૃપતત્ર ફરીથી સ્થાપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આ પ્રમાણે જુદા જુદા લોકોએ જુદાં જુદાં નૃપતત્રો સ્થાપવા પ્રયત્ન કર્યા છે એટલુજ નહિ પણ રાજાઓએ જુદાં જુદાં નૃપતત્રો પ્રમાણે તે તે વર્ગોને પોતાની સત્તા વધારવામાં સાધનભૂત કર્યા છે.

પણ આધુનિક નૃપતંત્ર જુદીજ જાતનુ છે ને એની સત્તાનુ કારણ પણ જુદુજ છે. આધુનિક રાજાઓ મારા કહેવા પ્રમાણે પ્રજાકીય વ્યવસ્થા, ન્યાય, ને લોકહિતના રક્ષકો છે, ને આધુનિક નૃપતંત્ર આ સ્વરૂપનું છે.

જેમ જેમ આપણે આગળ વધીશુ તેમ તેમ તમે જોશો કે આધુનિક યુરોપીઅન નૃપતત્રનુ આ સ્વરૂપ દઢીભૂત થતું જાય છે ને આગળ જતાં એજ એનુ રાજકીય સ્વરૂપ થયુ હતું. યુરોપના સમાજના જે બે મોટા ભાગ રાજા ને પ્રજા—રાજ્ય ને દેશ, આધુનિક યુરોપમા થવા પામ્યા હતા, તે એજ નૃપતત્રના પરિણામરૂપ હતા

આમ ધાર્મિક યુદ્ધોના અન્તસમયે યુરોપ એની આધુનિક સ્થિતિને માર્ગે પ્રયાણ કરતું થયુ હતું, ને એ મોટા ફેરફારમા નૃપતંત્રએ એનો યોગ્ય ભાગ લીધો હતો. આપણા આવતા વ્યાખ્યાનમા આપણે બારમાથી સોળમા સૈકા સુધી રાજકીય વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરવાને થએલા જુદા જુદા પ્રયત્નોના અભ્યાસ કરીશુ. સમાજને જૂની પદ્ધતિઓ પ્રમાણે વ્યવસ્થિત સ્થિતિમા આણવાને ને શરૂ થએલા સામાન્ય ફેરફાર સામે ટકાવી રાખવાને કરેલા ફ્યુડલ પદ્ધતિના, ખ્રિસ્તિ સમાજના, ને નગરોના પ્રયત્નો સુદ્ધાં કેવા પ્રકારના હતા તે આપણે જોઈશુ.

વ્યાખ્યાન દસમું

વ્યાખ્યાનનો વિષય—સમાજના જુદા જુદાં તત્ત્વોના એકીકરણ માટે આધુનિક યુરોપમા પ્રયત્નો—૧ લો, ધાર્મિક બંધારણ કરવાનો પ્રયત્ન—શા માટે એ નિષ્ફળ થયો—ચાર મુખ્ય વિઘ્નો—સાતમા ગ્રેગરિના દોષો—ખ્રિસ્તિસમાજ બળવાન્ થાય તે સામે પ્રતિધ્વનિ—લોકોએ કરેલો—રાજાઓએ કરેલો—૨ જો, પ્રજાસત્તાક બંધારણ કરવાનો પ્રયત્ન—ઈટાલિની પ્રજાસત્તાક સંસ્થાઓ—તેના દોષો—૩ જો, મિશ્રિત બંધારણ કરવાનો પ્રયત્ન ફ્રાન્સની રાજ્યસભા—સ્પેન ને પોર્ચુગાલની સભાઓ—અંગ્રેજી પાર્લ્યામેન્ટ—જર્મનિની વિચિત્ર સ્થિતિ—બધાના પ્રયત્નોની નિષ્ફળતા—તેના કારણો—યુરોપનુ સામાન્ય વળણ.

બરાબર, ને શરૂઆતમાંજ મારે વ્યાખ્યાનનો વિષય નક્કી કરવાની ઇચ્છા છે.

તમને યાદ હશે કે યુરોપના પ્રાચીન સમાજના તત્ત્વોમા એક બાબત આપણું ધ્યાન ખેંચે એવી હતી તે એ કે સમાજના તત્ત્વો ભિન્ન ભિન્ન, જુદાં જુદા ને સ્વતંત્ર હતાં. ફ્યૂડલ અમીરો, ધર્મગુરુઓ, ને નગરો એ દરેકની સ્થિતિ, દરેકના કાયદાઓ, ને દરેકની રીતભાતો તદ્દન જુદાં જુદાં હતાં; એ બધાં જાણે જુદા જુદા સમાજ જેવાં હતાં, બધાંનાં બંધારણો જુદાં હતા, ને બધાની પદ્ધતિઓ જુદી હતી. એ બધાં એકબીજાના સંબંધમાં આવતાં, છતા તેમાં ખરૂં ઐક્ય થયુ નહોતું. એક સમાજ કે એક પ્રજાનાં એ બધાં અંગો થઈ શક્યાં નહોતા.

આ બધા સમાજોનું એકીકરણુ થઈ ચૂક્યુ છે સમાજનાં બધા જૂનાં તત્ત્વોના હવે માત્ર બેજ થઈ ગયાં છે.—રાજા ને પ્રજા. વિવિધતાનો અન્ત આવ્યો છે ને સરખામણીને લીધે એકતા થવા પામી છે. પણ આ પ્રકારનું

પરિણામ આવતાં પહેલાં, ને તેને અટકાવવાને સુદ્ધાં, જુદા જુદા સમાજોની ભિન્નતા સચવાઈ રહે તે માટે ઘણા પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા.

આ બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડયા. આધુનિક સમાજની એકતા આ પ્રયત્નોની નિષ્ફળતા સાબીત કરે છે. જે યુરોપીઅન દેશોમાં સામાજિક તત્ત્વોનું જૂનું વૈવિધ્ય જોવામાં આવે છે, જેમકે જર્મનીમાં ફ્યૂડલ અમીરો ને મધ્યમ વર્ગો એ બન્ને સામાજિક તત્ત્વોનું વિવિધ બળ ચાલુ રહ્યું છે ત્યાં, અને ઈંગ્લંડમાં પ્રજાકીય ધર્મસમાજને અમુક અમુક સત્તાઓ છે ત્યાં પણ તે માત્ર નામનુજ છે, આ જુદાં તત્ત્વોનું બળ છેવટે રાજ્યસત્તાના વિશાળ બળમા સમાઈ ગએલું માલૂમ પડે છે. પ્રાચીન સામાજિક તત્ત્વો જ્યાં નામમા પણ રહ્યાં હોય છે ત્યા તેમનું સ્વતંત્ર બળ રહી શક્યું નથી.

છતાં એ જૂનાં સામાજિક તત્ત્વો કાઢી નાખ્યા સિવાય કે તેમને બદલી નાખ્યા સિવાય, તે બધા સાથે સાથે પ્રજાકીય હિત સાધે તેમ કરવાને આદરેલા પ્રયત્નો યુરોપના ઇતિહાસમા અગત્યનું સ્થાન લે છે. જે સમય વિષે આપણું હાલમાં ધ્યાન રોકાયલુ છે, જે સમય પ્રાચીનમાથી અર્વાચીન યુરોપને જુદું પાડે છે, ને જે સમયમા યુરોપના સમાજમાં આ પ્રકારનુ રૂપાન્તર થયુ, તે સમયમાંનો કેટલોક ભાગ આ પ્રયત્નોથી ભરાઈ જાય છે. પછીના બનાવો ને સમાજનાં ભિન્ન ભિન્ન તત્ત્વોનાં હાલમાં જે બેજ તત્ત્વો રાજા ને પ્રજા—અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે, તે બધાં પર એની ઘણી અસર થઈ છે. તેટલા માટે બારમાથી સોળમા સૈકાની વચમાં રાજકીય બંધારણો સ્થાપવા ને ગૌણ સમાજોનાં વિવિધ બળોનો નાશ કર્યા સિવાય પ્રજા ને રાજ્ય એ બે સમાજનાં તત્ત્વો અસ્તિત્વમાં આણવા જે જે પ્રયત્નો થયા તેની બરાબર તપાસ કરવી ને સમજુતી મેળવવી અગત્યની છે. આ વ્યાખ્યાનમાં આપણે એજ કરીશું.

એ અઘરૂં ને કંટાળાભરેલું પણ કામ છે. રાજકીય બંધારણના આ બધા પ્રયત્નો સારા ઇરાદાથી ધારેલા ને કરાયલા નથી; તેમાંના ઘણા પ્રયત્નો સ્વાર્થ ને જોરજુલમના ઇરાદાથી કરાયા હતા. છતાં એકથી વધારે પ્રયત્ન

સરળ ને નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિથી પણ કરવામાં આવ્યો હતો; એકથી વધારે પ્રયત્નનો ખરો ઉદ્દેશ સમાજનું નૈતિક ને સામાન્ય હિત સાધવાનો હતો. સમાજમાં તે વખતે અવ્યવસ્થા, ક્રૂરતા, ને અન્યાય પ્રવર્તમાન હતા તેથી ઉચ્ચ ને ઉદારવૃત્તિના કેટલાક સાધુ પુરુષો દુઃખિત થતા હતા, ને તે સ્થિતિમાંથી વિમુક્ત થવા તેઓ સતત પ્રયત્ન કરતા હતા. છતા આવા ઉત્તમ પ્રયત્નોમાના સારામાં સારા પ્રયત્નો પણ ફાવી શક્યા નથી, અને કેટલા બધા સદ્‌ગુણ, વીરત્વ, ને આત્મભોગના પ્રયત્નો નકામા ગયા છે,—શું આ આપણને પીગળાવી નાખે એવો દેખાવ નથી? એક વાત હજી પણ વધારે દુઃખજનક ને કડવો અનુભવ ચખાડે એવી છે; સામાજિક સુધારાના આ પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા છે એટલુંજ નહિ, પણ તેમા ભૂલો ને અનિષ્ટ પરિણામો ઘણાંજ ઘુસી ગયા છે. સારા ઇરાદા હોવા છતા ઘણાખરા પ્રયત્નો અર્થહીન હતા, ને બુદ્ધિ, ન્યાય, મનુષ્યના હકો, ને સામાજિક સ્થિતિના પોષક તત્ત્વોનું ગંભીર અજ્ઞાન સૂચવતા હતા, એટલે લોકોને તેમના પ્રયત્નોમા ફત્તેહ મળી નથી એટલુંજ નહિ પણ તેઓ નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત કરવાનેજ લાયક હતા. આ બાબતમા આપણે મનુષ્યનું નિષ્ઠુર ભવિષ્ય જોઈએ છીએ એટલુંજ નહિ પણ એની નિર્બલતાનો પણ ચિતાર જોઈ શકીએ છીએ. માત્ર સત્યનું દર્શન થતા મોટા માણસો તેમાં કેવા તલ્લીન થઇ જાય છે. બીજું બધું ભૂલી જાય છે, ને તેમના વિચારોના કર્તવ્યક્ષેત્રની બહારની વસ્તુઓ જાણે જોઈજ શકતા નથી તેનું આપણને આ બાબતથી ઉદાહરણ મળે તેમ છેઃ ન્યાયની માત્ર ઝાંખીજ થતાં તદર્થે કરવો પડતો બધો અન્યાયનો ખ્યાલ તેઓ કેવો તદ્દન ભૂલી જાય છે! માણસની કોઈ પણ સ્થિતિના દુઃખો કરતાં એની દુષ્ટતા ને અપૂર્ણતાનો આવિર્ભાવ વધારે શોકજનક વિચારો ઉત્પન્ન કરે છે; માણસનાં દુઃખો કરતાં એના દોષોને માટે મને વધારે લાગે છે. મારે જે પ્રયત્નોનું વર્ણન કરવાનું છે તે બધા આમાંની દરેક વાતનો ચિતાર આપશે. આવી રીતે ભૂલો જેમણે કરી છે તે માણસો તરફ સમભાવ રાખી તેમના અનુભવો જોવા, તેમના તરફ, તેમના સમય તરફ ન્યાયબુદ્ધિથી જોવું, તેમની ભૂલો સમજવી,

ને ભૂલો હોવા છતાં તેઓ ઘણા ઉચ્ચ સદ્ગુણો ધરાવતા હતા ને ઉમદા પ્રયત્નો કરતા હતા ને તેને માટે ઘણા યશને લાયક હતા તે બધી બાબતો સમજવી આવશ્યક છે.

રાજકીય વ્યવસ્થા સ્થાપવાને બારમાથી સોળમા સૈકા સુધીમાં થએલા પ્રયત્નો બે પ્રકારના છે એક પ્રકારના પ્રયત્નનો ઉદ્દેશ એકાદ ખાસ સામાજિક તત્ત્વ—જેવું કે ધર્મગુરુઓ, કે ફ્યૂડલ અમીરીવર્ગ, કે નગરજનોના વર્ગ—ને બળવાન્ કરવાનો હતો, અને બીજાનો ઉદ્દેશ આ બધાં સામાજિક તત્ત્વોમાથી એકેને સર્વોપરિ ન બનવા દેતા બધા સાથે સાથે કામ કરે તેવી રીતે કરવાનો હતો, અર્થાત સામાજિક તત્ત્વોનુ ઐક્ય સ્થાપવાનો હતો બીજા પ્રકારના પ્રયત્નો કરતા પહેલા પ્રકારના પ્રયત્નોમાં સ્વાર્થ ને જોરજુલમ હતા એવો શક રહે તેમ છે વસ્તુત: આ દોષો તેમાં વધારે જોવામા આવ્યા છે, ને કુદરતી રીતેજ એ પ્રયત્નો જોરજુલમની પદ્ધતિથીજ કરી શકાય તેવા છે છતા તેમાના કેટલાક પ્રયત્નો સમાજનુ હિત ને ઉન્નતિ સાધવાના શુદ્ધ ઉદ્દેશથી ધારેલા ને કરેલા હોઈ શકે તેમ છે.

સૌથી પહેલો પ્રયત્ન ધાર્મિક બંધારણ સ્થાપવાનો, અર્થાત્ સમાજનાં જુદાં જુદા અંગો પર ધાર્મિક સમાજનુ બળ સર્વોપરિ કરવાનો હતો. ધાર્મિક સમાજના ઇતિહાસ વિષે મેં તમને જે કહ્યું છે તે તમને યાદ આવશે. એ સમાજમાં શા શા સિદ્ધાન્તો ફેલાયા ને તે દરેકનો યોગ્ય ભાગ શો હતો, તે બધા સ્વાભાવિક રીતેજ બનાવોમાથી કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયા હતા, તેમણે શી સેવા બજાવી છે. ને તેમણે શા અનિષ્ટ પરિણામો ઉત્પન્ન કર્યા છે એ બધુ તમને બતાવવા મેં પ્રયત્ન કર્યા હતા. આઠમાથી બારમા સૈકા સુધીમાં ખ્રિસ્તિ સમાજ કેવી કેવી સ્થિતિમાથી પસાર થયો તેનુ સ્વરૂપ મેં ચીતર્યું છે; રોમન ખ્રિસ્તિસમાજ, વૈદેશિક ખ્રિસ્તિસમાજ, ફ્યૂડલ ખ્રિસ્તિસમાજ, ને છેવટે ધાર્મિક ખ્રિસ્તિસમાજની સ્થિતિ દર્શાવી છે. આ બધાંની સ્મૃતિ તમારા મગજમા તાજી હશે એમ હું ધારૂ છુ, ધર્મગુરુઓએ

યુરોપમાં પોતાનું બળ વધારવા શું કર્યું ને શા માટે તેઓ નિષ્ફળ નીવડ્યા તે દર્શાવવા હવે હું પ્રયત્ન કરીશ.

ધાર્મિક બંધારણ સ્થાપવા રોમની રાજ્યસભાના કે સામાન્ય રીતે ધર્મગુરુઓના પ્રયત્નો ઘણા આરમ્ભના સમયમાં થયા હતા. આ પ્રયત્નો ખ્રિસ્તિસમાજની રાજકીય ને નૈતિક ઉચ્ચતાને લીધેજ સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થયા હતા, પણ આપણે જોઇશું કે છેક શરૂઆતથીજ એને એવાં વિઘ્નો નડયાં હતાં કે એ ઘણા બળવાળા હોવા છતાં પણ એ વિઘ્નો ખસેડી શકયા નહોતા.

પહેલી બાબત તો ખ્રિસ્તિ ધર્મનું સ્વરૂપજ હતું. ધાર્મિક પંથોમાંના મોટા ભાગથી તદ્દન જુદીજ રીતે ખ્રિસ્તિ ધર્મ માત્ર અનુનય–સમજાવટ–થી, કે નૈતિક ઉપદેશથીજ સ્થપાયો હતો; એના જન્મસમયથી શરૂ કરી કદાપિ એ ધર્મ બળની સાથે જોડાયો નહોતો. આરમ્ભના યુગોમાં માત્ર શબ્દના ઉપયોગથીજ એણે વિજય મેળવ્યો હતો, ને તે વિજય મનુષ્યના આત્મા પર પ્રાપ્ત કર્યો હતો. તેથીજ એવું બન્યું કે જય મેળવ્યા પછી, ને ખ્રિસ્તિ સમાજ પાસે જ્યારે ઘણું દ્રવ્ય હતું ત્યારે પણ સમાજ પર પ્રત્યક્ષ રીતે શાસન કરતો એને આપણે કદાપિ જોયો નથી. જેવી એ સમાજની ઉત્પત્તિ માત્ર નૈતિક, માત્ર અનુનયને આધારે હતી, તેવીજ એની સ્થિતિ પર પણ નૈતિક છાપ હતી. ખ્રિસ્તિસમાજની અસર–પ્રતિષ્ઠા ઘણી હતી પણ એની સત્તા કંઈ નહોતી. શહેરના મૅજિસ્ટ્રેટોની સત્તામાં એ સમાજ માથું ઘાલતો હતો, રાજાઓ ને તેમના કાર્યકારકોના પર ઘણી અસર કરતો હતો, તોપણ જેને રાજ્યનો ખરો વહીવટ કહેવાય એ એના હાથમાં બીલકુલ નહોતો. હવે ધાર્મિક કે અન્ય કોઈ પણ પ્રકારનું રાજ્યશાસન પરોક્ષ રીતે માત્ર અસર કરવાથી સ્થાપિત થઈ શકતું નથી; રાજ્યનો વહીવટ કરવો, આજ્ઞાઓ કરવી, કર લેવા, આવકની વહેંચણી કરવી, શાસન કરવું, ને ટુંકામાં પ્રજા પર સંપૂર્ણ રાજ્યની સત્તા ચલાવવી તે બધું આ માટે આવશ્યક છે. જ્યારે પ્રજાઓને રાજ્યો પર અનુનયની અસર થઈ શકે છે ત્યારે

ઘણું કરી શકાય છે, ને મોટી રાજ્યસત્તા પણ વાપરી શકાય છે; પણ તેથી કંઈ રાજ્ય સ્થપાતું નથી. ખ્રિસ્તિસમાજની આરમ્ભથીજ આ પ્રકારની સ્થિતિ હતી.

એ સમાજને એક બીજું પણ વિઘ્ન નડયું હતું. રોમન મહારાજ્યોની એક વાર પડતી થઈ ને વૈદેશિક રાજ્યો સ્થપાયાં કે ખ્રિસ્તિસમાજનો હારેલી પ્રજામાં સમાવેશ થઈ ગયો. પહેલી બાબત જરૂરની હતી તે આ સ્થિતિમાંથી છૂટવાની હતી; એ સમાજને સૌથી પહેલું કામ જીત મેળવનારાઓનો ધર્મ ફેરવી નાંખી પોતે તેમનું સમાન પદ પ્રાપ્ત કરવાનું હતું. જ્યાં આ કાર્ય પૂરૂં થયું ને ખ્રિસ્તિસમાજે બળવાન્ થવાની ઉમેદ રાખી કે ફ્યુડલ અમીરી વર્ગની મગરૂબીનો એને વિરોધ નડયો. ધાર્મિક સમાજની સત્તામાં નહિ આવેલા ફ્યૂડલ અમીરીવર્ગોએ યુરોપની આ એક મોટી સેવા કરી હતી. અગીઆરમા સૈકામા પ્રજાઓ ઘણુંખરૂ તદ્દન પરાધીન બની ખ્રિસ્તિસમાજને પરવશ બની ગઈ હતી, ને રાજાઓ પણ પોતાનું રક્ષણ કરવાને જવલ્લે શક્તિમાન્ નીવડતા હતા; માત્ર ફ્યૂડલ અમીરીવર્ગજ ધર્મગુરુની ધુરામાં જોડાયો નહોતો, ને તેજ તદ્દન સ્વતન્ત્ર રહી શકયો હતો. મધ્યકાલીન યુગોમાં અમીરવર્ગ ને ધર્મગુરુઓના સંબંધમાં ઉદ્ધતાઈ ને અધીનતા, અન્ધશ્રદ્ધા, ને સ્વતન્ત્રતાનું વિચિત્ર સમિશ્રણ કેવું થતું હતું તે જોવું હોય તો આપણે માત્ર તે સમયનું ચિત્ર આપણી નજર આગળ ખડું કરવું; તેની આરમ્ભક .સ્થિતિનાં ભાગ્યાતૂટયાં ચિહ્નો આપણને માલૂમ પડશે. ફ્યૂડલ પદ્ધતિની ઉત્પત્તિ, એનાં શરૂઆતનાં તત્ત્વો, ને જમીનદારની આસપાસ નાનો સરખો સમાજ કેવી રીતે પ્રથમ સ્થપાયો તે બધુ મેં તમને સમજાવવા કેવા પ્રયત્ન કર્યા હતા તે તમે યાદ કરશો. ધર્મગુરુનું પદ એ સમાજમાં અમીરના પદથી કેવું હલકુ હતું એમ મેં કહ્યું હતું. ઠીક, ફ્યુડલ અમીરીવર્ગના મનમાં હમેશ આ સ્થિતિની સ્મૃતિ રહી હતી; હમેશ એ ધર્મ સમાજથી પોતે તદ્દન સ્વતન્ત્ર છે એટલુંજ નહિ પણ તેનાથી ચઢીઆતો છે ને દેશ પર રાજ્ય કરવાને લાયક છે એમ ગણતો; હમેશ એ ધર્મગુરુ-

ઓની સાથે એકમત થઈ કામ કરવા રાજી હતો, પણ તે પોતાની સ્વતંત્રતા ને પોતાનું હિત જાળવીનેજ, ધર્મગુરુઓના દબાણ નીચે રહીને નહિ. ઘણા સૈકાઓ સુધી અમીરવર્ગજ ધર્મસમાજના સબંધમાં સામાજિક સ્વતંત્રતા જાળવી રાખી શકતો હતો. જ્યારે રાજાઓ ને લોકો એ સમાજના તાબામાં રહેતા ત્યારે એ વર્ગજ ઉદ્ધતાઈથી પોતાના સ્વાતંત્ર્યનું રક્ષણ કરતો હતો. સમાજ પર ધાર્મિક બંધારણ સ્થાપિત કરવાના પ્રયત્નને વિરોધ આપનાર સૌથી પહેલો વર્ગ એજ હતો, ને એ પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડ્યો તે પણ કદાચ એ વર્ગનીજ મદદથી નીવડ્યો હતો.

એક ત્રીજું પણ વિઘ્ન નડતું હતું તે વિષે બહુ થોડી નોંધ લેવાઈ છે ને ઘણી વાર તો એના પરિણામો વિષે ગેરસમજુતી થઈ છે.

જ્યાં જ્યાં ધર્મગુરુઓ સમાજ પર સર્વોપરિ સત્તા મેળવવા સબળ નીવડ્યા છે, ને સમાજનું બંધારણ ધાર્મિક કરવા સમર્થ થયા છે, ત્યાં ત્યાં આ સત્તા ગૃહસ્થાવસ્થામાં રહેનારાઓના હાથમાં ગએલી છે. તેઓ પોતાના સતતિને પોતાનાજ ધંધાને માટે ઉછેરી પોતાના વર્ગને માટે જોઈતા માણસો પોતાનામાંથીજ પૂરા પાડતા માલૂમ પડે છે. ઇતિહાસ તપાસો. એશિયા ને ઇજીપ્ટ તરફ નજર કરો ત્યાં જે જે મોટાં ધાર્મિક બંધારણો થએલાં જોવામાં આવે છે તેના ધર્મગુરુઓ ગૃહસ્થાવસ્થામાં રહેતાજ માલૂમ પડશે, ને ત્યાંના ધાર્મિક સમાજોને બીજા સમાજની મદદ લેવી પડેલી નથી.

પરંતુ ખ્રિસ્તિ ધર્મગુરુઓ બ્રહ્મચર્ય પાળતા હોવાથી ખ્રિસ્તિ ધર્મસમાજ તદ્દન જુદીજ સ્થિતિમાં હતો. પોતાના ટકાવ માટે એ સમાજને લૌકિક સમાજમાંથી માણસો લેવાની જરૂર પડતી હતી, અને તેથી જુદી જુદી સામાજિક સ્થિતિના ને જુદા જુદા ધંધાના માણસોને બહારથી દાખલ કરવા પડતા હતા. આ બાહ્ય તત્ત્વોને એકસરખા કરવા એ સમાજની એકત્રબુદ્ધિ સમર્થ ન નીવડી, કારણ કે એ સમાજમાં જે નવા વર્ગો દાખલ થતા તેના માણસો પોતાની પૂર્વેની અવસ્થાની ઉચ્ચનીચતાની ભેદબુદ્ધિ વીસરતા નહોતા. ખરું છે કે બ્રહ્મચર્યને લીધે

એ વર્ગ સમાજના અન્ય વર્ગોથી જુદો રહી શકતો હતો, તોપણ તેજ કારણને લીધે પોતાના વર્ગમા ઉમેરો કરવાને તેને લૌકિક વર્ગના માણસોને દાખલ કરવા પડતા હતા, અને હું અચકાયા વગર કહું છુ કે બધાજ બ્રહ્મચર્ય પાળતા હોવાથી એ વર્ગના મનુષ્યોમા એકત્રબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થતી હતી તેનાથી જે લાભ થતો તેના કરતા બહારના વર્ગના માણસોને દાખલ કરવા પડતા તે બાબતની આવશ્યકતાને લીધે સમાજમા ધાર્મિક બંધારણ દાખલ કરવાના પ્રયત્નની ફત્તેહમા વધારે હાનિ ઉત્પન્ન થતી હતી.

છેવટે, આ પ્રયત્નના વિરોધી બીજો, ખ્રિસ્તિસમાજની અંદરજ કેટલાક હતા. એ સમાજની એકત્રતા ઘણી વખણાઈ ગઈ છે, અને એ ખરૂં એ છે કે તે હમેશા એકત્રતા સાધવા મથતો હતો, ને કેટલીક બાબતોમા સારે નસીબે એ પ્રાપ્ત પણ કરી શકયો છે. તેમ છતા શબ્દોના આડંબરથી કે એકતરફી હકીકતથી આપણે છેતરાવવુ ન જોઈએ ધર્મગુરુઓમાં જેટલા અંદર અંદરના કલહો જોવામા આવ્યા છે તેટલા બીજા કોનામા જોવામા આવ્યા છે? ધાર્મિક સમાજના બળ નીચે રહેનારી પ્રજામા જેટલી અવ્યવસ્થા ને તૂટ જોવામા આવે છે તેટલા બીજી કઈ પ્રજામા જોવામાં આવે છે?

ધાર્મિક બંધારણની ફત્તેહની વિરુદ્ધ આ બધાં વિઘ્નોની ઉપરાંત એક બીજું વિઘ્ન નડયુ હતું એ બંધારણનો ઉત્તમમા ઉત્તમ ને પ્રબળ સમય સાતમા ગ્રેગરિના રાજ્યનો હતો. સાતમા ગ્રેગરિનો મુખ્ય વિચાર દુનિયા પર ધર્મગુરુઓની સત્તા સર્વોપરિ કરવાની, ને ધર્મગુરુઓ પર પોપની સત્તા બળવાન્ કરવાનો હતો આ વિચારમા મારા ધારવા પ્રમાણે એ મહાન્ પુરુષે બે ભૂલો કરી હતી, એક તો માત્ર અવ્યાવહારિક વિચારક તરીકેની, બીજી ઉચ્છેદક વિચારક તરીકેની. આ કારણોને લીધે એનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સાધવાને બદલે ગ્રેગરિને તે ઘણે અંશે કોરાચ મૂકી દેવો પડતો હતો.

સમાજમાં પ્રજાસત્તાક બંધારણ સર્વોપરિ કરવાનો પ્રયાસ ઈટાલિમા થએલો જોવામાં આવે છે. ત્યા પ્રજાસત્તાક રાજ્યને લીધે ફ્યૂડલ પદ્ધતિ

જલદીથી નાબૂદ થઈ તેમ છતાં એ બંધારણ જાતેજ ટકી શકે કે ફેલાઈ શકે એવાં એમાં તત્ત્વો નહોતાં.

અગીઆરને પંદરમા સૈકાની વચ્ચેનાં ઈટાલિનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યોનો ઇતિહાસ આપણે તપાસીએ છીએ ત્યારે તેમાં રહેલી વિરોધી છતાં સ્પષ્ટ જણાતી બે બાબતોથી આપણે ચકિત થઈએ છીએ. હીંમત, ઉત્સાહ, ને બુદ્ધિનો આપણે ઘણોજ વિકાસ જોઈએ છીએ, ને તેને પરિણામે સુખ-સંપત્તિ પણ ઘણી જોઈએ છીએ. બાકીના યુરોપમાં જે પ્રકારનું ચેતન ને જે પ્રકારની સ્વતંત્રતા ન જોવામાં આવે તેવાં ઇટાલિમાં આપણે જોઈએ છીએ, પણ ત્યાંની પ્રજાની સ્થિતિ વસ્તુતઃ કેવી હતી, તે જીવન કેવા પ્રકારનું ગુજારતી હતી, ને સુખ કેટલું ભોગવતી હતી તેનો આપણે સવાલ કરીએ. આ બાબતો વિષે દેખાવ બદલાઈ જાય છે. બીજી કોઈ પણ પ્રજાનો ઇતિહાસ આવો દુઃખદાયક, આવો શોકજનક ભાસતો નથી. કદાચ એ પ્રજાના જીવનમાં જોવામાં આવે છે તેના કરતાં વધારે શોકજનક કમનસીબના બનાવો, કે કલહો કે ગુન્હાઓ બીજી કોઈ પ્રજામા જોવામાં આવતા હોય એમ લાગતું નથી. એક બીજી પણ બાબત સ્પષ્ટ છે; પ્રજાસત્તાક રાજકીય બંધારણોના મોટા ભાગમાં, સ્વતત્રતા ઘટતીજ ચાલી ગઈ. સ્વતંત્રતા વધવાને બદલે સત્તા નાના નાના જથાઓ કે તડોના હાથમાં ગઈ. ઈટાલિના આ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાં બે બાબતોની ખામી જોવામાં આવતી હતીઃ જિંદગીની સુરક્ષિતતા, ને સંસ્થાઓની ફત્તેહ.

પ્રજાસત્તાક બંધારણમાં એક બીજું આમાંથી દુઃખ ઉત્પન્ન થતું હતું. ઈટાલિને મોટામાં મોટો ભય બહારનાં રાજ્યો તરફથી હતો. છતાં આ ભય પણ એ દેશનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની માંહ્ય અંદર અંદરનું ઐકય સધાવવા સફળ નીવડયો નહોતો, એ રાજ્યો બહારથી થતા સામાન્ય હુમલાની સામે થવાની બાબતમાં પણ ઐકય સાધી શકતાં નહોતાં. આ કારણને લીધે આધુનિક દેશહિતૈષી, ને ઘણા બુદ્ધિશાળી ઇટાલિઅનોમાંના ઘણાનું એવું માનવું છે કે માધ્યમિક યુગોમાં ઈટાલિમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ

હતી તેને લીધેજ એ દેશના લોકો એક પ્રજા થઈ શકયા નથી. એમનું એવું કહેવું છે કે થોડા થોડા લોકોના જથાઓમાં એ દેશના ટુકડા પડી ગયા હતા, ને તેઓ આવેશથી એટલા બધા દોરવાતા હતા કે તેમનું એકીકરણ અશક્ય હતું. એ લોકો ખેદ કરે છે કે યુરોપના બીજા ભાગોની પેઠે ઇટાલિમાં જોહુકમીની રાજ્યપદ્ધતિ થઈ નહોતી, કારણ કે તે થઈ હોત તો તેને બળે તેઓ ઐક્યભાવવાળી એક પ્રજા બનત, ને બાહ્ય પ્રજાઓથી તદન સ્વતંત્ર બનત. આ પરથી જણાય છે કે સૌથી સારામાં સારા સંજોગોમાં પણ પ્રજાસત્તાક રાજ્યબંધારણ ઉન્નતિ, ટકાવ, કે વૃદ્ધિના અંશોથી રહિત હતું અને પ્રજાસત્તાક સામાજિક બંધારણ ઇટાલિમાં આટલું ઓછુ અલ્પાયુષી નીવડ્યું, તો પછી યુરોપના બીજા ભાગોમાં એ નિષ્ફળ ગયુ તે સ્હેજે સમજી શકાય તેવું છે, કારણ કે ઇટાલિમા તો એ સૌથી વધારે બળવાન્ હતું.

હવે મિશ્રિત બંધારણો કરવાના પ્રયત્નો તપાસીએ. તમે બધા યુરોપના જુદા જુદા દેશોની કેટલીક રાજસભાઓના નામથી વાકેફ છો; ફ્રાન્સની સ્ટેટ-જનરલ, સ્પેન ને પોર્ચુગાલની કોર્ટ, ઇંગ્લંડની પાર્લ્યામેન્ટ, ને જર્મનિની ડાએટ આ જુદી જુદી સભાઓ કેવી રીતે બનેલી છે ને તેમા કયા કયા તત્ત્વો સત્તા ભોગવે છે તે પણ તમે જાણો છો. એ બધી સભાઓ મિશ્રિત બંધારણોના નમુનારૂપ છે, તેમાં ફ્યુડલ અમીરી વર્ગ, ધર્મગુરુઓ, ને મધ્યમ વર્ગના લોકો એકત્રિત થવાના ઉદ્દેશથી એકઠા થતા ને રાજ્ય ચલાવવા પ્રયત્ના કરતા હતા. એ બધી સભાઓનાં નામ જુદાં જુદા છે, તોએ વલણ ને ઉદ્દેશ એકજ છે.

આ પ્રયત્નના નમુના તરીકે આપણને બધાને સૌથી વધારે રસ ઉત્પન્ન કરે ને જાણીતી એવી આપણી સ્ટેટ-જનરલને હું તપાસીશ. આપણને સૌથી વધારે જાણીતી એમ હું કહું છું ખરો, પણ મને ખાત્રી છે કે સ્ટેટ-જનરલ, એ શબ્દ તમારા મનમાં કેટલાક માત્ર ઝાંખા ને અપૂર્ણ વિચારો ઉત્પન્ન કરતો હશે. ફ્રાન્સની સ્ટેટ-જનરલમાં નિયમિત કે નિશ્ચિત શુ હતું,

તે સભાના સભાસદોની સંખ્યા કેટલી હતી, તેમાં વિષયો કયા કયા ચર્ચાતા હતા, તે સભાઓ મળતી કેટલા કેટલા સમયને અંતરે ને બેઠક કેટલો સમય પહોચતી તે પ્રશ્નોના ઉત્તર તમારામાથી એકકે કહી શકે તેમ નથી. આ બાબતો વિષે કશુ જાણવામાં આવ્યુ નથી. આ વિષય પર ઇતિહાસમાથી કંઈ પણ સ્પષ્ટ, સાધારણ, કે સામાન્ય અસરો જાણી શકાય તેમ નથી. ફ્રાન્સના ઇતિહાસમાં આ સભાઓએ કેવું સ્થાન લીધુ તેની આપણે બરાબર પરીક્ષા કરીએ છીએ ત્યારે તેમનુ અસ્તિત્વ માત્ર અચાનક, નહિ જેવી અગત્યનું જણાય છે. રાજાઓની પાસે જ્યારે નાણા ખુટતા, ને તે બાડમાથી કેમ છૂટા થવુ તેની મુશ્કેલીમા આવતા ત્યારે તેઓ એ સભાઓની મદદ માગતા, અને મુશ્કેલીઓ ઘણી વધતી જતી ને બીજો કંઈ પણ રસ્તો સુઝતો નહિ ત્યારે પ્રજા પણ એનીજ મદદ માગતી. સ્ટેટ જનરલોમા અમીરવર્ગ ને ધર્મગુરુઓ બધા ભાગ લેતા, તે છતાં તેઓ બિન પરવાથી તેમ કરતા, કારણ કે તેઓ જાણતા કે પોતાના ધારેલાં કાર્ય કરવામા એ સભા મોટે ભાગે સાધનરૂપ નહોતી, ને રાજ્યકારભારમા તેઓ જે કંઈ ભાગ લઈ શકતા તે બાબતમા એ સભા એમને ખાસ લાભકારક નહોતી. મધ્યમ વર્ગના લોકો પણ એ સભા માટે ભાગ્યેજ વધારે ઉત્સાહ રાખતા હતા, એ સભામા ભાગ લેવો, તે ખપજોગ , એક હક તરીકે નહિ, પણ વાંધો નહિ લેવા લાયક ને વેઠી લેવા લાયક એક જરૂરીઆત તરીકે તેઓ ગણતા. આ સભાઓના રાજકીય ચૈતનનુ ખરૂ સ્વરૂપ આ પ્રમાણે સમજી શકાશે. કેટલીક વાર તે તદ્દન નિર્બળ નીવડતી, ને કેટલીક વાર ભયંકર. જો રાજા સૌથી બળવાન્ હોય તો એ સભાઓની નિર્બળતા હદ ઉપરાંત વધી જતી, ને જો રાજા કમનસીબે મુશ્કેલીમા હોય ને એને એ સભાની મદદની જરૂર પડતી, તો એના વિભાગ પડી જતા, ને અમીરવર્ગના કે રાજ્યના કોઈ મોટા નેતાના કાવાદાવાનું સાધન બનતી. ટુંકામાં, એ સભાઓ કેટલીક વાર માત્ર અમીરોની સભાઓ બનતી ને કેટલીક વાર જાણે નિયમસર મળતી સભાઓ બનતી.

આમ તેનાં કરેલા કામો ટુંકો વખત અસર કરી શકતાં હતાં ઉદ્દેશો મોટા દર્શાવી, પ્રયત્નો મોટા કરી, એ સભાઓ કરતી કંઈ નહિ. એ સભાઓનુ અસ્તિત્વ બિલકુલ નિરર્થક હતું એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે વખતોવખત પ્રજાકીય દાસત્વની વિરુદ્ધ હમેશનો પવને એની મારફતેજ દેશમાં વાયા કર્યો છે. તોપણ દેશના જુદા જુદા સમાજોને એકત્રિક કરવાના કાર્યમા એ સભાને ફત્તેહ મળી નથી ને તેથી, રાજ્ય સારી રીતે ચાલવામા તે સાધનભૂત થઈ નથી

સ્પેન ને પોર્ચુગાલની કોર્ટોને વિષે પણ એવુજ પરિણામ જોવામા આવે છે, છતા હજાર દરજ્જે તે જુદા પ્રકારની છે. સ્થળ ને સમયને અનુસરીને કોર્ટોનું અગત્ય બદલાય છે એરેગોન ને બિસ્કેમા રાજ્યના વારસસંબધી ને મૂર લોકો સામે લડાઈઓ કરવા વિષેની તકરારો થતી તે સબબથી એ સભાઓ વધારે વારવાર બોલાવાતી ને વધારે બળવાન્ હતી. કેટલીક કોર્ટોમાં, દાખલા તરીકે ૧૩૭૦, ૧૩૭૩ ના વર્ષની કેસ્ટાઈલની કોર્ટોમા, અમીરો ને ધર્મગુરુઓને બોલાવવામાજ નહોતા આવતા બનાવો સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી તપાસીશુ તો આપણુને નાની નાની ઘણી વીગતો માલૂમ પડશે. પણ જે સામાન્ય દૃષ્ટિબિન્દુથી મારે જોવુ પડે છે તે પ્રમાણે જોતાં કહી શકાય કે ફ્રાન્સની સ્ટેટ-જનરલની પેઠે આ કોર્ટો પણ નિરર્થકજ હતી, તેમનુ અસ્તિત્વ પણ આકસ્મિક ને નિષ્પ્રયોજન હતું, ને તે રાજ્યના કાર્યવહનમા નિયમિત કે વ્યવસ્થિત સેવા બજાવવામાં સાધનરૂપ નહોતી

ઈંગ્લંડનુ ભવિષ્ય જુદા પ્રકારનુ હતું. આ વિષયની બધી વીગતોમાં હુ ઉતરવા નથી માગતો. ઈંગ્લંડના રાજકીય ચેતન વિષે હું જુદુજ એક વ્યાખ્યાન કરીશ; હાલમા તો એ ચેતન યુરોપખંડના બીજા બધા દેશોનાં ચેતનથી જુદીજ દિશામા વર્ત્યું છે તેનાં કારણો વિષે થોડાક શબ્દો કહીશ.

પ્રથમ તો ઈંગ્લંડમાં દાસત્વની સ્થિતિમાં હોય એવો મોટો વર્ગ નહોતો. હલકા ને ઉંચા વર્ગના અમીર લોકોને રાજની સામે થવું પડતું ત્યારે એકત્રિત બનવું પડતુ હતું. ઉપલા વર્ગના લોકોમા આથી ઐક્ય જળવાતું. તે

ઉપરાંત, નાના જમીનદારો ને મધ્યમ વર્ગના નગરજનોને પણ ઐક્યમાંજ રહેવું પડતું, ને આમની સભામાં સાથે બેસવું પડતું હતું, અને તેથીજ ઇંગ્લંડની પાર્લ્યામેંટ યુરોપની તેવી સભાઓ કરતાં રાજ્યના વહીવટમાં વધારે બળ ધરાવતી હતી. ચૌદમાં સૈકામાં બ્રિટિશ પાર્લ્યામેંટની શી સ્થિતિ હતી તે આપણે તપાસીએ. ઉમરાવોની સભા તેજ રાજાનું મોટામા મોટું સલાહકારક મંડળ હતું ને રાજ્યસત્તામાં એજ સભા ઘણો ભાગ લેતી. આમની સભા નાના જમીનદારો ને મધ્યમ વર્ગના લોકોની બનેલી હોવાથી ભાગ્યેજ ખરા રાજ્યકારભારમાં કંઈ ભાગ લેતી, પણ એણે પ્રજાને હકો મેળવી આપ્યા, ને ખાનગી ને સ્થાનિક હિતની બાબતોનું ઘણા ઉત્સાહથી રક્ષણ કર્યું. એકંદરે, હજી પાર્લ્યામેંટ દેશમાં રાજ્ય કરતી નહોતી, પણ તેમ છતાં એ એક નિયમિત સંસ્થા તરીકે થઈ ગઈ હતી, ને રાજ્યકારભારમાં એનું સ્થાન અગત્યનું ગણાતું હતું. સમાજનાં જુદાં જુદાં અંગોનું એકીકરણ કરવાનો પ્રયત્ન યુરોપમાં જ્યારે અન્ય સ્થળોમાં નિષ્ફળ નીવડયો હતો, ત્યારે એ આ પ્રમાણે ઇંગ્લંડમા ફત્તેહવંત થયો હતો.

જર્મનિને વિષે માત્ર થોડાજ શબ્દો હું કહીશ, અને તે પણ એના ઇતિહાસનું મુખ્ય સ્વરૂપ બતાવવાના હેતુથી. ત્યાં આગળ સમાજને એકત્રિત કરવાને અને રાજ્યનું બંધારણ બરાબર સ્થાપવાને પ્રયત્નો ઉત્સાહથી થતા નહોતા, સમાજનાં જુદાં જુદા અંગો યુરોપના બાકીના દેશો કરતાં ત્યાં વધારે છિન્નભિન્ન ને સ્વતંત્ર રહ્યાં.

ચૌદમા સૈકાના અન્ત સુધી ને પંદરમાની શરૂઆતના સમય સુધી યુરોપમાં અમુક અમુક રાજકીય બંધારણો સ્થાપવાના પ્રયત્નો મેં હવે તમારા આગળ રજુ કર્યા છે. તમે એ બધા નિષ્ફળ ગએલા જોયા છે. આ નિષ્ફળતાનાં કારણો મેં ઠેકાણે ઠેકાણે દર્શાવ્યાં છે. ખરૂં જોતાં એ બધાં કારણો એકજ કારણનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપ છે. સમાજ એકત્ર થવાને જોઈએ તેટલો ઉન્નત થયો નહોતો. બધી વસ્તુઓ હજી ઘણી સ્થાનિક,

સંકુચિત, ને ભેદમય હતી. દરેકનાં જુદાં જુદાં હિતો ને વિચારોને અંકુશમા આણી શકે એવી સામાન્ય હિતની બાબતોજ હજી સુધી આસ્તિત્વમા નહોતી. ઘણા કેળવાયલા ને પ્રબળ વિચારના માણસોને પણ હજી રાજ્યવહીવટ ને ખરો રાજકીય ન્યાયનો વિચાર નહોતો. આવા અવ્યવસ્થિત બનાવો માટે વધારે જબરો સુધારો થવો જોઈએ એ દેખીતુંજ છે. પ્રથમ તો લોકમત ને લોકસત્તા સ્થપાવવાની આવશ્યકતા હતી. આ બબધીનો વિષય હવે પછીના વ્યાખ્યાનમા આપણે તપાસીશું.

વ્યાખ્યાન અગીઆરમું.

વ્યાખ્યાનનો વિષય--પંદરમા સૈકાનું ખાસ લક્ષણ--પ્રજાઓ ને રાજ્યોનું ધીમે ધીમે થતુ એકીકરણ--૧લુ, ફ્રાન્સનું, પ્રજાકીય ભાવનાઓનો સમુદ્ભવ--અગીઆરમા લુઈનું રાજ્ય--૨જું, સ્પેનનું--૩જુ, જર્મનિનું--૪થુ, ઇંગ્લંડનુ--પમુ, ઇટાલિનું--રાજ્યોના એકબીજા તરફના બહારના સબંધ ને રાજનીતિની કળાની ઉત્પત્તિ--ધાર્મિક વિચારોમા ચેતન--ઉચ્ચ વર્ગના સુધારાના પ્રયત્નો--કૉન્સ્ટન્સ ને બેલની સભાઓ--લોકપ્રિય સુધારા કરવાનો પ્રયત્ન--જોન હસ્સ--સાહિત્યનું પુનરુજ્જીવન--જૂનાને ચહાનાર ને સ્વતંત્ર મતના માણસો--સાધારણ પ્રવૃત્તિઓ--દરિયાની મુસાફરીઓ, શોધો, નવીન શોધ્યા--અન્તે અનુમાન.

ચૌદમો સૈકો પૂરો થયો પંદરમા સૈકાનુ ખાસ લક્ષણ એ છે કે તેમા આમ એકીકરણ થતું જોવામાં આવે છે. એ સૈકામા સંકુચિત વિચારો ને ભાવનાઓ દૂર કરી સર્વેના સામાન્ય હિતની બાબતોની વૃદ્ધિ કરવાને પ્રયત્નો વધારે જોવામા આવે છે અત્યાર સુધી જે નહોતા--પ્રજા ને રાજ્ય, તે બેની ભાવનાઓ ઉત્પન્ન કરવાના પ્રયત્નો એ સૈકામાં થયા હતા, અને તે પ્રયત્નો જે તે વખતે બીજરૂપ હતા તે પ્રકાશમા આવ્યા. સોળમા ને સત્તરમા સૈકામા તો માત્ર તૈયારીઓ-જ થતી હતી ને તે આપણે અત્યારે તપાસવાની છે.

આમ પોતે નહિ કલ્પેલી, કે કદાચ સમજી પણ ન શકે એવી યોજનાઓ ફળીભૂત કરવા મનુષ્ય પ્રયત્નશીલ બને છે. અન્તે પાછળથી જ્યારે તે પ્રકાશમાં આવે છે ને ખરી જણાય છે ત્યાર પહેલાં માણસ તે વિષે કશુ સમજતો નથી કે અજ્ઞાનજ હોય છે, અને પછી પણ તે વિષે એને ઘણું અપૂર્ણ જ્ઞાન થાય છે. છતાં એ યોજનાઓને પાર પાડનાર અજાણતાં

પણ એ પોતેજ હોય છે; એની પોતાની બુદ્ધિ ને સ્વતંત્રતા જેમ જેમ ખીલે છે તેમ તેમ એ ફળીભૂત થાય છે. એક મોટા સંચાની કલ્પના કરો. ધારો કે એની કુચી–એને બરાબર ચલાવનાર મુખ્ય વિચાર એકજ જણની પાસે, એકજ જણના મગજમાં છે. વળી ધારો કે એ સંચાના જુદા જુદા ભાગો જુદા જુદા કામદારોના કાબુમાં છે, તે બધા એક બીજાથી છૂટા ને અજાન છે, ને એકંદરે કામ શું કરવાનું છે કે જુદા જુદા કામદારોનાં કામોનો ચોક્કસ સરવાળો છેવટે શું છે તેનાથી તેઓ અજાણ્યા છે, તેમ છતાં દરેક પોતાનું એકલાનું કામ કુશળતાથી ને સ્વતંત્રતાથી કરે છે. દૈવની યોજના પણ એવીજ છે, માણસની મારફતે તેનું કાર્ય પણ તે એવીજ રીતે કરાવે છે સુધારાના ઇતિહાસમાં એ મુખ્ય બાબતો જે જોવામાં આવે છે ને આજ પ્રમાણે સાથે રહે છે; એક તરફથી એ ઇતિહાસ દૈવનિર્ણીત છે ને વિદ્યા ને મનુષ્યની બુદ્ધિને આધીન નથી તે બાબત, ને બીજી તરફથી માનુષી બુદ્ધિ ને સ્વતંત્ર વિચારોએ એમાં જે હિસ્સો આપ્યો છે તે બાબત

પંદરમા સૈકાના ઇતિહાસનો બરાબર ખ્યાલ આણવા માટે આપણે બનાવોનું વર્ગીકરણ કરીશું. પ્રથમ આપણે રાજકીય બાબતો તપાસીશું પછી નીતિસબંધી બાબતો જોઇશું. રાજકીય બાબતોનો ખ્યાલ આણવા માટે યુરોપના મોટા મોટા દેશોના આ સૈકાના ઇતિહાસનું હું જલદીથી અવલોકન કરી જઇશ.

હું ફ્રાન્સથી શરૂઆત કરીશ. ચૌદમા સૈકાનો છેલ્લો અડધો ને પંદરમાનો પહેલો અડધો ભાગ ફ્રાન્સના લોકો ઇંગ્લંડ વિરુદ્ધ પ્રજાકીય યુદ્ધોમાં રોકાયા. ઇતિહાસ તરફ સ્હેજ નજર કરતાં જણાશે કે ફ્રાન્સના જુદા જુદા લોકો આ યુદ્ધોને લીધે એક થઈ જતા હતા. **જૉન ઑવ્ આર્કના** ઇતિહાસથીજ આ યુદ્ધોને સમયે થએલી પ્રજાની એકતા સાબીત થાય છે **જૉન ઑવ્ આર્કનું** અસ્તિત્વ પ્રજાકીય ઐક્ય ને ઉત્સાહનાજ પરિણામરૂપે હતું, લોકોની ભાવનાઓ, વિચારો, ને ઇચ્છાઓથીજ એની વીરતા ઉત્સાહિત થઈ ટકી રહેતી હતી. રાજ્યના અમલદારો ને લશ્કરના સરદારો એના

તરફ વ્હેમ, તિરસ્કાર, ને શત્રુતાની નજરથી સુદ્ધા જોતા હતા; પણ લોકો ને લશ્કરના સિપાઇઓ એની તરફમાં હતા એના દાખલાથી જેટલી ફ્રાન્સના આ યુદ્ધોની લોકપ્રિયતા જણાઈ આવે છે તેટલી બીજા કશાથી દેખાતી નથી.

ફ્રાન્સના લોકોમાં પ્રજાત્વના અંકુરો આ પ્રમાણે સ્ફુરવા માડ્યા. વેલોઇના રાજ્યના સમય સુધી ફ્રાન્સમા ફ્યૂડલ પદ્ધતિ બળવાન્ હતી; ફ્રેંચ પ્રજા, ફ્રેંચ વિચારો ફ્રેંચ દેશાભિમાન એવુ કશુ હજુ સુધી હતુંજ નહિ. વેલોઇના સમયથીજ ફ્રાન્સના લોકોની એક પ્રજા અસ્તિત્વમા આવી ફ્રેંચ લોકોને પોતાના શત્રુ સામે લડાઇઓ કરવી પડતી હોવાથી ને લડાઈઓનેજ સમયે તેમનામાં ઐક્યનો ભાવ સ્ફુર્યો; પણ હાલમા તેમનામા જવામા આવે છે તેવા રાજકીય પવનની હજી આશા રાખવાના સમય આવ્યો નહોતો. એ સમયે ફ્રાન્સ દેશમા ઐક્ય માત્ર નામનુજ હતું, પ્રજાનુ નાક જાળવી રાખવા પુરતુંજ હતું, ને પ્રજાકીય સંમતિ પ્રમાણેના પોતાના રાજા પ્રતિ પ્રેમભાવને આધારેજ રહ્યું હતું, અને તે બધુ બહારના શત્રુને દેશમા દાખલ ન થવા દેવાના હેતુથીજ હતું. આ પ્રમાણે નૈતિક ઉન્નતિના દૃષ્ટિબિન્દુથી ફ્રાન્સ ચઢતું જતું હતું તેજ વખતે એની રાજકીય ઉન્નતિ પણ વધતી હતી, રાજ્ય વ્યવસ્થિત થતું, વિસ્તીર્ણ થતુ, ને બળવત્તર થતું હતું. અત્યાર સુધી જે જુદાં જુદાં પરગણાં ગણાતાં હતાં તે હવે ફ્રાન્સ એવા એક નામ નીચે આવવા માંડયાં હતા, સાતમા ચાર્લ્સના વખતમાં અંગ્રેજ લોકોને હાંકી કાઢવામા આવ્યા ત્યાર પછી અગાઉના એમનાથી વસાયલા બધા પરગણા, નૉર્મન્ડિ, ઍન્ગોમૉઇ, ટુરેન, પોઇટુ, સેન્ટૉન્જ વગેરે ફ્રાન્સના તાબા નીચેજ ચોક્કસ આવ્યાં. દસમા લુઇના રાજ્યમાં દસ પરગણા ફ્રાન્સમાં જોડાયાં; રૂસિલોન, કરડેન, બર્ગન્ડિ, ફ્રાન્ચ, કોંત, પિકાર્ડિ, આર્ટોઇ, પ્રોવેન્સ, મેન, અન્જુ, ને પર્ચે. આઠમા ચાર્લ્સ ને બારમા લુઇના રાજ્યમા, ઍનનાં એક પછી બીજા આ રાજાઓ સાથે થએલાં લગ્નને લીધે, આપણા હાથમા બ્રિટનિ આવ્યુ આમ એકકે સમેયે, એકજ જાતના સંજોગોમા ફ્રાન્સની નૈતિક ને રાજકીય ઉન્નતિ થતી હતી.

પ્રજાને મૂકી દઈ રાજ્ય વિષે હવે આપણે વિચાર કરીએ. એવાજ પ્રકારનું પરિણામ અહીં પણ સધાતું આપણે જોઈશું. છઠ્ઠા ચાર્લ્સના રાજ્યમાં ને સાતમા ચાર્લ્સના રાજ્યની શરૂઆતમાં ફ્રાન્સમાં જેટલી ઐક્યની ને રાજ્યના બળની ખામી હતી તેટલી અગાઉ કોઈ સમયે નહોતી. આમાંના પાછલા રાજ્યને અન્તે બધી વસ્તુઓની સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ. દેખીતીજ રીતે સત્તા બળવાન્, વિસ્તૃત, ને વ્યવસ્થિત થતી હતી; રાજ્યવ્યવહારનાં બધાંજ મુખ્ય સાધનો—કરો, લશ્કર, કાયદો—મોટા પાયા પર ઉત્પન્ન કરવામા આવ્યા હતા, ને તેમા એક પ્રકારની વ્યવસ્થા જાળવવામાં આવી હતી જાથુકના લશ્કરો રાખવાનુ શરૂ પણ આ સમયથીજ થયું. એજ સમયથી માથાવેરો, કે જે રાજ્યની મુખ્ય આવક પૂરી પાડતો, તે હમેશને માટે લાગુ થયો લોકોની સ્વતંત્રતાને એ વેરો મોટા ઘા જેવો હતો, પણ રાજ્યમા વ્યવસ્થિતતા ને બળ આણવામાં એ ઘણો કામમાં આવ્યો. આજ વખતે સત્તાનુ મોટુ સાધન, ન્યાયની વ્યવસ્થા, વધારે બહોળા ને સારા પાયા પર કરવામાં આવી; પાર્લ્યામેંટો વધી. ઘણી ટુંકી મુદ્દતમાં પાંચ નવી પાર્લ્યામેંટોનુ બંધારણ બંધાયુ; અગીઆરમા લુઈના વખતમાં (૧૪૫૧માં) ગ્રેનોબલની પાર્લ્યામેંટ, (૧૪૬૨માં) બોર્દોની, ને (૧૪૭૭મા) ડિજોની; બારમા લુઈના વખતમાં (૧૪૯૯માં) રૂએંની ને (૧૫૦૧માં) ઐક્સની પાર્લ્યામેંટ. ન્યાયની વ્યવસ્થા કરવામાં ને તેની પદ્ધતિ યોજી કાઢવાની બાબતમા પેરિસની પાર્લ્યામેંટ પણ આ સમયે મહત્ત્વ ને દઢતામાં ઘણી આગળ વધી.

આજ સમયે એક બીજો મોટો ફેરફાર થતો જોવામાં આવે છે. આ ફેરફાર અગીઆરમા લુઈએ રાજ્યશાસનપદ્ધતિમાં જે ફેર કર્યો તે છે.

અગીઆરમા લુઈને થએલા રાજ્યના ઉમરાવો સાથે કલહો, તેમની અવનતિ, ને એણે દર્શાવેલી સામાન્ય ને અધમ વર્ગો તરફ રહેમ વિષે ઇતિહાસમાં ઘણું વિવેચન કરવામાં આવે છે. આમાં સત્ય પણ છે, જોકે ઘણે ભાગે અતિશયોક્તિ છે. વળી એ પણ ખરૂં છે કે રાજ્યના જુદા જુદા

વર્ગો તરફની લુઇની વર્તણુક રાજ્યને ઘણીવાર કંઈ પણ સેવા ન કરતાં વધારે તો મુસ્કેલીમાં આણતી. પણ લુઇએ કંઇક બીજું ઘણું વધારે અગત્યનુ કાર્ય કર્યું હતું. અત્યાર સુધી રાજ્યનુ શાસન ઘણુંખરૂં માત્ર બળથીજ ચલાવવામાં આવતું હતું. કળ વાપરવી, સલાહ આપવી, લોકોના મનમાં કંઈ વાત ઉતારીને કામ લેવું, ટુંકામાં યુક્તિ પર અત્યાર સુધી નહિ જેવું લક્ષ અપાતું હતું. અલબત લુઇની યુક્તિ અસત્ય ને પ્રપંચમયી હતી તોએ તે બળ નહિ પણ કળજ હતી. રાજકીય યુક્તિઓમા સાધન ને સાધ્ય બન્ને બાબતોમાં સ્વાર્થનો ઉપયોગ ન કરતાં ન્યાયનો ઉપયોગ કરવાનુ કામ આધુનિક સમયને માટે બાકી રહ્યુ હતું, તેમ છતા બળનો ઉપયોગ તજી દઈને માનસિક યુક્તિથી સત્તા વાપરવાની પદ્ધતિ વાપરવાનું અગીઆરમા લુઇથી શરૂ થયુ.

ફ્રાન્સને પડતું મૂકી હવે હું સ્પેન વિષે બોલીશ. ત્યાં હું એવાજ પ્રકારના બનાવો જોઉં છુ. પંદરમા સૈકામાં સ્પેનનુ પ્રજાકીય ઐક્ય પણ એવીજ રીતે સધાયુ હતું. સત્તાનુ એકીકરણ પણ ત્યાં થયુ હતું: ફર્ડિનેન્ડ (કૅથોલિક) ને ઇસાબેલ્લાના લગ્નથી કૅસ્ટાઇલ ને ઍરેગોનનાં બે મુખ્ય રાજ્યો સંધાયાં હતાં. ફ્રાન્સમાં બન્યું હતુ તેમ અહીં પણ રાજ્યની સત્તા વિસ્તૃત પ્રદેશમાં વધી હતી ને બળવાળી થઈ હતી, તે સત્તાના ચાલક યંત્રો તરીકે વધારે મજબુત, ને વધારે ત્રાસ ઉત્પન્ન કરે એવાં નામોવાળી પદ્ધતિ કામમાં લેવામાં આવી હતી. પ્રાર્લ્યામેંટને બદલે, ત્યાં પ્રથમ રાજકીય ને પછી ધાર્મિક મતભિન્નતાને દબાવવાના હેતુથી ખાનગી જીવન વિષે તપાસ કરનારાં ન્યાયમદિરો—ઇન્કિવઝિશનો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. આ ન્યાયમંદિરો તે વખતે માત્ર રાજકીયજ કામોને માટે સ્થપાયાં હતાં, ધાર્મિક નહિ; તે વખતે વ્યવસ્થા જાળવવા ખાતરજ સ્થપાયાં હતાં, ધાર્મિક મતો જાળવી રાખવાના ને નાસ્તિકતાવિરુદ્ધના હેતુથી નહિ. ફ્રાન્સ સાથેની આ સરખામણી માત્ર સંસ્થાઓમાંજ નહિ પણ માણસોની પણ હતી. કેટલેક અંશે ફર્ડિનેન્ડ રાજાનું રાજ્ય અગીઆરમા લુઈના રાજ્ય સાથે મળતુ આવે છે.

ણીતૂસીને આપેલી સરખામણીઓને હુ અસત્યની ગણતો નથી; પણ આ બાબતોમાં સરખામણી ઘણી છે, ને સાધારણ બાબતોમાં તેમજ નાની બાગતોમા પણ તે દેખાઈ આવે છે.

જર્મનિમા પણ આપણે એજ સ્થિતિ જોઈએ છીએ. પંદરમા સૈકાને અન્તે પહેલા મેક્સિમિલિઅને રાજસત્તા એકહથ્થી ને મજબુત કરી; તત્તમા ચાર્લ્સે ફ્રાન્સમા પ્રથમજ જાથુકનુ લશ્કર ઉભું કર્યું, તેમજ મેક્સિમલિઅને પણ એને વાગ્સામાં મળેલાં રાજ્યો વિષે પણ તેમ પ્રથમ કર્યું. અગીઆરમા લુઈએ ફ્રાન્સમાં પોસ્ટ–ઑફિસ સ્થાપી, ને મેક્સિમિલિઅને જર્મનિમાં દાખલ કરી.

પંદરમા સૈકામા ઇંગ્લડનો ઇતિહાસમાં બે મોટા બનાવો જોવામાં આવે છે: દેશની બહાર, ફ્રેંચ લોકો સાથે યુદ્ધ, ને દેશની અંદર, વોર્સ ઓફ્ ધિ રોઝિઝ, એક દેશની બહાર યુદ્ધ ને બીજું માહોમાંહ્ય, આ બન્ને જુદી જુદી લડાઈઓનુ પરિણામ એકજ આવ્યુ. ફ્રેંચ લોકોની સામેના યુદ્ધ માટે પ્રજાનો ઉત્સાહ એટલો બધો હતો કે તે જાળવી રાખતાં ફાયદો રાજાની સત્તાને થયો. બીજી કોઈ પણ પ્રજાના કરતાં લશ્કર પરનો કાબુ પોતાના હાથમાં રાખવાની બાબતમાં આ પ્રજા વધારે કુશળ હતીજ તોએ, તેણે આ સમયે, તે કાબુ બિલકુલ ભવિષ્યના વિચાર વગર કે અંકુશ રાખ્યા વગર, રાજાના હાથમાં સોપી દીધો. પાચમા હેન્રિના રાજ્યમાં કસ્ટમના મોટા વેરાથી જે આવક થાય તે બધી રાજાને સ્વાધીન કરી દેવાના આવી. ફ્રાન્સ સાથેના યુદ્ધનો અન્ત આવ્યો ત્યારે દેશની માંહોમાંહ્ય બે મોટા વર્ગોમાં યુદ્ધ ઝામ્યુ ને તેને પરિણામે અમીરવર્ગ અન્તે તદન નિર્બળ ને સત્તા હાથમાં રાખવાને અશક્ત થઈ ગયો ટયુડર વંશના રાજાઓ ગાદીએ આવ્યા, ને ૧૪૮૫ માં સાતમો હેન્રિ રાજ્યારૂઢ થયો તેના વખતથી રાજકીય સત્તા વધારે ને વધારે એકહથ્થી થવા માંડી, ને રાજા બળવત્તર થવા માડયો.

ઈટાલિમાં રાજાની સત્તા સ્થપાઈજ નહોતી, પણ પરિણામ તપા

સવામાં આ બાબત કંઈ અગત્યની નથી. પંદરમા સૈકામાંજ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની પડતી થઈ, તેની સત્તા નામમાં પણ જ્યાં રહી હતી ત્યાં તે એક કે વધારે કુટુંબોના હાથમાં ગઈ હતી. પ્રજાસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિનું જીવન નાશ પામ્યું હતું.

યુરોપના કોઈપણ દેશ તરફ આપણે જોઈશું તો આપણને સમાજનાં જૂનાં તત્ત્વો ને સ્વરૂપો નાશ પામતા દૃષ્ટિગોચર થશે. પ્રચલિત સ્વતંત્રતા જતી રહે છે, ને નવી ને એકહથ્થી સત્તા અસ્તિત્વમાં આવે છે. યુરોપની જૂની સ્વતંત્રતા આમ નાશ પામે છે તે વિષે કેટલુંક ભારે ખેદ ઉત્પન્ન કરે તેવું છે; તે વખતે, એનાથી કડવામાં કડવી લાગણીઓ ઉત્પન્ન થઈ હતી. ફ્રાન્સ, જર્મનિ, ને ઇટાલિમાં તે વખતના દેશભક્તો આ પરિવર્તન-જેની અસર વ્યાજબી રીતે જોહુકમી આણવાની ગણી શકાય-તેના પ્રતિ વિરોધ દર્શાવતા હતા, ને નિરાશા સાથે દિલગીર થતા. તેમની હિંમતને વખાણ્યા વિના, ને શોકને માટે દયા આણ્યા વિના કોઈનાથી પણ રહેવાય તેમ નથી; પણ તેનીજ સાથે એટલુ પણ સમજવુ જોઈએ કે આ પરિવર્તન માત્ર અનિવાર્ય હતું એટલુંજ નહિ પણ લાભકારક પણ હતું. ફ્યૂડલ ને સામાજિક સ્વતંત્રતાની યુરોપની આરમ્ભક પદ્ધતિ સમાજને વ્યવસ્થિત બંધારણમાં આણી શકી નહોતી. સામાજિક જીવનનો મુખ્ય આધાર નિર્ભયતા ને ઉન્નતિ પર છે. જે કોઈ પદ્ધતિ તરત વ્યવસ્થા ને ભવિષ્યમાં ઉન્નતિ આણી શકવા સમર્થ નથી, તે નઠારી છે, ને તરત તજાય છે. યુરોપની પ્રાચીન રાજકીય પદ્ધતિઓનું પંદરમા સૈકામાં એવું સ્વરૂપ હતું. એ પદ્ધતિથી સમાજને નિર્ભયતા (વ્યવસ્થા) કે ઉન્નતિ એમાંથી એકે સાધ્ય નહોતાં; એ બાબતો બીજી રીતે સાધવી પડતી હતી. મેં તમારી પાસે જે બધી હકીકતો રજુ કરી છે તેનો આજ ભાવાર્થ છે.

એજ સમયથી એક બીજી પણ બાબતની નોંધ લેવાય છે, ને આ બાબત યુરોપના ઇતિહાસમાં અગત્યની છે. પંદરમા સૈકામાંજ રાજ્યોના પરસ્પરના સંબંધો વધ્યા, નિયમિત થયા, ને સ્થાયી બન્યા. શાન્તિ કે યુદ્ધને

અર્થે જે મોટી સંધિઓને કરવામાં આવી હતી ને પાછળથી રાજ્યોની સત્તાઓને વિષે સમતા જાળવી રાખવામાં જે સાધનભૂત થઈ તે સંધિઓ પણ તેજ વખતે પ્રથમ થઈ હતી. એલચી કે સંધિકારક તરીકેની રાજનીતિની શરૂઆત પણ તેજ વખતથી થાય છે. આ બાબત રાજની સત્તાની વૃદ્ધિને લાભ કરનારી હતી. એક રીતે જોતાં રાજ્યોના બાહ્ય સંબંધો જાળવવાની બાબતનું સ્વરૂપજ એવું છે કે તે બાબત પર એકજ માણસ કે થોડાકજ માણસો સારી રીતે ધ્યાન આપી શકે, તે કામ છૂપી રીતે ને બરાબર કરી શકે. બીજી રીતે જોતાં લોકો એવા તો ઓછા દૂરંદર્શી હતા કે આવા પ્રકારની સંધિનાં પરિણામો શાં આવશે તે કળી શકતા નહોતા તેમને પોતાને એ સંધિ રાજ્યની અંદરની વ્યવસ્થામા કામની કે હિતકર નહોતી; તેઓ જાતે તે માટે ભાગ્યેજ દરકાર રાખતા, ને એ બાબતો એકહથ્થી સત્તાનેજ સ્વાધીન રાખતા. આ પ્રમાણે આરમ્ભથીજ એલચી ને સંધિકારક તરીકેની રાજનીતિ રાજાઓનાજ હાથમાં આવી, અને એ બાબત તેમના કુલ અધિકારની છે, દેશના લોકોને પોતા પર નખાતા કર ને આન્તર વ્યવસ્થા વિષે બોલવાની સ્વતંત્રતા હોય છતા બાહ્ય સંબંધોની બાબતમાં તેમણે માથુ મારવાનુ નથી એવો વિચાર લગભગ બધોજ યુરોપની પ્રજાઓમાં એક ચોક્કસ નિયમ, જાણે એક પ્રચલિત કાયદાના સૂત્ર માફક સ્વીકારાઈ ગયો હતો. સોળમા ને સત્તરમા સૈકાનો ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ ઉઘાડશો, તો આ વિચાર કેટલો બળવાન્ હતો તેનો તમને ખ્યાલ આવશે, અને ઇલિઝાબેથ, પહેલા જેમ્સ, ને પહેલા ચાર્લ્સના રાજ્યમાં અંગ્રેજી પ્રજાની સ્વતંત્રતાની વિરુદ્ધ આ વિચાર કેવી જબરી અસર કરતો હતો તે તમને માલૂમ પડશે. આજ નિયમને આધારે સલાહ ને લડાઈ, વ્યાપારના સંબંધો, ને બહાર દેશની બીજી બધી બાબતો હમેશાં રાજાનાજ કુલ અધિકારની ગણાતી, અને આનેજ લીધે દેશના હકોની વિરુદ્ધ અનિયન્ત્રિત સત્તા પોતાને ટેકવી શકતી. આ કુલ અધિકાર વિષે વિરોધ દર્શાવવામ પ્રજાઓ ઘણીજ ભીરુ બની ગઈ હતી, અને આ ભીરુતા પરિણામમાં

તેમને ઘણી હાનિકારક નીવડી છે, કારણ કે સોળમા સૈકાથી શરૂ થતો યુરોપનો ઇતિહાસ રાજ્યોના પરસ્પરના સંબંધો જાળવવા વિષેની બાબતોથી ભરપૂર છે. લગભગ ત્રણ સૈકા સુધી આ પરસ્પરના સંબધો ઇતિહાસમાં અગત્યનુ સ્થાન લે છે.

ખરેખર આમ ન બને ને બીજું કંઈ બને તે ભાગ્યેજ સંભવિત હતું આ પ્રકારની બાબતોમાં પ્રજાવર્ગ માથુ મારી શકે તે પહેલાં સુધારામા ઘણો વધારો થવો જોઈએ અને સામાન્ય બુદ્ધિ ને રાજકીય બાબતોમાં કુશલતામા ઘણી અભિવૃદ્ધિ આવશ્યક છે. સોળમાથી અઢારમા સૈકા સુધી આ પ્રકારની લાયકાતથી લોકો હજી ઘણાજ પછાત છે. ઇંગ્લંડમા પહેલા જેમ્સના રાજ્યમાં, સત્તરમા સૈકામા શુ થયુ તે જુઓ, એનો જમાઈ-બોહીમીઆનો લોકપસંદગીથી નીમાયલો રાજા, પોતાનુ રાજ્ય ખોઈ બેઠો ને એને વંશપરંપરાથી મળેલા રાજ્યને પણ એણે ખોયુ. સમગ્ર પ્રોટેસ્ટન્ટ પ્રજા એનામાં હિત લેતી હતી, ને તે કારણને લીધે ઇંગ્લંડના લોકો એને માટે લાગણી ધરાવવા લાગ્યા. જેમ્સની પાસે એના જમાઈની મદદ લેવડાવવા ને તેને તેનુ રાજ્ય પાછુ મેળવી અપાવવા પ્રજામતનો જબરો ઉભરો માલૂમ પડયો હતો. આવેશમાં પાર્લ્યામેંટે પણ લડાઈને માટે માગણી કરી ને તેને માટે જોઈનાં સાધનો પૂરાં પાડવા વચન આપ્યુ. જેમ્સ જાતે ખુશી નહોતો, એણે એ બાબતમાંથી છટકી જવા પ્રયાસ કર્યો, કેટલુંક લશ્કર જર્મનિમાં મોકલ્યુ, ને પોતે પાર્લ્યામેંટને કહેવા આવ્યો કે ફત્તેહની કંઇપણ ઉમેદ રાખવી હોય તો ૯૦૦,૦૦૦ પૌંડની જરૂર છે. એની ગણત્રીથી પણ પાર્લ્યામેંટ આભી બની ગઈ, ને નાખુશીથી એણે ૭૭,૦૦૦ પૌંડ-એક પદભ્રષ્ટ થએલા રાજાને ગાદીએ આણવા, ને ઇંગ્લંડથી ઘણે દૂર આવેલા એક દેશને જીતવા-મન્જુર કર્યા. રાજકીય બાબતોમા પ્રજાનુ આ પ્રકારનુ અજ્ઞાન ને આવી નિર્બળતા હતી. ખરી હકીકતોની ખબર વગર, ને પોતાની જુમેદારીની બાબતની દરકાર કર્યાં વિનાજ એ કામ કરતી; અને બહાર દેશના સંબંધો વિષે સત્તા એક-

હથ્થી થવાનું ને તે રાજા પાસે જવાનું મુખ્ય કારણ આજ હતું.

હવે હું નીતિ ને વિચારો સંબધી હકીકતો તમારી આગળ રજુ કરીશ. તેમાં પણ આપણે એજ અનુમાન પર આવીશુ, સત્તા એકહથ્થી થવા તરફ વલણ, સમાજનું એકીકરણ, સામાન્ય રીતે જનહિતની બાબતે-માં વધારો થવો.

ખ્રિસ્તિસમાજસંબધી હકીકતો આપણે સૌથી પહેલી તપાસીશુ. છેક પંદરમાં સૈકા સુધી જનસમાજના જુદા જુદા અંગો પર એક સરખી રીતે અસર કરી શકે એવા સામાન્ય રસના વિષયો ધાર્મિક સિવાય અન્ય જોવામાં આવતા નથી. ખ્રિસ્તિસમાજ લોકોનુ જીવન નિયમિત, વ્યવસ્થિત, ને અમુક દિશામાં અંકુશિત રાખતો હતો આની વિરૂદ્ધ સ્વતત્રતાના પ્રયત્નો થયા પણ હતા, ને તે દબાવવાને ખ્રિસ્તિસમાજને ઘણો શ્રમ લેવો પડયો હતો. પણ અત્યાર સુધી તે દબાવી શકવા એ સમાજ ફત્તેહમંદ નીવડયો નહોતો; ને જે મતપયોનો એ સમાજે અસ્વીકાર કર્યો હોય તેવા લોકોના મત પર પણ નહિ જેવી અસર કરી શકયો હતો. ખરૂ છે કે એ સમાજમાજ મતભેદ ને કલહ થતા હતા. પણ તેની ચોકસ અસર કંઈ થતી નહોતી. પંદરમા સૈકાની શરૂઆતમાં એક નવોજ બનાવ દેખાવવામાં આવ્યો; એજ સમાજમાં નવા વિચારો, ફેરફાર, ને સુધારાની જરૂરીઆતની માન્ય રીતે માગણી થવા માંડી. ચૌદમા સૈકાના અન્ત ને પદરમા સૈકાના પ્રારંભના સમયમા પશ્ચિમ તરફ એક મોટી ફાટ પડી હતી–ઍવિગ્નૉન ને રૉમના બે પોપની વચ્ચે કલહ. ૧૩૭૮માં એની શરૂઆત થઈ. ૧૪૦૯માં પીસાના સભામડળે એ કલહનો અન્ત આણવાના હેતુથી બન્ને પોપોને પદભ્રષ્ટ કર્યા, ને પાચમા ઍલેકઝાન્ડરની નીમણૂક કરી. પણ ફાટ પૂરાવવાને બદલે, કલહ શાન્ત થવાને બદલે તેમાં વૃદ્ધિ થઈ; બેને બદલે ત્રણ પોપ થયા. અવ્યવસ્થા ને અનાચાર વધતા ગયા. ૧૪૧૪ માં કૉન્સ્ટન્સની સભા મળી. એ સભામાં પોપની નીમણૂકનુ કામ હાથ ન ધરતાં ખ્રિસ્તિસમાજમાંજ સુધારો કરવાનુ કામ માથે લેવામાં

આવ્યુ. આ હેતુથી એ સભાએ એક સુધારક મંડળની નીમણુક કરી. એ મંડળમાં જુદી જુદી પ્રજાઓના પ્રતિનિધિઓ બોલાવવામાં આવ્યા હતા, અને એનું કામ ખ્રિસ્તિસમાજને શા શા અનાચારો દૂષિત કરતા હતા, તેમાં સુધારો કેવી રીતે ઉત્તમતાથી કરી શકાય તે બાબતનું ટિપ્પણ કરવાનુ હતું, આ પરથી સભા સુધારા પાર પાડવાનાં પગલાં યોજી કાઢવાનુ કામ કરી શકે એ ઉદ્દેશ હતો. પણ સભા જ્યારે આ કામમાં રોકાઈ હતી ત્યારે એવો સવાલ ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો કે અનાચારના સુધારાનું કામ પોતાના ધર્માધ્યક્ષ–પોપની દેખીતી રીતેજ મદદ વગર એ કરી શકે ખરી ? આનો ઉત્તર કેટલાક નકારમાં ભણ્યા ને તેમને ભીરુ પુરુષોએ ટેકો આપ્યો. સભાએ નવો પોપ ચુટણીથી પસંદ કર્યો–પાંચમો માર્ટિન. એ પોપે ખ્રિસ્તિસમાજમાં સુધારાની યોજના પોતેજ કરવી એવી સભા તરફની એને ઇચ્છા દર્શાવવામાં આવી હતી. આ યોજના પસંદ નહિ પડવાથી, સભા વિસર્જન થઈ. ૧૪૩૧માં એજ ઉદ્દેશ સાધવા બેલમાં એક નવી સભા મળી. આગલી સભાનુ કાર્ય કરવાના હેતુથીજ એ પણ મળી, પણ એને પણ એવીજ ફત્તેહ મળી. જેમ ખ્રિસ્તિસમાજમાં ફાટ પડી હતી તેમ આ સભામાંજ ફાટ પડી. પોપે આ સભા બેલથી કાઢી ફેરેરા મેળવવા ફરમાવ્યું, ને છેવટે ફ્લૉરેન્સમાં ધર્મગુરુઓમાંના કેટલાકોએ પોપનું કહેવું માનવા ના કહી ને તેઓ બેલમાંજ રહ્યા; ને અગાઉ જેમ બે પોપ હતા, તેમ હવે બે સભા થઈ. પરિણામ આનુ કંઈ આવ્યુ નહિ.

પોપની સત્તા વિજયવાન્ નીવડી, ને ધર્મસમાજ પર એનીજ સત્તા ચાલુ રહી. સભાએ માથે લીધેલુ કાર્ય તે કરી શકી નહિ; પણ તેણે નહિ માથે લીધેલુ એણે કેટલુંક સાધ્યુ ,ને તે અન્તે ટકી રહ્યું. જે વખતે બેલની સભા સુધારા કરવાને અસમર્થ નીવડી તે વખતે, રાજાઓએ એ વિચારો પકડી લીધા, ને સભા જે કાર્યમાં નિષ્ફળ નીવડી હતી તેમાં તેઓ ફત્તેહ મેળવી શક્યા. જે કાર્ય ધાર્મિક સત્તા નિષ્ફળતા સાથે કરવા મથી રહી હતી, તે કાર્ય લૌકિક સત્તા પૂરૂં કરવાને જાણે દૈવનિર્માણ હતુ.

પ્રજા તરફથી ધાર્મિક સુધારાના પહેલા પ્રયાસો પણ લગભગ આજ સમયે શરૂ થયા હતા. જૉન હુસ્સની પ્રવૃત્તિ ૧૪૦૪થી શરૂ થાય છે, તેજ વર્ષથી એણે પ્રેગમા વ્યાખ્યાનદ્વારા શિક્ષણ આપવા માડયુ. આમ એ દિશાના સુધારા સાથે સાથે વધતા હતા; એક તો ખ્રિસ્તિસમાજનાજ ઉપલા વર્ગના ધર્મગુરુઓમાં-સુશીલ, પણ ગુચવણ ભરેલો ને બાયલો સુધારો, અને બીજો ખ્રિસ્તિસમાજની બહાર ને વિરુદ્ધનો, જબરો ને જોસ્સાદાર સુધારો. આ બન્નેની વચ્ચે લડાઈ શરૂ થઈ. ખ્રિસ્તિઓની સભાએ જૉન હુસ્સ ને જેરોમને કૉન્સ્ટેન્સ બોલાવ્યા, તે તેમને નાસ્તિક ને ઉચ્છેદક તરીકે શિક્ષાપાત્ર જાહેર કર્યા આજે આપણને આ બનાવો બરાબર સમજી શકાય તેવા છે. આ જુદા જુદા છતાં અન્તે એકજ ઉદ્દેશ સાધવા મથતા સુધારા વિષે આપણે અત્યારે બરાબર સમજી શકીએ તેમ છીએ. આ સુધારાના પ્રયત્નો એક બીજાની વિરુદ્ધ કરવામાં આવતા હતા, તોએ બન્નેનો ઉદ્દેશ છેવટે એકજ હતો.

પદરમા સૈકાને અન્તે ધાર્મિક બાબતોમા ત્યારે આ પ્રમાણે યુરોપની સ્થિતિ હતી—ઉપલા વર્ગના ધર્મગુરુઓ સુધારાને માટે નિષ્ફળ મથતા હતા, ને પ્રજાકીય સુધારો શરૂ થયો હતો, તેને ધર્મગુરુઓ દબાવવા મથતા, છતાં તે હમેશ ફરી ફરીને જાગ્રત્ થતો. પણ માત્ર ધાર્મિક બાબતોમાજ તે વખતના લોકોના મન પ્રવૃત્ત થયાં નહોતા. તમે જાણો છો તે પ્રમાણે ચૌદમા સૈકાના મધ્યમાંજ ગ્રીસ ને રોમના પ્રાચીન પુસ્તકોના અભ્યાસ યુરોપમા શરૂ થયો હતો. ડૅન્ટે, પેટ્રાર્ક, ને બોકેશીઓ, અને તેમના સમકાલીન પુરુષો ગ્રીક ને લૅટિન હસ્તલિખિત પુસ્તકો માટે કેટલા ઉત્સાહથી શોધ કરતા, તે પછી તે છપાવતા, ને પ્રસિદ્ધિમાં આણતા, અને નજીવી પણ પુસ્તકશોધથી કેવો ઘોઘાટ ને હર્ષ જોવામા આવતો તે તમે જાણોજ છો.

આ ચળવળ ચાલી રહી હતી તે સમયે યુરોપમાં એક નવું મંડળ ઉભુ થયુ હતું. એ માણસની માનસિક ઉન્નતિ સાધવામા સાધારણ રીતે

ગણવામાં આવે છે તેના કરતાં એ મંડળે ઘણો વધારે અગત્યનો ભા લીધો છે. એ મંડળ તે જૂનુ ચહાનારાઓનું મંડળ હતું. હાલમાં આપ આ શબ્દોનો જે અર્થ કરીએ છીએ તે એનો અર્થ ન કરવો એ સાવચેતી મારે તમને આપવી જોઈએ; સાહિત્યની પદ્ધતિ કે મતભિન્નતા બાબતોથી જુદીજ બાબતો પર એ ધ્યાન આપતું હતું. જૂનુ ચહાનાર વખતનું મંડળ માત્ર વર્જિલ ને હોમર જેવા પ્રાચીન લેખકોનાં પુસ્ત પ્રતિજ માનની લાગણી રાખતું નહોતું, પણ આખા પ્રાચીન સમાજ, વખતની સંસ્થાઓ, વિચારો, તત્ત્વજ્ઞાન, ને સાહિત્ય એ બધાની તર માનની નજરથી જોતું. કબુલ કરવું જોઇએ કે રાજનીતિ, તત્ત્વજ્ઞાન, સાહિત્યની બાબતોમા ચૌદમાપંદરમા સૈકાના યુરોપ કરતા પ્રાચીન સમ ઘણો ચઢીઆતો હતો. પ્રાચીન વિચારો, ભાવનાઓ, ને સસ્થાઓ આટલ બધાં માન્ય થાય, કે કેળવાયલા, સુધરેલા, ને તર્કશક્તિ સારી રીતે વાપર શકે એવા માણસોમાંથી મોટો ભાગ પોતાના સમયના અસસ્કૃત, અવ્ય વસ્થિત, અશિષ્ટ રીતરિવાજો તરફ તિરસ્કાર દાખવે, અને વધારે વ્યવસ્થિત ને ઉન્નત સમાજના જીવનની બાબતોના ઉત્સાહથી અભ્યાસ કરે અથવ તે તરફ લગભગ પૂજ્ય ભાવ રાખે તેમા અજાયબ પમાય એવુ કશુ નથી પદરમા સૈકામા જે સ્વતત્ર વિચારકોનું મંડળ જોવામા આવતું હતું ને જેમ જુદા જુદા ઉચા ધંધાના બધા વર્ગના માણસો જોડાતા તે આ પ્રમાણે સ્થપાયુ હતું.

આ ચળવળ સાથે ટર્ક લોકોએ કોન્સ્ટેન્ટિનોપલ લીધુ, પૂર્વમાંના શહેનશાહતની પડતી થઈ, ને ત્રાસેલા લોકો ઇટાલિમાં નાઠા તે બધુ બન્યું. એ લોકો તેમની સાથે પ્રાચીન બાબતોનુ વિશેષ જ્ઞાન, ઘણાંજ હસ્તલિખિત પુસ્તકો, ને પ્રાચીન સુધારાના અભ્યાસ કરવાનાં હજાર નવા સાધનો લેતા આવ્યા આને પરિણામે જૂનું ચહાનારાઓનુ મંડળ દ્વિગુણ ઉત્સાહથી પ્રેરિત થયુ તે સહેલથી કલ્પી શકાય તેમ છે. ઉપલા વર્ગના ધર્મગુરુઓમાં મોજ-શોખ ને આર્થિક અભિવૃદ્ધિનો પણ આજ સમય હતો, સાહિત્ય ને કળા તરફ રસનો પણ આજ સમય હતો.

એટલે, આ સમયે ત્રણ મુખ્ય બાબતો આપણા જોવામાં આવે છેઃ પ્રથમ, ખ્રિસ્તિ સમાજનો ધાર્મિક સુધારા માટેનો પ્રયત્ન; બીજું, ધાર્મિક સુધારાના પ્રજાકીય પ્રયત્ન, ને છેલ્લું, સ્વતંત્ર વિચારકનુ મડળ વિચારોમા સુધારો કરવા પ્રયત્નશીલ થતું હતું તે પ્રયત્ન.

આટલેથી બસ નહોતું. માણુસની મોટામા મોટી બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓનો પણ આજ સમય હતો. સફરો, સાહસો, ને શોધખોળોનો એજ સમય હતો. પાર્ચુગીઝ લોકો આફ્રિકાને કિનારે પ્રથમ ગયા, વાસ્કો ડે ગામ એ કેપ ઓફ ગુડ હોપ મારફતનો રસ્તો શોધી કાઢ્યો, ક્રિસ્ટોફર કોલમ્બસે અમેરિકા ખંડ શોધી કાઢ્યો, ને યુરોપના વ્યાપારમા અત્યંત વૃદ્ધિ થઈ તે બધાનો પણ આજ સમય હતો હજારો નવી શોધખોળો થઈ; બીજી કેટલીક શોધખોળો જે અગાઉ જોકે જાણીતી હતી છતાં બહુ થોડા માણસોને જાણીતી હતી તે ઘણાના જાણવામા આવી ને સામાન્ય ઉપયોગમા આવવા માંડી. દારૂગોળાની શોધે યુદ્ધની પદ્ધતિ બદલી નાખી, ને હોકાયત્રની શોધે નાવિકકળાની પદ્ધતિ બદલી નાખી. ઑઈલ પેન્ટિગની કળા ધીમે ધીમે વધી, ને આખા યુરોપમાં ચિત્રકળાના ઉત્તમ નમુનાઓ ઠેકાણે ઠેકાણે જોવામાં આવવા માંડ્યાઃ તાંબા પર કોતરકામની કળા ૧૪૫૦મા શોધી કઢાઈ હતી તે પણ વધી ને ચિત્રકળાને ઉત્તેજક બની ચીથરાંમાથી બનાવાતો કાગળ સાધારણ ઉપયોગનો થઈ ગયો; અને છેવટે, ૧૪૩૬થી ૧૪૫૨ની વચ્ચેના સમયમાં મુદ્રણકળા શોધવામા આવી.

આ સૈકાનુ મહત્ત્વ ને એની પ્રવૃત્તિ કેવા પ્રકારનાં છે તે તમે હવે જોઈ શકશો. આ મહત્ત્વ હજી માત્રજ થોડુજ દેખાઈ આવે છે, અને આ પ્રવૃત્તિનાં પરિણામ હજી પૂરેપૂરા વિકાસમાં આવ્યા નથી. એકદમ કરવા માંડેલા ભારે સુધારા નિષ્ફળ થયા જણાય છે, રાજ્યોની સત્તા વધી જણાય છે, ને પ્રજામાં શાન્તિ જણાય છે. એમ ધારવામાં આવે કે સમાજ કઈ ઘણી વધારે સારી વસ્તુઓ મેળવવાની તૈયારી કરતો હતો, પણ તેવુ નહોતું. સોળમા સૈકાનાં મોટાં રાજ્યપરિવર્તનોનો ભય તે વખતે માથા પર લટકતો હતો, પદરમા સૈકામા એ પરિવર્તનોની માત્ર તૈયારીજ થતી હતી. એ પરિવર્તનો મારા આવતા વ્યાખ્યાનના વિષય થશે.

વ્યાખ્યાન બારમું.

વ્યાખ્યાનનો વિષય–રેફર્મેશન અથવા યુરોપના ધાર્મિક સુધારાનાં જુદાં જુદાં કારણો—એનું મુખ્ય લક્ષણ એ હતું કે એ સમયમા મનુષ્યના માનસિક બળ પર અનિયમિત સત્તા વાપરવાની ને તેની સ્વતંત્રતા છીનવી લેવાની વિરુદ્ધ બળવો—જુદા જુદા દેશોમાં રેફર્મેશનનું ભવિષ્ય—રેફર્મેશનની નિર્બળતા—ધાર્મિક ને લૌકિક સમાજમા થતાં પરિવર્તનોની સરખામણી

યુરોપના સમાજમાં જોવામાં આવતી વ્યવસ્થાને માટે આપણને ઘણીવાર દિલગીરી ઉત્પન્ન થાય છે. આટલા બધા છિન્નભિન્ન ને અવ્યવસ્થિત સમાજના જીવન વિષે વાકેફ થવાની મુશ્કેલીઓ વિષે આપણે બૂમ પાડીએ છીએ. સામાન્ય હિતના વિષયો જેમાં વધારે હોય, વ્યવસ્થા, ને સામાજિક ઐક્ય જેમાં હોય એવો સમય જોવા આપણે ઉત્સુકતા રાખી છે હવે આપણે ત્યાં આવી પહોંચ્યા છીએ. જે સમાજમા સર્વત્ર સામાન્ય હકીકતો ને સામાન્ય વિચારો, અથવા તો વ્યવસ્થા ને ઐક્ય નજરે પડે એવા સમય આગળ હવે આપણે જઈએ છીએ. અહીં આપણને એક બીજા પ્રકારની મુશ્કેલી નડશે. અત્યાર સુધી હકીકતો જુદી જુદી હોય તેને સાંધી દેવાની આપણને ઘણી મુશીબત પડતી હતી. હાલના યુરોપમા આ સ્થિતિ ઉંધીજ થઈ જાય છે. સામાજિક જીવનના બધા તત્ત્વો ને બનાવો એકબીજાને સુધારે છે, ને અરસપરસ અસર કરે છે, લોકોના પરસ્પરના સંબંધ ઘણા વધારે પ્રકારના થાય છે ને તેમા ગુંચવણ પણ વધતી જાય છે. જે સમયો વિષે આપણે અવલોકન કરી ગયા તેમા ઘણા બનાવો છૂટક છૂટક, એક બીજાના સંબંધમાં આવ્યા વગર, માંહોમાંહ્ય અસર કર્યા વગર ચાલ્યા ગયા. આ પ્રકારની ભિન્નતા હવે આપણે કદાપિ જોવા-

ના નથી; બધી બાબતો સેળભેળ થાય છે–ને એકબીજા પર અસર કરે છે. આવા સંજોગોમા એક સામાન્ય મુખ્ય બનાવ જુદો પાડવો ને તે વિષે બોલવું તેનાથી વધારે દુષ્કર શુ હોઈ શકે ?સોળમા સૈકામા રેફ્રૅમેશન–એ સામાન્ય નામ નીચે જે મોટો ધાર્મિક બનાવ પ્રખ્યાત છે તે હવે આપણે તપાસવાનો છે. આ સ્થળે મને કહેવા દેજો કે રેફ્રરમૅશન એ શબ્દ હુ માત્ર ધાર્મિકપરિવર્તન સાથેજ એક અર્થનો ગણીશ, ને તેના નામથી ("સુધારો") સૂચિત થતો કોઈ પણ પ્રકારના અભિપ્રાયનો એ અર્થમા સમાવેશ કરીશ નહિ સોળમા સૈકાની શરૂઆત ને સત્તરમાના મધ્યના સમયમાં એ બનાવ માટે આપણે અવલોકન કરવાનુ છે; કારણ કે સમયજ એ બનાવનુ જીવન, ઉત્પત્તિ, ને નાશ એ બધાંના સમાવેશ કરે છે. એ બનાવની ચોક્કસ તારીખ નહિ જેવું અગત્ય ધરાવે છે. એને ધિક્કાર-પાત્ર ઠરવનાર–દસમા લુઇ નામના પોપની આજ્ઞાપત્રિકા જાહેર રીતે વિટે-મ્બર્ગમા લ્યૂથરે બાળી, ને રોમના ધર્મસમાજથી દેખીતી રીતે એ છૂટો પડ્યો તે ૧૫૨૦ના વર્ષમા બન્યુ હતું. આ સમયને ૧૬૪૮ સુધીના વર્ષની વચ્ચેના જે સમય તેમ જ રેફ્રૅમેશનનુ જીવન સમાઈ જાય છે.

જ્યારે આ મોટા બનાવના કારણો શોધી કાઢવામા આવે છે ત્યારે રેફ્રૅમેશનના શત્રુઓ એને અચાનક કારણોથી જન્મેલો બનાવ ગણાવી કાઢે છે, ને સુધારાના ઇતિહાસમા થએલા એક દુર્દૈવના પરિણામરૂપ બતાવે છે. દાખલા તરીકે પાપ કરનારાઓ પોતાનાં પાપ માટે પાછળથી પસ્તાય તો તેમાંથી મુક્ત કરનારાં ક્ષમાપત્રો પોપને આપવાનો અધિકાર હતો. આ ક્ષમાપત્રો વેચવાનો અધિકાર ડૉમિનિકન મંડળના માણસોને સોંપવામા આવેલો હોવાથી ઑગસ્ટિન મંડળના લોકો ઈર્ષ્યાના આવેશમાં મુકાયા હતા. હવે લ્યૂથર ઑગસ્ટિન હતો, ને તેજ એના આવેશનુ ને એની શત્રુતાનુ, અન્તે રેફ્રૅમેશનનુ કારણ હતું. બીજાઓ એ બનાવ રાજાઓની સ્પર્ધાને લીધે, પોપની ધાર્મિક સત્તાની અદેખાઈને લીધે, ને અમીરવર્ગના લોકોની ખ્રિસ્તિસમાજની સંપત્તિ પર તરાપ મારવાની ઇચ્છા અને સામાન્ય

લોભને લીધે જન્મ પામ્યો એમ બતાવે છે. આમ એ લોકો આ ધાર્મિક પરિવર્તન માણસોની હલકટ વૃત્તિઓ, તેમના ખાનગી લાભો, ને આવેશોને લીધેજ ઉત્પન્ન થવા પામ્યો એમ સમજાવે છે.

બીજી તરફથી રેફર્મેશનની તરફેણવાળાઓ ને એના મિત્રોએ એ બનાવ ખ્રિસ્તિસમાજમાં પ્રચલિત અનાચારોમાં સુધારો કરવાની આવશ્યકતામાથી પરિણામ પામેલો દર્શાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ધાર્મિક બાબતોમાં લોકોની ફરિયાદો દૂર કરવા શરૂ કરાવલો, ને ખ્રિસ્તિસમાજની શુદ્ધ પૂર્વકાળના જેવી સ્થિતિને પુનઃસ્થાપિત કરવા શરૂ કરાયલો પ્રયત્નજ તેમને તો એ લાગ્યો છે. આ બેમાથી એકે મને તો ખરૂ લાગતુ નથી. આ બીજા પ્રકારની સમજુતી પહેલીના કરતા વધારે સત્યતાથી ભરેલી છે; એમ નહિ તોએ એ મોટા બનાવના વિસ્તાર ને અગત્યને વધારે બધબેસની તો છેજ; તોએ હુ એને ખરી માનતો નથી. મારા વિચાર પ્રમાણે રેફર્મેશન એક અચાનક બનેલો બનાવ પણ નહોતો કે ધાર્મિક સુધારાના અમુક ઉદ્દેશો સાધનાર બનાવ પણ નહોતો, ખાનગી જીવનની બાબતોથી અકસ્માત્ બનેલો નહોતો કે મનુષ્યત્વ ને સત્યની એક મનઃકલ્પિત સૃષ્ટિના કોઈ આદર્શના પરિણામરૂપ પણ નહોતો આ બધાંના કરતા એનુ કારણ ઘણું વધારે બળવત્તર હતું, અને તે કારણ આ બધા ખાસ કારણોના કરતાં વધારે બહાર પડી આવતું ને અગત્યનુ છે. એ બનાવ મનુષ્યના મનને અત્યાર સુધીનાં બન્ધનોમાંથી વિમોચન કરાવવાનો એક મહાન્ પ્રયાસ હતો, અને ખરા શબ્દો વાપરીએ તો ધાર્મિક સત્તાની અનિયંત્રિતતા સામે એ મનુષ્યના મને ઉઠાવેલો એક બળવો હતો. રેફર્મેશનનું ખરૂ, સામાન્ય, ને અગત્યનુ સ્વરૂપ મારા માનવા પ્રમાણે આવું હતું.

આ સમગ્ર એક તરફથી મનુષ્યના મનની સ્થિતિ તપાસીએ છીએ, ને બીજી તરફથી તેના પર હકુમત ચલાવનાર ધર્મસમાજની સ્થિતિ જોઈએ છીએ ત્યારે બે બાબત આપણું ધ્યાન ખેંચે છે; માણસનું મન અગાઉ કોઈ પણ વખતે હતું તેના કરતાં અત્યારે વધારે પ્રવૃત્તિમાં હતું, ને વિકાસ ને સત્તા

મેળવવા તરફ પણ તેનું વધારે વલણ હતું. આ નવી પ્રવૃત્તિ ઘણાં કારણોના પરિણામરૂપ હતી, પણ તે કારણો ઘણા યુગો સુધી એકઠાં થયાં કરતાં હતાં. દાખલા તરીકે, કેટલાક યુગો એવા પણ હતા કે જે વખતે નાસ્તિકમતો અસ્તિત્વમાં આવ્યા હતા, કેટલોક સમય ટક્યા હતા, તૂટી ગયા, ને અન્તે તેને ઠેકાણે બીજા પણ મતો અસ્તિત્વમાં આવ્યા હતા, અને જેમ નાસ્તિક મતોના યુગો હતા તેમ તત્ત્વજ્ઞાનના જુદા જુદા વિચારોના પણ સમયોને વિષે બન્યું હતું. ધર્મ કે તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં મનુષ્યના મને લીધેલો વિચારનો શ્રમ અગીઆરમાથી સોળમા સૈકા સુધી એકઠો થયા કર્યો હતો; અને છેવટે તેનું પરિણામ જણાવવું જોઈએ તે ક્ષણ આવી પહોચી હતી. તે ઉપરાંત, ખ્રિસ્તિસમાજમાંજ શિક્ષણના જે બધાં સાધનો હતા તેનાં પણ ફળ આવ્યાં હતાં. શાળા સ્થપાઈ હતી, અને તેમાંથી જ્ઞાન ધરાવનારા માણસો શિક્ષણ લઈ લઈને બહાર નીકળ્યા હતા, ને તેમની સંખ્યા દિવસે દિવસે વધતી હતી આ માણસો છેવટે પોતે સ્વતંત્ર બુદ્ધિથી વિચાર કરવાનું પસંદ કરતા. છેવટે પ્રાચીન બાબતોના પુનસ્થાપનથી મનુષ્યના મનને પુનર્જીવન મળતું હતું તે પણ આજ સમયે થયું હતું. એ બાબત વિષે મેં આગળ તમને કહ્યું છે.

સોળમા સૈકાની શરૂઆતમાં આ બધાં કારણો એકઠાં થવાથી માણસના મન પર પ્રગતિની આવશ્યક્તાની જબરી છાપ પડી હતી.

આ બધાં વિરુદ્ધની ધાર્મિક સત્તાની સ્થિતિ તદ્દન જુદાજ પ્રકારની હતી; એ આળસ ને જડતામાં સપડાઈ ગઈ હતી. ધાર્મિક સમાજની ને રોમના ધર્મમંડળની રાજકીય શાખ ઘણી ઘટી ગઈ ગતી. યુરોપનો સમાજ ક્યારનોએ એના હાથમાંથી ખસી ગયો હતો ને લૌકિક રાજસત્તાના તાબામાં આવી ગયો હતો. તેમ છતાં ધાર્મિક સત્તા પોતાનો આડંબર, બહારના હક્કો ને અગત્ય જાળવી રહેતી હતી. એણે જેમ જૂનાં રાજ્યોની સત્તા તોડવાને કર્યું હતું તેમ એને વિષે પણ તેવુંજ બન્યું. એની વિરુદ્ધ ફરિયાદો થતી તેમાંની મોટે ભાગે એને વિષે લાગુ પડે તેવી નહોતી. સોળમા સૈકામાં

રોમનું ધાર્મિક મંડળ ઘણું જોરજુલમી હતું તે ફરિયાદ ખરી નથી, અને બીજા વખતોમાં જેવા અનાચારો થતા તેના કરતાં એના ખરેખરા અનાચારો સંખ્યામાં વધારે, કે વધારે ખરાબ હતા તેમ પણ નથી. એથી ઉલટું ધાર્મિક સત્તા તે વખતે હતી તેટલી અગાઉ કોઈ વખતે બિનદરકાર ને સહિષ્ણુ નહોતી; જો માણસ એને છેડ્યા વગર રહેવા દે તો માણસોની સ્વતંત્રતાને પણ એ છેડ્યા વિના રહેવા દેવા તૈયાર હતી. પણ સત્તા જ્યારે ઓછામાં ઓછી બળવાન્ હોય છે, તેને માટે લોકોને ઓછામાં ઓછું માન હોય છે, ને તે ઓછામાં ઓછું અનર્થ ઉત્પન્ન કરતી હોય છે ત્યારેજ તેના પર હુમલો પણ થાય છે, કારણ કે ત્યારેજ તેના પર હુમલો કરવો શક્ય હોય છે, અગાઉ તો તે અશક્ય હોય છે.

આ પરથી દેખીતુંજ છે કે રેફૉર્મેશનનો બનાવ મેં દર્શાવ્યા મુજબ સ્વતંત્રતા મેળવવાનોજ મોટો પ્રયાસ હતો. બીજાં જે કારણો ગણાવવામાં આવે છે તે આના પ્રમાણમાં બહુ ઓછી અગત્યનાં હતાં.

હું એક એવી ધારણા કરૂં છું કે રેફૉર્મેશનનાં શરૂઆતનાં વર્ષો પછી, જ્યારે એણે ધારેલા બધા ઉદ્દેશો જાહેર કરી ચૂક્યુ હોય ને બધી ફરિયાદો કરી ચૂક્યુ હોય, ત્યારે જાણે ધાર્મિક સત્તા એના મતની થઈ ગઈ હોય, ને એને કહે કે—"ઠીક, એમ ત્યારે. હું બધુંજ સુધારીશ. હું વધારે નિયમિત ને ધાર્મિક વ્યવસ્થા પ્રમાણે વર્તીશ. બધી ઉશ્કેરણી, બધી અવ્યવસ્થા, બધા કરો હું દબાવી દઈશ. ધાર્મિક સિદ્ધાન્તોની બાબતોમાં પણ હું પૂર્વના અર્થો કબૂલ રાખીશ. પણ જ્યારે બધી ફરિયાદો આમ દૂર થાય, ત્યારે, હું મારૂં મહત્ત્વ ચલાવીશ—અગાઉની પેઠે માણસના મન પર મારો કાબુ રહેશે, ને તે અગાઉ જેટલીજ સત્તા ને અગાઉ જેટલાજ હકો સાથે." શું તમે ધારો છો કે આટલી કબૂલાતોથી ધાર્મિક પરિવર્તન કરનારાઓ સંતુષ્ટ થાય, ને તેમની પ્રગતિના કાર્યમાંથી અપ્રવૃત્ત બને? હું નથી ધારતો. હું દઢતાથી માનું છું કે એ કાર્યમાં તેઓ પ્રવૃત્તજ રહત, ને સુધારાની માગણી કર્યા પછી સ્વતંત્રતાની માગણી કરત. સોળમા સૈકાના અણીના સંજોગો માત્ર

સુધારોજ કરાવનારા નહોતા, પણ ઉચ્છેદક હતા, બધું ફેરવી નંખાવે એવા જબરા હતા. એ સમયને આ બાબતના ગુણદોષોથી વિમુક્ત કરવો અશક્ય હતો; અને આવા સ્વરૂપનાં બધાંજ પરિણામો પણ તેમાં જણાયાં હતાં.

સોળમા સૈકાનું ધાર્મિક પરિવર્તન જ્યાં જ્યાં પ્રસર્યું હતું ત્યાં બધેજ મનુષ્યના મનને પરતંત્રતામાંથી જો એ તદ્દન વિમુક્ત નહિ કરી શક્યું હોય તોએ નવી રીતની સ્વતંત્રતા એને ઘણી મેળવી આપી માલૂમ પડશે. માણસનુ મન સંજોગો પ્રમાણે, રાજસત્તાથી સ્વતંત્ર કે તેને તદ્દન અધીન એ બનાવને લીધે થવા પામ્યુ; તોપણ ધાર્મિક સત્તાને તો એણે તદ્દન નિર્બળ કરી નાખી ને માણસના મન પર એનો નિયમિત કાબુ હતો તે છીનવી લીધો જુદા જુદા દેશોના જુદા જુદા સંજોગોમાં રેફૂર્મેશને આ પરિણામ બધેજ આણ્યુ હતું. જ્યાં જ્યાં રેફૂર્મેશનનો પવન પેઠો, પછી તે ફાવ્યો કે નહિ, તોએ બધાજ સંજોગોમાં ધાર્મિક સત્તાથી તેણે મનુષ્યના મનને તદ્દન સ્વતંત્ર કર્યું છે. આ પરિણામ અન્તે આવ્યું છે એટલુંજ નહિ, પણ તેટલાથીજ એ હિલચાલ જાણે સફળ થઈ છે. જ્યાં જ્યાં એને એટલું મળ્યુ છે ત્યાં એણે વધારેની અપેક્ષા રાખી નથી, અને એથીજ એ બનાવનો અગત્યનો ભાગ માણસને ધાર્મિક સત્તાથી સ્વતંત્ર કરવાનો હતો તે સાબીત થાય છે. તેથી જર્મનિમાં રાજકીય બાબતોમાં દાસત્વ, અથવા એટલું બધું નહિ તોએ અસ્વતંત્રતા એણે સહી લીધી. ઇંગ્લંડમાં ધર્મગુરુઓના ચઢતા ઉતરતી ક્રમો એણે કબૂલ રાખ્યા, ને રો-મન ધર્મસમાજના કરતા પણ વધારે અનાચારવાળો સમાજ સહી લીધો. આમ કેટલીક બાબતોમાં રેફૂર્મેશન ઘણો જોસ્સો બતાવતું હતું, તે આ બાબતોમાં આટલું બધું નબળું ને નમતુ કેમ થતું હતુ ? તેનું કારણ એજ હતું કે એને મુખ્ય જે કામ સાધવું હતુ તે સધાતુ હતું—ધાર્મિક સત્તાનો બહિષ્કાર ને મનુષ્યનું તેમાંથી વિમોચન. હું ફરીથી કહું છું કે જ્યાં જ્યાં આ ઉદ્દેશ સધાતો, ત્યાં એ બધીજ પદ્ધતિઓ ને સ્થિતિઓ નીભાવી લેવાતી.

આ તપાસની ઉલટી તરફથી સાબીતી હવે લઈએ. જે દેશોમાં

ધાર્મિક પરિવર્તનનો પવન દાખલ થવા પામ્યો નહોતો ને જ્યા શરૂઆતમાં જ તેને દબાવી દેવામાં આવ્યો હતો, ત્યાંનો ઈતિહાસ આપણે જોઈ એ. આપણને માલૂમ પડે છે કે માણસના મન પરનાં બન્ધનોનું ત્યાં વિમોચન થયું નથી. સ્પેન ને ઈટાલિ, એ બે મોટા દેશો આ સાબીત કરશે. જ્યારે યુરોપના જે દેશોના ઇતિહાસમાં રેફ્રર્મેશન અગત્યનો ભાગ લેતુ હતું, ત્યાં છેલ્લા ત્રણ સૈકામાં માણસની બુદ્ધિએ અગાઉ કદાપિ નહિ અનુભવેલી એવી પ્રવૃત્તિ ને સ્વતંત્રતા અનુભવવા માંડી હતી, ત્યારે તેજ સમયમાં જે દેશોમાં એ સુધારો દાખલ થયો નથી ત્યાં બુદ્ધિ નિર્માલ્ય ને જડ થઈ ગઈ હતી. આમ સીધી ને ઉલટી રીતની સાબીતી એકજ વખતે સાથે સાથેનો ઇતિહાસ તપાસતાં આપણે કરી છે ને, તે બન્ને પરથી એકજ અનુમાન પર આવીએ છીએ.

વિચારનો જોસ્સો, ને ધાર્મિક બાબતોમાં અનિયત્રિત સત્તાનો બહિષ્કાર એ બે રેફ્રર્મેશનનાં મુખ્ય લક્ષણો, એની થએલી અસરનુ સામાન્ય પરિણામ, ને એના ભવિષ્યના ઇતિહાસમાં મુખ્ય હકીકત છે.

હકીકત એ શબ્દો હું ખાસ વાપરૂ છુ. રેફ્રર્મેશનના ઇતિહાસમાં માણસના મન પરનાં બન્ધનોનુ વિમોચન તે કંઈ સિદ્ધાન્ત નહોતો પણ એક હકીકત હતી, તે કંઈ ધારણા નહોતી પણ એક પરિણામ હતું. આ બાબતમાં હું ધારૂં છું કે ધાર્યા કરતાં રેફ્રર્મેશને વધારે ઉદ્દેશ સાધ્યો હતો. બીજા ઘણાં પરિવર્તનો જ્યારે પોતે ધારેલા ઉદ્દેશો સાધવામાં પાછળ પડી જાય છે, જ્યારે તેમાં આવતાં પરિણામો ધારણાઓ કરતાં ઘણાં ઉતરતાં હોય છે ત્યારે રેફ્રર્મેશનનાં પરિણામો ધારણાઓ કરતા ચઢી ગયાં. એ પરિવર્તન યોજનામાં હતુ તેના કરતાં બનવામાં ચઢીઆતું નીવડયું. એણે જે કાર્ય સાધ્યું તેનો પૂર્વથી એને ખ્યાલ નહોતો, ને તેમ કરવાનુ તે કહેતુ પણ નહોતું.

એના શત્રુઓ એની સામે વારંવાર શું વાંક કાઢે છે? એનો અવાજ બંધ કરવાને એનાં કયાં પરિણામો તેઓ હાથમાં લે છે?

મુખ્ય બે. ૧લું. ધાર્મિક સમાજના ટુકડા થઈ ગયા તે. ૨જું જુલમ ને અસહિષ્ણુતાથી વપરાતું જોર એ સુધારાના વિરોધીઓ કહે છે; " તમે સ્વચ્છા ઉશ્કેરો છો; તમે એને ઉત્પન્ન સુદ્ધાં કરો છો; અને તે કરી રહ્યા પછી તમે તેને નિયમમા લાવવા ને દબાવવા ઇચ્છો છો, અને તમે તેને કેવી રીતે દબાવો છો? સખ્તમા સખ્ત પગલાં ભરીને તમે જાતેજ નાસ્તિકતાને જોરથી હાંકી કાઢો છો, ને તે હક વગરની સત્તા વાપરીને."

રેફ્રમેંશનની વિરુદ્ધ કરવામા આવેલા બધા હુમલાઓ તપાસી જાઓ, ને તેમાં માત્ર ધર્મમત પથની બાબતો હોય તે જુદી રાખો, તો તમને જણાશે કે આ બેજ મુખ્ય વાંધા લેવામા આવે છે.

સુધારકપક્ષ તેથી ઘણો ગુંચવાઈ ગયો હતો. એ લોકોએ ધર્મસમાજના ટુકડા કરી નાખ્યા ને ઘણા પંથ સ્થાપ્યા એ વાંધો કબૂલ કરી, તે યોગ્ય રીતે જરૂરનું હતું એમ કહેવાને બદલે સુધારકો તેના અસ્તિત્વ વિષે શાપ ભણતા તે પંથોનો બહિષ્કાર કરતા, દિલગીર થતા, ને તેનો અસ્વીકાર કરતા, કહેતા કે પંથો છેજ નહિ. જોરજુલમ વાપરવા વિષે, વાંધો લેવામાં આવતો, ત્યારે તેના બચાવમા પણ એટલાજ ગુંચવાતા; તેની આવશ્યકતા છે એમ કહેતા, અને કહેતા કે સત્ય તેમના હાથમાં આવેલુ હોવાથી ભૂલ દબાવવા ને તે માટે શિક્ષા કરવાનો તેમને હક હતો; એમનો પંથ ને એમની સંસ્થાઓજ ખરાં છે એમ કહેતા, અને રોમન ધર્મસમાજ ને સુધારકોને શિક્ષા કરવાનો હક નહોતો, તેનું કારણ તેઓ એમ બતાવતા કે તે સમાજ તેમની વિરુદ્ધ ભૂલમાં હતી.

જ્યારે જોરજુલમથી કામ લેવા વિષેનો વાંધો તેમના શત્રુઓ તરફથી નહિ પણ તેમનામાંનાજ માણસો, તેમનાજ જે પંથના માણસોનો સુધારકો બહિષ્કાર કરતા હતા તેમની તરફથી લેવામાં આવતો અને તેઓ કહેતા: "અમે માત્ર તમે જે કર્યું છે તેજ કરીએ છીએ; જેમ તમે જુદા પડ્યા તેમજ અમે પણ માત્ર જુદાજ પડીએ છીએ," ત્યારે સુધારકો આનો

ઉત્તર દેવામાં તેથીએ વધારે ગુચવાતા, ને ઘણીવાર તો માત્ર બમણા જોરથી પ્રત્યુત્તર આપતા.

ખરૂં જોતાં ધાર્મિક બાબતોમાં અનિયન્ત્રિત સત્તાનો નાશ કરવાને સુધારકો મથતા હતા તે વખતે તેઓ બુદ્ધિના સ્વાતન્ત્ર્યના ખરા નિયમો વિષે અજ્ઞાનની સ્થિતિમાં હતા. મનુષ્યના મન પરના બન્ધનમાંથી તેઓએ તેને વિમુક્ત કરાવ્યું, ને તેમ છતાં નિયમિત રીતે તેને અંકુશમાં રાખવાનો તેઓ દાવો કરતા હતા. વ્યાવહારિક રીતે સ્વતન્ત્ર વિચારશક્તિને તેઓ ઉત્તેજન આપતા હતા, નિયમમાં ખોટી સત્તાને બદલે ખરી સત્તાને તેઓ સ્થાપિત કરતા હતા; પણ આમાની પહેલી બાબત, પહેલો ઉદ્દેશ બરાબર સાધી શકાયો નહિ, અને પોતે શરૂ કરેલા કાર્યને અન્ત સુધી વળગી રહેવાયું નહિ. આમ બમણા દોષને તેઓ શરણે ગયા; એક તરફથી વિચારશક્તિના સંપૂર્ણ હકો તેઓ જાણતા નહોતા ને તેને માન આપતા નહોતા, ને બીજી તરફથી સત્તાના હક કેવી રીતે જાળવવા ને શા પ્રમાણમાં તે વિષે તેઓ અજ્ઞાનમાં હતા. સુધારકો પોતાનાજ સિદ્ધાન્તો ને તેનાં પરિણામો વિષે બરાબર સમજતા નહોતા ને તે પ્રમાણે વર્તી શકતા નહોતા.

આજ કારણથી સુધારાના વિચારોમાં કંઇક પરસ્પર વિરોધ ને સંકુચિતતા જોવામાં આવતાં હતાં, ને આથી ઘણીવાર તેના વિરોધીઓ ફાવતા ને તેમને છીડાં શોધવાનુ જડતું હતું. તેમના વિરોધીઓ તેઓ શુ કરતા ને શું કરવા માગતા તે બહુ સારી રીતે સમજતા હતા; તેઓ જે કંઇ કરતા તેનો હેતુ એ વિરોધીઓ શોધી કાઢતા, ને તેનાં બધાં પરિણામો દર્શાવતા. સુધારકો જેટલું ધારતા તેટલું કરી શકતા નહિ, ને તેને લીધે તેમના કામોમાં કંઇક અપૂર્ણતા, કંઇક વિરોધ, કંઇક સંકોચ જોવામાં આવતાં. આને લીધે તેઓ વિજયી નીવડતા તોએ બુદ્ધિની નજરે જોતાં કંઇક અધર્મ પ્રાપ્ત કરતા, ને તેનું પરિણામ પણ વસ્તુતઃ કેટલીક વાર જોવામાં આવતું હતું. રેફૂર્મેશન પક્ષનું નબળું પાસું આજ હતું, એજ

સુધારાની ફત્તેહની આડે આવતું, ને એજ તેને પોતાનો બચાવ પણ બરાબર કરવા દઈ શકતું નહોતું.

સોળમા સૈકામાં થએલો આ ધાર્મિક સુધારો બીજાં ઘણાં દષ્ટિબિન્દુ-ઓથી જોઈ શકાય. પણ સમાજ પર તેણે કેવી અસર કરી તે અગત્યની બાબત હું ચર્ચીશ. એ સુધારાથી સામાન્ય લોકોમાં ધર્મની લાગણીઓ જાગ્રત્ થઈ. પૂર્વે ધર્મ જાણે માત્ર ધર્મગુરુઓનેજ માટેજ હતો ને તે લોકોનેજ જાણે ધાર્મિક વિષયો પર બોલવાની સત્તા હતી. રેફ્રૅમેશનથી ધાર્મિક મતપથોનો સામાન્ય પ્રચાર પ્રસરી ગયો; આસ્તિક લોકોને માટે એણે શ્રદ્ધાનાં ક્ષેત્રો ખુલ્લાં કરી આપ્યાં, જે અત્યાર સુધી તેમને માટે બંધ હતાં. વળી એ સુધારાનુ બીજુ પણ એક પરિણામ આવ્યુ હતું. રાજકીય બાબતોમાથી ધર્મનો એણે સમૂળગો અથવા લગભગ સમૂળગો બહિષ્કાર કરાવ્યો; લૌકિક સત્તાનુ સ્વાતંત્ર્ય એણે પાછુ મેળવી આપ્યુ.

બીજાં ઘણાં પરિણામો દર્શાવી શકાય તેમ છે. પણ હું આટલેથીજ સંતોષ પામુ છુ. રેફ્રૅમેશન વિષે આપણે જોયું તે પ્રમાણે મુખ્ય એકજ બાબત છે—ધાર્મિક બાબતોમાંથી અનિયંત્રિત સત્તાનો બહિષ્કાર.

આધુનિક યુરોપના ઇતિહાસના આ બનાવ અને લૌકિક બનાવોની સરખામણી જોવા લાયક છે અને તે વિષે હું થોડુક બોલીશ ને પછી આ વ્યાખ્યાન સમાપ્ત કરીશ.

ખ્રિસ્તિસમાજના ઇતિહાસ વિષે જ્યારે હુ બોલ્યો હતો ત્યારે આપણે જોયુ હતું કે એ સમાજ શરૂઆતમાં એક સ્વતંત્ર સમાજ હતો, ને તેના પર શરૂઆતમાં કોઈ પણ પદ્ધતિ કે નિયમોના અંકુશ નહોતા, માત્ર જરૂર પડતી તે પ્રમાણે નીતિના નિયમોનો અંકુશજ તે પર રાખવામાં આવતો હતો. યુરોપમાં લૌકિક સમાજનો પણ આરમ્ભ એવીજ રીતનો હતો—એ પણ તદ્દન સ્વતંત્ર સમાજ હતો, તેમાં પણ કોઈ પ્રકારના નિયમો કે કાય-દાઓના અંકુશ નહોતા, ને દરેક માણસ પોતાને ઠીક લાગતું તેટલા માટેજ ને તેવી રીતે એ સમાજના અંગ તરીકે રહેતો ને વર્તતો. એ આરમ્ભની

સ્થિતિને અન્તે ધાર્મિક સમાજમાં ઉપલા વર્ગના ધર્મગુરુઓની નિરંકુશ સત્તાનુ બળ વધ્યુ હતું ને એ સમાજ તેમનાથીજ દોરવાતો હતો. લૌકિક સમાજમા પણ તેવુજ હતું; તેમાંએ ફ્યુડલ અમીરો, ને ઉચ્ચ વર્ગના લોકોના હાથમાંજ સર્વ સત્તા હતી. ધાર્મિક સમાજમા ઉપલા વર્ગના ધર્મગુરુઓના હાથમાંથી એકજ માણસના હાથમાં બધી સત્તા ગઈ—પોપના લૌકિક સમાજમાં પણ એવોજ ફેરફાર થયો હતો, અમીર ને ઉચ્ચ વર્ગના લોકોની સત્તાનો નાશ કરીનેજ નૃપસત્તાનુ બળ વધ્યુ હતું. સોળમા સૈકામાં ધાર્મિક સમાજમા અનિયન્ત્રિત સત્તા વધી ગઈ હતી તેની વિરુદ્ધનો પવન વાવા મડ્યો, ને તેને પરિણામે યુરોપમા સ્વતંત્ર વિચારો થવા માંડ્યા, સ્વતંત્ર વિચારો માનનીય ગણાવવા માંડ્યા, ને સ્થપાવવા મડયા. લૌકિક સમાજમાં એવીજ સ્થિતિ આપણા દિવસોમાં આવતી આપણે જોઈ છે. અનિયન્ત્રિત લૌકિક સત્તા—રાજસત્તા પર હુમલા કરવામાં આવ્યા, ને તેને જીતી લેવામાં આવી હતી. આમ તમે જોયુ કે એ બન્ને સમાજોમાં એકજ પ્રકારના ફેરફારો થતા ગયા છે, ને તેમા એકજ જાતનાં પરિવર્તનો થયાં છે, ફેર માત્ર એટલોજ છે કે આવા ઇતિહાસમા ધાર્મિક સમાજના ફેરફારો સૌથી પહેલા થયા છે.

હવે આપણે આધુનિક સમાજની એક મોટી બાબત સુધી આવી પહોંચ્યા છીએ—એ બાબત તે સ્વતત્ર વિચાર, મનુષ્યનું મન નિરંકુશ બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરે તે છે. તેની સાથે સાથે બધેજ રાજકીય બાબતોમાં સત્તા એકહથ્થી વધારે ને વધારે થઈ હતી તે પણ આપણે જોયું છે. મારા આવતા વ્યાખ્યાનમાં હું ઇંગ્લડના રાજકીય પરિવર્તન વિષે બોલીશ.

વ્યાખ્યાન તેરમું.

વ્યાખ્યાનનો વિષય—ઇંગ્લંડના રાજકીય પરિવર્તનનું સામાન્ય સ્વરૂપ—એના મુખ્ય કારણો—ધાર્મિક કરતાં એ રાજકીય વધારે હતુ એમાના ત્રણ મુખ્ય પક્ષ: ૧ કાયદા સુધારનારાઓનો પક્ષ, ૨ રાજકીય પરિવર્તન ઇચ્છનારાઓનો પક્ષ, ૩. સામાજિક પરિવર્તન ઇચ્છનારાઓનો પક્ષ—બધા નિષ્ફળ થાય છે—ક્રૉમ્વેલ—સ્ટુઅર્ટ રાજાઓનું ફરી ગાદીએ બેસવુ—પ્રધાનમંડળો—ઇંગ્લંડમા ને યુરોપમા ૧૬૮૮નું રાજકીય પરિવર્તન

તમે જોયુ કે યુરોપના સમાજના અગાડિ જે બધાં તત્ત્વો ને લક્ષણો હતાં તેના ભેદ જતા રહ્યા ને માત્ર બેજ મુખ્ય તત્ત્વો સોળમા સૈકામાં તે સમાજમાં જોવામાં આવે છે—સ્વતંત્ર વિચાર ને એકહથ્થી સત્તા. પહેલુ તત્ત્વ ધર્મગુરુઓમાં ને બીજુ લૌકિક સમાજમાં પ્રવર્ત્યું. યુરોપમાં એકી વખતે વિચાર-સ્વાતંત્ર્ય, ને નિરંકુશ નૃપસત્તા, એ બન્ને સ્થપાયાં.

આ બે તત્ત્વો વચ્ચે વિરોધ મોડોવ્હેલો ઊઠયા વિના રહે એમ ભાગ્યેજ ધાર્યા વિના રહેવાય તેમ હતું, કારણ કે એ બે બાબતો પરસ્પર વિરોધી હતી; એક બાબત ધાર્મિક બાબતોમાં અનિયંત્રિત સત્તાના નાશની હતી, ને બીજી એ સત્તાના લૌકિક કે રાજકીય બાબતોમાં જયની હતી; એકે પ્રાચીન મુખ્ય ધાર્મિક સત્તા—પોપની એકહથ્થી સત્તાના નાશનો માર્ગ તૈયાર કર્યો, ને બીજીએ પ્રાચીન ફ્યુડલ ને સામાજિક સ્વાતંત્ર્યનો સંપૂર્ણ નાશ આણ્યો. આ પ્રકારના બે તત્ત્વો એકબીજાના સંઘટ્ટનમાં આવ્યા વિના રહે એ અસંભવિત હતું.

એવો બનાવ, એ સંઘટ્ટન ઇંગ્લંડમાં સૌથી પહેલું થયુ. એ દેશના રાજ્યપરિવર્તનનુ તેટલાજ માટે યુરોપના સુધારાના ઇતિહાસમા અગત્ય છે.

પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે આ વિરોધ અન્ય સ્થળે નહિ ને ઇંગ્લડ-માંજ કેમ સૌથી પહેલો ઉભો થાય છે?

જેમ યુરોપમાં તેમજ ઇંગ્લંડમાં નૃપસત્તામાં એકજ પ્રકારના ફેરફારો થયા છે. એ સત્તા ટ્યૂડર વંશના રાજાઓના વખતમાં જેવી વધી તેવી ત્યાર પછી કદાપિ વધી નથી. તે પરથી એમ નથી અનુમાન કરવાનુ કે ટ્યૂડર રાજાઓની અનિયત્રિત સત્તા તેમના પૂર્વજોના કરતાં વધારે જોરાવર હતી કે તેથી ઇંગ્લંડને કંઈ વધારે વેઠવુ પડયુ. હું એમ ધારૂ છું કે ટ્યૂડર રાજાઓના રાજ્યોમાં જોરજુલમ ને અન્યાયના જેટલા દાખલાઓ થયા હતા તેટલાજ, કદાચ વધારે પણ દાખલાઓ પ્લૅન્ટેજિનેટ રાજાઓના સમ-યમાં ઇંગ્લડમાં થયા હશે. ટ્યૂડર રાજાઓના વખતમાં નવું એ હતુ કે એ જોહુકમી વધારે નિયમિત રીતે કરાવવા મંડાઈ; નૃપસત્તાએ છેક શરૂઆતનું ને સ્વતંત્ર સ્વરૂપ ધારણ કર્યુ, અત્યાર સુધી નહિ જોવામા આવેલું સ્વરૂપ ને પદ્ધતિ એણે તે સમયે પ્રથમજ ધારણ કર્યા. આઠમા હેન્રિ, ઇલિઝાબેથ, પહેલા જેમ્સ, કે પહેલા ચાર્લ્સની રાજ્યપદ્ધતિ પહેલા એડવર્ડ કે ત્રીજા એડવર્ડની પદ્ધતિ કરતાં નિયમમાં તદ્દન જુદાજ પ્રકારની હતી, જોકે આ છેલ્લા બે રાજાઓની સત્તા પણ કંઈ ઓછી નિરકુશ કે ઓછી વાપરવામાં આવતી નહોતી. હું ફરીથી કહું છું કે સોળમા સૈકામાં ઇંગ્લંડમાં નૃપ-સત્તાની નિયમિત પદ્ધતિજ બદલાઈ હતી, આચારમાં ભાગ્યેજ ફેર થયો હતો, કારણ કે આચારમાં આગલા રાજાઓ પણ નિરંકુશ બનતા હતા; નૃપસત્તાએ તદ્દન નિરંકુશના ધારણ કરી, અને બધાજ કાયદાઓ—પોતે જે કાયદાઓને માન આપવું જોઈએ એમ ફરમાવ્યુ હોય તે સુદ્ધાં—ની તે હદ બહાર છે એમ તેણે દાવો કર્યો.

વળી જે રીતે યુરોપમાં ધાર્મિક પરિવર્તન થયું હતુ તે રીતે તે ઇંગ્લં-ડમાં થયું નહોતું; અહીં તો તે માત્ર રાજાઓનેજ હાથે અણાયું હતું.

એમ નહિ કે જેમ અન્ય સ્થળે તેમ આ દેશમાં પણ પ્રજા સુધારાને માટે ઘણો સમય થયાં શરૂઆત કરતી નહોતી કે મથતી નહોતી, ને તે ટુંક મુદ્દતમાં પાર ન પડત. પણ આઠમા હેન્રિએ જાતે તે કામમાં અગ્રણીતું કામ કર્યું, પરિણામ એ આવ્યુ કે યુરોપમા રેફૉર્મેશનનું કાર્ય જેટલી ફતેહ મેળવી શક્યું હતું તેટલુ તે ઇંગ્લંડમા મેળવી શક્યુ નહિ. કારણ એ હતું કે એ કાર્યની શરુઆત કરનારાઓ પોતાના સ્વાર્થની ખાસ દરકાર રાખતા હતા. રાજા ને ધર્મગુરુઓએ પૂર્વની પોપની સત્તાને પામ થએલુ દ્રવ્ય ને સત્તાની અંદર અંદર વહેંચણી કરી લીધી. પરિણામ જલદીથીજ જણાયુ હતું. એમ કહેવાતુ હતું કે રેફૉર્મેશનનુ કામ પૂરૂ થયુ હતુ, છતાં તે સાધવાનાં જે કારણો ને જે હેતુઓ હતાં તે હજી જીવતા હતાં. એણે પ્રજાકીય સ્વરૂપ ધારણ કર્યું ને યુરોપમાં જેમ પોપની સત્તાવિરુદ્ધ ઝુંડો ઉઠાવવામાં આવતો હતો તેમ અહીં ધર્માધ્યક્ષોની વિરુદ્ધ ઉઠાવવામાં આવતો હતો; તેમને જાણે બીજા એટલા પોપની પેઠેજ ગણી કાઢી તિરસ્કરણીય ગણવામા આવ્યા.

લગભગ તેજ સમયે લૌકિક સમાજમાં પણ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાને લોકો પ્રવૃત્તિશાલ બન્યા હતા, ને રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાના પ્રયત્ન કરતા હતા. તેવા પ્રયત્ન ત્યાં સુધી અગાઉ થયા નહોતા, અથવા તો થયા હોય તોએ નજીવા હતા. સોળમા સૈકામાં ઇંગ્લંડની વ્યાપારિક સંપત્તિ ઘણીજ જલદીથી વધી; તેજ વખતે જમીનની મીલકતની માલીકીની અદલાબદલી ઘણી થઈ. ફ્યૂડલ પદ્ધતિ પ્રમાણે અગાઉ જે વર્ગ અમીરી સ્થિતિમાં હતો તેની પડતી થવાથી આમ જમીનની માલીકી બદલાઈ હતી, ને પરિણામે સત્તરમા સૈકાની શરૂઆતમાં આમની સભાના સભાસદો જેટલા તવગર હતા તેટલા અમીરવર્ગના લોકો જોવામાં આવતા નહોતા. આમ એકીજ વખતે તે સમયે વ્યાપારિક સંપત્તિની વૃદ્ધિ ને જમીનની માલીકીમાં ઘણી અદલબદલ થવા પામ્યાં હતાં. આ બેની અસર સાથે એક ત્રીજી પણ બાબત આવી—લોકોના વિચારોની નવી પ્રવૃત્તિ. ઇલિઝાબેથનું રાજ્ય, સાહિત્યની ને ફિલસુફીની પ્રવૃત્તિની બાબતમાં કદાચ અંગ્રેજી ઇતિહાસમાં સૌથી અગ-

ત્યનો ને મોટો સમય છે, ઉચ્ચ ને ફળદ્રુપ કલ્પનાઓનો એ યુગ છે. પ્યુરિટન પુધારકો અચકાયા વિના પોતાના સંકુચિત પણ સારા વિચારો ઠેઠ સુધી આચારમાં મૂકતા; વિરુદ્ધનો વર્ગ નીતિમાન્ ઓછો ને સ્વતંત્ર—સ્વેચ્છાવાન્ વધારે હોવાથી તેને જે જે ગમતું ને તેના કુતૂહલને સંતોષ આપતું તે બધુ સ્વીકારતો.

આવી રીતનાં સ્વાતંત્ર્યનાં પ્રેરક વલણો યુરોપમાં પણ કેટલેક ઠેકાણે થયાં હતાં. પણ તે સંતોષાવવાનાં સાધનો ત્યાં હતા નહિ. તે કેવી રીતે સંતોષાવવાં તે લોકો ત્યાં જાણતા નહોતા. તે દેશોની સંસ્થાઓ કે ત્યાંના રિવાજોમાંથી એકે બાબત તરફથી તેને મદદ મળે તેમ નહોતી. એ વલણો પ્રફુલ્લિત થયા વિનાના ને ચોક્કસ રીતે પ્રકાશમાં આવ્યા વિનાનાજ ત્યાં રહ્યાં. ઇંગ્લંડમાં સ્થિતિ જુદી હતી. ત્યાં રાજકીય સ્વાતન્ત્ર્યનો પવન જે સોળમા સૈકામાં ફરીથી વાવા માંડ્યો ને જે રેફર્મેશનને પરિણામેજ થયો હતો, તેને પ્રાચીન સંસ્થાઓ ને સામાજિક સ્થિતિઓ પર જોર અજમાવવાનુ ઠીક સાધન મળ્યુ હતું.

ઇંગ્લંડની સ્વતંત્ર સંસ્થાઓની ઉત્પત્તિ દરેક જાણે છે. ૧૨૧૫માં મોટા ઉમરાવોએ જૉન રાજા પાસે મેગ્ના કાર્ટા પર કેવી રીતે સહી કરાવી તે બધા જાણે છે સામાન્યતઃ એટલુ જે જાણવામાં નથી તે એ છે કે એ મેગ્ના કાર્ટા નામની પ્રજાના હકોની પત્રિકા પછીના રાજાઓના વખતમાં પણ તેમને યાદ કરાવવામાં આવી હતી ને તેમાં અપાયલા હકો ફરીથી મન્જુર કરાવવામાં આવ્યા હતા. તેરમા ને સોળમા સૈકાની વચમાં ત્રીસથી વધારે વાર એ પત્રિકા કે સનદ ફરી ફરી બહાલ કરાવવામાં આવી હતી. એ પત્રિકા બહાલ કરાવવામાં આવી હતી એટલુંજ નહિ પણ એને જારૂ રાખવા ને એમાંથીજ નીકળતા વધારે હકોની માગણી કરવા નવા કાયદાઓના ખરડા દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા. તેથી જાણે કોઈ પણ પ્રકારના ખાલી વચગાળા વિનાજ એ મેગ્ના કાર્ટા નામની પ્રજાના હકોની પત્રિકા જાણે તાજીજ, જીવતીજ રહી શકી હતી. તેજ વખતે આમની સભાનુ બંધારણ

સ્થપાયું, ને દેશની મોટી સંસ્થાઓમાં એનું પણ સ્થાન ગણાતું થયું. પ્લૅન્ટાજિનેટ વંશના રાજાઓના વખતમા એનાં બી વવાયાં, તે સમયે રાજ્યમાં એ સભાએ મોટો ભાગ કંઈ પણ લીધો એમ હું કહેવા નથી માગતો. ખરૂ જોતાં રાજકીય બાબતો પર બરાબર અસર પણ એ તે વખતે કરી શકતી નહોતી. તે વખતે તો રાજા બોલાવે તોજ એ વચમાં પડી શકતી, ને તે પણ હમેશ નાખુશીથી ને આંચકા સાથે; જાણે કે પોતાની સત્તા વધારવાના કરતા તે સત્તા વાપરતાં કે તેની આપલે કરતાં તે વધારે બ્હીતી હોય એમ ભાસતું. પણ વિષય જ્યારે ખાનગી હકોના સંરક્ષણોનો હોય ત્યારે આમની સભા પોતાની સેવા ઘણા ઉત્સાહ ને ખંત સાથે બજાવતી, ને તેમ કરતાજ, તેમ કરવામાજ તેણે અંગ્રેજી રાજ્યના બંધારણના પાયારૂપ થએલા સિદ્ધાન્તો સ્થાપિત કર્યા.

પ્લૅન્ટેજિનેટ વંશના રાજાઓ પછી, ને ખાસ કરીને ટ્યૂડર વંશના રાજાઓ પછી આમની સભા અથવા ખરૂ જોતા આખી પાર્લ્યામેંટ જુદુંજ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. પ્લૅન્ટેજિનેટના સમયમા કરતી હતી તેમ ખાનગી હકો કે લોકોની સ્વતંત્રતા જાળવવાનું કાર્ય એણે હવે ચાલુ રાખ્યું નહિ. ખાનગી હકો પરની તરાપો ને સ્વેચ્છાનું વધતું જતું પ્રાબલ્ય—તે વિષે તે શાન્તિથી ગઈ કરે છે. પણ બીજી તરફથી રાજ્યના શાસનની બાબતમાં પાર્લ્યામેંટ વધારે અગત્યનો—આગળ પડતો ભાગ લેવા માંડે છે. ધર્મ બદલવામા ને વારસાની હાર નક્કી કરવાની બાબતમાં આઠમા હેન્રિને કોઈ સાધક બળની જરૂર હતી, કોઈ પ્રજાકીય સાધનનો ખપ હતો, ને એની આ જરૂરમાં પાર્લ્યામેંટે મદદ કરી, ને ખાસ કરીને આમની સભાએ એ સભા પ્લૅન્ટાજિનેટોના સમયમા રાજાઓની સાથે થવાનું સાધન હતી ને ખાનગી હકો જાળવવામાં મદદગાર થતી હતી, ટ્યૂડર રાજાઓના સમયમા એ રાજશાસનનુ સાધન બની ને રાજનીતિનું પણ સાધન બની. તેથી સોળમા સૈકાને અન્તે એ સભાની અગત્ય ઘણી વધી ગઈ હતી, ને તે સમયથી એ મુખ્ય સત્તાની શરૂઆત થઈ.

સોળમા સૈકાને અન્તે ઇંગ્લંડની સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ તરફ આપણે નજર કરીએ છીએ ત્યારે આપણને આટલી બાબતો માલૂમ પડે છે. (૧) સ્વતંત્રતાના મુખ્ય નિયમો ને સિદ્ધાન્તો. પ્રજાજીવનમાં કે કાયદા-કાનૂનોની બાબતમા આવુ કદાપિ વિસ્મરણ થયુ નથી. (૨) દાખલાઓ સ્વતંત્રતાના આગળના ટાંકવા લાયક દાખલાઓ. આમાં વિરુદ્ધ જોવામાં આવે એવા દાખલાઓ પણ હશે, પણ જેટલા હતા તે બધા સ્વતંત્રતાની લડત મચાવનારાઓને, સ્વતંત્રતાનુ સંરક્ષણ કરનારાઓને પોતાના હકો ને પોતાની લડત કાયદાપૂર્વક છે એમ બતાવી આપવામાં બસ થાય એવા દાખલાઓ હતા. (૩) સ્વતંત્રતાનાં બીથી ભરપૂર એવી કેટલીક ખાસ તે સ્થાનિક સંસ્થાઓ; જ્યુરી, સભામાં મળવાનો ને હથિયારબંધ થવાનો હક, મ્યુનિસિપલ સંસ્થાઓ ને તેમની સત્તાનુ સ્વાતંત્ર્ય. (૪) પાર્લામેંટ ને એની સત્તા તેની રાજાને અગાઉ કરતાં પણ વધારે જરૂર પડતી હતી, કારણ કે રાજાઓએ પોતાની સ્વતંત્ર આવક, મકાનો, ફ્યૂડલ હકો વગેરેમાંથી મોટા ભાગનો વ્યય કરી નાંખ્યો હતો ને તેથી પોતાની સત્તાને ટકાવી રાખવાનીજ બાબતમાં પ્રજામતને આશરે હતો.

આમ યુરોપની રાજકીય સ્થિતિનાથી ઇંગ્લંડની સ્થિતિ સોળમા સૈકામાં તદ્દન જુદીજ હતી. ટ્યૂડર વંશના રાજાઓની જોહુકમી હતી છતાં સ્વતંત્રતાનો પવન વાઈ શકે ને તે ધાર્યું કામ કરી શકે તેને માટે ચોક્કસ સાધન હતુંજ.

આ સમયે ઇંગ્લંડમાં પ્રજાની બે જરૂરીઆતો હતી. એક તરફ ધાર્મિક પરિવર્તન ને સ્વતંત્રતા શરૂ થઈ ચુક્યાં હતાં તેની જરૂર હતી, ને બીજી તરફ સ્વતંત્ર નૃપસત્તા તે વખતે વધતી જતી હતી તેની વિરુદ્ધ રાજકીય સ્વતંત્રતાની જરૂર હતી. આ બે જરૂરીઆતો જેમ વધતી ગઈ તેમ તેમ આ દરેકને માટે જે જે પગલાં ભરવામાં આવી ચૂક્યાં હતાં તેની મદદ મળતી ગઈ. એ બન્ને એકઠાં થયાં. ધાર્મિક સુધારા માગનારો પક્ષ રાજા ને ધર્મગુરુઓની વિરુદ્ધ પોતાની સ્વતંત્રતાની લડત માટે રાજ-

કીય સ્વતંત્રતા માગવા મડયો; અને રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય માગનારો પક્ષ પ્રજાકીય સુધારો માગવા મંડયો. લૌકિક ને ધાર્મિક સત્તાઓ, જે હવે રાજાના હાથમાં એકહથ્થી થઈ હતી તેની વિરુદ્ધ લડત મચાવવા બન્ને પક્ષો એકઠા થઈ ગયા. અંગ્રેજી પરિવર્તનનુ બી ને તેનો ભાવાર્થ આજ છે.

આમ સ્વતંત્રતાનું સંરક્ષણ કરવા, સ્વતત્રતા મેળવવાનોજ તેનો ખાસ ઉદ્દેશ હતો. ધાર્મિક સુધારકોને આ એક સાધન હતું, રાજકીય સુધારકોને એ ઉદ્દેશ હતો; પણ બન્નેને સ્વતત્રતા અગત્યનો સવાલ હતો, ને બન્નેને એક સામાન્ય રીતે તે પ્રાપ્ત કરવાની આવશ્યકતા હતી. નાની નાની મતભેદોની બાબતો દૂર રાખીને સમગ્ર રીતે જોતાં અંગ્રેજી પરિવર્તનનો ઉદ્દેશ રાજકીય હતો એમ સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે. લોકો તે સમયના ધાર્મિક હતા ને ધાર્મિક લડત પણ તે હતી ખરી, પણ તે લડતનુ સાધન ને છેવટે અન્તિમ ઉદ્દેશ પ્રજાકીય સ્વાતંત્ર્ય, રાજકીય સ્વાતત્ર્ય, ને અનિયંત્રિત નૃપસત્તાનો નાશ, એજ હતો.

આ મોટે અણીને સમયે ત્રણ મુખ્ય પક્ષો ઉભા થયા હતા, ત્રણ પરિવર્તનોનો સમાવેશ થતો હતો, ને એક પછી એક એ ત્રણે ક્ષેત્ર પર જોવામાં આવ્યા હતાં. દરેક પક્ષમાં, ને દરેક પરિવર્તનમાં બે પક્ષ એકઠા કામ કરતા હતા, એક રાજકીય, ને બીજો ધાર્મિક, આમાં પહેલો આગળ પડતો ભાગ લેતો, ને બીજો તેની પાછળનો, છતાં બન્ને એકબીજાને આવશ્યક સહાયભૂત હતા. એટલે એ બનાવનાં બન્ને સ્વરૂપો જેવી રીતે એ બનાવને આપણે જોઈએ છીએ તેવી રીતે જોવામાં આવે છે.

પહેલો પક્ષ જે જોવામાં આવ્યો તે કાયદાના સુધારાઓ માગનારાઓનો પક્ષ હતો. પ્રથમ એ પક્ષની છાયામાંજ બીજા બધા ઉભા રહેતા હતા. અંગ્રેજી પરિવર્તન જ્યારે શરૂ થયું, ને ૧૬૪૦ માં પાર્લ્યામેંટ મળી ત્યારે બધાજ એમ કહેતા હતા, ને ઘણા શ્રદ્ધાપૂર્વક માનતા પણ હતા કે કાયદાનો સુધારો થશે એટલે બધુ પતી જશે; દેશના પ્રાચીન કાયદાઓ ને આચારો એવા સારા હતા કે તે આણવામાં આવશે તો બધી કુરિ-

ચાદો દૂર થશે, ને પ્રજામતને અનુકૂળ રાજ્યપદ્ધતિ સ્થપાશે. કાયદાવિરુદ્ધ કરો ઉઘરાવતા હતા, મરજીમાં આવે તેમ લોકોને કેદ કરવામાં આવતા હતા, ને ટુંકામાં કહીએ તો દેશના જાણીતા કાયદાની વિરુદ્ધ જે જે આચરણો કરાતાં હતાં તેને વિષે આ પક્ષ બુમ પાડતો હતો, ને તે દૂર કરવા આગ્રહથી ઇચ્છતો હતો, રાજકીય બાબતોમાં જાણીતી રીતે ને નિયમસર રાજા પોતાની સત્તા વાપરે તેવા પ્રકારની નૃપસત્તાને રાજકીય બાબતોમાં ટેકવવી, ને રાજાની સત્તાના હાથ નીચે રહે તેવી ધર્મગુરુઓની સત્તા ટકાવવાનો આ પક્ષનો એવો ઉદ્દેશ હતો, ને એના આગેવાનોમાં કલૅરેન્ડન્ લાર્ડ કુપેલ, ને લૉર્ડ ફૉકલૅન્ડ હતા.

આ પક્ષની પાછળ બીજો પક્ષ હતો, તેને હું રાજકીય પરિવર્તન કરવા માગનારાઓનો પક્ષ એ નામથી ઓળખાવીશ આ પક્ષનો એવો મત હતો કે રાજ્યની જૂના વખતની શરતો ને હકોની જૂની જે હદો સ્વીકારાઈ હતી તે કામમાં આવે ને પૂરી થાય તેવી અગાઉ નહોતી ને તે વખતે પણ નહોતી. રાજ્યપદ્ધતિના માત્ર સ્વરૂપમાંજ નહિ પણ તેમાં વસ્તુતઃ ફેરફાર થવાની આવશ્યકતા હતી એમ એ પક્ષનું માનવું હતું. વળી રાજા ને એના પ્રધાનમંડળ પાસેથી સત્તાનું સ્વાતન્ત્ર્ય લઈ લેવું, ને આમની સભાનું રાજકીય અગત્ય વધારવું આવશ્યક હતું. ખરૂં જોતાં જે ખરી રાજસત્તા છે તે આમની સભાના ને તેના આગેવાનોના હાથમાં જોઈએ એમ તેમના વિચારો હતા. મે જેટલી સ્પષ્ટતાથી આ પક્ષના વિચારોનું ચિત્ર આપ્યું છે એટલી ખુલ્લી રીતે એ પક્ષ પોતાના વિચારો દર્શાવતો નહોતો, પણ તેનો ભાવાર્થ એજ હતો. નૃપસત્તા અથવા તો રાજાની સ્વતંત્ર સત્તાને બદલે આમની સભા, જે દેશના ખરા પ્રતિનિધિ તરીકે ગણાય તેની સત્તા બળવાન્ રહે તે તેમને રુચતું હતું. આ વિચારમાંજ પ્રજાસત્તાક રાજ્યની ઇચ્છાનું બીજ છુપાયલું હતું; જોકે આ પરિણામ પૂરેપૂરૂ તે પક્ષે ધારેલું નહોતું, પણ માત્ર આમની સભાની સત્તા સર્વોપરિ કરવી એ સ્વરૂપમાંજ તેણે સ્વીકારેલું હતું. જેવો આ પક્ષ રાજકીય

બાબતોમાં તેવોજ પ્રેસ્બીટેરીઅનોનો પક્ષ ધાર્મિક સુધારાની બાબતોમાં, સત્તા ધર્મગુરુઓની સભાઓના હાથમાં આપવાની તરફેણમાં હતો.

ત્રીજા એક પક્ષની માગણી ઘણીજ વધારે પડતી હતી. આ પક્ષ એમ કહેતો કે સંપૂર્ણ ફેરફારની જરૂર હતી ને તે પણ રાજ્યપદ્ધતિના સ્વરૂપમાંજ નહિ, પણ રાજ્યની પદ્ધતિમાંજ, રાજકીય પદ્ધતિજ બધી ખરાબ હતી એમ તે માનતો હતો. આ પક્ષ માત્ર સુધારોજ કરવા નહોતો માગતો, એને તો સમાજનુ પરિવર્તન, તેમાં ઉથલપાથલ, ને બહુજ નવુંજૂનુ કરવુ હતું. આ પક્ષ ઉચ્છેદક મતનો હતો. આગલા બે પક્ષો પેઠે એ પણ કેટલેક અંશે રાજકીય ને કેટલેક અંશે ધાર્મિક હતો. ધર્મસંબંધી બાબતોમાં જીસસ ક્રાઇસ્ટની સત્તા સિવાય બીજી કોઇની સત્તાને તે સ્વીકારતો નહોતો.

બાર વર્ષ પ્રયત્નો અજમાવ્યા પછી ૧૬૫૩માં આ ત્રણે પક્ષો એક પછી એક નિષ્ફળ નીવડ્યા માલુમ પડ્યા, નિષ્ફળ ન નીવડ્યા તોએ નિષ્ફળ નીવડ્યા એમ માનવાને તેમને કારણ હતાં, ને પ્રજાને તેમની નિષ્ફળતા વિષે ખાત્રી થઈ હતી કાયદાના સુધારા ઇચ્છનારાઓનો પક્ષ જે જલદીથી અદૃશ્ય થયો તેણે જોયુ કે જૂના કાયદાઓ ને બંધારણને લોકો બીલકુલ લેખવતા નહોતા, અને સર્વત્ર નવીનતાજ જોવામાં આવતી હતી. રાજકીય સુધારા કરનારાઓના પક્ષે જોયું કે પાર્લ્યામેંટની જે પદ્ધતિ ને તેના જે સ્વરૂપનો તેમને ઉપયોગ કરવો હતો તે નાશ પામતા હતાં, તેમણે જોયુ કે બાર વર્ષ સત્તા વાપર્યા પછી છેવટે આમની સભાના સભાસદોની સંખ્યા ઘણી ઘટી ગઈ હતી, ને પ્રજા તેમની તરફ તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોતી હતી. રાજ્યશાસન માટે તેમને નાલાયક ગણતી હતી. ઉચ્છેદક વર્ગને વધારે ફત્તેહ મળી હોય એમ જણાતું હતું, સત્તાની લડતમાં એ પક્ષ વિજયવાન્ નીવડ્યો જણાતો હતો, આમની સભામાં ૫૦ થી ૬૦ સભાસદો ગણાતા હતા ને તે બધાજ ઉચ્છેદક વૃત્તિના. દેશ પર રાજ્યની ખરી સત્તા ચલાવનાર વર્ગ તરીકે તે વર્ગ પોતાને યોગ્ય રીતે ગણી શકે

ને જાહેર રીતે કરી શકે તેમ હતું. પણ પ્રજાએ તેમનો અસ્વીકાર કર્યો હતો. તેમના ઠરાવો કોઇ પણ સ્થળે તેઓ અમલમાં મૂકી શકે તેમ નહોતું. લશ્કર કે પ્રજા બેમાંથી એકકે પર તેઓ દેખીતી અસર કંઈ પણ કરી શક્યા નહિ. સામાજિક ઐક્ય કે શાન્તિની ખાત્રી હવે કંઈ રહી નહોતી. ન્યાય અપાતો બંધ થયો હતો, અગર જો તે અપાતો હતો, તો તો તે ન્યાયજ હવેથી રહ્યો નહોતો; તે માત્ર અમુક પક્ષની સ્વેચ્છા ને આવેશથી જે હુકમો કરવામાં આવે તજ સ્વરૂપમા રહ્યો હતો. આમ સામાજિક શાન્તિનો ભંગ થયો હતો તેટલુંજ નહિ, પણ રાજમાર્ગો પરથી પણ ચોરો ને લુટારાઓએ એ શાન્તિ લઈ લીધી હતી. સર્વત્ર વ્યાવહારિક, લૌકિક, કે રાજકીય દૃષ્ટિબિન્દુથી, તેમજ નૈતિક દૃષ્ટિબિન્દુથી અરાજકતા પ્રવર્તમાન હતી. આમની સભા ને ઉચ્છેદક પ્રજાવર્ગ બેમાંથી એકકેનું બળ આ અરાજકતા અટકાવવા શક્તિમાન્ નહોતું.

પરિવર્તના સમયના ત્રણ પક્ષો આ પ્રમાણે એક પછી એક તે કાર્ય કરવાને રોકાયા હતા. એ ત્રણે પક્ષો તદ્દન નિષ્ફળ નીવડ્યા હતા. "વિચાર કે પહોંચ વાપરી કિસ્મત પાસેથી જેટલું કામ કઢાવી શકાય તેટલું કિસ્મતને માટે ન મૂકનાર એક માણસ તે સમયે જોવામાં આવ્યો હતો." એમ બૉસ્યુએતનું કહેવું છે. આ શબ્દો ભૂલથી ભરપૂર છે, ને ઇતિહાસ તેમની વિરુદ્ધ જણાયો છે. જે માણસ માટે આ શબ્દો છે તે ક્રૉમ્વેલ હતો, અને ક્રૉમ્વેલ જેટલું કામ કિસ્મતને આધીન રહેવા દેતો તેટલું કોઈ એ રાખ્યું નથી; માત્ર કિસ્મત જ્યાં લઈ જાય ત્યાંજ જનાર, ને કોઈ પણ ઉદ્દેશ વિના બીકણ પગલાં ભરીને મોટું જોખમ ખેડનાર એના જેટલો બીજો કોઈ નીકળ્યો નથી. બિલકુલ હદ વિનાની મહેચ્છાઓ, દરેક દિવસ ને સંજોગ પોતાના આગળ વધવાના કાર્યમાં સાધક બનાવવાની વખાણવા લાયક શક્તિ, અકસ્માતને કાબુમાં રાખ્યા સિવાય, તે પર સત્તા વાપરવાનો દાવો કર્યા વિના તેને લાભકારક બનાવવાની કળા—એ બધું ક્રૉમ્વેલના હાથમાં હતું. એના જેવા સંજોગો-માંજ બીજા કોઈ માણસને ન બને તેવું કદાચ ક્રૉમ્વેલને બન્યું હતું; પરિ-

વર્તનનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપોમાંનાં ઘણાંખરાં બધાને એ પૂરો પડતો હતો, એના પ્રથમથી તે અન્તના યુગોને માટે એ લાયક હતો. એ બળવાનો અગ્રણી હતો, અરાજકતાનો સહાયભૂત હતો, ને અંગ્રેજી ઉચ્છેદક પક્ષના માણસોમા સૌથી વધારે તેજદાર એજ હતો. પાછળથી ઉચ્છેદક પક્ષની વિરુદ્ધ, વ્યવસ્થા ફરીથી સ્થાપવાની તરફેણમાં, ને સામાજિક બંધારણ નિયમિત કરવા ઇચ્છનારો પણ એજ હતો. આમ પરિવર્તનસમયે મોટા મોટા અગ્રણીઓનાં કામ એણે પોતાનાજ જીવનના જુદા જુદા સમયોમા વહેંચી નાખી બજાવ્યા હતા ક્રૉમ્વેલ મિરેબૂ હતો એમ તો ભાગ્યેજ કોઈ કહી શકશે; એનામા બોલવાની સારી શક્તિ નહોતી, ને એ ઘણો ઉત્સાહ ધરાવતો ને પ્રવૃત્તિશીલ રહેતો, તોપણ ૧૬૪૦ની પાર્લામેંટ જે લાંબા સમય સુધી ચાલુ રહી હતી તેના સમયમા પોતાની શક્તિનો એણે કોઈ પણ રીતે દેખાવ કર્યો નહોતો. પણ એણે વારાફરની ડૅન્ટન ને નેપોલીઅન બોનાપાર્ટના ભાગ ભજવ્યા હતા. બીજા કોઈ પણ માણસ કરતા એણેજ સત્તાનો નાશ કરવા સફળ પ્રયત્ન કર્યા હતા, અને એ સત્તા પાછી એણેજ ઉંચી આણી: કારણ કે એના સિવાય બીજુ કોઈજ તેને ધારણ કરવાનુ ને પોતે ધારી શકે તેમ વાપરવાનુ જાણતો નહોતો. કોઈ કે તો સત્તા વાપરવીજ જોઈએ; બધા નિષ્ફળ થયા હતા, એ ફત્તેહ મેળવી શક્યો. એજ એનો હક હતો. એક વાર રાજ્યની સત્તા એના સંપૂર્ણ કાબુમાં આવી એટલે ઘણી ભારે ને અનંતોષી મહેચ્છાઓ રાખનાર, ને કિસ્મતને પોતે ધારતો તે પ્રમાણે નચાવનાર આ માણસે હવે કઈ સુબુદ્ધિ, ડહાપણ, ને શુ સંભવિત છે તેનુ જ્ઞાન દર્શાવ્યુ. નિઃસંદેહ અનિયન્ત્રિત સત્તાનો એને ઘણોજ શોખ હતો, ને પોતાનાજ માથા પર રાજ્યનો મુગટ મૂકી દેવાની ને પોતાના વંશમાં તે સ્થાયી કરવાની એને પ્રબળ ઇચ્છા હતી. આ છેલ્લો વિચાર એણે પડતો મૂક્યો, કારણ કે તેમાં રહેલો ભય એણે એની પોતાનીજ જિંદગીમાં જોયો; અને અનિયન્ત્રિત સત્તાના સંબંધમાં, જોકે તે એણે વાપરી ખરી, તોએ એ હમેશ જાણતો હતો કે એના વખતનું વલણ એની વિરુદ્ધનું હતું. એ જાણતો

હતો કે જે પરિવર્તન આણવાને એણે મદદ કરી હતી તે અનિયંત્રિત સત્તાની વિરુદ્ધ હતું, ને ઇંગ્લડના લોકોની અવિનાશી ઇચ્છા પાર્લ્યામેંટ ને તેની પદ્ધતિથીજ શાસિત રહેવાની હતી. તેટલા માટે એ જાતે સ્વેચ્છાથી ને વસ્તુતઃ અનિયન્ત્રિત સત્તા વાપરવાની તરફેણનો હતો તોપણ પાર્લ્યામેંટ બોલાવી તેની પદ્ધતિથી રાજ્ય કરવાનુ કામ એણે માથે લીધુ. બધાજ પક્ષના માણસોની એ હમેશ મદદ લેતો, ધાર્મિક જોસ્સો ધરાવનારા માણસો, ઉચ્છેદક વર્ગના માણસો, પ્રેસ્બીટેરીઅનો, ને લસ્કરના અમલદારો એ બધાની મળેલી પાર્લ્યામેંટ બનાવવા એણે પ્રયત્ન કર્યો. એની સાથે મદદમાં રહી કામ કરે એવી પાર્લ્યામેંટ બનાવવા એણે બનતા પ્રયત્ન કર્યા. એ પ્રયત્ન નિરર્થક હતા; બધાજ પક્ષો જ્યા એક વાર તેમને વેસ્ટમિન્સ્ટર હૉલમાં બોલાવવામા આવતા, રાજયસભામાં બોલાવવામા આવતા કે તરતજ એની પાસેથી સત્તા છીનવી લઈ જાતેજ તે ભોગવવા માગતા હુ એમ નથી કહેતો કે એનું પોતાનુ હિત ને એનો પોતાનો સ્વાર્થ એના મનમા અગ્ર સ્થાને નહોતાં; પણ તેથી એ કઈ ઓછુ નક્કી નથી કે જો એણે સત્તાનો ત્યાગ કર્યો હોત તો બીજેજ દિવસે એને તે પાછી સ્વીકારવાની ફરજ પડત. એના સિવાય બીજુ કોઈ સત્તા વાપરવાને સમર્થ નહોતું. એની સ્થિતિ આ પ્રકારની હતી. એનું શાસન હમેશનુ છે એમ કોઈજ સ્વીકારતું નહોતું, બધાજ એમ માનતા કે એ માત્ર ટુંકા સમય સુધીજ તેમના પર સત્તા ભોગવનાર હતો. અંદરખાનેથી લોકોના મન પર એણે કદાપિ સત્તા ભોગવી નથી. એની પેઠે એકે પક્ષ રાજ્ય ચલાવી શકે તેમ નહોતું, પણ તેનીજ સાથે એ રાજ્ય ચલાવનાર રહે એ કોઈજ ઇચ્છતું નહોતું; બધાજ પક્ષના માણસો એની વારંવાર વિરુદ્ધ થતા હતા.

ક્રૉમ્વેલના મરણસમયે ઉચ્છેદક પક્ષજ માત્ર સત્તા હાથમાં લઇ શકે તેવી સ્થિતિ હતી; તે પક્ષના લોકોએ તેમ કર્યું, ને અગાઉ તેઓ નિષ્ફળ જતા હતા તેમજ તે સમયે પણ થયું. આમ થવાનું કારણ

કંઈ તેમને પોતાની શક્તિમાં વિશ્વાસ નહોતો. એમ નહોતું. અગાઉ જેમ રાજ્ય ચલાવવાની બાબતમા તેઓ અસમર્થ નીવડયા હતા તેમજ આ સમયે પણ નીવડયા, અન્તે રાજકીય બાબતોમાં નૃપસત્તાનુ પુનરાવર્તન થયુ.

ઇંગ્લંડમાં સ્ટુઅર્ટ વંશના રાજાઓનુ ફરીથી ગાદીએ આવવું તે એક ઘણોજ પ્રજાકીય લાગણી દર્શાવનારો બનાવ હતો. એ બનાવમાં જૂની રાજ્યપદ્ધતિ, ને નહિ કસાયલી નવી પદ્ધતિ એ બન્ને લાભકારક બાબતોનુ સંમિશ્રણ થયું હતું,

બીજો ચાર્લ્સ ફરી ગાદીએ આવ્યો ત્યારે રાજાના પક્ષનો વર્ગ કાયદા સુધારવા ઇચ્છનારા પક્ષનો બનેલો હતો, ને તેનો સબળ આગેવાન કલૅરેન્ડન હતો. તમે જાણો છો કે ૧૬૬૦થી ૧૬૬૭ સુધી કલૅરેન્ડન મુખ્ય મન્ત્રી હતો, ને ઇંગ્લડમાં રાજકીય બાબતોમાં સૌથી વધારે અમર એ કરતો હતો કલૅરેન્ડન ને એના મિત્રો તેમની જૂની રાજ્યપદ્ધતિના વિચારો સાથે પાછા સત્તામાં આવ્યા, એ વિચાર પ્રમાણે રાજાને અનિયન્ત્રિત સત્તા આપવાની હતી, ને માત્ર કરની બાબતમાં તેના પર પાર્લ્યામેંટનો, ને ખાનગી હકો ને ખાનગી બાબતોમા ન્યાયની અદાલતોનોજ તે અંકુશ રાખવાનો હતો. પણ ખરેખરી રાજશાસનની બાબતમા તેને લગભગ તદ્દન સ્વતંત્રતા આપવાની હતી, ને પાર્લ્યામેંટ ને ખાસ કરી આમની સભાના મોટા ભાગને વચમાં પડવાનો, કે વિરુદ્ધ હોય છતાં કોઈ જાતનો હક નહોતો. બાકીની બાબતોમાં કાયદાને માટે તેમને પૂરતું માન હતું, દેશહિતને માટે જોઈએ તેટલી કાળજી હતી, પોતાના ગૌરવ વિષે ઉમદા પ્રકારની ભાવના હતી, ને પ્રૌઢ ને માનનીય નીતિ હતી. કલૅરેન્ડનની સાત વર્ષ સુધીની વ્યવસ્થાનું આ પ્રકારનુ સ્વરૂપ હતું.

પણ આ પક્ષની સત્તા જે મુખ્ય વિચારને બળે ટકતી હતી–રાજાની અનિયંત્રિત સત્તા ને પાર્લ્યામેંટની સલાહની જેના પર અસર ન હોય એવી રાજ્યપદ્ધતિ–તે પક્ષ હવે પુરાણો થઈ ગયો હતો, ને બળહીન હતો. રાજા ફરીથી ગાદીએ બેઠો તે વખતે થએલો લોકોનો જોસ્સો તાજો હતો,

તે છતાં, છેલ્લાં વીસ વર્ષ પાર્લ્યામેંટની મદદે રાજ્ય થએલું હોવાથી તેમના મતને તેણે તોડી પાડ્યો, તેમનાજ પક્ષમાં એક નવું તત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું. સ્વતંત્ર વિચારકો, અનિયમિતતાના ચહાનારાઓ, ને અનીતિમાન્ પુરુષો જેઓ તે વખતના વિચારોમાં ટાપસી પૂરતા હતા તેમણે એમ વિચાર્યું કે સત્તા આમની સભાનીજ ખરી હતી. ને નિયમ કે રાજાની સત્તાને માટે જરાએ દરકાર રાખ્યા વિના માત્ર પોતાની ફત્તેહ મેળવવાજ માથાફોડ કરતા, ને જ્યારે જ્યારે કંઈ પણ સત્તા પોતાને મળશે એમ ભાસતું હતું ત્યારે ત્યારે તે મેળવવા પ્રયત્ન કરતા હતા. આ લોકોનો એક પક્ષ થયો હતો, ને તે અસંતુષ્ટ પ્રજા પક્ષમાં ભળી ગયો, ને કલૅરેન્ડનની સત્તા પડી ભાગી.

આ પ્રમાણે રાજાની સત્તાની તરફેણનો પક્ષ હતો તેમાથી એક ભાગ જુદો પડી એક નવી રાજ્યપદ્ધતિની હીમાયતી કરનાર વર્ગ ઉભો થયો. અનીતિમાન્ દુરાચારી પુરુષોનું એક મંત્રિમંડળ થયું ને તે કૅબૉલ મંત્રિમંડળ ને તેની પછીનાં મંડળોથી ઓળખાય છે. એનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું હતું; નિયમો, કાયદાઓ, કે હકોને માટે કંઈજ દરકાર નહિ; ન્યાય ને સત્યને માટે પણ તેટલીજ ઓછી, દરેક પ્રસંગે ફત્તેહ મેળવવાના સાધનો શોધવા તેઓ પ્રયાસ કરતા હતા, ફત્તેહ જો આમની સભાના મત સાથે એક થવાની થાય તો તેઓ તેની સાથે હાજીહા કરતા, ને જો આમની સભાના મતને તરછોડી કાઢવાનું તેમને વાસ્તવિક લાગતું તો તે પ્રમાણે કરતા, ને બીજેજ દિવસે તરત પાછી તે માટે તેની ક્ષમા માગતા. એક દિવસ તેઓ લાંચનો ઉપયોગ કરતા તો બીજે દિવસે પ્રજામનની ખુશામદ કરતા. દેશના સામાન્ય હિતને, તેના ગૌરવને, કે તેના માનને માટે જરાએ દરકાર રાખવામાં આવતી નહોતી. ટુંકામાં, તેમની રાજ્યશાસનપદ્ધતિ ઘણીજ સ્વાર્થી ને અનીતિમાન્ હતી, પ્રજામતને બીલકુલ ગણકારતીજ નહિ. પણ અંદરખાનેથી તે વ્યાવહારિક બાબતોમાં ઘણી બુદ્ધિશાળી ને મોકળા મનની હતી. અર્લ ડૅન્બીનું મંત્રિમંડળ આ પ્રકારનું હતું. (૧૬૬૭–૧૬૭૪)

ક્લૅરેન્ડનના મન્ત્રિમંડળ કરતાં આ ડૅન્બીનુ મન્ત્રિમંડળ અનીતિમાન્ હોવા છતા ઓછું તિરસ્કારવામા આવતું હતું. તેનુ કારણ શુ ? કારણ એ હતું કે એ સમયને અનુકૂળ ને લોકોની લાગણીને રુચે તેવી રીતે તે કામ કરતુ હતું. દેશને એણે ઘણું નુકસાન કર્યુ તોએ દેશને તે વધારે પમંદ પડયુ હતું. છતાં અન્તે એવો વખત આવ્યો કે અનીતિ, ખુશામદ, ને લોકોના હકના તિરસ્કાર એટલે દરજ્જે વધી ગયાં કે લોકો વધુ બેદરકાર ન રહી શક્યા. અનીતિમાન્ પુરુષોની રાજ્યપદ્ધતિ વિરુદ્ધ લોકો ઉશ્કેરાયા પ્રજાકીય ને દેશાભિમાની લોકોનો આમની સભામા એક પક્ષ નવો થયો હતો. રાજાએ તેના આગેવાનોને મન્ત્રિમંડળમાં બોલાવવા નિશ્ચય કર્યો. રાજ્યની દોરી તેથી હવે લાર્ડ ઇસ્સેક્સ, લૉર્ડ રસેલ, ને લૉર્ડ શૅફ્ટ્સબરીના હાથમા આવી. આ પ્રજાકીય પક્ષ નિર્બળ હતો. પોતાની બુદ્ધિ કે શક્તિનો મદદ, એ, નહિ લોકોના કે નહિ રાજાના લાભને અર્થે, વાપરી શક્યો. થોડા વખત સત્તા ભોગવી, તે પક્ષ પડી ભાગ્યો એના આગેવાનોની નીતિને લીધે ઇતિહાસમા એને ઉચ્ચ સ્થાન અપાય છે, પણ જેવી ઉચ્ચ એની નીતિ હતી તેવી ઉચ્ચ એની રાજ્યશાસનમા બુદ્ધિ નહોતી. ને સીધે રસ્તે પોતાની સત્તા કેમ વાપરવી તે એ બરાબર જાણતો નહોતો

આ પ્રયત્ન નિષ્ફળ જવાથી, અંગ્રેજી રાજાઓ ગાદીએ પાછા આવ્યા તે બાબતની સ્થિતિ હવે તમે જાણી શકો છો એક પછી એક બધા પક્ષો મંત્રિમંડળ તરીકે કસાઈ ચૂક્યા, એકેકેને ફત્તેહ ન મળી. ૧૬૫૩મા ઇંગ્લંડની જે સ્થિતિ હતી તેજ આ સમયે માલૂમ પડી, ને તેમાથી છૂટકો પણ તેજ રસ્તે જવાથી થયો. જે કામ રાજ્યપરિવર્તનના લાભાર્થે ક્રૉમ્વેલે કર્યુ હતું તે બીજા ચાર્લ્સે પોતાના રાજ્યને અર્થે કર્યુ; અનિયન્ત્રિત–જોહુકમીની સત્તા એણે ચલાવવાનુ શરૂ કર્યુ.

બીજો જેમ્સ એના ભાઈની ગાદીએ આવ્યો. અનિયન્ત્રિત સત્તાના પ્રશ્ન સાથે એક બીજો પ્રશ્ન તે સમયે ઉમેરાયો; આ પ્રશ્ન ધર્મનો હતો. જેમ્સ અનિયન્ત્રિત નૃપસત્તાની સાથે પોપની અનિયન્ત્રિત સત્તા પાછી

જોરમાં આણવા માગતો હતો. પરિવર્તનની શરૂઆતમાં તેમ આ વખતે પણ આપણે રાજ્યની વિરુદ્ધ બે પ્રકારની લડત જોઈએ છીએ, એક રાજકીય ને બીજી ધાર્મિક. ઘણી વાર એમ પૂછવામાં આવ્યું છે કે ત્રીજો વિલ્યમ અસ્તિત્વમાંજ ન આવ્યો હોત, અથવા તો હૉલન્ડના એના લશ્કર સાથે બીજા જેમ્સ ને એની પ્રજા વચ્ચેના કલહનો અન્ત આણવામાં આવ્યોજ ન હોત તો શુ થયુ હોત? હું દૃઢતાથી એમ માનુ છું કે એજ બનાવ બન્યો હોત. થોડા વર્ગ સિવાય આ વખતે ઇંગ્લડના બધા લોકો જેમ્સની વિરુદ્ધ હતા. પણ આ સંજોગ બીજાં ને વધારે ગભીર કારણોથી બનવા પામ્યો હતો. તે આખા યુરોપનો હતો, ઇંગ્લડનોજ નહિ; અને તે મારફતેજ આ બનાવ યુરોપના સુધારાના ઇતિહાસમા જોડાઈ જાય છે.

લગભગ આવાજ પ્રકારનું યુદ્ધ યુરોપમા પણ ચાલતું હતું. ચૌદમા લુઈની સ્વતત્ર નૃપસત્તા સર્વત્ર યુરોપમા થશે એમ યુરોપની પ્રજાઓને ભય ઉત્પન્ન થયો હતો. આ પ્રયત્નની સામે થવાને યુરોપમાં એક સંધિ કરવામા આવી હતી, ને આ પક્ષના આગેવાન તે યુરોપમાં રાજકીય ને ધાર્મિક સ્વાતત્ર્યનો હીમાયતી—ઓરેન્જનો પાટવી, વિલ્યમ હતો. વિલ્યમની આગેવાની હેઠળ હૉલન્ડના પ્રૉટેસ્ટટ પથના પ્રજાસત્તાક રાજ્યના હીમાયતીઓએ ચૌદમો લુઈ જે અનિયન્ત્રિત નૃપસત્તાનો પ્રતિનિધિ હતો તેની વિરુદ્ધ થવાનું કામ મનમાં લીધુ. રાજ્યોની અંદરજ સ્વાતત્ર્ય જાળવવાનો સવાલ કઈ આ નહોતો, પણ તે ઉપરાંત તેમનાં બહારના પરસ્પરના સંબંધમાં તે જાળવવાનો પણ હતો. જે લડાઈ ઇંગ્લડમાં લડાતી હતી તેજ લડાઈ તેઓ પણ લડતા હતા એમ ચૌદમો લુઈ ને એના વિરોધીઓ જાણતા નહોતા. તેથી જ્યારે ઇંગ્લંડમાં અનિયન્ત્રિત સત્તા ને સ્વાતંત્ર્યની વચ્ચેની લડત બીજા જેમ્સે ચાલુ કરી ત્યારે એજ લડત ચૌદમા લુઈ ને ઑરેન્જના પાટવી, વિલ્યમ વચ્ચે મોટા સ્વરૂપમાં આખા યુરોપમાં ચાલતી હતી. ચૌદમા લુઈ વિરુદ્ધની સંધિ એવી બળવાન્ હતી કે રાજકીય કે ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યને માટે જે રાજાઓને દેખીતી રીતે નહિ જેવી દરકાર હતી

તેઓ પણ તેમાં તેની સામે સામેલ થયા. જર્મનિનો શહેનશાહ ને અગીઆરમો ઇનોસેન્ટ પોપ, એ બે, ચૌદમા લુઈ વિરુદ્ધ, ત્રીજા વિલ્યમની સાથે ભળી ગયા. વિલ્યમ ઇંગ્લંડમાં ગયો તે ત્યાંની દેશની અંદરની સ્થિતિ બચાવવા ખાતરના કરતાં વધારે તો ઇંગ્લંડના લોકોને ચૌદમા લુઈ સામેના યુદ્ધમાં ધસડવાના હેતુથી ગયો હતો. આ રાજ્ય એણે મેળવ્યું તે એક નવી સત્તા મેળવવાને ખાતર મેળવ્યું હતું, ને તે પણ એવી સત્તા કે જે લુઇએ અત્યારસુધી એની વિરુદ્ધ વાપરી શકાતી હતી. જ્યારે બીજા ચાર્લ્સ ને જેમ્સ રાજ્ય કરતા હતા ત્યારે ઇંગ્લંડ ચૌદમા લુઇના હાથમાં હતું; એ દેશના બહારના સંબંધો એના ધાર્યા પ્રમાણે એ રખાવડાવતો, ને હૉલન્ડની વિરુદ્ધ તે હમેશા સામે થતું. હવે કેવળ સ્વતંત્ર નૃપસત્તાના પક્ષના હીમાયતીઓના હાથમાંથી ઇંગ્લંડ છીનવી લેવામાં આવ્યું હતું, ને તેને ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યના હીમાયતીઓની તરફેણમાં થવાનું હતું. ૧૬૮૮ના રાજ્યપરિવર્તનનો, યુરોપના ઇતિહાસના દૃષ્ટિબિન્દુથી, આ પ્રમાણે દેખાવ છે, ને આખા યુરોપના આ સમયના બનાવમાં એનું આ પ્રમાણે સ્થાન છે.

આમ આ પરિવર્તનનો ખરો ઉદ્દેશ રાજકીય ને ધાર્મિક બાબતોમાંથી અનિયંત્રિત સત્તાને હાંકી કાઢવાનો છે. એ પરિવર્તનના જુદા જુદા પ્રસંગોએ આ બાબત હમેશ જોવામાં આવે છે.

એજ મોટો બનાવ યુરોપમાં કેવી રીતે થવા પામ્યો તે જોવાનું હવે બાકી રહે છે. આ આપણા આવતા વ્યાખ્યાનનો વિષય થશે.

વ્યાખ્યાન ચૌદમું.

વ્યાખ્યાનનો વિષય—ઇંગ્લંડ ને યુરોપમાં સુધારાની પ્રગતિમાં ફેરફાર ને સરખાપણું—ફ્રાન્સનું મહત્ત્વ—સત્તરમા સૈકામા, ત્યાંની રાજસત્તાને લીધે—અઢારમામા, તે દેશનાજ ઇતિહાસને લીધે—ચૌદમા લુઈનું રાજ્યશાસન—એની લડાઈઓ—બીજા દેશો સાથેના સંબંધમાં એની રાજનીતિ—એની રાજ્યવ્યવસ્થા—એના કાયદા—એની જલદીથી થતી પડતીના કારણો—અઢારમા સૈકામા ફ્રાન્સ—ફિલસુફોના વિચારોના પરિવર્તનના મુખ્ય લક્ષણો—વ્યાખ્યાનમાળાસમાપ્તિ

આ શ વ્યાખ્યાનમાં અંગ્રેજી રાજ્યપરિવર્તનનુ ખરૂ સ્વરૂપ કેવું હતું ને તેનુ રાજકીય અગત્ય કેવું હતું તે નક્કી કરવાને મેં પ્રયત્ન કર્યો હતો. આપણે જોયુ કે સોળમા સૈકામાં, યુરોપના આગલા સુધારાનાં મૂળ તત્ત્વો ઘણાં હતાં તેના ભેદ ભાગી જઈ બે બાબતો મુખ્ય રહી હતી, એક તરફથી સ્વતંત્ર અથવા કેવળ નૃપસત્તા, ને બીજી તરફથી સ્વતંત્ર વિચારનો પવન. એ બે બળો સૌથી પહેલાં ઇંગ્લંડમા વિરોધમાં આવ્યા. આટલા પરથી ઇંગ્લંડ ને યુરોપની સામાજિક સ્થિતિમાં મૂલગત ભેદ હતો એમ દર્શાવવાને પ્રયત્નો કરવામા આવ્યા છે. કેટલાકોએ એમ પણ ધાર્યું છે કે આવી જુદી જુદી સ્થિતિવાળા દેશોની વચ્ચે સરખામણી કરવી શકય નથી તેમણે એમ કહ્યું છે કે જેમ વ્યાવહારિક રીતે ઇંગ્લંડ બધા દેશોથી અલગ હતું તેમજ નૈતિક દૃષ્ટિથી પણ અલગ હતું.

ખરૂ છે કે અંગ્રેજી લોકોના સુધારા ને યુરોપના સુધારામાં અગત્યનો તફાવત હતો, ને તેની ગણતરી આપણે કરવીજ પડે તેમ છે. આની ઝાંખી મારા વ્યાખ્યાન દર્મિયાન તમે કરી શકયા હશો. સમાજના જુદા જુદા સિદ્ધાન્તો ને તત્ત્વોનો વિકાસ ઇંગ્લંડમાં સામટોજ થવા પામ્યો; યુરોપના

કરતાં ત્યાં તેમ વધારે તો બન્યુંજ હતું. પ્રાચીન ને એશિયા દેશના સુધારા સાથે સરખાવતાં યુરોપના સુધારાનું ખાસ સ્વરૂપ કેવું હતું તેનો નિર્ણય કરવા મેં પ્રયત્ન કર્યો હતો, ત્યારે યુરોપનો સુધારો વિશાળ ભેદવાળો, ને ઘણાં તત્ત્વોથી મિશ્રિત છે એમ મેં તમને દર્શાવ્યું હતું. એકજ નિયમને તાબે રહીને એ સુધારો કદાપિ વધ્યો નથી. સમાજના જુદાં જુદાં તત્ત્વો એકબીજા પર અસર કરતાં, એકઠાં થતાં, ને વિરોધમા આવ્યાં હતા, ને વારંવાર તેને એકત્ર રહેવુ પડતું હતું. યુરોપના સુધારાનું સામાન્ય આ લક્ષણ સૌથી વધારે ઇંગ્લંડના સુધારાને વિષે જોવામા આવે છે, ઇંગ્લંડમાંજ આ પ્રકારનુ સ્વરૂપ અટક્યા વિના ને દેખીતી રીતે વિકાસ પામ્યુ હતું. રાજકીય ને ધાર્મિક બાબતો, ઉચ્ચવર્ગસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ, પ્રજાસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ, નૃપસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ, સ્થાનિક ને મુખ્ય સંસ્થાઓ, નૈતિક ને રાજકીય ઉન્નતિ એ બધાનો જાણે ખીચડો સાથે સાથેજ વધતો ગયો હતો, ને તેમાં સુધારો થતો જતો હતો, ને બધાબા એકસરખી ત્વરાથી તેમ નહિ હોય તોએ પાસે પાસેને વખતે તેમ થતું જતું હતું. દાખલા તરીકે ટ્યૂડર રાજાઓના રાજ્યમાં સ્વતંત્ર નૃપસત્તાનો સ્પષ્ટ વૃદ્ધિ થતી હતી તેનીજ સાથે પ્રજાસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિના વિચારો પણ એકી સમયે ઉદ્ભવતા ને બળવત્તર થતા આપણે જોઈએ છીએ. સત્તરમા સૈકાનુ પરિવર્તન એકદમ થયુ; તે એકદમ ધાર્મિક ને રાજકીય હતું. ફ્યૂડલ અમીરો અત્યારે ઘણા નબળા પડી ગએલા દેખાતા હતા, ને તેમની પડતીનાં બધાં ચિહ્ન જોવામા આવતાં હતાં. છતાં આ બનાવમાં અગત્યનો તેને હમેશ ભાગ લેવાનો હતો, ને તેના પરિણામમાં પણ તેનો હિસ્સો હતો. ઇંગ્લંડના આખા ઇતિહાસ વિષે એવુંજ છે; કોઈ પણ પ્રાચીન તત્ત્વ તદ્દન નષ્ટ થયું નથી; કોઈ પણ નવીન તત્ત્વ તદ્દન ફત્તેહવંત થયું નથી, કે કોઈ પણ ખાસ સિદ્ધાન્ત એકલોજ અગત્યનો ગણાયો હોય એવું બન્યુ નથી. જુદાં જુદાં બળોનો હમેશાં ત્યાં સાથે સાથેજ વિકાસ થયો છે, ને તેના પ્રયત્નો ને તેને જે હિત સાધવાનાં હોય તે બેની વચ્ચે હમેશાં આપલે થઈ છે.

યુરોપમાં સુધારાની પ્રગતિ વધારે વિશાળ ને સંપૂર્ણ થઈ છે. સમાજનાં જુદા જુદાં તત્ત્વો–ધાર્મિક ને રાજકીય બાબતો. નૃપસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ, ઉચ્ચવર્ગસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ, ને પ્રજાસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ સાથે સાથે નહિ પણ એકની પછી બીજી એ પ્રમાણે વિકાસ પામી છે. દરેક સિદ્ધાન્ત, દરેક તત્ત્વને વારાફરતી આગળ પડતો ભાગ મળ્યો છે.

ફ્રાન્સનો ને ઇંગ્લંડનો મધ્યકાલીન યુગ સરખાવો, એ બેનો અગીઆર, બાર, ને તેરમા સૈકાનો ઇતિહાસ સરખાવો. તમને જણાશે કે આ સમયે ફ્રાન્સમાં ફ્યૂડલ પદ્ધતિ સૌથી વધારે બળવાળી હતી ને નૃપસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ અને પ્રજાસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિના સિદ્ધાન્ત જાણે લેખામાંજ નહોતા. ઇંગ્લંડ તરફ જુઓ; ત્યાં ફ્યૂડલ અમીરી વર્ગ બળવાન્ હતો ખરો, તોપણ તેનીજ સાથેજ નૃપસત્તા ને પ્રજાસત્તા પણ બળવાન્ ને અગત્યનાં હતાં.

જેમ ફ્રાન્સમાં ચૌદમા લુઇના વખતમાં તેમ ઇંગ્લંડમાં નૃપસત્તાક ઇલિઝાબેથના વખતમાં ફત્તેહવત રીતે પ્રવર્તી. પણ તેને કેટલી બધી સાવચેતી લેવી પડતી હતી! એક વાર ઉચ્ચવર્ગના લોકો તરફથી તો બીજી વાર પ્રજાવર્ગ તરફથી એને કેટલા બધા અંકુશમાં રહેવું પડતુ હતું! ઇંગ્લંડમાં પણ દરેક પદ્ધતિ ને દરેક સિદ્ધાન્તની સત્તા ને તેના વિજયનો દિવસ જુદો જુદો આવતો હતો, પણ યુરોપમાં જેટલો સંપૂર્ણ રીતે ને એકલો તેનોજ વિજયનો સમય જેમ આવતો તેમ કદાપિ નહિ; જેને વિજય મળતો તેને પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીઓની હાજરી પણ સહેવી પડતી, ને તેને તેનો હિસ્સો પણ ભોગવવા દેવો પડતો હતો.

આ બે સુધારાઓની પ્રગતિમાં ફેરફારો જોવામાં આવે છે તેની સાથે તે બે દેશના ઇતિહાસમાં પણ લાભ ને ગેરલાભ પરિણામતા જોવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે, એમાં શક નથી કે સમાજનાં જુદાં જુદાં તત્ત્વો સાથે સાથે ઉન્નત થયાં તેને લીધે ઇંગ્લંડ સમાજના સુધારાનો અન્તિમ ઉદ્દેશ યુરોપ કરતાં વધારે જલદીથી પ્રાપ્ત કરી શક્યું; એ ઉદ્દેશ એકદમ

નિયમિત ને સ્વતંત્ર રાજ્યશાસનપદ્ધતિના સ્થાપનનો હતો. રાજ્યશાસનનું લક્ષણજ એ છે કે બધાં જુદાં જુદાં હિતો ને બળોની એકસરખી દરકાર રાખવી, તેને અવિરોધી બનાવવાં, ને તે સાથે સાથે રહી વૃદ્ધિ પામી શકે તેમ અનુકૂલતા કરી આપવી. હવે અનેક કારણો એકઠાં થવાને પરિણામે ઇંગ્લંડના સમાજનાં જુદાં જુદાં તત્ત્વોનાં વલણ ને સંબંધ મૂળથીજ એવા પ્રકારનાં હતાં; તેથી રાજ્યશાસન સામાન્ય સ્વરૂપનુ ને કંઇક નિયમિત થવાને ત્યાં ઓછી મુશીબત નડે તેમ હતું. તેમજ, સ્વતંત્રતાનુ તત્ત્વ બધાં ભિન્ન ભિન્ન હિતો, હકો, બળો, ને સામાજિક તત્ત્વો સાથે સાથે પ્રાદુર્ભૂત થાય ને રહી શકે તેમાંજ સમાયલું છે. મોટે ભાગે બીજાં રાજ્યોના કરતાં ઇંગ્લંડને આ પ્રાપ્ત કરવાનું વધારે સહેલું હતું. તેજ કારણોને લીધે પ્રજાકીય સુશીલતા ને પ્રજાકીય બાબતો બરાબર સમજવી તે બે અવશ્યે કરીને બીજાં સ્થળ કરતાં ત્યાંજ વધારે જલદીથી પ્રાપ્ત થઈ. રાજકીય પહોંચ એટલે બધી બાબતો વિષે પ્રમાણ ને વિવેકબુદ્ધિ કેમ વાપરવી તેનુ જ્ઞાન; અને ઇંગ્લંડમાં આ પહોંચ સામાજિક સ્થિતિનુ આવશ્યક પરિણામ, ત્યાંના સુધારાના ઇતિહાસનું સ્વાભાવિક પરિણામ હતું.

બીજી તરફથી બાકીના યુરોપખંડમાં દરેક પદ્ધતિ, દરેક નિયમ સંપૂર્ણ રીતે એકલોજ, થોડો સમય પણ અગત્ય ધરાવતો હોવાથી, એનો વિકાસ વધારે વિશાળ ને મોટા સ્વરૂપમાંજ થયો હતો, ને તેનો દબદબો, ને ઝમક વધારે હતાં. દાખલા તરીકે, ત્યાં આગળ નૃપસત્તા ને ફ્યૂડલ અમીરોની સત્તા વધારે હિંમતવાળી, વિશાળ, ને સ્વતંત્ર હતી. પણ આ પરથી એમ થી અનુમાન થતું કે સુધારાની દિશા ને તેનું સ્વરૂપ બન્ને સ્થળે એકસરખાં નથી.

સત્તરમા સૈકાના યુરોપના ઇતિહાસનું અવલોકન કરતાં એટલું જોવાયા વિના રહેતું નથી કે યુરોપના સુધારામાં ફ્રાન્સ અગ્ર પદ ભોગવે છે. આ બાબત તરફ, તેના કારણ સાથે મેં શરૂઆતમાં ધ્યાન ખેંચ્યુ હતું. આગળ

લાગી હશે તેના કરતાં પણ હવે એ આપણને વધારે ધ્યાન ખેંચે એવી લાગશે.

કેવલ નૃપસત્તા, અનિયન્ત્રિત નૃપસત્તાની પદ્ધતિ ચૌદમા લુઈના હાથ નીચે ફ્રાન્સમાં વિકાસ પામતા પહેલાં તે પાચમા ચાર્લ્સ ને બીજા ફિલિપના હાથ નીચે સ્પેનમાં વિકાસ પામી હતી. તેજ પ્રમાણે સ્વતન્ત્ર વિચારની પદ્ધતિ અઢારમા સૈકામાં ફ્રાન્સમાં દાખલ થતા પહેલાં સત્તરમા સૈકામાં ઇંગ્લંડમાં દાખલ થઈ હતી. તેમ છતા દુનિયા પર એ બે પદ્ધતિએ રાજ્ય ચલાવ્યું તે સ્પેન ને ઇંગ્લંડમાંથી નહોતું, ત્યાં તો તે બે પદ્ધતિઓ દેશમાંજ ભરાઈ રહી હતી. એના રાજ્યનો કે એની સત્તાનો વિસ્તાર વધે તે માટે એ બન્ને ફ્રાન્સમાં દાખલ થઈ. ત્યાંથી બીજા દેશો પર તે અસર કરે એ આવશ્યક હતું, અનિયન્ત્રિત નૃપસત્તા ને સ્વતંત્ર વિચાર આખા યુરોપમા પ્રવર્તે ત્યાર પહેલા તે ફ્રાન્સમા પ્રવર્તે તે આવશ્યક હતું. ફ્રાન્સની બાબતોનુ આવું ચેપી સ્વરૂપ અગાઉ કરતાં આ સમયે સૌથી વધારે સ્પષ્ટ રીતે માલૂમ પડતું હતું

સત્તર ને અઢારમા સૈકામા યુરોપ પર કરેલી ફ્રાન્સની અસર જુદા જુદા સ્વરૂપમાં જોવામા આવે છે. સત્તરમા સૈકામા યુરોપ પર ફ્રાન્સની રાજ્યશાસનપદ્ધતિની અસર થઈ હતી, ને સામાન્ય સુધારા પર પણ એની આગળ પડતી અસર કરી હતી. અઢારમા સૈકામાં ફ્રાન્સ દેશજ, ફ્રાન્સની સામાજિક સ્થિતિજ અગત્યની અસર કરતો હતી. પહેલી બાબતમાં ચૌદમો લુઈ ને એની કચેરી, ને પાછળથી ફ્રાન્સ ને ત્યાંનો લોકમત લોકો પર રાજ્ય કરતાં હતા ને તેમનું ધ્યાન ખેંચતાં હતાં.

આ પ્રકારની અસર બરાબર સમજવાને માટે પહેલાં સત્તરમા સૈકાની ફ્રાન્સની રાજ્યશાસનપદ્ધતિ, ને પછી અઢારમા સૈકાની ત્યાંની સામાજિક સ્થિતિનો બરાબર અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

ચૌદમા લુઈના રાજ્ય વિષે આપણે વિચાર કરીએ છીએ, ને યુરોપમાં એની સત્તા ને અસરનો ખ્યાલ આણી તેનાં કારણો શોધીએ છીએ તો

એની ખ્યાતિ, એના વિજયો, એની મોટાઈ, ને એના સમયના સાહિત્યના ગૌરવ સિવાય બીજા કશાનો ભાગ્યેજ આપણને વિચાર આવે છે. ફ્રાન્સના રાજ્યનો આખા યુરોપમા અગત્યનો ભાગ હતો તેનાં માત્ર બાહ્યજ કારણો આપણે શોધીએ છીએ, પણ મારા ધારવા પ્રમાણે ખરૂ કારણ વધારે ઉંડુ ને ગંભીર હતું. લુઇને એના રાજ્યના માત્ર બહારના સ્વરૂપથીજ એ સમયમાં તેણે એટલો બધો ભાગ લીધો એમ આપણે માનવું ન જોઇએ.

કાર્ડિનલ રિશેલ્યૂના રાજ્ય પછી ને ચૌદમા લુઇની બાલ્યાવસ્થામાં કેવી સ્થિતિ થઇ ગઇ હતી તેનુ ચિત્ર તમારા મગજ આગળ ખડુ કરો. સ્પેનના લશ્કરો હમેશ સરહદ પર, ને કેટલીક વાર તો આપણા દેશમાં પણ જોવામા આવતાં હતા. હુમલાનો હમેશાં ભય રહેતો હતો. દેશની અન્દર પણ કાટપુટ હદ ઉપરાન ને કલહ ને યુદ્ધ હતાં. રાજ્યની સત્તા બાહ્ય તેમજ આન્તર વ્યવસ્થા આણવાને અસમર્થ હતી. ચૌદમા લુઇએ ફ્રાન્સને આ સ્થિતિમાંથી ઉગાર્યું હતું એણે જે શરૂઆતમાં યુદ્ધક્ષેત્ર પર વિજયો પ્રાપ્ત કર્યા હતા તેને પરિણામે પ્રજાનુ માન ને ગૌરવ વધ્યા હતાં. એના રાજ્યની મુખ્ય બાબતો વિષે હુ તરતજ વિવેચન કરવા માગુ છુ—લડાઇઓ, બહારના સમ્બન્ધો, આન્તર વ્યવસ્થા, કાયદા. તે પરથી જે સરખામણી વિષે હું કહું છુ તે નજીવી નથી એમ તમે કળી શકશો.

પ્રથમ આપણે ચૌદમા લુઇના યુદ્ધો વિષે બોલીએ. યુરોપની લડાઇઓનુ મૂળ, પ્રજાકીય ચેતન હતું. તેરમા સૈકામાં ધર્મયુદ્ધો થઇ ગયાં ત્યાં સુધી આ પ્રકારનાં યુદ્ધો લડાનાં હતાં. પણ લુઇને વખતે યુદ્ધો લડાતાં હતાં તે હાલના આપણાં યુદ્ધોથ. ભાગ્યેજ જુદાંજ પડતાં હતાં. એ યુદ્ધો લોકોના હિત ખાતર લડાતાં નહોતાં પણ રાજ્યો પોતાની સત્તા વધારવા લડતાં હતાં. પંદર ને કેટલાક ભાગના સોળમા સૈકાનાં ઘણાંખરાં બધાંજ યુદ્ધો આ પ્રકારનાં હતાં. પણ ચૌદમા લુઇનાં યુદ્ધો આ પ્રકારનાં નહોતાં. એ બધાં કંઈક રાજકીય વિચારોને ખાતર લડાયા હતાં. તેમાં ન્યાય હોય કે ન હોય, તેથી ફ્રાન્સને ઘણું વેઠવું પડયું હોય, તેમની નીતિ ને હદ પાર વિના તે

લડાતાં તે વિરુદ્ધ હજાર કારણો અપાય, પણ તેમ છતા અગાઉ જે લડાઈઓ લડાતી તેના કરતા તેમાં ઘણી વધારે વાસ્તવિકતા જોવામા આવતી હતી. ધુન કે માત્ર જીતના હેતુથી તે લડાઈઓ લડાઈ નહોતી, કંઈક ગભીર હેતુ તેમાં સમાયલો હતો. ક્યા તો કંઈક સ્વાભાવિક મુલકી હદ પોતાના મુલક સાથે જોડી દેવાના હેતુથી તે લડાતી, કે એકજ ભાષા બોલનારી પ્રજાને એક તાબામાં આણવાને લડાતી. કે પાસેના રાજ્યવિરુદ્ધ પોતાના દેશના બચાવ માટે જોઈએ એવો મુલકનો ભાગ લેવા ખાતર લડાતી હતી. આમ ચૌદમા લુઇની લડાઈઓમા કંઈક રાજકીય હેતુ સમાયલા માલમ પડે છે

લડાઇઓ મૂકી બીજાં રાજ્યો સાથેના સંબંધની એની રાજ્યનીતિ તપાસીશુ તોએ આપણને એમજ માલમ પડશે. એક તરફથી ચૌદમો લુઇ નૃપસત્તા સર્વત્ર સ્વતત્ર કરવા માગતો તે, ને બીજી તરફથી પ્રજા-સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાન્તને ત્રીજા વિલ્યમ ટેકો આપાતો તે બે વચ્ચે યુદ્ધ ચાલતું હતું તે વિષે હું આગાઉ બોલી ગયો છુ. આ બે જણના વાવટા નીચે જુદાં જુદા રાજ્યોની સત્તાઓ વહેચાઈ ગઈ હતી તે તમે જોયુ છે. પણ આપણે અત્યારે જેમ સમજી શકીએ છીએ તેમ આ હકીકતો તે વખતે સમજાતી નહોતી જેઓ તે પ્રવૃત્તિમાં રોકાયા હતા તેનાથી તે છુપી ને તેમને અજ્ઞાત હતી હૉલન્ડના રાજ્ય, ને તેના મિત્રો ચાદમા લુઈની વિરુદ્ધ લડતા હતા તેનુ ગુપ્ત પરિણામ સ્વતંત્ર નૃપસત્તા હાંકી કહાડી તેને બદલે રાજકીય ને ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યને સ્થાપિત કરવાનુ હતું. પણ ખુલ્લી રીતે સવાલ આમ અનિયન્ત્રિત સત્તા ને સ્વતંત્રના વચ્ચેનો વ્યક્ત થયો નહોતો. ઘણી વાર એમ કહેવામાં આવ્યુ છે કે અનિયન્ત્રિત સત્તાનો પ્રસાર કરવો એ ચૌદમા લુઇની બીજાં રાજ્યોની સાથેની રાજ્ય-નીતિનો હેતુ હતો; પણ તે હુ માનતો નથી. એની રાજ્યનીતિમાં આ બાબતે અગત્યનો ભાગ લીધો નથી, માત્ર એના અન્તના સમયમાં તેમ હતું. ચૌદમા લુઇનો ઉદ્દેશ ફ્રાન્સની સત્તા વધારવી, યુરોપમાં ફ્રાન્સનુ અગત્ય વધારવું પ્રતિસ્પર્ધી સત્તાઓને હલકી પાડવી, ને ટૂંકામાં કહીએ

તો રાજ્યનુજ હિત ને બળ વધારવુ એ હતો. ઈંગ્લંડમાં નૃપસત્તા વધે નહિ તેની વિરુદ્ધ લડત કરવી એ લુઇનો ઈંગ્લંડના સમ્બન્ધમા હેતુ હતો. પ્રજામત્તાક રાજ્ય પદ્ધતિવાળા પક્ષને એ જાગ્રત્ કરતો હતો, ને બીજો ચાર્લ્સ પોતાના રાજ્યમા બહુ બળવાન્ થઈ જાય તે એ અટકાવતો હતો. જ્યાં જ્યા ચાર્લ્સની સત્તા જીતની જણાતી ને પ્રજાબળ નબળું પડતું ને ચગદાતું જણાતુ, ત્યા ત્યા ફ્રાન્સનો એલચી પ્રજાબળની મદદે જતો ને અનિયન્ત્રિત નૃપસત્તાની વિરુદ્ધ લડતો. ચૌદમા લુઇની બીજા રાજ્યો સમ્બન્ધી રાજનીતિમા તમને આ વાત વધારે ધ્યાન ખેચતી માલૂમ પડશે.

હવે ચૌદમા લુઇની રાજ્યવ્યવસ્થા તપાસીએ. એના રાજ્યના બળ ને ઝમકના ત્યા જુદાજ કારણો આપણી નજરે પડશે. રાજ્યવ્યવસ્થા શબ્દનો અર્થ આપણે શુ સમજવો તે નક્કી કરવુ અઘરૂ છે. ટુકામા રાજ્યની મુખ્ય સત્તા જે જે સત્તા વાપરી પોતાની સત્તા પ્રમાણે રાજ્યનુ બધુ કામ ચલાવી શકે તે બધુ રાજ્યવ્યવસ્થામા સમાય છે જે વખતે સમાજનાં તત્ત્વો છિન્નભિન્ન થઈ ગયા હોય ને તેને એકત્ર કરવાની આવશ્યકતા હોય તે વખતે તે બધા રાજ્યે એકત્ર કરવા એ તેનો ધર્મ છે, ને રાજ્યવ્યવસ્થાનો ઉદ્દેશ પણ તેને માટે યોગ્ય પગલા ભરવાં તે છે. ચૌદમા લુઇની રાજ્યવ્યવસ્થાનો વસ્તુતઃ ઉદ્દેશ આ પ્રકારનો હતો. અત્યારસુધી જેમ યુરોપના બાકીના ભાગમા ફ્રાન્સમા પણ સમાજના બધા ભાગોમાં રાજ્યની મુખ્ય સત્તાનુ બળ બરાબર દાખલ કરાવવું એનાથી વધારે અઘરૂ કે વિકટ કામ બીજું કશુ નહોતું. લુઇએ આ કાર્ય માટે મહેનત કરી હતી, ને એને કેટલેક દરજ્જે ફત્તેહ મળી બારીક હકીકતોમાં હુ ઊતરી શકતો નથી. પણ તમે લુઇની પ્રજાસેવા કરો, રસ્તાઓ, વ્યાપારઉદ્યોગ, લશ્કરી વ્યવસ્થા, ને રાજ્યવ્યવસ્થાની જુદી જુદી બધી બાબતોનો મનમાં જરા ખ્યાલ કરો, ને તેમા એક પણ વાત એવી ભાગ્યે નીકળશે કે જેની ઉત્પત્તિ, વૃદ્ધિ, કે સુધારો લુઇના વખતમાં નહિ થયો હોય.

કાયદા તપાસશો તોએ આ રાજ્ય વિષે તમને એવોજ દેખાવ પાછો

નજરે પડશે. એણે જે જે મોટી આજ્ઞાપત્રિકાઓ કાઢી હતી, એણે કાઢેલો ગુન્હાઓ સંબંધી નિયમસંગ્રહ, દીવાની કામો ચલાવવાની પદ્ધતિનો નિયમ સંગ્રહ, વ્યાપાર, નૌકા, દરિયા, ને જગલ સંબંધી બાબતોના કાયદાઓ એ ખરા કાયદાઓ છે, ને જેવી રીતે આપણા નિયમસંગ્રહો ને કાયદાઓ તૈયાર કરવામા આવે છે તેવીજ રીતે એ પણ તૈયાર કરવામાં આવ્યા હતા. એ કાયદાઓ કેવા હતા તે બાબત આપણે વિચારીશુ તો લુઇના રાજ્યની વિરુદ્ધ આપણને ઘણું કહેવું પડશે, કારણ કે તેમાં જોઇએ તેટલી અનીતિ માલમ પડે છે, ન્યાય ને સ્વતત્રતાને ખાતર તે કરવામાં આવ્યા નહોતા પણ માત્ર નિયમ ને દઢ કાયદાઓ સ્થાપવા ખાતરજ હતા પણ તે પણ સુધારાનુ એક મોટુ આગળ પગલુ હતું, અને આપણને જરાએ શક રહે તેમ નથી કે ચૌદમા લુઇના કાયદાઓએ ફ્રાન્સના સમાજને સુધારામાં ઉન્નત કરવા ઘણી સહાયતા આપી હતી.

ગમે તે દૃષ્ટિથી આ રાજ્યને આપણે જોઇએ છીએ, તોએ એની સત્તા ને એણે કરેલી અસરનુ કારણ આપણને તરત જડે છે ચૌદમા લુઇનુ રાજ્ય દેશની આન્તર વ્યવસ્થા તરફ લક્ષ આપનાર રાજ્ય તરીકે પહેલુજ હતું. ચોક્કસ પદ્ધતિ પ્રમાણે ને સુધારાના પાયા પર એની શાસનપદ્ધતિ સ્થાપિત હતી. ભવિષ્યમાં સુધારો થશે એમ ગણી તરત સુધારો કરવામાં લુઇ જરાએ ડરતો કે સંકોચાતો નહોતો. ખરૂ જોતાં નવું નવું અજમાવનારાં રાજ્યો ઘણાજ ઓછાં થયાં છે. દરેક દિશામાં નવા નવા સુધારાઓ દાખલ કરવામા લુઇ રોકાયો હતો, ને એના રાજ્યમાં સાહિત્ય, કળા, દ્રવ્ય, ને ટુંકામાં સુધારાની વૃદ્ધિને અનુકૂળતા હતી. એ રાજ્ય આખા યુરોપમા આગળ પડતો ભાગ છે તેનુ કારણ આજ હતું. અને એ આગળ પડતો ભાગ એવો હતો કે આખા સત્તરમા સૈકામાં એ રાજ્ય એક નમુનારૂપ રાજ્ય ગણાતું હતું. તે પણ માત્ર રાજાઓનાજ દૃષ્ટિબિન્દુથી નહિ પણ પ્રજાઓની દૃષ્ટિથી પણ ખરૂ.

હવે આપણે તપાસીશું—ને તેમ કર્યા વિના આપણને ચાલે તેમ

નથી-કે જે સત્તા આવી પ્રબળ હતી તેની આટલી બધી જલદીથી પડતી કેમ થઈ? યુરોપમાં આવો ભાગ ભજાયા પછી, પછીના સૈકામાં એમાં વિરોધ, નિર્બળતા, ને શિથિલતાના અંશ કેમ આવ્યા? એ હકીકત તો બધાને કબૂલ કરીજ પડે તેવી છે. સત્તરમા સૈકામા ફ્રાન્સનુ રાજ્ય યુરોપના સુધારાને ટોચે હતું; અઢારમામાં એ અદૃશ્ય થયુ, અને હવેથી ફ્રાન્સના રાજ્યથી જુદો પડેલો માત્ર ફ્રાન્સનો સમાજ યુરોપના સુધારાની પ્રગતિમા અગ્ર સ્થળ પર રહ્યો હતો.

અનિયન્ત્રિત સત્તાની ઘણીજ અનિષ્ટતા ને તેનુ અનિવાર્ય પરિણામ આજ છે ચૌદમા લુઇની રાજ્યપદ્ધતિના દોષોની વિગતોમાં હુ ઊતરવાનો નથી એના રાજ્યથી થએલો ફાયદો મે તમને દર્શાવ્યો છે તે હુ ગણતરીમાં લઈશ પણ આ રાજ્યમા અનિયન્ત્રિત સત્તાના સિદ્ધાન્ત સિવાય બીજો એકકે સિદ્ધાન્ત હતોજ નહિ, ને બીજા કશા પર તેનો આધાર પણ હતોજ નહિ, એટલીજ હકીકતને લીધે એની પડતી વધારે જલદીથી ને થવી જોઈએ તેટલાજ માટે થઈ. ફ્રાન્સની પ્રાચીન સંસ્થાઓ બધી ક્યારનીએ નષ્ટ થઈ ગયા જેવી હતી, ને લુઇએ તેમને પૂરેપૂરી નાશ પમાડી દીધી નવી સંસ્થાઓ તેમને બદલે સ્થાપવાની એણે દરકાર ન રાખી, તેમ કરવામાં એને અડચણ નહત ને અડચણ એને જોઈતી નહોતી. જે ઘણુ ધ્યાન ખેચે એવું તે વખતે બધુ જણાતું હતું તે માત્ર સ્વેચ્છા—એની સ્વેચ્છા હતી, ને એકહથ્થી સત્તા જે જે કામ કરી શકતી હતી તે હતું. ચૌદમા લુઇનુ રાજ્ય એક મોટો બનાવ હતો, ઘણો બળવાન્ ને આકર્ષક, પણ તેનાં બી, તેનો પાયો બીલકુલ હતોજ નહિ. સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ રાજ્યની કુશળતા સાથે તેના ટકાવને પણ સાધનરૂપ હોય છે. જ્યારે અનિયન્ત્રિત સત્તા ટકી શકી છે, ત્યારે તે દેશની ખરી સંસ્થાઓને બળેજ ટકી શકી છે. લુઇના રાજ્યમાં તે નહોતી. ફ્રાન્સમાં આ સમયે રાજ્યનાં અયોગ્ય પગલા વિરુદ્ધ દેશને, કે સમયની અનિવાર્ય સત્તા વિરુદ્ધ રાજ્યને બચાવે એવું કશું સાધન નહોતું. આમ લુઇનુ રાજ્ય પોતાનોજ અન્ત આણતું આપણે જોઈએ છીએ.

ફ્રાન્સ દેશ ને રાજ્યસત્તાની સ્થિતિ લુઇના રાજ્યને અન્તે આ પ્રકારની હતી; દરેક જાતની પ્રવૃત્તિવાળો સંપત્તિમાં વધતો સમાજ ને તેની સાથે સ્થિર ને અક્કડ થઈ ગએલુ–લોકોની પ્રવૃત્તિઓને બંધબેસતું ન થઈ શકે એવું રાજ્ય.

અઢારમા સૈકામાં મુખ્ય બાબત સ્વતંત્ર વિચારની હતી, તે મારે બાગ્યેજ કહેવાની આવશ્યકતા છે. તે વિષે મારી તરફથી તમે આગળ સાંભળ્યુજ છે. કેટલીક બાબતો વિષે બહુ ઓછુ વિવેચન કરવામા આવ્યુ છે તે વિષે બોલ્યા વિના મારે કહેવાનુ હું સમાપ્ત નહિ કરૂ

પહેલી બાબત એ છે કે અઢારમા સૈકાના સુધારાના ઇતિહાસમા રાજ્યો વિષે આપણે લગભગ નહિ જેવુ સાંભળીએ છીએ, ને મનુષ્યના વિચારસ્વાતંત્ર્ય વિષે આપણે મુખ્યત્વે કરીને સાભળીએ છીએ. ચૌદમા લુઇનુ રાજ્ય ઘણું ઉત્સાહી હતું છતા બીજી રીતે જોતાં રાજ્યનું શાસન એના વ્યક્તિત્વનો ઉત્સાહ બાતલ કરતા તદ્દન નિર્માલ્ય જેવુ હતું. પ્રવૃત્તિ માત્ર પ્રજાવર્ગમા જઈને વસી હતી. નૈતિક દૃષ્ટિથી પ્રજાજ સત્તા ધરાવનાર હતી. ને નૈતિક સત્તા તેજ ખરી સત્તા છે.

બીજી બાબત અઢારમા સૈકા વિષે મારૂ લક્ષ ખેંચે છે તે સ્વતંત્ર વિચાર તરફ સર્વત્ર વલણ જોવામાં આવે છે તે છે. સત્તરમા સૈકામા સ્વતત્ર વિચાર સંકુચિત ને નાના ક્ષેત્રમાં પ્રવર્તતા હતા; કેટલીક વાર તે ધાર્મિક વિષયોને વિષે થતા હતા, તો કેટલીક વાર ધાર્મિક ને રાજકીય વિષયોને વિષે સામટા થતા હતા, પણ બધાજ વિષયોમાં તેની સત્તા ઘુસી નહોતી. પણ અઢારમા સૈકામાં સ્વતંત્ર વિચારનુ લક્ષણ તેની સાર્વત્રિકતા, કે સર્વદેશીયતા હતું; ધર્મ રાજકીય બાબતો, તત્ત્વજ્ઞાન, મનુષ્ય ને સમાજ, નૈતિક ને લૌકિક બાબતો એ બધીજ બાબતો અભ્યાસ, શંકા, ને નિયમ કે પદ્ધતિની બાબતો કે તેના વિષયો તરીકે ગણાતી હતી. પ્રાચીન વિજ્ઞાન અસ્વીકાર્ય થયુ હતું, નવું વિજ્ઞાન અસ્તિત્વમાં આણવામાં આવ્યુ હતું.

આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિનુ એક ખાસ સ્વરૂપ હતું, ને તે કદાચ દુનિયાના

ઇતિહાસમા પણ અન્ય સ્થળે જોવામાં આવે તેવું નથી; એ પ્રવૃત્તિ તદ્દન બુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ કે વિચારની પ્રવૃત્તિ હતી તે સમય સુધીના માનુષી પરિવર્તનોમાં વિચાર સાથે આચાર કે કર્મ પણ સેળભેળ થતાં હતાં પણ અઢારમા સૈકામાં ફ્રાન્સની પ્રવૃત્તિ તદ્દન જુદાજ પ્રકારની હતી. એ સમયના આગેવાનો વ્યાવહારિક જીવનની બાબતોથી તદ્દન અળગાજ રહેતા—તેઓ માત્ર પ્રેક્ષક તરીકે અવલોકન કરતા, અનુમાન કરતા, ને ઠીક લાગે તે બોલતા હતા, આચારમાં તે પ્રમાણે કરી બતાવતા નહોતા. પણ વિચારો આચારમા મૂકવાને, દિવસ આવવોજ જોઈએ, અને જેમ એ બે અત્યારસુધી ભિન્ન હતા તેમ તેમનો સંયોગ પણ વધારે વિકટ થવોજ જોઈએ, ને તેથી જે પ્રજાજીવનને ધક્કો લાગે તે પણ વધારે ભયકર લાગવોજ જોઈએ.

આ સમયના મનુષ્યના વિચારની નિર્ભયતાની સ્થિતિથી પણ આપણે હવે આશ્ચર્ય પામીએ તેમ નથી. એ સમય સુધી વિચારોની મોટામા મોટી પ્રવૃત્તિને કંઈ કઈ અંકુશો નહતા હતા. અઢારમા સૈકામા કોઈ પણ બાબતને મનુષ્યના મને આદરણીય ગણી હોય કે તેની તે પર સત્તા ચાલવા દીધી હોય એવું મને જડી શકતું નથી; બધી સામાજિક સ્થિતિને તે તિરસ્કારદૃષ્ટિથી જોતું હતું. તેથી એનુ અનુમાન એ થતું હતું કે બધીજ બાબતમાં સુધારો કરવો એ તેની ફરજ હતી, એ જાણે એક જાતની ઉત્પાદક શક્તિ ધરાવવાનો હક ધરાવતું હતું. સંસ્થાઓ, અભિપ્રાયો, સમાજ, ને માણસ સુદ્ધાં—એ બધામાં સુધારાની જરૂર જણાતી હતી, ને મનુષ્યની બુદ્ધિને તે કામ જાણે સુપરત કરવામા આવ્યુ હતું એવી તે સમયની સ્થિતિનુ ખાસ સ્વરૂપ હતું. અગાઉ કદાપિ આના જેવી કંઈ ધારના કલ્પવામા આવી હતી!

અઢારમા સૈકાની દર્મિયાનમાં ચૌદમા લુઈના રાજ્યના જે અંશો હજી રહેવા પામ્યા હતા તેને આ પ્રકારની સતાની વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરવાનુ હતું. આ યુદ્ધના અસંખ્ય પરિણામો શાં આવ્યાં તે ગણાવવાનો હું દાવો નથી કરતો. આ વ્યાખ્યાનમાળા સમાપ્ત કરવાનો સમય હવે આવી પહોચ્યો છે; ને મારે વિસ્તાર ન કરવો જોઈએ. આ બનાવથી જે એક ઘણીજ ગંભીર ને બોધદાયક બાબત આપણી નજરે પડી છે તે તરફ તમારૂ ધ્યાન ખેંચવાનીજ

હું ઇચ્છા રાખું છું. આ બાબત, અનિયન્ત્રિત સત્તાની પ્રાપ્તી, અનિષ્ટના ને અનિવાર્ય ખરાબ પરિણામ છે, પછી તેનું સ્વરૂપ કે તેનું નામ ગમે તે હોય. તમે જોયું છે કે ચૌદમા લુઇનું રાજ્ય માત્ર આ કારણને લીધેજ નાશ પામ્યું. ઠીક; તેની પછી જે સત્તા પ્રબળ થઇ—વિચારસ્વાતંત્ર્ય, તેની પણ એજ દશા થઇ; એના વારામાં એણે પણ અનિયન્ત્રિત સત્તા હાથ ધરી. ને એણે પણ પોતાની સત્તામાં ઘણીજ શ્રદ્ધા રાખી. એની વૃદ્ધિ સુંદર, સારી, ઉપયોગી હતી, અને તે વિષે મારે ચોક્કસ કે નક્કી અભિપ્રાય આપવાની જરૂર હોય તો હું એમ કહીશ કે અઢારમો સૈકો ઇતિહાસમાં એક મોટામાં મોટો સૈકો થઇ ગયો છે, મનુષ્યહિતની એણે મોટામાં મોટી સેવાઓ બજાવી છે, ને મનુષ્યની ઉન્નતિને એણે ઘણીજ સામાન્ય ને લાભકારક મદદ કરી છે. પ્રજાકીય વ્યવસ્થાના દષ્ટિબિન્દુથી મારે કહેવાનું હોય તોએ હું એની તરફેણમાંજ કહીશ. પણ એટલુંએ ખરૂં છે કે મનુષ્યનું મન અનિયન્ત્રિત સત્તા ધારણ કરતું હોવાથી તેનાથી બગડ્યું ને ખોટે રસ્તે દોરવાયું, પ્રચલિત વિચારો ને જૂની બાબતો તરફ તે અયોગ્ય તિરસ્કારનું વર્તન રાખતું હતું. આ તિરસ્કારથી તે ભૂલ ને નિરંકુશતા તરફ દોરવાયું.

સત્તા, ભલે તે વિચારની હોય કે રાજ્યસબંધીની હોય, ભલે તે રાજ્યની હોય કે પ્રજાની હોય, ભલે તે એક હેતુ સાધવા મથે કે બીજો તોએ, સત્તામાત્રમાં કંઇક સ્વાભાવિક દોષ વસેલોજ હોય છે, ને તે ખોટી વપરાય એનો પણ તેમાં અંશ હોય છે તે જાણવું તે આપણા સમયની ખાસ ફરજ છે, ને આપણો સમય જાણે છે તે તેનું ખાસ ગૌરવ પણ છે. બધા હકો, બધાં હિતો, બધા અભિપ્રાયો સામાન્યતઃ સ્વતંત્ર હોય તોજ દરેકના જુદા બળની સ્વતન્ત્રતાને કાબુમાં રાખી શકે, ને સ્વતંત્ર વિચારનું અસ્તિત્વ લાભપ્રદ દિશામાં વળાવી શકે. અઢારમા સૈકામાં અનિયન્ત્રિત રાજ્યસત્તા ને અનિયન્ત્રિત ધાર્મિક કે વિચારસત્તા વચ્ચે જે યુદ્ધ થયું તેનો આજ મોટો બોધ છે.

હવે મેં તમને બતાવી હતી તે અન્તની મુદત આગળ હું આવી પહોંચ્યો છું. તમને યાદ હશે કે આ વ્યાખ્યાનમાળા શરૂ કરવામાં આવી

ઉદ્દેશ રોમન મહારાજ્યની પડતીના વખતથી આપણા વખત સુધી યુરોપની ઉન્નતિનું ચિત્ર કેવું હતું ને તે કેમ વિકસિત થઈ ને દર્શાવવાનો હતો. આ કામ મેં ઘણું જલદીથી આટોપ્યુ છે, ને જેટલુ બધુ અગત્યનુ હતું તેથી તમને જાણીતા કરવા, ને જે જે મેં કહ્યું હોય તેના સાબીતી આપવા હુ સમર્થ નીવડ્યો નથી. ઘણું મારે મૂકી દેવાની ફરજ પડી છે, ને ઘણી વાર માત્ર શબ્દ પર ભરોસા રાખવાની મારે તમને યાચના કરવી પડી છે. તેમ છતાં હું ધારૂં છું કે મે મારો ઉદ્દેશ સાધ્યો છે. એ ઉદ્દેશ આધુનિક સમાજની ઉન્નતિના અગ્રીના બનાવો બતાવી આપવાનો હતો. એક શબ્દ વધારે હજી મને કહેવા દો.

શરૂઆતમાં મે સુધારો—કે ઉન્નતિ એ શબ્દનુ લક્ષણ આપવા ને આ નામવાળા બનાવનુ વર્ણન આપવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. સુધારો મને બે તત્ત્વોનો બનેલો લાગ્યો હતોઃ મનુષ્યસમાજની ઉન્નતિ, ને મનુષ્યની અથવા મનુષ્યના વિચારોની ઉન્નતિ: એક તરફ રાજકીય ને સામાજિક ઉન્નતિ, બીજી તરફ આન્તર ને નૈતિક ઉન્નતિ. હજી સુધી સામાજિક ઇતિહાસનેજ હું વળગી રહ્યો છુ. સુધારો માત્ર સામાજિક દષ્ટિથીજ મેં આલેખ્યો છે, ને મનુષ્યની નીતિ—એના વિચારો—એની પોતાની ઉન્નતિ વિષે હું કંઈજ બોલ્યો નથી. વિચારોના ભેદને મનુષ્યની નીતિની ઉન્નતિના ઇતિહાસ વિષે બોલવા મેં પ્રયત્નજ કર્યો નથી. ફરીથી આપણે મળીશુ ત્યારે ફ્રાન્સનેજ વળગી રહી તમારી સાથે ફ્રાન્સની ઉન્નતિના ઇતિહાસનોજ અભ્યાસ કરવા, તેની વીગતો તપાસવા, ને તેનુ જુદાં જુદાં દષ્ટિબિન્દુથી પરીક્ષણ કરવાનુ હું કામ કરીશ. ફ્રાન્સના માત્ર સમાજનાજ નહિ પણ ત્યાંના લોકોના વિચાર ને તેમની નીતિના ઇતિહાસથી હું તમને જાણીતા કરીશ, આપણી સંસ્થાઓ, આપણા મતભેદો, ને આપણાં બધી જાતનાં બુદ્ધિનાં કામોનુ હું તમારી સાથે નિરીક્ષણ કરીશ, ને આપણા કીર્તિમત દેશની ઉન્નતિની સંપૂર્ણ સમજુતી આપીશ. ભૂતમા તેમજ ભવિષ્યમાં આપણો દેશ આપણી સારામાં સારી પ્રેમની લાગણીઓ ખેંચી શકવા યોગ્ય રહે

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીએ પ્રસિદ્ધ કરેલાં ઐતિહાસિક ગ્રંથો.

ઇતિહાસનાં પુસ્તકો.

૧ ઇમ્પિરિયલ ગેઝીટીઅર ઇંડિયા વો. ૪ થું. (છપાય છે.)

૨ **ઇંગ્લાંડની ઉન્નતિનો ઇતિહાસ** ૨-૦-૦

૩ ગ્રીસ દેશનો ઇતિહાસ ૦-૧૪-૦

૪ **ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ** ૦-૧૨-૦

૫ **ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ** ૧-૦-૦

૬ **જગતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ** ૨-૦-૦

૭ **દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ** ૦-૧૦-૦

૮ **પ્રાચી ભારત** ભા. ૧૮-૧૨-૦

૯ પ્રાચીન ભરતખંડનો મહિમા ૦-૮-૦

૧૦ **ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશન** ૦-૧૨-૦

૧૧ બ્રિટિશ રિયાસત ૧-૮-૦

૧૨ **મરાઠી સત્તાનો ઉદય** ૦-૧૦-૦

૧૩ **મુસલમાનોની ચઢતીનો ઇતિહાસ** ૦-૨-૦

૧૪ મુસલમાની રિયાસત (છપાય છે)

૧૫ મિરાતે સિકંદરી (,,)

૧૬ લંકાનો ઇતિહાસ ૦-૩-૦

૧૭ વિક્રમાંકદેવ ચરિત્ર ૦-૧૨-૦

૧૮ **રાસમાળા ભા. ૧-૨** (દરેકની) ૨-૦-૦

૧૯ રશિયા ૦-૬-૦

૨૦ **સુરત માંડવીનું દેસી રાજ્ય** ૦-૮-૦

૨૧ **હિંદુસ્તાનમાં ઇંગ્રેજી રાજ્યનો ઉદય** ૦-૬-૦

૨૨ હિન્દુસ્તાનમાં રાજ્ય વ્યવસ્થા ૧-૪-૦

બીજાં પુસ્તકો માટે સોસાઇટીયે પ્રસિદ્ધ કરેલાં પુસ્તકોનું મોટું લીસ્ટ મંગાવો.